

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ҲОЗИРГИ
ЎЗБЕК
АДАБИЙ ТИЛИ

I

ФОНЕТИКА, ЛЕКСИКОЛОГИЯ,
МОРФОЛОГИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ • 1966

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» номи билан нашр этилаётган ушбу асар икки томдан иборат. Қўлингиздаги биринчи томда ҳозирги замон ўзбек тилининг лексикаси, фонетикаси ва морфологияси таҳлил этилади, сўз бойлиги, сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари, товуш системаси ва сўзларнинг тузилиши, сўз туркумлари, уларнинг семантик ва грамматик хусусиятлари анализ қилинган.

Асар тилишуносларга, филология факультетларининг ўқитувчи ҳамда студентларига, аспирантларга, ўрта мактабларнинг она тили ўқитувчиларига ва умуман, ўзбек тили масалалари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Редколлегия:

В. В. РЕШЕТОВ, С. И. ИБРОҲИМОВ, У. Т. ТУРСУНОВ,

Ф. К. КАМОЛОВ

Филология фанлари доктори
Ф. А. АБДУРАҲМОНОВНИНГ
умумий таҳрири остида

СУЗ БОШИ

Шонли Коммунистик партиянинг ленинча миллий сиёсати туфайли миллий тиллар, шу жумладан, ўзбек миллий тили ривожланди, такомиллашди. Мактаб-маориф, илм-фан, матбуот, радио, телевидение, давлат аппарати ва жамоат ташкилотлари ишлари она тилида олиб борилиши ўзбек миллий адабий тилининг ҳар тарафлама тараққий этиши ва функционал доирасининг янада кенгайиши учун қулай шарт-шароит яратди.

Халқимизнинг маданий талаблари ўсганлиги орқасида ўзбек адабий тили илмий грамматикасига аллақачондан бери зўр эҳтиёж сезилиб келаётгани маълум. Республикада ўрта ва олий ўқув юртлари тармоқларининг тобора кенгайиб бориши бундай илмий грамматика яратиш талабини янада кучайтириб юборди. Ўз вақтида Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарлиги ҳузурида тузилган Илмий марказ 1927—1928 йилларда олий мактаблар учун ўзбек тили грамматикасини тузиш ва нашр қилишни планлаштирган эди. Шундан буён кўп вақт ўтди, филология соҳасида кўпгина кадрлар етишди ва ўзбек адабий тилининг айрим проблемаларига бағишланган асарлар бунёдга келди. Айниқса, элликгинчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбек тилининг турли соҳалари бўйича илмий текшириш ишлари авж олиб кетди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг ҳозирги ўзбек тили сектори янгидан етишган ёш филологларни уюштириб, ўзбек адабий тили илмий грамматикасини яратиш ишига киришди. Бу ғоят мураккаб ва қатта ҳажмли ишни кенг кўламда ўтказилган илмий тадқиқотлар натижасидагина юзага келтириш мумкин. Бундай иш юзага келгунга қадар, мавжуд эҳтиёжни ҳисобга олиб, ўзбек адабий тилининг ҳамма компонентларини — фонетика, лексикология, морфология ва синтаксисни ўзичига олган яхлит бир қўлланма яратиш ва нашр этиш лозим кўрилди. ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги

Тил ва адабиёт институтининг тилшунос илмий ходимлари коллективи томонидан бажарилган бу асар тилшуносларимизнинг кўп йиллар давомида олиб борган илмий текшириш ишларининг самараси ва назарий хулосаларига асосланган.

Ишнинг айрим қисм ва бўлимлари қуйидаги ўртоқлар томонидан ёзилган (авторлар материалларнинг жойлаштирилиш тартибига кўра кўрсатилди). I том: Ф. К. Қамолов — кириш, фонетика, лексикология ва семасиология; С. А. Фердаус — морфология кириш, феъл: М. Ш. Шамсиева — от; М. Содиқова — сифат, модал сўзлар, юклама, боғловчи; С. Н. Низомиддинова — сон, олмош; Ж. Жўраева — феъл замонлари; Т. Р. Рустамов — равиш, кўмакчи; Э. Бегматов — ундов, тасвирий сўзлар; II том: Ғ. Абдурахмонов — синтаксисга кириш, мазмун характери ва интонацияга кўра гап турлари, бир составли гапларнинг типлари, тўлиқсиз гап, мураккаб гап синтаксиси, қўшма гап синтаксиси; Х. К. Комилова — сўз бирикмалари; А. А. Аҳмедов — сўзларнинг синтактик муносабатлари ҳамда тўлдирувчи бирикмалар; Ҳ. Ғ. Ғозиев — гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари; Д. У. Ашурова — гапнинг уюшиқ бўлаклари; А. Н. Нурмахонова — кўчирма ва ўзлаштира гаплар.

Ишда материалларни жойлаштириш ҳамда фонетика, морфология ва синтаксиснинг умумий ҳажмини белгилашда СССР Фанлар академияси Рус тили институти 1960 йили нашр эттирган «Грамматика русского языка» китобининг тартиби асосга олинди.

Нутқ маданиятининг назарий ва практик аҳамиятини кўзда тутиб синтаксисга кўпроқ ўрин берилди. Чунки сўз формаларининг вазифаларини аниқлаш ва сўз маъноларини очишда, сўзларнинг ишлатилиш ўринларини белгилашда контекстнинг, назарияни амалия билан боғлашда, ёзма ва оғзақи нутқ маданияти қонунларини ўрганишда стилистика ва синтаксиснинг роли фоят каттадир.

Авторлар ўз қисмлари ва темаларини ёзишда ҳозирги рус ва туркий халқларнинг адабий тилларига, шу жумладан, ўзбек адабий тилига бағишланган қуйидагича илмий-назарий адабиётлардан фойдаландилар: «Грамматика русского языка», Изд-во АН СССР, М., 1960; «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», том II, Морфология, Изд-во АН СССР, 1956; том III, Синтаксис, 1961; А. Г. Руднев, «Синтаксис современного русского языка», М., 1963; А. Н. Кононов, «Грамматика современного узбекского литературного языка», Изд-во АН СССР, М. — Л., 1960; проф. А. К. Боровковнинг ўзбек тилшунослигига доир асарлари;

Н. А. Баскаков, «Каракалпакский язык», II, Фонетика, морфология, Изд-во АН СССР, М., 1952; Н. А. Баскаков, «Тюркские языки», Изд-во восточной лит., М., 1960; В. В. Решетов, «Узбекский язык», Ташкент, 1959; В. В. Решетов, «Основы фонетики и грамматики узбекского языка», Изд-во «Средняя и высшая школа» УзССР, Ташкент, 1961; Ҳозирги замон ўзбек тили», УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1957; А. Фулом, «Узбек тилида ургу», Тошкент, 1947; А. Фулом, «Содда гап», Тошкент, 1948, 1955; А. Фуломов ва М. Асқарова, «Ҳозирги замон ўзбек тили», Синтаксис, Тошкент, 1961; «Грамматика азербайджанского языка», часть II, Изд-во АН АзССР, Баку, 1959; М. Балакаев, Т. Қордабаев, «Қазіргі қазақ тілі грамматикаси», Синтаксис, Алматы, 1961; У. Турсунов, Ж. Мухторов, «Узбек тили морфологияси», Самарқанд, 1962.

Ушбу ишни ёзишда ҳозирги ўзбек ёзувчилари яратган баъдий адабиёт асосий текшириш объекти қилиб олинди ва ўрни билан классик адабиётдан ва ўзбек матбуоти тилидан ҳам фойдаланилди.

Авторлар тил фактларига объектив ёндошиш ва шу фактларнинг талабларига мувофиқ равишда ўз мулоҳазаларини баён қилиш мақсадида кўпроқ ўзларининг кейинги йилларда олиб борган тадқиқотлари натижаларидан фойдаланишга интилдилар. Шу жиҳатдан ўзбек тилининг фонетика ва лексикаси, морфология ва синтаксисини қамраб олган бу асар ўзбек тилшунослигида нашр қилинган шу типдаги бошқа асарлардан фарқ қилади. Бу фарқ асарнинг ҳар бир қисми ва бўлимида, ҳатто тилшунослик фанига тақдим этилмоқда бўлган янги терминларда ҳам кўриниб турибди.

Бу асар ҳозирги ўзбек адабий тилини тасвирий норматив асосда ёритади. Шунинг учун унда айрим баҳсли масалаларга ўрин берилмади. Авторлар мавжуд илмий адабиётлардан фойдаланиб, уларга асосланиб, ўзларининг кўп йиллик кузатишлари ва илмий текшириш ишларига таяниб, мақбул бўлган фикрларни баён этдилар. Юқорида айтилганича, ўзбек тилининг мукамал илмий грамматикасини яратиш катта коллективнинг кўп йиллик ишидир.

Мазкур асарда айрим масалалар (чунончи, кўмакчи феъллар, гап бўлаклари, ажратилган бўлақлар) кенгроқ, баъзи масалалар (чунончи, айрим сўз туркумлари, сўз бирикмалари ва бошқалар) торроқ ёритилди. Бунинг сабаби мазкур темаларнинг содда ёки мураккаблигида, маълумлиги ёки янги эканлигидадир. Баҳсли масалаларда авторлар ўзлари мақбул деб топган фикрларни баён этдилар. Сўзнинг морфологик таркиби, тарз категорияси, сўз бирикмалари, гап бўлақлари-

нинг структураси, мураккаб гап синтаксиси ва шунга ўхшаш масалаларни ёритишда мана шундай йўл тutilди.

Ишда ҳар бир қоида турли-туман мисоллар билан изоҳланди. Айниқса, янги ва мураккаб ҳодисаларни аниқроқ кўрсатиш учун мисолларни кўпроқ беришга ҳаракат қилинди.

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» авторлар коллективи томонидан тузилган. Шунга кўра, унинг услуби ҳам маълум даражада хилма-хилдир. Лекин ишнинг умумий таҳририда услубни иложи борича бирлаштиришга ҳаракат қилинди.

Бу асарнинг қўлёмаси тугаллангандан кейин уни СССР Фанлар академияси Тилшунослик институтининг катта илмий ходими, филология фанлари доктори, проф. Э. В. Севортян, Қозоғистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари, филология фанлари докторлари М. Б. Балакаев, Г. М. Мусабаев, Самарқанд Давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасининг мудир, проф. У. Т. Турсунов, филология фанлари доктори С. И. Иброҳимов ва Бухоро Давлат педагогика институтининг ўзбек тили кафедрасининг мудир, филология фанлари доктори М. М. Мирзаев ўртоқлар ўқиб чиқиб, ўзларининг ёзма тақризларида қимматли фикр ва мулоҳазалар баён қилдилар. Бу мулоҳазалар ишдаги баъзи нуқсонларни йўқотишга ва айрим камчиликларни тузатишга ёрдам қилди. Бунинг учун авторлар коллективи ҳурматли тақризчиларимизга ва мазкур ишнинг ташаббускори бўлган, уни нашр эттиришда яқиндан ёрдам берган Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг вице-президенти И. М. Мўминовга самимий миннатдорчилик ва ташаккур изҳор қилади.

Ўзбек тилининг бутун асосий қисмларини ўз ичига олган бу иш республикада биринчи марта нашр этилмоқда. Шунинг учун унда анчагина камчиликлар бўлиши табиийдир. Ишнинг нуқсон ва камчиликлари тўғрисидаги мулоҳазаларни қуйидаги адресга юбориш илтимос қилинади: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70. ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг ҳозирги ўзбек тили сектори.

КИРИШ

Ўзбек тилшунослиги фани ўзбек миллий тили, унинг ташкил топиши ва тарихий тараққиётини, миллий тилнинг ўзига хос хусусиятларини ўзбек халқининг тарихи, ижтимоий ва сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан боғлиқ ҳолда текширади. Бу фан миллий тилнинг фонетик системаси, луғат бойлиги ва унинг ривожини, сўз яшаш йўллари, сўзларнинг ўзгариши ва бирикиб гап бўлиш қоидалари, ўзбек тилининг тараққиётида бошқа тиллар, хусусан, улуғ рус тилининг самарали таъсири каби масалаларни ўз ичига олади.

Ҳозирги ўзбек тилининг лексик бойлиги ва грамматик қурилиши асослари қадимги замонлардан буён қўлланиб келади. Давр ўтиши билан тилнинг луғат состави ўзгаради, янгидан-янги сўзлар ясалади, эскирган сўзлар истеъмолдан чиқиб кетади, сўз бойлиги тилга янгидан кириб келган сўзлар ҳисобига кенгайди, тилнинг грамматик қурилиши силлиқлашади ва такомиллашади.

Ўзбек тили хилма-хил маҳаллий диалект ва шеваларни ўз ичига олиши билан характерлидир. Маҳаллий ўзбек диалектлари ягона ўзбек тилининг қуйи формаси ва тармоқларидир, улар ягона миллий адабий тил қонун-қоидаларига бўйсунди. Маҳаллий диалектларнинг аста-секин ривожланиб умумхалқ ўзбек тилига айланиши, бу диалектлар заминида ягона адабий тилнинг ташкил топиши узоқ вақт самарасидир. Ҳозирги ўзбек маҳаллий диалектларини алоҳида олиб қараганда, структура жиҳатидан уларнинг ҳеч қайсиси ягона адабий тил хусусиятларига тўла равишда мос келмаслигининг сабаби асли ана шунда. Тўғри, бир группа ўзбек шевалари, чунончи, Тошкент, Самарқанд-Бухоро ва Фарғона шаҳар шеваларининг энг муҳим ва характерли белгилари адабий тил хусусиятларига анча мос келади. Бироқ бу шеваларнинг ҳар бирини алоҳида олиб, ҳозирги миллий адабий тилнинг характерли белгилари билан таққослаганда, маҳаллий диалектлар

ўзларига хос баъзи фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари билан адабий тилдан фарқ қилади.

Товуш системаси жиҳатидан ҳозирги ўзбек адабий тили олти-етти унлили марказий шаҳар шеваларининг фонетик системасига асосан мос келади. Аммо шаҳар шевалари айрим фонемаларнинг сон ва сифати, баъзи бир фонетик ҳодисалар — товуш ўзгариши, баъзи бир фонемаларнинг тушиб қолиши ёки бошқачароқ талаффуз этилиши жиҳатидан ўзаро фарқ қилади. Бу хил тафовутлардан қатъий назар, олти-етти унлили марказий шаҳар шевалари ягона ўзбек миллий тили ва унинг адабий формаси учун асос бўладиган кўпгина умумий хусусиятларга эгадир. Бу умумий хусусиятларни ўз ичига олган ўзбек миллий адабий тилининг ижобий таъсири натижасида марказий шаҳар шеваларининг умумий фонетик белгилари бошқа маҳаллий диалектларга сингиб бормоқда.

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек адабий тилининг фонетик системаси бирмунча кенгайди. Миллий тил лексикасининг совет-интернационал сўз ва терминлар ҳисобига бойиб бориши натижасида ўзбек адабий тилининг фонетик системасида талаффуз жиҳатидан бирмунча бошқачароқ хусусиятга эга бўлган янги фонемалар вужудга келди, айрим унлилар урғу билан боғлиқ ҳолда, сўзларнинг урғули ёки урғусиз бўғинларида келишига қараб, турлича талаффуз этиладиган бўлди, баъзи ундошларнинг айтилишида юмшоқлик ҳодисаси (палатализация) юз берди.

Ҳозирги ўзбек адабий тили фонетик системасида воқе бўлган баъзи бир ўзгаришларни қуйидаги фактлар яққол кўрсатади: *том, ток, тон* каби бир бўғинли, *колхоз, совхоз, тонна* каби кўп бўғинли сўзларнинг урғули бўғинларида таянч ўзбек диалектларидаги *о* ва *ў* унлиларидан, яъни *олтин* ва *ўзбек* сўзларидаги *о* ва *ў* товушларидан фарқ қиладиган ва шу унлилар оралигидаги бир товуш каби талаффуз этиладиган унли пайдо бўлди.

Бошқа унлилар тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. Масалан, *коммунизм* сўзидаги *и* унлиси билан *билим* сўзидаги *и* унлиси; *диктатура, коммуна* сўзларидаги *у* унлиси билан *тун, кун* сўзларидаги *у* унлиси талаффуз жиҳатидан бир хил эмас.

Ўзбек адабий тилининг ундошлар составига *ц* (тс), *щ* (*шч*) каби ундошлар келиб кирди. Лаб ундошларидан *в, ф* товушларининг лаб-лаб ва лаб-тиш товушлари сифатида икки хил талаффуз этилиши ҳозирги ўзбек адабий тилида тобора мустақамланмоқда.

Бўғин бошида ва охирида, масалан, *справка, стрелка, литр, метр, грамм* каби сўзларда ундошларнинг қаторлашиб кели-

ши ўзбек адабий тилининг бўғин тузилиши доирасини кенгайтди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ўзига хос хусусиятларининг товуш системасида воқе бўлган янгиликлар билангина чекланмайди. Миллий адабий тил мамлакатимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан ўсиши натижасида ўзбек тилининг ички ресурслари негизида ясалган сўз ва иборалар ҳамда рус тилидан олинган ва рус тили орқали келиб кирган сўз ва терминлар ҳисобига шу қадар бойиб кетдики, тилда янгидан пайдо бўлган сўзлар истеъмомдан чиқиб кетган сўзларга қараганда жуда кўп миқдорни ташкил этади.

Халқ хўжалиги ва маданиятининг ҳамма соҳаларида совет халқларининг эришган ютуқларига боғлиқ ҳолда ўзбек тили луғат состави бойиди. Тилда саноатнинг ривожини, ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш, истеъмом молларини ишлаб чиқариш, саноат маҳсулотлари, саноатнинг энг муҳим ва асосий тармоқлари — қора металлургия, рангли металлургия ишлаб чиқариш, машинасозлик, кон ишлари, электрлаштириш, нефть, газ ва кўмир саноати, химия, ўрмон саноати ва бошқалар билан боғлиқ бўлган сўз ва иборалар; қишлоқ хўжалигининг юксалиши, колхозларнинг жамоат хўжалигини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, совхоз ишларини яхшилаш, барча хилдаги қишлоқ хўжалик экинларини ва чорвачиликни ривожлантириш, ҳамма ишларни комплекс механизациялаштириш ва бошқалар билан боғлиқ бўлган сўз ва иборалар; товар обороти, транспорт ҳамда алоқа соҳасидаги ишларнинг ривожланиши, савдо, шунингдек транспортнинг муҳим турлари — темир йўл ва автомобиль транспорти, дарё ва денгиз флоти, ҳаво флоти, космосни эгаллаш, алоқа воситалари билан боғлиқ бўлган сўз ва иборалар; халқнинг моддий фаровонлиги, соғлиқни сақлаш ва халқнинг маданий савиясини янада ошириш ишлари, мактаб ва маориф, илм ва фан, адабиёт ва санъатни янада ривожлантириш билан боғлиқ бўлган сўз ва иборалар пайдо бўлди. Шундай қилиб, ўзбек тили луғат состави жиҳатидан совет даврида жуда бой тилга айланди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўпгина сўзларнинг маъно доирасини кенгайтиди. Масалан, *ватан* сўзи одатдаги маъноси, яъни ҳовли-жой маъноси билан бир қаторда ҳозир улуғ Совет мамлакатини маъносини ҳам билдиради; *мулк* сўзининг қўлланиш доирасини кенгайтиди, бу сўз ҳозир *жамоат мулки, социалистик мулк* каби бирикмаларда ҳам қўлланади.

Айрим маънодош сўзлар ўртасида семантик жиҳатдан дифференциация вужудга келди. Масалан, *синов* — ўқувчилар билимини синаб кўриш (зачёт), *имтиҳон* — ўқувчиларнинг би-

лим даражаларини баҳолаш (экзамен), *ёнилғи* — ёнадигая суюқлик модда (горючее), *ёқилғи* — ўтин -кўмир (топливо) ва бошқалар.

Амалдаги мавжуд синонимлар доираси кенгайди. Масалан, *зўр, буюк, қатта, улкан* сўзлари билан бир қаторда *гигант* сўзи ҳам қўлланила бошлади. Рус тили билан ўзбек тили ўртасида бўлган алоқа ва ҳамкорлик натижасида талаффузда ўзаро бир оз фарқ қиладиган омографлар вужудга келди. Масалан, *тон* — феъл (тонмоқ) ўзаги, *тон* — оҳанг, тус, ранг маъносида; *ток* — узум дарахти, *ток* — электр токи ва бошқалар.

Ўзбек миллий адабий тилида *она-Ватан, оқ олтин, коммунистик меҳнат бригадаси, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият, танқид ва ўз-ўзини танқид* каби янги типдаги барқарор сўз бирикмалари кенг кўламда ишлатилмоқда.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзларнинг маъно хусусиятлари билан боғлиқ бўлган бу хилдаги кўпгина фактлар умумхалқ ўзбек тили лексикасининг тараққиёт йўлларини кўрсатади.

Ўзбек миллий адабий тилининг тараққиёт йўлини характерловчи яна бир факт шундан иборатки, ўзбек тилининг сўз ясаш системасида ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берди. Айрим сўз ясовчи аффикслар, масалан, *-чи, -дош, -лик, -ла, -лаш, -лаштириш* ва бошқа аффиксларнинг функция доираси кенгайди; айниқса *-чи, -лаш, -лаштириш, -дош* аффикслари ёрдами билан жуда кўп янги сўз ва терминлар вужудга келди. Ҳаракат номларини ясовчи *-иш*, ҳозирги замон давом феъли формаси *-моқда*, сифатдош ва равишдошнинг айрим формаларини ясовчи қўшимчалар ҳам ҳозир кенг кўламда қўлланмоқда.

Ўзбек тили луғат составига қўшилган янги сўзлар ўз аффикслари билан ўзлашиб кетди: *изм* (марксизм, ленинизм), *-ист* (марксист, коммунист), *-ик, -тик* (график, систематик, статистик), *-ика* (экономика, систематика, математика), *-изация* (механизация, канализация), *-фикация* (электрификация, газификация) каби.

Адабий тилда турли типда тузилган янги қўшма сўзлар ва сўз бирикмалари учрайди. Уларнинг асосий ва муҳим типлари шулардан иборат: 1) атрибутив муносабатдаги сўз бирикмалари ва қўшма сўзлар — *иш кунни, халқ хўжалиги, ҳаво флотни, Совет Армияси, сўз боши, қизил флотчи, қизил гвардиячи* каби; 2) объектив муносабатдаги бирикмалар — *эксевар, тинчликсевар, ўзига хос* каби; 3) сўз ясовчи морфологик элементлар билан келган бирикмалар — *ўн мингчилар, юз центнерчи, тенг ёнли, ўткир бурчакли, қўш катетли* каби;

4) компонентларидан бири сифатида *фото, кино, авиа, радио, авто, мото, электр, гидро, агро, агит, анти, зоо, био, микро* каби элементларни ўз ичига олган сўз ва терминлар.

Қўшма сўзлар ва сўз бирикмаларининг бундан бошқа яна кўпгина типлари борки, улар ўзбек тилида узоқ йиллардан буён ишлатилиб келади ва янги сўзлар ясаш учун база бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги ўзбек миллий адабий тилида сўз ўзгартирувчи аффикслар, масалан, эгалик ва келишик аффикслари, шунингдек тусловчилар, асосан, бир хил шаклга келиб қолди. Бу жиҳатдан ягона миллий адабий тил маҳаллий диалектлардан, хусусан, унлилар состави тўққизта ва ундан ҳам ортиқ фонемага эга бўлган сингармонизмли диалектлардан, шунингдек, бошқа туркий тиллардан фарқ қилади. Бу факт адабий тилнинг айрим грамматик формалар нуқтаи назаридан ихчамлашганлигини билдиради. Шу муносабат билан грамматик ва орфографик қоидаларда ҳам ихчамлик ва аниқлик, силлиқлик ва раволик вужудга келди.

Ўзбек тилида сўзларнинг бирикиб гап бўлиш қоидаларига келсак, совет тузуми шароитида бу қоидалар ҳам анча кенгайди, тўлдирилди ва такомиллашди.

Ҳозирги ўзбек миллий адабий тилининг синтактик қурилишидан бир неча мисоллар келтирамиз. Гапнинг кесими феълдан бошқа сўз туркумларидан бўлганда, кесимлик формасининг тушиб қолиши аслида сўзлашув тилининг хусусиятини билдирувчи ҳодисалардан бўлиб, бу ҳодиса ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам ўз аксини топган. Масалан, *Болгариянинг пойтахти — София. Нурмат — институтнинг аълочи студенти. Бу — цемент ишлаб чиқарадиган завод* каби.

Бу хил конструкциялар ҳозирги ўзбек адабий тилининг гап қурилишида, жумладан, содда гап конструкциясида ва мураккаб гап типларида ҳам учрайди. Гап бўлаклари орасида умумлик маъносини билдирувчи аниқловчилар (чунончи, *Совет ҳокимияти, ишчилар шаҳарчаси, болалар боғчаси, район кутубхонаси* сингари бирикмаларда), шунингдек бирикмали аниқловчилар, кишиларнинг унвони ва амали, касби ва ҳунарини билдирувчи изоҳловчилар ва бу хил изоҳловчиларнинг бирикмадаги ўрни — тартиби, яъни изоҳловчининг кўпинча изоҳланмишдан олдин кела олиши (масалан, *академик Қори Ниёзий, ёзувчи Ойбек, пионер қиз, артист йигит, аълочи ўқувчи* каби), уюшиқ бўлақларда бир хилдаги морфологик элементларнинг такрорланиб кела олиши (масалан, *Юсуф ота атрофдаги қирларга, сойларга, кўлларга тикилиб боқди* гапида жўналиш келишиги формасининг такрорланиши

каби) ва бошқалар ўзбек тили синтактик қурилишида мустақкам ўрин олди.

Худди шунингдек, содда гап типларида, хусусан, атов гап ва қисман шахси топилмас гапда, унинг ажратилган бўлақларида, кириш сўз ва ибораларда, ундалмаларда, қўшма гап конструкциясида, кўчирма ва ўзлаштира гапларда, периодда ҳам янги синтактик ҳодисалар учрайди.

Ҳозирги ўзбек миллий тили грамматик қурилишининг такомиллашганини, унинг янги грамматик қондалар ва турли нутқий оборотлар билан бойий борганини адабий тилнинг стилистик хусусиятлари ёки турли жанрлари ҳам яққол кўрсатиб беради. Ёзма монолог, диалог шакллариининг тобора юксалиши; шахслар ўртасида турли ёзишмаларнинг ривожини; газета ва журнал мақолалари, дарслик ва қўлланмаларда, илмий-фанний асарларда илмнинг турли тармоқларига доир терминларни ўз ичига олгани ҳолда баъзи бир янги нутқ оборотларининг вужудга келганлиги; шиор ва чақириқларнинг янги формалари; телеграмма, буйруқ, фармон, декрет, директива, баёнот, раддия, дипломатик муносабатни билдирувчи ва бошқа кўпгина ҳужжатларнинг тузилиши; телефон ва микрофон орқали гапириш, телевидениеда нутқ сўзлаш, диктор ва артистлар, лектор ва докладчилар, сўз усталари ва нотиклар нутқининг такомилли; оғзаки ва ёзма шаклдаги турли рапорт формаларининг ишланиши ва бошқалар ўзбек адабий тилининг услуб жиҳатдан анчагина такомиллашганлигидан гувоҳлик беради.

Хуллас, Совет ҳокимияти йилларида ўзбек халқининг ягона тили ҳар томонлама ўсди ва юксалди, социалистик ўзбек миллатининг миллий тили, миллий адабий тили сифатида тўла равишда шаклланди. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг фонетик системаси ва луғат составида маълум даражада ўзгариш юз берди, грамматик қурилиши такомиллашди, янги стилистик приёмлар вужудга келди.

Ҳозирги ўзбек адабий тили шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятнинг ривожини йўлида ўсди ва ўз тараққиётининг юқори поғонасига эришди. Айниқса, марксизм-ленинизм классиклари асарларининг таржимаси, сиёсий ва бадиий адабиётнинг, фаннинг турли тармоқларига оид илмий-назарий асарларнинг, ҳар хил дарслик ва қўлланмаларнинг ўзбек тилида юзага келиши миллий адабий тилнинг ўсишига катта ёрдам берди. Ўзбекистон олимлари, шиор ва адиблари, мактаб ўқитувчилари, таржимон ва матбуот ходимлари ҳозирги ўзбек адабий тилининг ривожига зўр ҳисса қўшди.

ФОНЕТИКА

Тилшунослик фанининг фонетика баҳси нутқ товушларини ўргатадиган илм ҳисобланади. Фонетикада нутқ товушлари ва уларнинг пайдо бўлиши, нутқ аппарати, нутқ товушларининг акустик хусусиятлари ва ўзгариш қонунлари, нутқ товушларининг коммуникатив роли ва шу қабилар текширилади.

Нутқ товушларини турли томондан ўрганиш мумкин: тарихий нуқтаи назардан, қиёсий томондан, ҳозирги замон адабий тили ва маҳаллий диалектларнинг нутқ товушларини таққослаш жиҳатидан, нутқ товушларини турли асбоблар ёрдамида эксперимент қилиш йўли билан ва бошқалар. Шунга кўра, фонетика илми тарихий фонетика, қиёсий фонетика, тасвирий фонетика, экспериментал фонетика каби бир неча соҳага бўлинади.

Фонетика баҳсининг бундай тармоқланиши нутқ товушларини ўзбек адабий тили нормалари нуқтаи назаридан тасвирлаш, тарихий экскурсия ниятида айрим нутқ товушларининг тараққиёт процессига ҳам назар ташлаш, адабий талаффузнинг шаклланиши ва такомилени кўрсатиш мақсадида адабий тил нутқ товушларини ўрни билан марказий етакчи шева-ларнинг нутқ товушларига йўл-йўлакай қиёслаб ўтишни тақозо этади.

Фонема, алфавит ва фонетик транскрипция

Сўз ёки морфеманинг маъноларини юзага келтирадиган, уларнинг маъноларини фарқлайдиган ва нутқнинг майда қисмларга бўлинмайдиган энг кичик элементи фонема дейилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида 31 фонема бор, шулардан 6 таси унли: *о* (ə), *а* (ə), *э, ў, у, и*; 25 таси ундош: *п, б, ф, в, т, д, с, з, ш, ж, ц, џ, м, н, л, р, й, ҳ, к, г, қ; Ғ, х, ғ.*

Алфавитдаги *e, ē, ю, я* ҳарфлари муайян фонема англагмайди. Улар сўз ёки бўғин бошида, ўзлари алоҳида бўғинни ташкил этганда *й* ундоши билан бирикиб келган унлини ва шу унлининг характерига кўра *йэ, йо, йу, йа* бирикмасини билдиради ҳамда ундошдан кейин ўзларига мос келадиган унлини ёхуд ўзидан олдинги ундошнинг юмшоқлигини билдиради.

Шунингдек, айриш ва юмшатиш белгилари ҳам фонема ҳисобланмайди.

Фонеманинг ёзувдаги шартли белгилари ҳарфдир. Ҳозирги ўзбек алфавитида 35 ҳарф бор. Шулардан 29 ҳарф муайян фонемаларнинг график шаклидир: *а, б, в, г, д, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, э, ў, қ, ғ, ҳ*. Бироқ ўзбек адабий тилининг тубандаги мустақил фонемалари учун махсус ҳарф олинмаган: *э, ж, ң*. Бу фонемалардан *э* ёзувда *а* ҳарфи билан, *ж* фонемаси *ж* ҳарфи билан, *ң* фонемаси *эса* *нг* ҳарфлари бирикмаси билан ифодаланади.

Алфавитда ҳар бир ҳарфнинг маълум тартибда ўз ўрни ва ўз номи бор. Ҳарфларнинг муайян тартибда жойлаштирилган йиғиндиси алфавитдир. Рус графикаси негиздаги ҳозирги ўзбек алфавитида ҳарфлар қуйидаги тартибда жойлаштирилган (унлилар ўзича қолдирилиб, ундошларга алоҳида ном берилган): *а, б-бе, в-ве, г-ге, д-де, е, ж-же, з-зе, и, й — қисқа и, к-ка, л-эль, м-эм, н-эн, о, п-пе, р-эр, с-эс, т-те, у, ф-эф х-ха, ц-це, ч-че, ш-ша, ъ — айриш белгиси, ь — юмшатиш белгиси, э, ю, я, ў, қ-қа, ғ-ғе, ҳ-ҳа*.

Нутқ товушларининг талаффуз хусусиятларини акс эттириш учун ишлатиладиган белгилар системаси фонетик транскрипция деб юритилади. Совет тилшунослиги фанида, асосан, икки хил транскрипцион белгилар мавжуд: бири — латин ва юнон ҳарфлари негизда, иккинчиси — славян ҳарфлари негизда. Айрим тилларнинг нутқ товушларини ёзиб кўрсатиш учун бу ҳарфлар етишмаса, у тақдирда баъзи ҳарфларга турлича қўшимча (диакритик) белгилар улаш ёки ҳарфлар бирикмаси, баъзан эса латин, юнон, славян алфавитларидаги ҳарфлардан фойдаланилади.

Ўзбек тилшунослари рус графикаси асосида тузилган фонетик транскрипция белгиларидан фойдаланмоқда. Бу транскрипциядаги белгилар миқдори алфавитдаги ҳарфлар миқдоридан анча кўп. Чунки фонетик транскрипцияда маъно билдирувчи ва маънони фарқ қилувчи асосий фонемалар билан бир қаторда, шу фонемаларнинг талаффуздаги турлари (комбинатор вариантлари) ҳам ҳисобга олинади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида гарчи олти унли фонема бўлса ҳам, уларнинг талаффузи учун муҳим аҳамиятга эга

бўлган бошқа турлари ҳам бор. Булар қаттиқ ва юмшоқликда, узун ва қисқаликда, кенг ва торлик, очиқ ва ёпиқликда бир-бирларидан фарқ қиладилар. Шунингдек, баъзи ундошлар ҳам ўз хусусиятларига кўра тафовут қилади. Чунончи, сирғалувчи лаб ундоши икки хил: икки лаб ёки лаб ва тиш воситасида ҳосил бўладиган ундошлар; тил олди соф *ж* ва қоришиқ *ж* товушлари ва шунга ўхшашлар. Фонетик транскрипция нутқ товушларининг шу турларини эътиборга олган ҳолда тузилади.

Фонетик транскрипцияда фонемалар учун махсус белгилар олинган. Масалан, *э, а, ɛ, ə, о* каби белгилар кенг унлиларни, *ɤ, ʏ, ү* каби белгилар тор ва қисқа унлиларни, *ʋ, ʉ* каби белгилар узун унлиларни кўрсатиш учун хизмат қилади. Булардан ташқари, деярли ҳар бир унли, хусусан тор унлилар, талаффузига кўра яна тўрттадан вариантга эга: 1) ўзи алоҳида бўғинни билдирганда — очиқ; 2) сўзнинг очиқ бўғинида, ундошдан кейин — очикроқ; 3) сўз ёки бўғин бошида, ундошдан олдин — ёпиқроқ; 4) сўзнинг ёпиқ бўғинида — икки ундош орасида ёпиқ. Булар унлиларнинг позицион турларидир. Агар буларнинг ҳар бири учун махсус белги олинса, транскрипцион белгиларнинг сони кўпайиб кетиб, уларни ишлатишда турли қийинчиликлар туғилади. Шу сабабли унлилар учун юқоридаги ўн тўртта шаклнинг ўзи кифоя қилади.

Адабий тилда ундош фонемаларнинг вариантлари унча кўп эмас. Миллий тилнинг талаффуз хусусиятларига кўра баъзи ундошлар қисман турлича айтилади, баъзилари эса шу тилнинг специфик фонемалари ҳисобланади. Шу ҳол ҳисобга олиниб, ундошларнинг алфавитдаги мавжуд шаклларига қўшимча равишда фонетик транскрипцияга яна 5 та белги киритилиб, ундошларнинг транскрипцион белгилари 28 тага етказилган: *б, в, ш, г, д, ж, ʒ, з, е, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ф, ғ, х, ҷ, ч, ш, ғ, ҳ*. Булардан *ш, ғ* сирғалувчи лаб-лаб, лаб-тиш ундошларини, *ʒ* — тил олди қоришиқ, *ң* — тил орқа бурун товушини, *ҳ* эса — эски адабий тил ва баъзи шеваларга хос бўлган сирғалувчи томоқ ундошини билдиради.

Фонетик транскрипция тилнинг нозик хусусиятларини илмий нуқтаи назардан текширувчи филолог олимлар орасида — тор доирада, алфавит эса — кенг халқ оммаси ўртасида қўлланади.

Нутқ органлари

Нутқ товушларини ҳосил қилиш учун хизмат этадиган аъзолар шартли равишда нутқ аппарати деб юритилади. Нутқ аппарати асосан уч қисмдан иборат: 1) нафас йўли —

нутқ аппаратининг қуйи қисми; 2) ҳиқилдоқ — нутқ аппарата-
тининг ўрта қисми; 3) томоқ, оғиз ва бурун бўшлиқлари —
нутқ аппаратининг юқори қисми.

Нутқ аппаратининг қуйи қисми ўпка, бронхлар (ўпкада тармоқланиб кетган нафас йўллари), диафрагмадан иборат. Ҳаво ўпкадан бронхлар орқали ўтиб, томоқдаги нафас йўлидан нутқ товушларини ҳосил қиладиган вазиятда ташқарига чиқиб кетади. Упкадан чиққан нафасни товуш ҳосил қилиш ҳолатига келтиришда кўкрак қафасини қорин бўшлиғидан ажратиб турадиган парда (диафрагма) мускулларининг хизмати катта. Аммо нутқ товушлари нутқ аппаратининг қуйи қисмидагина юзага кела қолмайди. Бу босқич товуш чиқариш учун база ёки асос сифатида хизмат қилади.

Овоз нутқ аппаратининг ўрта қисмида (ҳиқилдоқда), нафас йўлида пайдо бўлади. Нафас йўлида бир-бирига боғланган бир неча кемирчак бор. Шулардан ҳалқасимон ва қалқонсимон кемирчаклар товуш пайчаларининг ҳаракатларини бошқариб турадилар. Эластик мускуллардан иборат бўлган товуш пайчаларининг юқориги қисми қалқонсимон кемирчакка, қуйи қисмлари эса ҳалқасимон кемирчакка ёпишган пирамида шаклидаги чўмичсимон икки кемирчакка боғланган. Шу кемирчакларнинг ёрдами билан товуш пайчалари ҳаракатга келади. Ҳиқилдоқда кўндаланг турган товуш пайчаларининг ораси гоҳ очилади, гоҳ ёпилади. Гайирмасдан шундай нафас олганда товуш пайчаларининг оралиғи нафас чиқаргандагига нисбатан бир оз торроқ бўлади. Товуш пайчалари оралиғининг торайиши ва ўпкадан чиққан нафаснинг товуш пайчаларини титратиши, тебратиши натижасида оҳангдор товушлар юзага келади. Товуш пайчаларининг юқориги қисми ёпиқ, пастки чўмичсимон кемирчакларга боғланган қуйи қисми озгина очиқ турган бир ҳолатда пайдо бўлган товуш шивирлашиб сўзлашаётган пайтдаги товуш каби туюлади. Аммо бу кемирчаклар оралиғи беркилиб товуш пайчаларининг юқориги қисми бирмунча очиқ бўлса, пайчалар титраши билан овоз пайдо бўлади. Хуллас, нутқ аппаратининг ўрта қисмида жойлашган товуш пайчалари номи билан юритиладиган эластик мускуллар ва шу мускулларни ҳаракатга келтирувчи кемирчаклар нутқ товушларини ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Нутқ аппаратининг юқори қисми — ҳиқилдоқнинг этаги, бўғиз ва томоқ, оғиз ва бурун бўшлиқлари, тил ва танглай, лаб ва тиш асосий нутқ органлари бўлиб, бу органлар нутқ товушларининг ранг-баранг турларини вужудга келтиради; шовқин ва овозни кучайтириш, қўшимча товуш ҳосил қилиш манбаи сифатида хизмат қилади. Томоқ, шунингдек, оғиз ва

бурун бўшлиқлари товушни кучайтириб берувчи резонаторлик вазифасини бажаради; бунда обертон (асосий оҳангга алоҳида тус бериш) ва резонатортон (қўшимча оҳанг) пайдо бўлади. Ҳавонинг сиқилиб ўтиши ва нутқ органларининг бири-бирига яқинлашуви ёки тўқнашуви натижасида шовқин юзага келади.

Томоқ бўшлиғида нафас йўли усти кемирчак воситасида тўсилади. Ундан кейин икки йўл ажралади: бири ўпкадан чиққан нафаснинг оғиз бўшлиғидан, иккинчиси бурун бўшлиғидан ўтиши учун хизмат қилади. Ҳавонинг бурун бўшлиғидан ўтиши зарурияти туғилганда, оғиз бўшлиғининг йўли бекилади, акс ҳолда бу йўл очилади.

Оғиз бўшлиғининг пастиди тил ва унинг негизи, туби, тилнинг орқа, ўрта ва олд қисмлари, пастки қатор тишлар, сўнгра остки лаб ва жағ жойлашган. Оғиз бўшлиғининг юқорисида кичик тил, юмшоқ танглай, танглай ва унинг олд қисми, юқориги қатор тишлар ва устки лаб жойлашган. Агар юмшоқ танглай юқори тортилиб, кичик тил орқага сурилиб томоққа тақалса, бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўли тўсилади, нафас оғиз бўшлиғидан ўтиб, натижада оғиз товушлари пайдо бўлади. Юмшоқ танглай пастга туширилиб, кичик тил олдинга сурилса, оғиз бўшлиғидан ўтадиган ҳаво йўли тўсилади, нафас бурун бўшлиғидан ўтади ва бурун товушлари ҳосил бўлади.

Бурун бўшлиғи нутқ товушларини ҳосил қилишда ҳажм ва шакл жиҳатдан бир хил вазиятда бўлади, ўзгармайди. Аммо кичик тил, юмшоқ танглай, тил, лаб сингари актив, ҳаракатчан органлар оғиз бўшлиғига алоқадор бўлганлиги учун ҳамда шу органларнинг узлуксиз ҳаракатлари натижасида оғиз бўшлиғи ўзининг шакл ва ҳажмини ўзгартириб туради.

Жағнинг тушиб-кўтарилиши натижасида пастки лаб тез ҳаракат қилади ва устки лабга тегади, натижада *п, б, м* каби ундошлар пайдо бўлади. Икки лабнинг чўччайган ҳолда бири-бирига яқинлашувидан найча ҳосил бўлади ва шу вазиятда *в, ф* каби товушлар вужудга келади.

Тил нутқ органлари орасида жуда ҳам серҳаракатдир. Тилнинг негизи тил ости суякка ёпишган. Тилнинг устки қисми нутқ товушларининг пайдо бўлиш ўринлари жиҳатидан учга бўлинади: тил орқа, тил ўрта ва тил олди. Ҳаракатчанлигига кўра, тилнинг олд қисми алоҳида ажраб туради. Тил учи юқориги қатор тишлар билан пастки қатор тишларнинг ўртасидан ўтиб, бошқирд тилидаги каби *д (ḍ), з (ẓ)* товушларини; тил учи остга қайрилиб, пастки қатор тишларга, тил олди эса юқориги қатор тишларга тақалиши билан юмшоқ

т, д, н, л, ц ундошларини; тилнинг учи танглай томонга қайрилиб, қаттиқ танглайга тегиши билан араб тилидаги сингари қаттиқ т (ط), д (د) товушларини ҳосил қилади. Тилнинг олдинги қисми юқорига, қаттиқ танглай томон кўтарилиши ва ҳаво йўлининг торайиши натижасида қаттиқ ш, ж ундошлари пайдо бўлади. Тилнинг ўрта қисми қаттиқ танглай ўртасига томон кўтарилганда й товуши, тилнинг саёз орқа томони қаттиқ танглайнинг орқароқ қисмига тўқнашганда к, г ундошлари, тилнинг чуқур орқа томони юмшоқ танглай билан тўқнашганда қ ва ўша жойдан ҳаво сиқилиб ўтганда х, кичик тилнинг титраши натижасида ғ товуши вужудга келади.

Бўғиздан сиқилиб ўтган нафас тилнинг тубидан сирғалиб чиққанда бўғиз ҳ товуши пайдо бўлади.

Томоқ усти ёки бармоқсимон кемирчакнинг вазифаси нафас йўлини бекитиш ва овқатни ўтказиш учун қизилўнгачга йўл очиб беришдир. Шундай бўлса-да, бу кемирчак айрим тилларда нутқ органи вазифасини ҳам ўтайди. Масалан, араб тилидаги томоқ ундошлари айн, ҳамза товушлари томоқ усти кемирчакнинг тортилиши ва ўпкадан сиқилиб ўтиши натижасида юзага келади.

Шундай қилиб, диафрагма, ўпка, бронх ва трахея ҳаво ўтказувчи манбалар экан. Улардан ўтган ҳаво оқими нутқ товушларини ҳосил қилишда ҳаракатлантирувчи сифатиде хизмат қилади. Ҳиқилдоқ овоз пайдо бўладиган манба ҳисобланади. Томоқ, оғиз ва бурун бўшлиқлари эса обертон ва резонатортонлар манбаидир. Оғиз бўшлиғидаги органларнинг сиқилиши ва бир-бирига яқинлашуви ёки ўзаро тўқнашуви натижасида турлича шовқинлар ҳосил бўлади.

Нутқ товушларининг классификацияси

Нутқ органларининг нутқ товушларини ҳосил этиш процессидаги хизмати артикуляция деб юритилади. Артикуляция уч хил вазиятда бўлади: нутқ органининг маълум товушни ҳосил қилиш учун ҳозирлиги, шу товушнинг пайдо бўлишида нутқ органининг ҳолати ва нутқ органининг асл ҳолига қайтиши.

Акустик ва артикуляцион хусусиятларига кўра, нутқ товушлари дастлаб унли ва ундош товушларга ажралади. Унлилар ва ундошлар классификацияси ўзаро кескин фарқ қилади.

Унлилар классификацияси. Унлиларнинг ўзларига хос хусусияти товушнинг оҳангдор (муסיқий) бўлишидир. Бу товушлар товуш пайчаларининг ритмик тебрани-

ши натижасида пайдо бўлади. Томоқ ва оғиз бўшлиғида асосий музикал тонга қўшимча равишда обертонлар вужудга келади ва у ҳар бир унлига махсус тембр тусини беради. Тил, лаб ва пастки жағнинг ҳаракатлари натижасида ўзгариб турадиган резонанс берувчи бўшлиқлар ҳажми ва шаклига кўра унлилар ўзаро акустик жиҳатдан фарқ қиладилар. Унлиларнинг пайдо бўлишида шовқин иштирок этмайди.

Унлиларнинг физиологик классификациясида уч момент ҳисобга олинади: 1) унлиларнинг пайдо бўлиш ўринлари, 2) унлиларнинг пайдо бўлиш усуллари. 3) унлиларнинг ҳосил қилинишида лабларнинг иштирок этиши ёки иштирок этмаслиги.

Пайдо бўлиш ўринларига кўра унлилар тилнинг горизонтал (ётиқ) ҳаракатларига, яъни тилнинг олдинга, орқага томон ҳаракат қилишига боғлиқ. Тилнинг олдинга қараб ҳаракат қилиши натижасида тил олди унлилари, тилнинг орқага томон ҳаракат қилиши натижасида тил орқа унлилари пайдо бўлади. Тил олдинга ҳаракат қилганда тил учи пастки қатор тишларга бориб тақалади, ўрта қисми эса бир қадар юқори кўтарилади. Тил орқага ҳаракат қилганда унинг учи тишнинг пастки қаторидан ичкарига томон узоқлашади ва тилнинг орқа қисми бирмунча кўтарилади. Тилнинг ана шундай олдинга ва орқага қилган ҳаракатлари давомида ўрта-роқ бир ўринда ҳосил бўлган унлилар ўрта қатор унлилар ҳисобланади. Шундай қилиб, унлилар пайдо бўлиш ўринларига кўра икки асосий группага: олд қатор ва орқа қатор унлиларга ажралади.

Унлиларнинг пайдо бўлиш усуллари тилнинг вертикал (тик) ҳаракатларига боғлиқ. Бу хусусиятига кўра, унлилар учга ажралади: тор, ўрта, кенг. Тилнинг қаттиқ танглай томон юқори кўтарилиши билан *и*, *у* тор унлилари, ўрта даражада кўтарилиши билан *э* ў ўрта кенг унлилари, пастга туширилиши ёки қуйи даражада кўтарилиши билан *а* (э), *о* кенг унлилари ҳосил қилинади.

Лабларнинг ҳаракатларини ҳисобга олганда, унлилар икки хил: лабланган ёки лабланмаган бўлади. Лабланган унлиларнинг пайдо бўлишида лаблар олдинга чўзилиб, чўччаяди. Унлиларнинг лабланиш даражаси турлича: *у* унлисида лабланиш кучли, *ў* унлисида кучсизроқ, *о* (о) унлисида эса янада кучсиз даражада. Лабланмаган *и*, *э*, *а* (э) унлиларининг

Унлилар классификациясининг график тасвири

	Тил олди	Тил орқа
	Лабланмаган	Лабланган
Тор	и	у
Ўрта кенг	э	ў
Кенг	а (э)	о (о)

пайдо бўлишида лаблар олдинга ҳаракат қилмайди, яъни чўчаймайди.

Ундошлар классификацияси. Ундошларнинг ўзларига хос белгилари шундан иборатки, айрим ундошларнинг пайдо бўлишида овоз ёки шовқин иштирок этади, баъзи ундошлар эса шовқин ва овознинг комбинациясидан таркиб топади. Ундош товушларнинг моҳияти ва характери шовқин белгилайди. Ундошларнинг пайдо бўлишида фақат шовқиннинг ўзигина эмас, балки музикал тон ва овоз ҳам иштирок этиши мумкин.

Ундошларнинг классификациясида қуйидаги уч ҳолатга эътибор берилади: 1) шовқин ва овознинг иштироки, 2) шовқиннинг пайдо бўлиш ўрни, 3) шовқиннинг пайдо бўлиш усули¹.

Ундош товушларнинг турлари шовқин ва овознинг миқдорига кўра белгиланади. Айрим ундошларнинг пайдо бўлишида овознинг иштироки устун бўлиб, шовқин нисбатан кам иштирок этади. Булар сонор товушлардир. Сонор товушларнинг пайдо бўлишида товуш пайчалари ўпкадан чиққан нафаснинг кучи билан сал тебранади, нафас йўли тораёди. Ундошлардан *м, н, ң, л, р* товушлари сонор товушлар ҳисобланади. Қолган ундошларда шовқин ортиқ бўлади. Бу жиҳатдан сонорлар унлилар ҳамда нуқул шовқиндан иборат бўлган ундошлар оралиғидаги товушдек тасаввур этилади, лекин характери жиҳатдан улар ундошга яқин ва шу сабабли ундош ҳисобланади.

Асосан шовқиндан иборат бўлиб, таркибида овоз ҳам қатнашган ундош товушлар бор. Булар жарангли ундошлар номи билан юритилади. Бунга *б, д, з* сингари товушлар киради.

Нуқул шовқиндан иборат бўлган, овоз иштирок этмаган товушлар жарангсиз ундошлар деб аталади. Бунга *п, т, к* сингари товушлар киради.

Шундай қилиб, шовқин ва овознинг иштирокига кўра ундошлар икки гурпуага: сонорлар ва шовқинлиларга бўлинади. Шовқинлилар яна иккига бўлинади: жаранглилар ва жарангсизлар.

Шовқиннинг пайдо бўлиш ўринларига қараб ундош товушлар, иккита актив нутқ органларининг вазифаларига кўра, лаб ва тил ундошлари каби иккига ажралади. Ундошларнинг талаффузида тиш, алвеоллар (танглай олди) ва қаттиқ танглай каби пассив нутқ органлари ҳаракатига қараган-

¹ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1960, стр. 23—33.

да тил ва пастки лабнинг активлиги аниқроқ сезилади. Шунга кўра, ундошлар таснифида тил ва лаб асосга олинган. Лекин нутқ товушлари классификациясида пассив органларнинг роли ва хизмати ҳам кўзда тутилади. Ўзбек тилидаги баъзи ундошларнинг пайдо бўлишида юмшоқ танглай, бўғиз ва томоқнинг ҳам роли бор.

Лаб ундошлари асосан икки хил: лаб-лаб, лаб-тиш. Икки лабнинг тегишидан ҳосил бўладиган *п, б* ундошларини айтганда пастки лаб устки лаб билан тўқнашади, ўпкадан чиққан нафас икки лаб орасини ёриб ўтади. Лаб-тиш ундошлари *ф, в* пастки лабнинг устки қатор тишларга тегишидан ҳосил бўлади. Аммо ўзбек тилида лаб-тиш ундошлари билан бир қаторда ҳавонинг икки лаб орасидан сирғалиб ўтиши натижасида пайдо бўладиган (вақт, *ow* сўзларидаги каби) ундошлар ҳам бор.

Тил ундошлари тилнинг юқори танглайга дуч келган ўринларига кўра группаларга ажратилади. Актив нутқ органларидан бўлган тилнинг ҳаракат ўрнига қараб тил ундошлари учга бўлинади: тил олди, тил ўрта, тил орқа ундошлари. Тил орқа ундошларининг ўзи икки хил: саёз тил орқа ва чуқур тил орқа ундошлари.

Тил олди ундошлари пассив органлардан тиш ва танглайнинг иштирокларига кўра иккига ажралади: тиш-танглай ва танглай-тиш товушлари. Тиш-танглай товушларини ҳосил қилишда тилнинг учи танглайнинг олдинги қисмига томон ҳаракат қилади ва устки қатор тишга яқинлашади ёки унга тегади: *т, д* каби. Бу ундошлар портловчи тиш-танглай товушлари ҳисобланади. Танглай-тиш ундошлари тил олди юқори кўтарилиб, танглайга яқинлашуви ва орқа томонга бирмунча силжиши натижасида пайдо бўлади. Масалан, *ш, ж* (фрикатив) ундошлари тил олди сирғалувчи танглай-тиш товушлари ҳисобланади.

Тил ўрта *й* ундоши пассив органга нисбат бериб ўрта танглай товуши деб ҳам юритилади. Бу товушни ҳосил қилишда тилнинг ўртаси танглайнинг ўрта қисмига яқинлашади, ҳаво шу органларнинг орасидан сиқилиб ўтади.

Тил орқа ундошлари икки хил вазиятда пайдо бўлади. Тилнинг орқа қисми қаттиқ танглайга тўқнашади, яъни ўпкадан чиққан ҳаво тилнинг орқа қисми билан қаттиқ танглай орасидан ёриб ўтади, натижада *к, г* ундошлари вужудга келади. Бу ундошлар саёз тил орқа товушлари деб юритилади. Тилнинг энг орқа қисми юмшоқ танглайга тўқнашуви ёки яқинлашуви натижасида *қ, ғ, х* ундошлари пайдо бўлади. Бу ундошлар чуқур тил орқа товушлари деб юритилади. Бироқ,

Р ва х товушларининг талаффузида юмшоқ танглай қисман титрайди.

Ўзбек тилида яна ҳам чуқурроқ тил орқа ундошлар бор. Масалан, *ҳ* (*h*) ундоши ҳавонинг бўғиздан сиқилиб ўтишидан, *х* товуши ҳавонинг томоқдан сирғалиб чиқишидан пайдо бўлади. Кейинги *х* товуши эски ўзбек адабий тилида кўпроқ ишлатилган, ҳозирги адабий тилда қўлланмайди.

Шовқиннинг пайдо бўлиш усулларига кўра ундошлар тубандаги турларга ажралади: 1) портловчилар, 2) сирғалувчилар, 3) аффрикатлар, 4) бурун товушлари, 5) ён товуш, 6) титроқ товуш.

Портловчилар икки нутқ органининг тўқнашуви ва ҳавонинг шу органлар оралиғини ёриб ўтишидан ҳосил бўлади. Демак, ўпкадан чиққан нафас тўқнашувчи нутқ органлари оралиғидати тўсиқни ёриб ўтади, натижада ўша жойда пайдо бўладиган ундошнинг белгисини кўрсатувчи шовқин юзага келади. Масалан, шовқин *п*, *б* ундошларида икки лаб орасида, *т*, *д* ундошларида тил билан танглайнинг олд қисмида, *к*, *г* ундошларида тилнинг орқа қисми билан танглай оралиғида пайдо бўлади. Бундай шовқинлилар ўзбек тилида портловчилар номи билан юритилади.

Актив ва пассив нутқ органларининг бир-бирига яқинлашуви натижасида ҳаво ўша органларнинг тор жойидан сиқилиб ўтади. Шу жойда шовқин пайдо бўлиб, тегишли ундош товуш ҳосил қилинади. Масалан, *ф*, *в* ундошларининг талаффузида ҳавонинг лаб ва тиш ёки икки лаб орасидан, *с*, *з* ундошларида тил ва танглайнинг олд қисмидан, *й* ундошида тил ва танглай ўртасидаги тор жойдан сиқилиб ўтиши каби. Бу хил ундошлар сирғалувчилар деб аталади.

Бир-бири билан маҳкам ёпишган актив ва пассив органи ҳавонинг ёриб, сирғалиб ўтиши натижасида аффрикатлар ҳосил бўлади. Демак, аффрикатлар артикуляцияси мураккаб бўлиб, ўпкадан чиққан ҳаво олдин тўқнашувчи икки нутқ органини ёриб, сўнгра ўша нутқ органлари орасидан сирғалиб ўтади. Буларга *ц*, *ч*, *ж* ундошлари киради. Аффрикатлардан *ц* ундоши *т* ва *с* товушларининг ажралмас бирикмасидан, *ч* ундоши *т* ва *ш*, шунингдек, *ж* ундоши эса *д* ва *ж* товушларининг узвий бирлигидан иборат. Кўриниб турибдики, аффрикатларнинг биринчи элементи портловчи, иккинчи элементи эса сирғалувчи товушлардандир.

Бурун ундошларида икки лаб, тил ва танглайнинг олд ёки орқа қисмлари бир-бирлари билан тўқнашади. Ҳаво тўқнашувчи нутқ органларини ёриб оғиз ва бурун бўшлиғидан ўтади. Натижада *м*, *н*, *ң* товушлари ҳосил бўлади.

Демак, бурун товушлари ўпкадан чиққан ҳавонинг оғиз бўшлиғида тўқнашувчи нутқ органлари орасини ёриб ўтиши натижасида ёки бурун бўшлиғидан эркин чиқиб кетиши туфайли юзага келади.

Ён товушни талаффуз этганда, тилнинг учи қайрилиб, танглайнинг олдинги қисмига тақалади ва ҳаво йўли тўсилади, шу вазиятда тилнинг икки ёнида очиқ жой қолади. Ҳаво тилнинг икки ёнидан сирғалиб чиқиб кетади ҳамда тилнинг учи билан танглай олдини ёриб ўтади. Демак, ён ундошида шовқиннинг ҳосил бўлиш усули икки хил: ҳавонинг ҳам портлаб, ҳам тилнинг икки ёнидан сирғалиб ўтиши натижасида шовқин юзага келади.

Титроқ товуш талаффузида тилнинг учи юқорига, танглайнинг олдинги қисми томон бирмунча эгилади ва ҳавонинг ўтиши билан тебранади, титрайди. Танглай олди билан тил учи орасида ритмик тўқнашиш-ажралиш бўлиб туради. Тил олди ундошларидан *p* товуши тил учининг ритмик титраши натижасида пайдо бўлади, шу сабабли у титроқ товуш деб юритилади.

Ўзбек тилида айрим ундошларнинг пайдо бўлишида палатализация (юмшариш) хусусияти бор. Бу ҳол хусусан *к, г* ундошларида ёрқин кўринади. Бу ундошларнинг талаффузида тил орқасининг кўтарилиш даражаси тил ва танглай ўртасига бир қадар яқинлашиб қолади. Шунинг учун ҳам *к, г* ундошлари саёз тил орқа товуши деб юритилади ва бу хусусиятига кўра юмшоқ ҳисобланади. Аммо бу товушлар асло тил ўрта товушлари бўла олмайди.

Аммо тилнинг энг орқа қисми юмшоқ танглайга тўқнашувчи ёки яқинлашувидан ҳосил бўладиган *қ, ғ, х* товушлари қаттиқ ундошлар бўлиб, бу ундошларда палатализация хусусияти йўқ. Бу товушлар билан ёнма-ён келган ундошлар ёки унлилар одатда қаттиқ талаффуз қилинади, бу ҳолатда тилнинг орқа томони кўпроқ хизмат кўрсатади.

Таркибида саёз тил орқа *к, г* ундошлари бўлган туркий сўзлар шу товушларга мос равишда тил олди (юмшоқ) унлиларини, чуқур тил орқа *қ, ғ, х* ундошлари бўлган туркий сўзлар эса тил орқа (қаттиқ) унлиларини талаб қилади. Қолган ундошларнинг юмшоқ ёки қаттиқлиги ёнма-ён келган унлиларнинг юмшоқ ёки қаттиқлигига боғлиқ.

Ҳар ҳолда саёз тил орқа ундошлари билан бир қаторда, чуқур тил орқа ундошлари ҳам ўзбек тилида (шунингдек, бошқа туркий тилларда ҳам) сўз ва аффиксларни шакл, маъно томондан фарқловчи муҳим, мустақил фонемалардандир.

Саёз тил орқа *к*; *г* ва чуқур тил орқа *қ*, *ғ*, *х*, ундошларидан бошқа ундошлар қаттиқлик-юмшоқликда нейтрал позицияда бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзларни талаффуз ва маънода фарқламайди.

Ундошлар классификациясининг график тасвири

Шовқиннинг иштироки		Нутқ органларининг ўринга кура												Буёз
		Лаб ундошлари				Тил ундошлари								
		лаб-лаб		лаб-тиш	Тил ояди				Тил орқа					
		Жарангсиз		Жарангли					Саёз тил орқа		Чуқур тил орқа			
Шовқин ва овознинг иштироки	Шовқиннинг пайдо бўлиш усули	Жарангсиз	Жарангли	Жарангсиз	Жарангли	Жарангсиз	Жарангли	Жарангсиз	Жарангли	Жарангсиз	Жарангли	Жарангсиз	Жарангли	
Шовқин-лилар	Портловчилар Сирғалувчилар Аффрикатлар	п f	б w	ф	в	т с ц	д з	ш ч	ж ж	й	к	г	қ х	ғ х
Сонорлар	Портловчилар Сирғалувчилар Бурун Ён Титроқ		м				н л р					н		

Графемалар ва орфографик белгилар

Графемалар. Ёзув системасида бир нутқ товушининг эмас, балки нутқ товушларидан иккитасининг бирикмасини ифодалайдиган *е*, *ё*, *ю*, *я* каби шакллар қўлланилади. Бу шакллар графема деб аталади.

Графема (*е*, *ё*, *ю*, *я*)ларнинг биринчи элементи тил ўрта *й* (*ј*) ундоши ва иккинчи элементи *э*, *э*, *у*, *а* унлиларининг бирисидан иборатдир.

Графемаларнинг вазифаси фақат ундош ва унли товуш бирикмасини ифодалашдангина иборат эмас. Графемаларнинг бошқа вазифалари ҳам бор. Чунончи, *е* графемаси *е-моқ*, *е-тим*, *е-сир*, *е-тик*, *е-чин* каби сўзларнинг биринчи очиқ бўғинларида ўзи алоҳида сўз ёки мустақил бўғин вазифасида келади. Бундай ҳолларда мазкур графема *й* ундоши билан *э* унлиси бирикмасини ифодалайди. Шунингдек, *ем-хўр*, *ет-миш*, *ет-казмоқ*, *ел-ка*, *еф-рейтор*, *еч-моқ* сингари

сўзларнинг биринчи ёпиқ бўғинларида ундошдан олдин ва бўғин бошида келганлиги учун ҳам *й* билан *э* бирикмасини билдиради. Бироқ сўзларнинг ундош ва унли товушдан таркиб топган очиқ бўғинлари охирида ёки ундош + унли + ундош типигадаги ёпиқ бўғинлар ўртасида келган *е* графемаси *й* + *э* бирикмасини англатмайди, балки тамомила бошқа вазифани адо этади. Бундай ҳолларда *е* графемаси соф *э* унлиси вазифасида ишлатилади ва ўзидан олдин келган ундошнинг юмшоқ талаффуз этилишини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Масалан, *беда, бедана, телефон, телеграф, делегат* каби сўзларнинг очиқ бўғинларида, *келмоқ, кетмоқ, меҳмон, меҳнат, чехра, температура* сингари сўзларнинг ёпиқ бўғинларида икки ундош орасида *е* графемаси соф *э* унлиси каби талаффуз этилади.

Бу ҳол фақат *е* графемасигагина хос эмас. Бошқа графемалар ҳам худди шу ҳилда турлича вазифаларда ишлатилади.

Сўз ва бўғин бошларида ёки ўзлари алоҳида мустақил бўғин бўлиб келганда, *ё, ю, я* графемалари, *е* графемасига ўхшаш, *й + о, й + у, й + а* бирикмасини билдиради: *ёқа, ёки, пиз, ёз, тайёр, приёмник, подъяёмник; юрак, ютуқ, юрист, юлдуз, юклама, союз, июнь, июль; яшил, ямоқ, туя, куя, яхши, янги, суяк, жияк* сўзларидаги каби.

Сўзларнинг очиқ бўғинларида (ундош товушлардан кейин) ва ёпиқ бўғинларида (икки ундош орасида) *ё, ю, я* графемалари таркибигадаги *й* ундоши айтилмайди, соф *о, у, а* унлиларига яқин ва юмшоқ талаффуз этилади ҳамда ўзларидан олдин келган ундошларнинг юмшоқлигини кўрсатади: *зачёт, бюджет, брошюра, революция, эволюция, октябрь* каби.

Демак, *е, ё, ю, я* графемаларининг таркиби ҳамда вазифалари бир-бирига ўхшайди, яъни сўзларнинг бўғин тузилиши ва ундошларнинг юмшоқ айтилиши билан боғланган. Бу графемалар сўзларнинг ўзак-негизларида кўпроқ учрайди. Шу билан бирга, тил ўрта *й* ундоши билан тугаган ўзак-негизларга *э, о, у, а* унлиларидан бири қўшилиши натижасида *е, ё, ю, я* графемалари туғилиши мумкин. Чунончи, *қўй + э > қўйэ қўе* (ад. орф. *қўй-э*); *куй + ук > куйук > куюк; туй + уқ > туйуқ > туюқ; тор + ай + а > торайа > торая; кенгай + а > кенгайа > кенгая* каби.

Орфографик белгилар. Айириш (*э*) ва юмшатиш (*ё*) белгилари ҳеч қандай товушни ёки товуш бирикмасини билдирмайди. Булар маълум орфографик вазифаларнигина бажаради.

Айриш белгиси асосан қуйидаги вазифаларда ишлатилади:

Биринчидан, у ундош билан тугаган олд қўшимчаларни ёлашган унлилар билан бошланган ўзаклардан ажратиш туради. Демак, *е, ё, ю, я* графемаларини ўзидан олдинги ундошлардан айриш учун хизмат қилади. Акс ҳолда ёлашган унлилар ўзидан олдин ёнма-ён келган ундошларга қоришиб кетиб, соф унлиларга айланиши, шунинг натижасида нотўғри ва хато талаффуз этилиши мумкин. Шу сабабли бу унлилар айриш белгиси воситасида ундошлардан ажратилган ҳолда *й* ундоши билан талаффуз қилинади: *подъезд, съезд, разъезд, объект, субъект, съёмка, адъютант, конъюктура* каби. Бу вазифада *ъ* фақат интернационал сўзлардагина қўлланади.

Иккинчидан, *а, о, у* унлиларини шу унлилардан олдин ва улар билан ёнма-ён келган ундошлардан ажратади. Акс ҳолда бу унлилар ўзидан олдинги ундошга қоришиб кетиб, сўзнинг бўғин тузилиши ва кейинги бўғиннинг бутунлиги бузилиши мумкин. Шунинг натижасида сўз хато талаффуз қилинади, бу ҳол ҳатто сўз маъносининг ўзгариб кетиши учун ҳам йўл очиб беради. Шу сабабли айриш белгиси ёрдамида *о, а, у* унлиларни ўзидан олдинги ундошлардан ажратилади: *инъом, суръат, журъат, қалъа, масъул* каби. Айриш белгисининг бу вазифада ишлатилиши араб тилидан ўзлаштирилган айрим сўзлардагина учрайди.

Учинчидан, ундош товушлардан олдин келган *а, э, у* сингари кенг унлиларни чўзиқроқ талаффуз қилиш учун шу унлилар билан улардан кейинги ундошлар орасига *ъ* қўйилади. Бундай ҳолларда айриш белгиси олдидаги унлилар такрорлангандай тасаввур этилади. Бу унлиларни шу хилда талаффуз қилмаслик баъзан сўз маъносининг ўзгариб кетишига ҳам сабаб бўлади. Шунинг учун *ъ* белигиси қўлланади: *даъво, таъна, таъсиф, шеър, феъл, меъмор, эътибор, эътиқод, мўътабар, мўъжиза* каби. Бу вазифада *ъ* арабча сўзлардагина ишлатилади.

Шундай қилиб, айриш белгиси (*ъ*)нинг энг муҳим вазифаси унлиларни ундошлардан ажратиш, бўғин тузилиши ва бўғиннинг мустақиллигини сақлаш, айрим ҳолларда баъзи кенг унлиларни янада чўзиб талаффуз қилишдан иборат. Айриш белгиси *суръат* — *сурат*, *даъво* — *даво*, *таъна* — *тана*, *таъриф* — *тариф*, *шеър* — *шер* каби сўзларда маъно фарқларини кўрсатса ҳам, мустақил фонема бўла олмайди. Чунки, биринчидан, *даъво*, *таъна*, *таъриф*, *шеър* каби сўзларда айриш белгиси араб тилидаги сингари мустақил товушни — *томоқ* ундошини билдирмайди, балки ўзидан олдинги айрим унлиларнинг бир оз чўзиқ айтилиши учун хизмат қилади

(сўз маъноларининг фарқлашиши ҳам ўша унлиларнинг чўзиқлигида), иккинчидан, араб тилидаги томоқ товуши ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам, сўзлашув тилида ҳам йўқ.

Юмшатиш белгиси (6) сўз ва бўғин охирида келган ундошнинг (кўпроқ *л, р* ундошларининг) юмшоқлигини билдиради ва интернационал сўзлардагина ишлатилади: *мебель, артель, большевик, навильон, почтальон, батальон, бульон, токарь, слесарь, аптекарь, секретарь, январь, сентябрь, октябрь* каби. Сўз ўзакларида ёлашган унлиларни ўзларидан олдинги ундошдан ажратиш учун ҳам қўлланади: *судья*.

УНЛИ ВА УНДОШ ФОНЕМАЛАРНИНГ ТАЛАФФУЗЛАРИГА КўРА ТАФСИФИ

Унли фонемалар тавсифи

Унли фонемаларнинг талаффузида тилнинг вертикал (тик) ҳаракати турлича вазиятда бўлади. Тил юқорига кўтарилиши натижасида ўпкадан чиққан ҳавонинг ўтиб кетиши йўли тораяди. Шу усулда ҳосил бўлган унлилар юқори кўтарилиш унлилари — резонатор ҳажми нуқтаи назаридан тор унлилардир. Тил пастга туширилиши ёки қуйи даражада кўтарилиши натижасида пайдо бўлган унлиларда ҳавонинг ўтиши йўли кенгаяди ва бу усулда юзага келган унлилар кенг ёки қуйи кўтарилиш унлиларидир. Тилнинг кўтарилиш даражаси ўрта вазиятда бўлса, бу йўл билан юзага келган унлилар ўрта кенг ёки ўрта кўтарилиш унлилари номи билан юритилади.

Кенг унлилар, ўзларининг табиатларига кўра, чўзиқ талаффуз қилинади. Ўрта кенг унлиларнинг узунлиги кенг унлиларга яқин. Аммо тор унлилар одатда қисқа айтилади. Унлиларнинг қисқа ва узунлиги доимий ҳодиса эмас, балки вазияти ва ўрнига қараб ўзгариб турадиган ҳодисадир. Эмоционал-экспрессив талаб орқасида тор унлилар кенгайиши ва чўзиқ талаффуз этилиши, кенг унлилар эса одатдан ташқари чўзилиши мумкин. Унлилар бўғин ва сўз таркибида тутган ўринларига кўра икки ундош орасида бир хил, яқин ҳолда яна бошқа хилдир. Шунга мувофиқ, унлиларнинг очиқлик-ёпиқлик даражаси ҳар хил бўлади. Тор унлилардан *и* тил ўрта сирғалувчи *й* ундошидан олдин, *у* унлиси лаб-лаб *в* ундошидан олдин узун айтилади. Бу хил ҳодисалар унли фонеманинг тавсифида алоҳида кўрилади.

Талаффузда тилнинг горизонтал (ётиқ) ҳаракати ҳам ўзгариб туради. Тил танглайнинг олдинги қисмига томон сил-

жиши натижасида ҳосил бўлган унлилар сўз таркибида тутган ўрни ва ёнма-ён келган товушларнинг табиатига кўра пайдо бўлиш ўрнини ўзгартиб юборади. Чунончи, тил олди юмшоқ унлилари чуқур тил орқа ундошлари билан қатор келганда қаттиқ унлига айланадилар. Бундай ҳолларда тилнинг орқаси ичкари тортилиб, қаттиқ танглайнинг орқа қисмига томон кўтарилади. Натижада унли қаттиқ талаффуз этилади. Чуқур тил орқа ундошлари бўлмаган ўзакларда ҳам тилнинг орқага тортилиши натижасида унлининг қаттиқланиши мумкин. Бундай ўзакларда унлиларнинг қаттиқ ёки юмшоқ бўлиши сўз ясовчи қўшимчалар, айрим ҳолларда сўз ўзгартувчи аффикслар таркибида чуқур ёки саёз тил орқа ундошлари бўлишига боғлиқдир.

Т о р у н л и л а р. Лабланмаган тор *и* унлиси тилнинг горизонтал (ётиқ) ҳаракатига кўра икки хил: юмшоқ (*и*) ва қаттиқ (*ь*).

Биринчи бўғинда юмшоқ тор *и* унлиси кейинги бўғиндаги лабланмаган тил олди — *и*, *э*, *э* унлилари ва саёз тил орқа *к*, *г* ундошлари билан оҳангдош бўлади. Чунончи: *кiр*, *кiрә*, *кiп-рик*, *кiчiк*, *кiшән*, *кiшi*; *гiждә*, *гiләм*, *гiнә*, *бiр*, *бiл*, *бiлэк*, *пiлiк*, *пiчән* каби. Бу унлининг тил орқа *ь*, *а*, *э* унлилари ёхуд чуқур тил орқа *қ*, *ғ* товушлари билан бир сўз ёки бир бўғин таркибида қўлланилиши ҳозирги ўзбек адабий тилига хос хусусият эмас. Бошқа тиллардан кириб қолган сўзларда ёки қадимги ўзбек тилидаги айрим сўз формаларида тил олди унлиси тил орқа унлилари ва чуқур тил орқа ундошлари билан бир сўз доирасида кела олади.

Шунингдек, сўзнинг биринчи бўғинидаги лабланмаган, тил олди унлиси асл ўзбекча сўзларда лабланган *о—ө*, *у—ү*, айниқса тор *у—ү* товушлари билан бирикиб кела олмаслиги қонунийдир. Масалан: *тiрүк* эмас, *тiрик*, *тiрикчилик*; *чiрүк* эмас, *чiрик*; *этүк* эмас, *этик* ва шу каби. Аммо сўзнинг биринчи бўғинида ишлатиладиган ўрта кенгликдаги лабланган *э* ва тор *ү* унлиларидан сўнг, айниқса кўп бўғинли сўзларнинг кейинги бўғинларида, *ү* унлиси бўшашиб ёки кучсизланиб *и* ҳолига келиб қолиши мумкин: *төртүнчү эмас*, *төртiнчi*, *үчүнчү эмас*, *үчiнчi*, *көрүнүш эмас*, *көрiнiш*, *түзүлүш эмас*, *түзiлiш* ва бошқалар.

Қаттиқ, тор *ь* унлиси тил тарихи фактларига кўра, кўпроқ орқа қатор *ь*, *а*, *э* унлилари билан бир сўз таркибида қўлланган. Бу унлиларнинг оҳангдош бўлиб келиши илгари қонуний ҳодиса эди. Бироқ ҳозирги ўзбек адабий тилида тил орқа унлиларининг кучсизланиб, тилнинг олдига томон силжиши натижасида эски қонуний ҳодиса ўзгаришга юз тутган: қаттиқ унлиларда ўзаро оҳангдошлик хусусиятлари

заифлаша бошлади. Бу ҳодиса араб ва форс тилларидан, рус тили ва шу тил орқали Европа тилларидан ўзлаштирилган сўзларда қаттиқлик-юмшоқликка бўйсунмасликда яққол кўринади: *бекорчилик, ёлибларга* каби.

Аммо асл ўзбекча сўзларда тор *и* унлиси айниқса сўз таркибида чуқур тил орқа *қ, ғ* ундошлари бўлганда ёки шу ундошлар билан ёнма-ён келганда, *ь* тарзида қаттиқ талаффуз этилиши ҳозирги адабий тилимизда ҳам сезилиб туради. Масалан: *қъльқ, қъльғь* (лекин *қилиқ, қилиқи* ёки *қилиғи* эмас), *ғьрғьр, ғьқ, қьрғьз, чьғьрьқ, чақьр, ғьрт, ғьшт, ғьрч, сьлльқ, сьрға, сьдьрға* ва бошқалар.

Лабланмаган тор *и* унлиснинг юмшоқ ёки қаттиқ вариантлари таркибида саёз тил орқа *к, г* ёки чуқур тил орқа *қ, ғ* товушлари бўлмаган ўзак-негизларда ҳам учрайди: *биринчисини* каби. Ўзакда келадиган қисқа *и* унлиси юмшоқ бўлгани учун, *у* билан оҳангдош юмшоқ қўшимчалар таркибида тил олди унлиси ёки саёз тил орқа ундош товуши бўлган аффикслар қўшилади: *тил-тилэ, тилэк, тирэ-тирэк, ич-ичкэри, ичкэриги* каби. Ўзакдаги лабланмаган тор унли қаттиқ бўлганда эди, унга қаттиқ аффикслар қўшилган бўлур эди: *тън-тъньқ, сьн-сьньқ, тьш-тьшқь* (*ташқь*) каби. Юмшоқ унлиларнинг юмшоқ, қаттиқ унлиларнинг қаттиқ унлилар билан мослашиб келиши сингармонизм ҳодисаси деб юритилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сингармонизм ҳодисаси тобора заифлашиб бормоқда. Бир сўз таркибида қаттиқ ва юмшоқ унлиларнинг аралаш қўлланиши ҳам мумкин. Сингармонизм ҳодисасининг бу хилда бузилиши натижасида дисгармония ҳодисаси рўй беради: *қизга, қизларга* (*қьзга, қьзларга* эмас); *қизиллик* (*қьзьлльқ* эмас).

Тил орқа, тор *ь* унлиси, тил олди *и* унлиси сингари, лабланган унлилар билан оҳангдош бўла олмайди: *қьзуқ* эмас, *қьзьқ, қьрғун* эмас, *қьрғьн, қьчуқ* эмас, *қьчьқ, қьсүқ* эмас, *қьсьқ* ва бошқалар.

Тор *и* (*и, ь*) унлиснинг бошқа унлилар билан лабнинг иштирок этмаслиги жиҳатидан мосланиш ҳодисаси унлилар оҳангдошлиги деб юритилади. Бу ҳодиса ўрта кенг, лабланмаган тил олди *э* унлиси ва кенг *э, а, о* унлиларига ҳам тааллуқлидир. Туркий сўзлардаги унлилар оҳангдошлиги ҳозирги ўзбек адабий тили учун ҳам характерли белгилардан ҳисобланади.

Тилнинг вертикал (тик) ҳаракатига кўра лабланмаган, тор унлининг хиллари кўп. Бу унли талаффузида жуда тор ва қисқа ҳолатдан кенгайиб бориб, ўрта кенг, ҳатто лабланмаган кенг унли даражасига етади.

Тор *i* (*б*) унлиси сўзнинг икки товушдан таркиб топган ёпиқ бўғинларида, ундошдан олдин, икки ундош орасидаги ҳолатига нисбатан бирмунча очиқ ва равшан айтилади: *ил, иш, из, иш-чэн, из-чил, иқ-тёсод, иқ-льм, иқ-бол* сўзларидаги каби.

Очиқ бўғинларда ундошдан кейинги тор *i* (*б*) товуши юқоридаги ҳар иккала ҳолатга қараганда кенгроқ талаффуз қилинади. Бу ҳол сўз тузилиши жиҳатидан қайта қурилиб, ўзак-негизларининг ёпиқ бўғинлари очиқ бўғинга айланганда ва *i* (*б*) унлисининг бўғин охирига дуч келиши натижасида ҳам юз беради. Масалан: *ти-лэк, ти-рэк, ки-ши, ки-шэн, пи-чэн; нь-чэқ, ть-ньм, ть-ньқ* сўзларининг биринчи очиқ бўғинларидаги сингари. Агарда сўзнинг ҳар бир бўғини очиқ бўлиб, *i* (*б*) унлиси сўзнинг ҳар бир бўғини охирига тўғри келса, бўғин охиридаги бу товуш тобора кенгайиб, кейинги бўғинларда очиқ ва ўрта кенгликдаги *ε* унлиси даражасига етиб қолади: *би-ли-ми-ни(ε), ти-ри-ли-ши-ни(ε)* сўзларининг сўнгги бўғинларидаги каби. Бу ҳодиса экспрессив-эмоционал ҳолатда, чақриқ маъносидаги ундалмаларда ҳам равшан сезилади: *Меҳри... (ε) Умэрэли... (ε)* каби.

Лабланмаган, тор *i* (*б*) унлиси ўзи алоҳида бўғин бўлиб, якка ҳолда ишлатилганда, бу товуш ундошлар орасидаги *ь* товушига қараганда очиқ талаффуз қилинади: *и-диш, и-лим, и-бо, и-жозэт, и-нобэт, и-шэрэ, и-хотэ* каби сўзларнинг биринчи бўғинида якка қўлланиладиган *i* унлиси сингари. Бундай ҳолларда қисқа *i* унлиси миқдор жиҳатдан кўп бўғинли сўзларнинг сўнгги очиқ бўғинидаги *i* (*б*) товушига, яъни очиқ *ε* га яқин келади.

Араб-форс тилларидан ўзлаштирилган кўп бўғинли сўзларнинг охирида ёки сўнгги бўғинларида *и* унлиси чўзиқ, лабланмаган дифтонгсимон унлини билдиради: *дин, имон, рэнжидэ, рэнгйн, нэсиб, муҳйт, мудёр* каби. Бу хил сўзларга аёллик жинсини билдирадиган белгилардан бири бўлган *-э* аффикси қўшилганда, *и* унлиси янада чўзиқ талаффуз қилинади. *нэсиб-нэсибэ, зэйф-зэйфэ, нэфис-нэфисэ, мудир-мудёрэ* каби.

Сўзларнинг тўғри айтилишини таъминлаш мақсадида ва маъно айириш талаби билан айрим сўзлардаги ўта узун *и* унлиси тил ўрта *й* ундоши билан бирликда ифодаланadi: *дйда, дйдор, сймо, сйрак, сйқа* каби. Бу ҳолат (*и* унлисининг *й* ундоши билан бирликда қўлланилиши) сўз маъноларини фарқлаш учун хизмат қилади. Қиёсланг: *бийрэн-бирэн, зйрэк-зйрэк, сйлэ-сйлэ, сйнэ-сйнэ, тйрэк-тирэк, фьйқ-фьқ*.

Асл туркий, шу жумладан ўзбекча сўзларда *и* унлисининг ўта узун айтилиши асосан сўз ёки бўғин охирида учрайди. Масалан: *бий-бийлэмэқ, йй-ййдйрймэқ, кий-киймэқ, сьй-сьйла-*

моқ, сийпәмоқ, чий-чийләмоқ, қый-қыйдърмоқ, қыйқым-сыйқым ва бошқалар. Бу типдаги узун унли лабланмаган тушувчи дифтонг деб ҳам юритилади.

Ҳозирги ўзбек тилининг луғат состави интернационал сўзлар ҳисобига бойиб бориши натижасида бундай сўзларда лабланмаган чўзиқ *и* унлиси ва *ий* бирикмаси тобора ортмоқда. Чунончи: *диск, гимн, икс, игрек, фильм, кит, тир, кино* ва бошқалар. Айниқса, сўзнинг урғули бўғинларида *и* унлисининг ўта узун айтилиши жуда равшан сезилади: *вилка, дйзель, диктор, дикция, митинг, гильза, импорт, импульс, индекс, пассив, кефир, китель, мимика, минимум, синус, социализм, коммунизм, лирика* ва бошқалар. Интернационал сўзларда *ий* бирикмаси асосан сўз охирида учрайди: *Анатоллий, Евгений, Жуковский, кальций, комментарий, критерий, магний, натрий, сценарий* каби.

Баъзи адабий тахаллуслар ва сифат маъносини билдирувчи айрим сўзлар охирида нисбат билдирувчи *ий* бирикмаси ишлатилади: *Фирдавсий, Низомий, Жомий, Лутфий, Муқимий, адабий, ижтимоий, илмий, назарий, маданий, маънавий, моддий, оммавий, сиёсий, тарбиявий* каби.

Лабланган, тор *у* унлиси тилнинг горизонтал (ётиқ) ҳаракатига қараб икки хил: *юмшоқ* (*ү*) ва қаттиқ (*у*).

Тор *у* унлисининг юмшоқлиги сўз таркибида келган тил олди ёки саёз тил орқа ундошлари билан оҳангдош бўлиб келишига кўра белгиланади. Бундай ҳолларда ўзак-негизларга қўшиладиган сўз ясовчи қўшимчалар ҳам юмшоқ бўлади. Чунончи: *тур-туркум, түз-түзүк, түзүккинә; түш-түшкi, түшлик; түшкүн-түшкүнлик; үч-үчөлә, үчинi, үчтәдән; күз-күзәк, күзәкi, күзгi; күй-күйдүргi,, күйүк (куюк); күл-күлгi, күлдiргiч; күн-күндүз, күндүзгi, күнжәк; гүл-гүлгүн; гүм, гүнг, гүппi, гүпчәк, гүрүч, гүрүх* каби.

Тор *у* унлисининг қаттиқлиги бу унлининг асосан тил орқа унлилари ва чуқур тил орқа ундошлари билан оҳангдош бўлиб келишларига боғлиқ. Ўзак-негизларнинг қаттиқлигига кўра қўшимчалар таркибида ҳам қаттиқ унли (тил орқа унлилари) ва қаттиқ ундошлар (чуқур тил орқа ундошлари) ишлатилади: *тур-турқ, туруқ, туроқ, турғөз; туз-тузлуқ; туй-туйғу, туйғун, уч-учуқ, учқун, учқур, куй-куймоқ; қуйқа, қуйқум, қум-қумлоқ; қур-қура, қуроқ, қуч-қучоқ; қут-қутлуғ; ғуж-ғужум; ғулдур-ғулдур* каби.

Аммо ҳозирги ўзбек адабий тилида *и* унлисининг қаттиқлик-юмшоқликда бошқа унли ва ундош товушлар билан оҳангдош бўлиб келишида изчиллик бузила бошлаган; бу ҳол, хусусан, сўз ўзгартувчи аффиксларда, шунингдек, баъзи сўз ясовчи қўшимчаларда ҳам аниқ кўринади: *уйғунлик* (уй-

гунлэқ эмас), *турғъз-ган* (*турғузгэн* эмас) каби. Бу ҳол қаттиқ *у* унлисининг юмшоқ *ү* унлиси томон силжиши, палатализациялашуви натижасидир.

Бироқ лабланган, тор *у* унлисининг *о—ө, у—ү* унлилари ва қисман *қ, ғ, в* ундошлари билан уйғунлиги ҳали ҳам сезиларли даражада. Лабланган унлиларнинг ўзаро уйғунлиги лаб оҳангдошлиги ҳодисаси деб юритилади: *түрмуш, түмшүқ, күзғун* каби.

Ўзбек адабий тили тарихида, айниқса, ўттизинчи йиллар давомида, сўзнинг биринчи бўғинида лабланган, ўрта-кенг *о—ө* унлилари бўлганда иккинчи ва учинчи бўғинларда лабланган *у, ү* унлилари ишлатилган: *отун, толқун, колтуқ, көрүк, көңүл, көмүр, өлүм* каби. Кейинги пайтларда бу ҳодиса ўзининг кучини йўқотди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида биринчи бўғинида ўрта кенг *о* ёки *ө* унлиси бўлган сўзларнинг кейинги бўғинларида лабланмаган тор *и* унлиси аниқ айтилади: *бўлим, бўғиқ, бўғин, дўндик, жўшқин, йўриқ, йўник, йўқсил, кўзлик, кўмир, кўникма, кўпик, кўприк, кўчим, мўмин, сўлиқ, сўлғин, тўзиқ, тўйчиқ, тўкин, тўлиқ, тўпик, тўриқ, тўсиқ, тўққиз, хўтик, чўзиқ, чўкич, чўмич, ўғит, ўйиқ, ўкинч, ўрик, ўрим, ўлим, ўсим, ўткир, ўттиз, ўғил, ўғит, қўбиз, қўлтиқ, қўриқ, қўшиқ, қўғирчоқ, ҳўнғир-ҳўнғир, ҳўкиз* каби. Бундай сўзларнинг иккинчи бўғинларидаги тор унли лаб ундошлари *п, б, м* ва тил орқа ундошлари *к, г, қ, ғ* товушлари билан ёнма-ён келганда, лабланган *у* унлисига мойилроқ айтилса ҳам умумий қоидага мувофиқ, лабланмаган *и* унлиси билан алмаштирилади.

Таркибида лабланган, тор унли келадиган ўзак-негизларда лаб оҳангдошлиги кучли: биринчи бўғиндаги *у* унлисининг таъсири билан иккинчи бўғинда ҳам *у* товушининг қўлланиши қонуний ҳодиса. Чунончи: *бурун, бутун, буткул, вужуд, гуруҳ, гуруч, дукур, дудуқ, зулук, кумуш, кунжут, мушук, нукул, пучуқ, тузук, тузум, тутуқ, тутқун, узум, узук, урчуқ, учуқ, учқун, хунук, чумчуқ, чуғур-чуғур, чуқур, қузғун, қултум, қурум, қуруқ, қурғур, қутлуғ, гужум, гужур-гужур, ғурур, ҳужум, ҳузур, ҳуқуқ*. Бироқ таркибида *и* унлиси бўлган сўз ўзгартирувчи аффикслар ва *-чи, -истон, -ги, -ли, -лик, -сиз* каби сўз ясовчи ҳамда *-ил, -ин, -иш, -ир, -дир, -тир, -киз, -қиз, -гиз* каби феъл даражаларини ясовчи қўшимчалар лаб оҳангдошлиги қоидасига бўйсунмайди.

Биринчи бўғинларида *у* келган арабча, форсча ва интернационал сўзларнинг кейинги бўғинларида лабланган *у* ёки лабланмаган *и* унлисининг ишлатилиши ўша сўзларнинг келиб чиқишига боғлиқ: аслида ушбу унлиларнинг қайси бири қўлланган бўлса, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам шу шакли

сақланган. Тубандаги сўзларнинг иккинчи бўғинида, аслига кўра, лабланмаган *и* унлиси қўлланади: *мудир, мужик, мундир, мумкин, муқим, муҳим, кубик, курсив, тупик, турист, хуришд* каби.

Эски адабий тилнинг традицион талаффузига мос равишда ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам айрим сўзларнинг иккинчи очиқ бўғинида чуқур тил орқа *қ, ғ* ва қисман саёз тил орқа *г* ундошларидан кейин лабланган, тор *у* унлиси ишлатилади: *урғу, уйқу, туйғу, қайғу* ва *кўзғу (ойна), эзғу, эзғулик* каби. Биринчи бўғинида *ў* келган *мўғул, ўғуз* каби сўзларнинг иккинчи ёпиқ бўғинида истисно тарзида лабланган *у* унлисининг қўлланиши шу талабга мос келади. Аммо *кузғи, кулғи, сезғи, тулки, тушки* сингари сўзларнинг иккинчи очиқ бўғинида саёз тил орқа *к, г*, ундошларидан кейин ҳозирги адабий талаффузга мос равишда лабланмаган, тор *и* унлиси қўлланади.

Сўзларнинг иккинчи бўғинида лабланган тор унлининг қўлланиши, портловчи лаб ундошлари ва тил орқа ундош товушлар билан бир қаторда, сирғалувчи *в* ундошига ҳам алоқадор. Кўп бўғинли сўзларнинг олдинги бўғинларида *о, а, у* унлиларидан бири келса, иккинчи ёки учинчи ёпиқ бўғин бошидаги *в* ундошидан кейин шу товушнинг таъсири билан лабланган тор *у* унлиси ишлатилади: *довул, мовут, овул, совун, совуқ, товус, товуш, товуқ, қовун, човут, қовурма, қовурға, қирғовул, баковул, ясовул, тарвуз, тасаввур, тасаввуф, гувур-гувур, дувур-дувур, увуқ, шувут, чувуқ, қувур, қувуш* каби. Бироқ *равиш, тасвир, чивин, тивит* сингари сўзларнинг иккинчи ёпиқ бўғинида *в* товушидан сўнг лабланмаган тор *и* унлиси қўлланади.

Шундай қилиб, кўп бўғинли сўзларнинг кейинги бўғинларида маълум фонетик-морфологик шароитларга кўра ёки сўзнинг асл келиб чиқишига мос равишда бир ўринда лабланган, тор *у* унлиси қўлланса, иккинчи ўринда эса лабланмаган тор *и* унлиси қўлланади. Аммо сўзнинг олдинги бўғинларидан лабланмаган *а, э, э* унлиларидан бири ёки қисман лабланган *о* унлиси келганда, кейинги бўғинларда лабланган; тор *у* унлиси ишлатилмайди: *қаттёқ (қаттуғ эмас), йэшэсін (йэшэсүн эмас), тэшик (тэшүк эмас), ьссьёқ (ьссьүғ эмас), эьёқ, эртёқ (эзүқ, эртуқ эмас), хотён (хотун эмас).*

Лабланган, тор *у* унлиси тилнинг вертикал (тик) ҳаракатига кўра турлича талаффуз қилинади, шунга мувофиқ битовуш хилма-хил тус касб этади.

Сўзларнинг ёпиқ бўғинларида, икки ундош орасида, тилундошлар жарангсиз бўлса, бундай ҳолатда лабланган тиллиси жуда қисқа, билинар-билинемас даражада айту

Лабланган тор унли атрофидаги жарангсиз ундош портловчи товушлардан бўлса, *у* товушининг қисқалиги янада равшан сезилади: *куч, кут, пуч, пушти, тут, сут, тус, қут, қуш, ҳуштак*.

Сонор товушлардан ёки з ундошидан олдин ҳам тор *у* унлиси бир қадар қисқа талаффуз этилади: *тун, кун, кул, тур, шул, шум, гунг, туз, куз, суз*.

Сўзнинг икки товушдан иборат бўлган ёпиқ бўғинларида ундошдан олдин келган *у* унлиси бирмунча очиқроқ айтилади: *уч, уқ, ухла, ушла, ун, ул, уз, уста* каби сўзларнинг бошида.

Сўзнинг очиқ бўғинида, ундошдан кейин, лабланган тор унли юқоридаги иккала ҳолатга нисбатан ҳам аниқроқ талаффуз қилинади. Кейинги бўғинларда ишлатиладиган *у* товуши ўзбекча сўзларда икки-уч бўғиндан нарига ўтмайди. Мисоллар: *бу-ру-ни, бу-ру-шиқ, бу-ғу-сини, зу-лу-ғи, йу-ту-ғи (юту-ғи), му-шу-ғи, ту-ту-риғи, ту-ну-қасини* сўзларининг биринчи ва иккинчи бўғинларидаги *у* унлиси каби. Эмоционал-экспрессив ҳолатда сўзнинг очиқ бўғинларидаги *у* унлисининг очиқлиги ўрта кенг *о—ө* унлиси даражасигача етиб қолади. Масалан (чақирилганда): *Олиябону ... (ў), ҳой Олиябону (ў); Шаҳрибону... (ў), ҳой Шаҳрибону (ў)* сўзларининг охиридаги очиқ бўғинда ундошдан кейин келган *у* унлиси чўзиқ *ў* сингари ўрта кенглик даражасида айтилгани каби. Бундай ҳолатда сўзнинг охириги ёпиқ бўғинида ундошдан олдин келган лабланган *у* унлисининг ҳам чўзиқлиги ва очиқлиги яққол сезилиб туради: *Турғун... (ў)н, Қумуш... (ў)ш* каби.

Лабланган, тор *у* унлиси ўзи алоҳида бўғин ташкил этиб, якка ҳолда ишлатилганда, янада очиқроқ айтилади. Бундай ҳодиса сўзнинг морфологик тузилиши қайта қурилиб, ёпиқ бўғин очиқ бўғинга айланганида ҳам юз беради: *у-зун, у-луш, у-воқ, у-нум, у-зук, у-нут, у-чун, у-чук, у-йум (уюм), у-йушма (уюшма), у-ка* каби сўзларнинг биринчи бўғинлари каби.

Араб, форс, рус, тили ва у орқали Ғарбий Европа тилларидан ўзлаштирилган сўзларда лабланган, тор *у* унлисининг табиати бошқача. Арабча-форсча сўзларда *у* унлиси баъзан ўзбек тили талаффузига мос равишда қисқа айтилади: *мулк, сулҳ, ҳукм, мусулмон, мушкул* каби; баъзан эса, аслига кўра, айниқса кўп бўғинли сўзларнинг кейинги бўғинларида узун айтилади: *физун, фунун, хуруж, шуур, мағрур, ғурур, мажбур* сўзларининг иккинчи бўғинларидаги *у* унлисининг чўзиқ талаффуз қилиниши каби. Интернационал сўзларда бу унли ўз хусусиятини асосан сақлаб қолади.

Арабча сўзларда *у* унлисининг узунлиги ўзак-негиз охирига қўшиладиган *-а, -ан, -ат, -от, -ий* каби сўз ясовчиларга ҳам боғлиқ. Шу хил аффикслар қўшилган сўзларнинг охириги

бўғинидан олдинги бўғинида келганда, лабланган *у* унлиси узун айтилади: *махбуб-махбуба, мазлум-мазмума, матлуб-матлуба, мазмун-мазмунан, умум-умуман, хусус-хусусан, уқубат, хусумат, ҳукумат, матлубот, матбуот, мажбурий, қонуний, ҳуқуқий* сўзларининг иккинчи бўғинларидаги каби.

Интернационал сўзларда, айниқса сўзларнинг урғули бўғинларида, лабланган *у* унлиси узун талаффуз қилинади: *бўлка, дедўкция, диктатура, индўктор, индўкция, институт, коммуна, кўбик, кўзов, крўжки, лўпа, мўзика* сўзларининг урғули бўғинларидаги каби.

Туркий сўзларда, шу жумладан, ўзбекча сўзларда, узун *у* товуши шу унлига сирғалувчи, жарангли, лаб-лаб *в* товушининг қўшилуви орқали ифодаланади. Бу бирикма (*ув*) ёлғиз ҳолда феъл ўзаклари ва негизларидан ҳаракат номларини ясаш учун хизмат қилади. Ҳозирги замон ўзбек тилида лабланган узун унлини билдирувчи *ув* бирикмаси саноқли сўзлардагина учрайди. Бу сўзлар асосан бир бўғинлидир: *дув, зув, сув, қув, чув, шув, йув (юв), қув, ғув*. Сўз охиридаги *ув* бирикмаси тушувчи ёки тушқин, лабланган дифтонг деб юритилади.

Ўрта кенг унлилар. Лабланмаган, ўрта кенг *э(е)* унлиси тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра, асосан, бир хил. Туркий сўзларда бу унли ҳамisha юмшоқ айтилади: талаффузда тил учи пастга қайрилиб, олди бир оз орқага тортилади ва танглайнинг ўртароқ қисмига томон кўтарилади.

Ўрта кенг *э* унлиси (имлода ундошдан кейин ва икки ундош орасида *е*) юмшоқ бўлгани учун ўзбекча сўзларда тил олди унлилари ва саёз тил орқа *к, г* ундошлари билан бирга ишлатилади ва бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидагина келади. Масалан: *без, бек, бел, беш, де, кек, кенг, кел, кет, мен, сев, сез, сен, сеп, тенг, тек, теп; бежамэ, безэк, бекэт, келим-кетим, кеңаш, кепчик, керэгэ, меккай, резги, сезги, сезгир, теңләмэ, тезэк, тезлик, терэк* каби.

Бу товуш *Тоштемир, Ҳақберди, Қўштерак* каби қўшма сўзлар таркибида кейинги сўзнинг биринчи бўғинида, арабча *воқе, жоме, моне, тобе* сингари сўзларнинг охирида ҳам қўлланади. Бироқ кўп бўғинли ўзбекча сўзларнинг (қўшма сўзлардан қатъи назар) кейинги бўғинларида, таркибида тил орқа *ь, а, ы* унлилари ва чуқур тил орқа *қ, ғ, х* ундошлари бўлган сўзларда *э(е)* товуши келмайди. Бу унлининг сўзнинг турли бўғинида келиши ва лабланган *у, ү, э, о* унлилари билан бирга қўлланиши сўзларнинг қадимги формалари, айрим диалект ва шева хусусиятлари ёки бошқа системадаги тиллардан кириб қолган сўзларнинг табиати, ниҳоят, адабий тил-

нинг тарихий тараққиёти, ички тараққиёт қонунининг ривожига каби факторларга боғлиқ.

Ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигининг интернационал сўзлар ҳисобига узлуксиз ўса бориши ана шундай сўзларда *э(е)* унлисининг ҳам позицияси ва ишлатилиш доирасини ўзгартириб юборди. Бу унли энди фақат бир бўғинли сўзларда ёки кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидагина эмас, балки сўзнинг бошқа бўғинларида ҳам учрайди. Бу товуш йўғон ва ингичка унли ва ундош товушлар билан бир сўз доирасида — интернационал сўз ва терминларда ҳам ишлатила беради. Чунончи: *агрегат, агрессия, адекват, ампер, артель, аэроплан, артезиан, атеист, балет, геодезия, дезинфекция, кафе, кафедра, секция, сепарат, серия* сўзларининг биринчи ва иккинчи бўғинларида; *резерв, реферат, секретарь, селекция, телеграф, телескоп, телефон* сўзларининг ҳар иккала бўғинларида; *архипелаг, архитектура* сўзларининг учинчи бўғинларида; *рекомендация, теорема* сўзларининг биринчи ва учинчи бўғинларида; *селекционер, темперамент* сўзларининг биринчи, иккинчи ва охириги бўғинларида. Бу ҳол ўрта кенг, лабланмаган *э(е)* товушининг фақат сон жиҳатдангина эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгаришига сабаб бўлди. Интернационал сўзларда, сўзларнинг хусусан урғули бўғинларида *э(е)* унлиси кенг, очиқ ва равшан талаффуз қилинади: *аптека, аспект, бактерия, билет, вентиль, дуэл, дуэт, инфекция, кета, кисель, материя, референт, рефлекс* сўзларининг урғули бўғинларидаги каби.

Арабча-форсча сўзларда *э(е)* унлисининг ишлатилиш ўрни маълум қонуниятга бўйсунди: бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи ва иккинчи, баъзан кейинги ёпиқ бўғинларида, бўғиз ундоши *ҳ* товушидан олдин қисқа, лабланмаган, тор *и* унлиси эмас, балки ўрта кенг, лабланмаган *э(е)* товуши қўлланади: *зеҳн, меҳр, меҳрибон, меҳмон, меҳнат, меҳтара, сеҳргар, чеҳра; эҳром, эҳсон, эҳтиёт, эҳтиёж, эҳтимол, эҳтиром, эҳтирос, истеҳзоли* каби. Арабча сўзларнинг биринчи ёпиқ бўғинларида томоқ ундоши *айн* ёки *ҳамза* (ёзувда — айриш белгиси)дан олдин ўрта кенг, лабланмаган *э* товуши ишлатилади: *меъда, меъёр, меъмор, меърож, неъмат, эъоз, эълон, эътибор, эътиқод, эътироз, эътироф, эътимод* каби. Шунингдек, биринчи бўғинида кенг *о (э)*, баъзан лабланган, тор *у* унлиси бўлган икки бўғинли сўз охирида ҳам *е(э)* унлиси келади: *восе, воқе, жоме, муте, ноше, соме, толе* каби. Бундай ҳолларда *э(е)* унлиси ҳозирги ўзбек тилида тушиб қолган арабча *айн* ҳисобига янада кенг, очиқ ва чўзиқ талаффуз қилинади.

Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра э(е) унлиси ҳар хил кўринишга эга. Бу унлининг турлари сўз таркибида унинг тутган ўрни, тилнинг кўтарилиш даражаси ва ҳозирги адабий талаффуз нормаларига кўра белгиланади.

Сўзнинг ёпиқ бўғинида, ундошлар орасида, э (е) товуши бир оз ёпиқроқ айтилади: *бек, бел, бел-ги, бел-дәмчә, кел, кел-гінді, кеп-чик, меч-кәй, меҳ-нәт, меҳр-ли, сеҳр-ли сев-ги, тебраниш, тег, тел-бә, тер-ләмә, чеҳ-рә* каби бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи ёпиқ бўғинларидаги каби.

Сўзнинг унли ва ундошдан тузилган ёпиқ бўғинлари бошида э (е) унлиси бир оз очикроқ талаффуз қилинади: *эг-рі, эз-мә, эк-ран, эл-лік, эл-чі, эм-чәк, эн-гил, эн-ді, эн-лі, эн-чі, эп-лі, эр-гәш, эр-кәк, эр-кін, эс-киз, эс-лі, эс-нәш, эч-кі, эҳ-сон, эҳ-тиёж* каби сўзларнинг биринчи ёпиқ бўғини бошидаги э (е) унлиси каби.

Сўзнинг очик бўғинида э (е) унлиси юқоридаги ҳар икки ҳолатга нисбатан очик айтилади. Бунга сабаб мазкур товушнинг дастлабки бўғин охирида бошқа бирорта ундош товушга дуч келмаслигидадир. Чунончи: *бе-зәк, бе-рі, бе-шик, де-ді, ке-лім, ке-тим, ке-ңәш, ке-мә, ке-чә, не-вәрә, не-гә, метін, пе-чәк, ре-жә, ре-зә, се-вінч, се-міз, се-кін, те-мір, те-шә, те-зәк, те-пә, тә-рәк* каби сўзларнинг биринчи очик бўғинларида э(е) товуши янада очик айтилади.

Лабланмаган, ўрта кенг э (е) унлиси ўзи алоҳида ишлатилганда, унинг кенглик даражаси жуда равшан сезилади. Сўзлар бўғинларга ажратилганда, унинг морфологик состави ўзгариб, ўзак-негизнинг фонетик таркиби бўлиниб кетиши натижасида ҳам, сўз бошида келган э (е) товуши яққаланиб қолади. Шу туфайли у ёпиқ бўғиндаги э (е) унлисига нисбатан ҳам кенгроқ талаффуз қилинади. Масалан: *э-гә, э-гар, э-гәт, э-гиз, э-гилік, э-гилгән, э-зіш, э-кін, э-ләк, э-мәкдәш, э-мізәк, э-мізгі, э-ні, э-са, э-сіз, э-сон, э-тәк, э-тік, э-шик, э-шән* сўзлари бошидаги э (е) унлисининг яққа ҳолдаги талаффузи каби.

Сўз урғуси э(е) унлисига тушганда, қайси позицияда келиши ёки қандай товушдан олдин ёки кейин туришидан қатъи назар, у очик айтилади, кенглик даражаси тил олди, лабланмаган а (ә) унлисига етиб қолади, баъзан а ва э оралиғидаги бир товуш каби талаффуз этилади. Бу кўпинча сўзларнинг эмоционал-экспрессив ҳолатда айтилишига боғлиқ.

Лабланган, ўрта кенг у унлиси тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра икки хил талаффуз этилади: юмшоқ ва қаттиқ. Юмшоқ талаффуз қилинганда, тилнинг учи пастга қайрилиб, тил олди орқага тортилади ва танглайнинг ўрта қисмига томон кўтарилади, лаблар чўччаяди, бирмунча йиғиштирилиб, ғўла

шаклини олади. Бу унли қаттиқ айтилганда, тил интенсив ҳолатда орқага тортилади, тил ва танглайнинг ўрта қисмидаги оралиқ анчагина кенгайди, лабларнинг чўччайиши ва йиғиштирилиши бирмунча бўшашади, ғўла кенгроқ очилади.

Лабланган, ўрта кенг, юмшоқ *ө* унлиси ўзбек ва бошқа туркий тилларга хос фонема бўлиб, у бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинларида учрайди, тил олди, юмшоқ *і*, *э* унлилари ва саёз тил орқа *к*, *г* ундошларига оҳангдош бўлиб келади. Бу товуш туркий сўзларда тил орқа, қаттиқ *ь*, *а*, *о* унлилари ва чуқур тил орқа *қ*, *ғ*, *х* ундошлари билан бирликда ишлатилмайди. Мисоллар: *бөз*, *бөзчи*, *бөзчилик*, *бөк*, *бөктәргі*, *бөлмә*, *бөнәк*, *бөртік*, *гөдәк*, *гөжә*, *гөзәл*, *гөшит*, *гөшәнгә*, *дөнглік*, *көмік*, *жөяк*, *йөләк*, *көкәт*, *көкрәк*, *көләнкә*, *көмәк*, *көмір*, *көнікмә*, *көргәзмә*, *мөҳләт*, *мөҳр*, *сөзмә-сөз*, *сөтәк*, *төкин*, *төләгән*, *төш*, *төшәк*, *чөгір*, *чөккә*, *чөкмә*, *чөл*, *чөп*, *чөміч*, *чөпчәк*, *өзәк*, *өзбәк*, *өзгә*, *өкінч*, *өктәм*, *өпкә*, *өрдәк*, *өркәч*, *өтәкә*, *өтім-өтімсіз*, *өткінч*, *өчтіргіч*, *өчәкіш* каби.

Адабий тил тарихида, айниқса ўттизинчи йиллар давомида, лаб оҳангдошлиги кенг тармоқ ёйган бир пайтда, ўзак-негизларнинг биринчи бўғинларида келган ўрта кенг, лабланган *ө* унлисининг таъсирига қараб, иккинчи, ҳатто учинчи бўғинларда ҳам лабланган қисқа *ү* унлиси ишлатилган: *бөлүм*, *бөлүнмә*, *дөндүр*, *көзлүк*, *көкүмтір*, *өкүнч*, *көпүк*, *көрүк*, *көчүм*, *сөкүш*, *сөлүм*, *төкүн*, *көмүр*, *көңүл*, *өксүк*, *өлүк*, *өлүм*, *өсүм*, *өсмүр*, *өткүр* каби.

Баъзи ёзма ёдгорликларда, хусусан, поэтик асарларда, киши отлари ва географик номларда бунинг изи ҳали ҳам кўринади. Ўттизинчи йиллар охири ва қирқинчи йиллар бошларида лаб оҳангдошлигининг негизи бўшашиб кетди, юқоридаги каби биринчи бўғинида *о-ө* келган сўзларнинг иккинчи ва ундан кейинги бўғинларида лабланган *у* унлиси ўрнига лабланмаган, тор *и* унлисининг қўлланиши қонуний тус олди. Демак, биринчи бўғиндаги *ө* унлисининг таъсири сўзнинг кейинги бўғинларига ўтмай қолди.

Арабча-форсча сўзларнинг ёпиқ бўғинлари охиридаги бўғиз ундоши *ҳ* товушидан олдин лабланган, қисқа ва тор *ү* унлиси эмас, балки ўрта кенгликдаги юмшоқ *ө* унлиси аниқ эшитилади: *бөҳ-тән*, *мөҳләт*, *мөҳр*, *мөҳр-дәр*, *мөҳтәрәм*, *мөҳтәтәм*, *мөҳ-тәж*, *мөҳ-мәл*, *сөҳ-бәт*, *төҳ-мәт*, *төҳ-фә шөҳ-рәт* сўзларининг биринчи ёпиқ бўғинида *ҳ* ундошидан олдинги *ө* товушининг талаффузи сингари. Шунингдек, арабча *айн* (ёзувда айриш белгиси)дан олдин, сўзнинг ёпиқ бўғинида ҳам *ө* айтилади: *мөъжәз*, *мөъ-жизә*, *мөъ-тәбәр*, *мөътәдил*, *шөъ-бә*, *шө-лә* каби.

Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра *ө* унлиси турлича вазиятда бўлади: баъзан торайиб, *у* унлисига яқинлашиб боради, баъзан кенгайиб, ўрта кенглигича қолади; бироқ тил орқа, лабланган *о* унлиси даражасига етолмайди, бунга нисбатан торроқ талаффуз этилади.

Сўзнинг ёпиқ бўғинида, ундошлар орасида мазкур товуш бирмунча тор айтилади. Бундай ҳолларда *ө* билан *у* товушлари оралиғидаги унли каби тасаввур этилади: *бөл, бөрт, гөл, гөшт, көк, көл, көп, көр, сөз, төк, төрт, төш, чөк, чөп* сўзларидаги каби.

Икки товушдан (биринчиси унли, иккинчиси ундош) таркиб топган сўз ёки бўғинларда *ө* унлиси бироз очиқроқ айтилади: *өз, өп, өр, өт, өч* каби бир бўғинли сўзлар ва *өз-бэк, өз-гә, өй-ләниш, өк-сиз, өктәм, өлкә, өл-мәс, өл-чәм, өп-кә, өр-гәмчй, өр-ганиш, өр-гймчәк, өр-мә, өт-кинчй, өт-кйр, өт-мәс* каби кўп бўғинли сўзларнинг биринчи ёпиқ бўғини бошидаги *ө* унлиси сингари.

Сўзнинг очиқ бўғинида юқоридаги ҳар иккала ҳолатга қараганда очиқ ва кенгроқ талаффуз этилади: *бө-ләк, гө-дәк, гө-сәлә, жө-кә, кө-мәк, кө-чә, кө-рик, сө-гәл, сө-ләк, сө-кинйш, сө-ниш, сө-ри, тө-зйм, тө-кйн, тө-лә-гән, тө-рә, тө-шәк, тө-шәмә* сўзларининг биринчи очиқ бўғинлари охиридаги *ө* унлиси каби.

Ўрта кенг, лабланган, юмшоқ *ө* унлиси ўзи алоҳида бўғин бўлиб якка ҳолда қўлланганда, унинг очиқлиги ва кенглиги яна ёрқин сезилади: *ө-гәй, ө-гйт, ө-жәр, ө-зән, ө-зй, ө-ләт, ө-лим, ө-ниш, ө-рик, ө-рйм, ө-сйм, ө-тәкә, ө-тйнч, ө-чәкйш, ө-чйргйч, ө-шә* сўзларининг биринчи бўғинлари сифатида якка ишлатилган *ө* унлиси сингари.

Лабланган, тил орқа, ўрта кенг *о* унлиси шу билан характерлики, бу товуш туркий сўзларда илгари юмшоқ *й, ә* унлилари ва саёз тил орқа *к, г* ундошлари билан бирга келмаган. Аксинча, тил орқа *ь, а, э* ва чуқур тил орқа *қ, ғ, х* товушлари билан оҳангдош бўлган. Бу ҳодиса адабий тилда ўттизинчи йилларнинг биринчи ярмигача давом этган, сўнгра бузила бошлаган. Аммо айрим ўзак-негизларда *о* унлиси ўзининг қаттиқлик хусусиятини йўқотганича йўқ: *больқ, тольқ, отьн, орьн, қолтьқ, қорғән, қорғашьн, хорьз* каби сўзларда.

Бу жиҳатдан, тил олди *ө* унлисига қарама-қарши тургани ҳолда, сўз маъноларини фарқлаш учун хизмат қилади: *боз* (тиниқ, бўйдоқ) — *бөз* (газмолнинг бир тури), *бол* (бўлмоқ феълининг ўзаги), *бөл* (тақсимлаш, бўлиб бермоқ), *тор* (балиқ овлайдиган тўр) — *төр* (уйнинг юқори томони — тўри) ва бошқалар.

Тил орқа о унлиси, тил олди ө унлиси сингари, бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинларидагина қўлланади: *боз, бой, бор, бош, зор, мол, шох, қол, қош; бойдоқ, бойра, долана, жошқын, зорға, молжал, нохта, постлоқ, почоқ, соқъм, тоқъм, тоқмэқ, тоғэн, тоғрь, қонғыз, қоғьрчэқ, ғоза каби.*

Тил олди ө унлисига нисбатан тил орқа о товуши очиқроқ талаффуз қилинади. Очиқлиги жиҳатдан интернационал сўзларнинг урғули бўғинларидаги о унлисига яқинроқ келади, лекин унга нисбатан бирмунча тор. Асли туркий, шу жумладан, ўзбекча сўзларда ҳамда арабча-форсча сўзларда о унлиси борган сари палаталлашиб, о ва ө оралигидаги бир товушга айланмоқда. Шу сабабли қаттиқлик замини бўшашмоқда. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу унли тил олди *і, ө* унлилари ва саёз тил орқа *к, г* ундошлари билан бирга ишлатила беради: *болган (болған эмас), толган (толған эмас), толиш (тольшьб эмас), қолтъқләш (қолтъқлашьб эмас)* каби. Демак, дисгармония ҳодисаси юз бера бошлаган. Шу билан бирга лаб оҳангдошлиги ҳам бўшашиб кетган: *больқ (болуқ эмас), тольқ (толуқ эмас), отьн (отун эмас), орьн (орун эмас), қорьқ (қоруқ эмас)* каби.

Адабий тилнинг луғат составида интернационал сўз, термин ва ибораларнинг кўпая бориши натижасида ўрта кенг, тил орқа, лабланган о унлисининг салмоғи тобора ортмоқда, унинг ишлатилиш ўрни ўзгариб кетди: бир бўғинли сўзлар ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинларидагина эмас, ҳозир у сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади. Мисоллар: *бокс, борт, вольт, бомба, ботаника; борона, боржом, блокнот, космос, колонна; автол, азот, атом; автомобиль, геолог, гинеколог, аморф, аксиома; бегемот, бульон, аэродром, водопровод* ва бошқалар. ^

Бу унлининг талаффузи ҳамма сўзларда бир хил эмас: *аморф, госпиталь, догма, домна, нота, область, опера, орган, очерк, тонна* каби сўзларнинг урғули бўғинларида лабланган, соф о товуши айтилади; *автомат, ботаника, колонна, колхоз, комсомол, обзор, совхоз* каби сўзларнинг урғусиз бўғинларида лабланмаган, тил орқа а унлисига яқин бир товуш эшитилади; *декаратор, диктор, диктатор, директор, редактор, прожектор, трактор, трансформатор* каби сўзларнинг сўнгги урғусиз бўғинларида о унлиси лабланмаган, қисқа и товушига мойил талаффуз қилинади ва бошқалар.

Лабланган тил орқа о унлисининг ёпиқлиги ва очиқлиги тилнинг вертикал ҳаракатига ҳамда шу унлининг келиш ўрнига боғлиқ. Сўзнинг ёпиқ бўғинларида, ундошлар орасида: *болмэқ, борламэқ, боғма, зорламэқ, зорға, тоймэқ, йорға,*

тоғғоқ, тоқль, тоғрь, чоқмэр, чоққь каби сўзларда ёпиқ; икки товушдан ташкил топган ёпиқ бўғинларда, ундошдан олдин: *ор-та, ох-шаш, оқ-дэн, оқчь, оф-лэн* каби сўзларда ёпиқроқ; сўзнинг очиқ бўғинларида, ундошдан кейин: *бо-йэқ, бо-саға, бо-ғьқ, йо-қэт, йо-ғэн, по-чэқ, то-зэн, то-қьм, то-қь, чо-қь, фо-за, фо-ла* каби сўзларда очиқроқ; ўзи алоҳида бўғин бўлиб келганда: *о-рьн, о-рэқ, о-тьн, о-тэв, о-тэқ, о-қ, о-ғьл, о-ғьр, о-ғьт* каби сўзларда очиқ айтилади.

Кейинги позицияда бу товушнинг характери *бокс, болт, порт, сок, ток, том* каби интернационал сўзларнинг ёки кўп бўғинли сўзларнинг урғули бўғинларида ишлатилган ўрта кенг, лабланган, тил орқа *о* унлисига тўғри келади. Аммо ўзбек тилида *к, г* ундошлари юмшоқ бўлгани учун, шунга мос равишда, оддий сўзлашув тилида *сок, ток, госпиталь, космос* сингари сўзлардаги лабланган, тил орқа *о* унлиси ўзбечка лабланган, тил олди *ө* унлисига мойилроқ талаффуз қилинади.

Кенг унлилар. Ҳозирги ўзбек тилида кенг унлилар 3 та. Шулардан икkitаси лабланмаган. Булар юмшоқлик ва қаттиқликда бир-биридан фарқланади: *ә*—юмшоқ, *а*—қаттиқ. Тил орқа, қаттиқ *а* унлиси ўзгариб, иккига ажраган: лабланмаган, тил орқа *а* унлиси ва бир оз лабланган, тил орқа *э* унлиси. Шундай қилиб, ўзбек тилини бошқа туркий тиллардан айирувчи учинчи кенг *э* унлиси вужудга келган.

Лабланмаган, тил олди *э* унлиси ўзбек тилида сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *эгар, эдэб, энэ, мэнэ, ар-рэ, эсэл, эскэр, пэт, бэрдэм, бэшарйэт, вэсф, гэвхэр, дэврэ, дэнгэл, зэрдэ, кэлэвэ, касабэ, кэвкэб, кэпэ, шэкэр, мэррэ, кэпэлэк, мэнзэрэ* каби. Бу товуш тил олди *й, ү, ө, э (е)* каби юмшоқ унлилар, *к, г* сингари саёз тил орқа ундошлари билан оҳангдош бўлиб келади. Бундай ҳолларда лабланган *ө, у* унлилари сўзнинг бош бўғинларида келиши шарт: *билэн, билэк, тилэк, эдип, эсил, вэзир, дэдил, кэлит, букләмэ, буркэн-мэқ, курэк, өзгэ, өзэк, төшэк, төлэгэн, бевэ, бедэнэ* ва бошқалар. Биринчи бўғинда *э (е)* унлиси бўлганда, унлилар оҳангдошлиги талабига мувофиқ кейинги бўғинларда лабланган унлилар ишлатилмайди.

Биринчи бўғинларида лабланмаган *э* унлиси келган арабча-форсча сўзларнинг кейинги бўғинларида, аслига мувофиқ, лабланган тор *ү* унлиси ишлатилади: *гэвжүм, зэрүр, мэвжүд, мэжбүр, тээссүб, тээссүф, тэбэссүм, тэрэххүм* каби. Бироқ асли туркий, шу жумладан ўзбекча сўзларда, мана шундай *э, ө, о* унлиларининг бир сўз доирасида ишлатилиши қийин.

Тилнинг тарихий. такомилда тил олди э унлисининг юмшоқлик даражаси чегараланиб, ўзбек адабий тилида айрим ҳолларда бутун бир сўз эмас, балки бўғин ёки бўғинлар доирасида чекланиб қолган. Бу ҳол арабча-форсча сўзларда янада ёрқин кўринади. Чунончи: *абгэр, эдэ, эслэ, эсрэр, пэрвэ, пэрвэз, пэрдэз, пэризэд, сэдэ, сэвдэ, сэвдэгэр, тэннэз, тэмэм, ҳэлэл, жэмэл, кэмэл, жэхэн, імэрэт, кэсэ, нэзэнин, ҳэдісэ, эжізэ, ҳэжэт, ҳэлэт, ҳэлвэ* ва бошқалар. Четдан кирган сўзларда унлиларнинг шу типда аралаш-қуралаш келиши, яъни аслига мувофиқ ўз хусусиятини сақлаб қолиши Ўрта Осиёда ўзбек тилидан бошқа туркий тилларнинг биронтасида ҳам кўринмайди. Фақат ўзбек тилигина бошқа тилнинг хусусиятларини ўзида бешикаст акс эттира олади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тил олди э унлиси тил орқа а, ɔ унлилари ва чуқур тил орқа қ, ғ, х ундошлари билан бирга кела олади. Бундай ҳолларда у тил орқа а унлиси каби талаффуз этилади ёки орқа қатор унлилар сафига ўтиб кетади. Масалан: *арқэқ, арғамчъ, асқар, ачъёқ, сасъёқ, салқён, шалғам* каби сўзларнинг биринчи бўғинларидаги а унлиси каби. Бу унли соф тил олди э ҳам, соф тил орқа а ҳам эмас, балки шу иккала унли оралиғидаги бир товушдир. Сўз таркибида, кейинги бўғинларда чуқур тил орқа ундошлари бўлгани сабабли ўша товушлар таъсирида тил орқа а унлисига мойиллик касб этган.

Соф тил орқа а унлиси қ, ғ, х ундошлари билан ёнма-ён келганда, ўзининг бутун хусусияти билан ёрқин тасаввур этилади. Бу айниқса бир бўғин составида яққол сезилади. Бундай вазиятда тил орқага тортилади, тилнинг орқа қисми юқори томон кўтарилади. Тил олди э унлисида эса, бунинг аксича, тил илгари жилиб, унинг олд қисми танглайнинг олдинги томониغا силжийди.

Тубандаги сўзлар тил орқа а унлиси учун мисол бўла олади: *ақча, ағдарма, ахбэр, ахлэқ, бахт, бахш, бақа, баққэл, бақбақа, бағьр, вақт, вақф, дағал, данғьллама, йахшь, йақьн, йаққэл, йағрьн, лахтэк, лақаб, лақай, лағмэн, манғьт, махраж, махлуқ, махсус, мақбара, мақбул, мақэл, мақэм, мағьз, мағлуб, мағрур, нарх, нақд, нақл, нақш, наққэш, нағма, пахса, пахта, пақьр, паққэс, рахна, рақам, рақс, раққэс, рағбат, сахьй, сақьч, сақлэмэқ, сағана, сағьр, сағрьн, тахт, тахта, тақа, тақвэ, тақьр, тақсьм, таққэс, тағьн, фарқ, фақат, фақьр, хабар, халқ, хат, чақалэқ, чақа, чаққэн, чағьр, шахс, шағал, қадр, қалб, қайла, ғайрат, ғам, ғарб, ғарқ, ғарғара* ва бошқалар.

Тил олди э унлиси адабий талаффуз учун муҳим ва

катта аҳамиятга эга. Бирмунча лабланган *э* унлиснинг мустақил график шакли (*о* ҳарфи) қабул қилингунга қадар *а* ва *э* фонемалари бир шаклда ифодаланарди, яъни *а* ҳарфи орқали ҳам *а*, ҳам *э* фонемаси кўрсатиларди: лабланмаган, тил орқа, кенг *а* унлиси билан бир оз лабланган тил орқа *э* унлиси ёзувда фарқ қилмас эди. Шу туфайли *а* ва *э* сўз маъноларининг дифференциация этиш учун хизмат қиларди. Лабланмаган *а* ва қисман бўлса ҳам лабланган *э* унлилари шаклан ажратилгач, тил олди *э* унлиси билан тил орқа *а* унлиларининг маъно фарқлаш функцияси *а* (*э*) ва *о* (*э*) ҳарфларига юклатилди. Мисоллар: *ада* (*эдэ*) — *адо* (*эдэ*), *адам* (*эдэм*) — *одам* (*эдэм*), *алам* (*элэм*) — *олам* (*олэм*), *амма* (*эммэ*) — *омма*, *аммо* (*эммэ*, *эммэ*), *ана* (*энэ*) — *она* (*энэ*), *арт* (*эрт*) — *орт* (*эрт*), *аваз* (*эвэз*) — *овоз* (*эвэз*), *бай* (*бэй*) — *бой* (*бэй*), *бар* (*бэр*) — *бор* (*бэр*), *бас* (*бэс*) — *бос* (*бэс*), *батартиб* (*бэтэртиб*) — *ботартиб* (*бэтэртиб*), *дам* (*дэм*) — *дом* (*дэм*), *замин* (*зэмін*) — *зомин* (*зэмін*), *зар* (*зэр*) — *зор* (*зэр*), *кар* (*кэр*) — *кор* (*кэр*), *май* (*мэй*) — *мой* (*мэй*), *майли* (*мэйли*) — *мойли* (*мэйль*), *майхўр* (*мэйхор*) — *мойхўр* (*мэйхор*), *сапча* (*сэпчэ*) — *сопча* (*сэпчэ*), *сара* (*сэрэ*) — *сора* (*сэрэ*), *шам* (*шэм*) — *шом* (*шэм*), *так* (*тэк*) — *ток* (*тэк*), *там* (*тэм*) — *том* (*тэм*), *танг* (*тэң*) — *тонг* (*тэң*), *тап* (*тэп*) — *топ* (*тэп*), *тартиб* (*тэртиб*) — *тортиб* (*тэртиб*), *чак* (*чэк*) — *чок* (*чэк*), *чап* (*чэп*) — *чоп* (*чэп*), *чани* (*чэпэни*) — *чопони* (*чэпэни*) каби.

Шундай қилиб, тил олди, лабланмаган *э* унлиснинг тил орқа лабланмаган *а* унлисига нисбатан сўз маъноларини фарқлаш роли пасайди, деярли талаффуздагина ўз мавқеини сақлаб қолди. Аммо *а* ва *э* (*о*) унлилари тобора авж олиб, истиқболи зўрайиб кетди. Шу сабабли *э* унлиси учун ҳозирги ёзувда махсус белги олинмай, унинг вазифасини *а* ҳарфига юклаш мувофиқ топилди. Демак, ёзувда *а* ҳарфи ўрни билан тил олди *э* унлисини ҳам, ўрни билан тил орқа *а* унлисини ҳам ифодалайди.

Тил орқа, лабланмаган, кенг *а* унлиснинг талаффузи интернационал сўзлардаги лабланмаган, тил орқа *а* унлиси талаффузига яқин келади. Буни тубандаги сўзларнинг қиёси очиқ кўрсатиб беради: *аванс*, *август*, *аграр*, *адрес* — солиштиринг — *ақл*, *ақча*, *ахлэк*, *ахър*; *багаж*, *база*, *бал*, *барабан*, *барак*, *банка* — солиштиринг — *бальк*, *бақа*, *бақър*, *бағър*, *баққэл*, *бахт*, *бахш*; *вагон*, *ваза*, *вахта* — солиштиринг — *варақ*, *вақт*, *вақф* ва бошқалар. Тил орқа *а* унлиснинг интернационал сўзлардаги *а* унлисига яқинлиги кўпроқ *градус*, *дамка*, *дотация*, *жандарм*, *замазка*, *канал*, *каркас*, *шахта* каби сўзларнинг урғули бўғинларидаги лабланмаган *а* товушига

тўғри келади. Шу сабабли ўзбекча, арабча ва форсча сўзларда қўлланадиган тил орқа, кенг *a* унлиси интернационал сўзлардаги *a* товушига оҳангдош бўлиб, унинг салмоғи тобора ортмоқда.

Аммо тил олди *ə* унлиси ўзининг юмшоқ талаффуз этилиши билан баъзи сўзларда маънони фарқлаш учун хизмат қилади. Бундай ҳолларда у интернационал сўзлардаги тил орқа *a* унлисидан кескин тафовут қилади. Чунончи: *гəз* (узунлик ўлчови) — *газ* (ёнилғи), *бəс* (етар)—*бас* (овоз), *кəлит* (очқич) — *калит* (қасаллик) ва бошқалар. Талаффуздаги фарқларини тасаввур қилиш учун чоғиштириб кўринг: *гəрд—шутгард*, *кəминə—кабина*, *пəнə—панама*, *пəри—парик*, *пəстəк—паста*, *рəмз—рамка*, *раң — ранг*, *рəстə — растрат* ва бошқалар. Бироқ юмшатиш белгиси, *и*, *ə* каби юмшоқ ва *е*, *ё*, *ю* сингари ёлашган унлилар билан бирга келган *a* унлиси интернационал сўзларда ҳам тил олди *ə* унлиси каби юмшоқ айтилади: *альбом*, *альманах*, *альфа*, *калька*, *калькуляция*, *кальций*, *пальто*, *сальдо*, *сальют* сўзларининг биринчи бўғинларидаги *a* унлиси каби.

Бир оз лабланган *ə* унлиси ўзбек халқи ёзувлари тарихида 1940 йилга қадар ўзининг махсус ва мустақил график шаклига эга бўлмаса ҳам, у азалдан специфик фонемалардан бири эди. Бу фонема эски адабий тилда ҳам мавжуд эди. Сўзда тутган ўрни, сўзларнинг талаффузи ва маъноларини фарқлашдаги роли ҳам маълум эди. Бироқ араб, латин алифбелари заминидаги ёзув системаларида *ə*, *a*, *ə* унлиларининг график шакллари қориштириб юборилгани учун ҳам адабий тилда бу фонемаларнинг вазифалари, роли ва хизматлари аниқ фарқлаб кўрсатилмаган. Фақат кейинги вақтлардагина, миллий ёзувни рус графикаси негизидаги янги ёзув системасига кўчирилгандан сўнггина, *ə* унлисининг ҳуқуқи тўла равишда тикланди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бирмунча лаблангай, тил орқа, кенг *ə* унлиси асос эътибори билан бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинларида ишлатилади: *бəй*, *бəл*, *бəр*, *бəс*, *бəғ*, *бəт*, *бəш*, *дəн*, *зəғ*, *жəн*, *мəл*, *нəн*, *эв*, *эй*, *эл*, *эс*, *эт*, *эч*, *эш*, *эқ*, *эф*, *эта*, *эна*, *эға*, *бəла*, *тəға*, *бəжа*, *хəла*, *бəшла*, *қəра*, *‘эла*, *бəғлам*, *бəғча*, *қəрала* каби. Сўзнинг ҳар иккала бўғинида ҳам келади: *эмəс*, *элəв*, *эмбəр*, *эмəн*, *эсэн*, *эқсəқ*, *сəпəл*, *тəвəн*, *тəвəқ*, *тəлқəн*, *тəмəн*, *чəпəн*, *қəбəн*, *қəвəқ*, *қəзəқ*, *қəпəн*, *қəпəн*, *қəчəқ* каби. Кўп бўғинли сўзларнинг кейинги бўғинларида, сўз охирида тил орқа *ə* унлисига нисбатан лабланмаган, тил олди *ə* товушининг мавқеи борган сари кучаймоқда: *та-*

лардэн, бэлаларга, тэзалэнэдігэн, эзайтірмэ, қараланмәс-лік каби.

Бир оз лабланган э унлисининг лабланмаган тил орқа а унлисига нисбатан фонематик роли анча чекланган, бу вазиятта у бақа—бақэ, қазь—қэзь, қарь—қэрь, қань—қэнь сингари баъзи сўзлардагина маъно айиради. Сўз маъноларини фарқлашда э унлиси тил орқа а унлисига нисбатан эмас, балки лабланмаган тил олди э унлисига қиёсан жуда катта роль ўйнайди: элэм—элэм, энэ—энэ, бэс—бэс, зэр—зэр, мэй—мэй, шэм—шэм, чэп—чэп, ҳэл—ҳэл ва бошқалар. Бу хил сўзлар фақат э ва э унлиларига кўра фарқ қилади.

Арабча-форсча сўзларда тил орқа, кенг э унлиси сўзнинг ҳар қандай бўғинида учрайди: эжсыйьб, элэқа, энжэм, энэр, эссэ, эссэлэм, бэдэ, бэдэм, бэлэхэнэ, вэжьб, вэқе, вэҳэ, гэдэ, гэхэ, дэвэ, дэвэм, дэмэл, дэнэ, дэнэ, интизэм, иттифэқ, истирра, ишонч, кэбэб, кэрвэн, кэсэ, кэшэнэ, таққэс, фэнэх, фэрроғат, фэрмуш, фэрвэн, хавэтир, хазэн, хыйэбэн, хэнақэх, шэллэ, шэрэит, шэррэс, шэдэн, шэдмэн ва бошқалар.

Уч бўғинли арабча сўзларнинг охирги бўғини таркибида -эт, -ат элементи бўлганда, бундай сўзларнинг иккинчи очиқ бўғинида э унлисининг келиши муқаррар: эдэлэт, элэмэт, бэлроғат, дэвэмэт, дэллэт, фэлжэт, жэрэхэт, жасэрэт, зэрэфэт, инэбэт, лэтэфэт, мэлэмэт, мэлэшэт, мэкэнэт, мэсэфэт, мэтэнэт, нэдэмэт, нэзэрэт, нэфсэт, рақэбэт, салэбэт, сэдэт, тэрэфэт, фэлжэт, фэрсэт, фэсэхэт, қабэхэт, қанээт, ҳалжэт каби. Араб тилидан кирган сўз ясовчи -эт аффикси худди шу хилда бир оз лабланган э унлиси билан қўлланади: кэмэлэт, кэьнэт, лэвэзмэт, мэктүбэт, мэтлүбэт, мэълүмэт, тэғлимэт, тэмінэт, тэссүрэт, ҳэйвэнэт каби.

Ўзбек адабий тилидаги э унлиснинг лабланмаган тил орқа а ва тил олди э унлисидан фарқи сўз ўзаклари ёки негизларидагина эмас, айрим сўз ясовчи аффиксларда ҳам кўринади; сўз турловчи аффиксларда э унлиси деярли учрамайди. Ҳозирги адабий тилда э унлиси қуйидаги каби аффиксларда ишлатилади: -эрэ—халқэрэ, элэмэрэ, республикаларэрэ, бэғэрэ; -эгэн—билэгэн, чэпэгэн, қэпэгэн; бэ—бээ-дэб, бэақл, бээбро, бэтэртиб; -бэз (-вэз)—кэптарбэз (вэз), майнэбэз (-вэз), нэйрэқбэз (вэз), қьмарбэз (-вэз); -бэн (-вэн)—бэғбэн, дэрвэзэбэн (-вэн), қойчэбэн (-вэн); -бэп—эммэбэп, доппэбэн, көрпэбэн, гилэмбэн; -вэр—улуғвэр, мэрдэнэвэр; -дэн—сийэхдэн, қаламдэн, шэмдэн ва бошқалар. Шунингдек: -дэр, -дэш, -дэқ, -зэр, -кэр, -лэқ, -мэн, -мэқ, -мэқда, -мэқчь, -нэмэ, -эбэд, -эв, -эвлэн, -эқ, -эғэч, -чэқ, -қэқ, -ғэқ аффикслари ҳам э унлиси билан қўлланади.

Тил олди *ә* (*а*) унлиси билан тугаган ўзак-негизларга *в* ёки *қ* ундоши қўшилганда, сўз охиридаги *ә* (*а*) унлиси бир оз лабланган тил орқа *э* товушига айланади: *алдә — әлдәв* ёки *әлдәқ, әтә — әтәв* ёки *әтәқ, бәғлә — бәғләв, бәшлә — бәшләв, бурә — бурәв, бойә — бойәв* ёки *бәйәқ* (орф. *бүёв, бүёқ*), *сорә — сорәв* ёки *сороқ* (орф. *сүров, сүроқ*), *сүйә — сүйәв* (орф. *сүёв*), *тәйә — тәйәв* ёки *тәйәқ* (орф. *таёв, таёқ*), *чанқа — чанқәв* ёки *чанқәқ* каби.

Ундош фонемалар тавсифи

Акустик нуқтаи назардан шовқин ва овознинг иштирокига кўра ундошлар икки катта группага ажралади: шовқинлилар ва сонорлар.

Шовқинлилар ўз навбатида учга бўлинади: 1) портловчилар, 2) сирғалувчилар, 3) аффрикатлар. Буларнинг ҳар бирида нуқул шовқиндан иборат жарангсиз ундошлар бўлгани каби, таркибида овоз иштирок этган жаранглилар ҳам бор. Портловчилар: *п — б, т — д, к, ч, қ*; сирғалувчилар: *ф — в, с — з, ш — ж, й, х, ғ, ҳ*; аффрикатлар: *ч, ц, ж*. товушларидан иборат.

Сонорларда овоз кучли, уларда шовқиннинг баъзи элементларигина бор. Шу сабабли улар жарангли товушлар жумласига киради. Сонорларнинг жарангсиз хиллари йўқ. Нафас бурун бўшлиғидан ўтиши билан ҳосил бўладиган баъзи сонорлар оғиз бўшлиғида қаршиликка дуч келиб, портлаш йўли билан юзага келади. Булар *м, н, ң* сонорларидир. Аммо ён товуши *л* ва титроқ *р* ундошларида бундай хусусият йўқ. Чунки *л* ундошида ҳаво тилнинг икки ёнидан эркин равишда, *р* ундошида эса тилнинг учини титратиб ўтади.

Шовқинлилар. Пайдо бўлиш ўрнига кўра шовқинлилар лаб, тил олди ва тилнинг саёз ёки чуқур орқа қисмида ҳосил қилинади.

Портловчи *п — б* ундошлари остки ва устки лабнинг тўқнашуви, қаттиқ бекилиб ва очилиши натижасида пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам бу ундошлар лаб-лаб ёки билабиал товуш деб аталади.

Жарангсиз *п* ундоши сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *пичан, пичоқ, кепак, кепчик, кўп, топ, тўп, теп* каби. Бу товуш, хусусан, сўз бошида, кўпроқ тожикча-форсча ва интернационал сўзларда учрайди.

Жарангли *б* ундоши сўз бошида, унли товуш олдида ва икки унли орасида, шунингдек жарангли ундош билан бир бўғин таркибида келганда аниқ ва очиқ тасаввур этилади: *бор, бер, бел, бобо, обод, обрў, бардам* каби. Сўз охирида *б*

ундоши жарангсизлашиб, *п* ундоши тарзида айтилади: *китоб* — *китоп*, *мактаб* — *мактап*, *жавоб* — *жавоп*, *тартиб* — *тартип*, *минглаб* — *минглап*, *чиқиб* — *чиқип*, *келиб* — *келип* каби. Бундай ҳодиса *б* товуши сўз ўртасида жарангсиз ундош билан ёнма-ён келганда ҳам содир бўлади: *ибтидо* — *иптидо*, *ибтидоий* — *иптидоий*, *мубтало* — *муптало* каби.

Айрим сўзларда икки унли орасида тарихан портловчи *б* тарзида қўлланиб келган жарангли лаб ундоши ҳозирги адабий тилда сирғалувчи жарангли *в* (*ω*) билан алмашган: *ароба* — *арава*, *кабоб* — *кавоб*, *собун* — *совун*, *тибит* — *тивит*, *баробар* — *баравар*, *тобоқ* — *товоқ*, *қобоқ* — *қовоқ* каби. Қўшма феъллар таркибида иккинчи компонентнинг боши ёки биринчи компонентнинг охирида икки унли орасида келган *б* ундоши сўзлашув тилида *в* товушига айланади: *бора бер* — *боравер*, *кела бер* — *келавер*, *ола бер* — *олавер*, *ёза бер* — *ёзавер*; *кўриб олди* — *кўруволди*, *ёзиб олди* — *ёзуволди*, *ишлаб олди* — *ишлаволди* каби.

Лаб-лаб *п* — *б* ундошлари тил орқа унлилари ва чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда қаттиқ талаффуз қилинади, тил олди унлилари ва саёз тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда эса юмшоқ талаффуз қилинади: *пақир*, *балиқ*, *пахта*, *боғ*, *пухта*, *буғдой*, *пиқирламоқ*, *биқин*; *патир*, *бадан*, *печак*, *безак*, *пилик*, *билим*, *пукка*, *бурчак* каби.

Портловчи *т* — *д* ундошлари тилнинг олдинги қисми юқори қатор тишларга тўқнашувдан ҳосил бўлади; *т* — жарангсиз, *д* — жарангли.

Жарангсиз *т* ундоши сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *тор*, *тўр*, *тер*, *тут*, *тиш*, *сут*, *чет*, *бет*, *хат*, *ота*, *кетма-кет* каби. Бу товуш *ч* ундоши билан ёнма-ён келганда, унга сингишиб кетади ва аффикат *ч* каби талаффуз қилинади: *суччи* — *суччи*, *тутчи* — *туччи*, *соатча* — *соачча*, *саватча* — *савачча*, *қутича* — *қутча* — *қучча* каби.

Сўз охирида ундошдан кейин келган *т* ундоши сўзлашув тилида тушиб қолади, айтилмайди: *дўст* — *дўс*, *паст* — *пас*, *ғишт* — *ғиш*, *кишт* — *киш*, *мушт* — *муш*, *тўрт* — *тўр*, *дарахт* — *дарах* каби.

Жарангли *д* ундоши сўз ёки бўғин бошида, унли ва жарангли ундош товушлардан олдин ёки икки унли орасида очиқ ва аниқ тасаввур этилади: *дам*, *дарё*, *дев*, *дил*, *дон*, *дур*, *дабдаба*, *вафодор*, *жадал*, *адл*, *адрас* каби. Сўз охирида унлидан кейин келган *д* товуши жарангсизланиб, *т* товуши тарзида талаффуз қилинади: *обод* — *обот*||*овот*, *озод* — *озот*, *савод* — *совот*, *даромад* — *даромат*, *мадад* — *мадат* каби.

Сўз охирида ундошдан кейин келган *д* ундоши, худди *т* товуши сингари, сўзлашув тилида айтилмайди, тушиб қолади:

хурсанд — хурсан, писанд — писан, монанд — монан, баланд — балан, Самарқанд — Самарқан каби.

Жарангсиз *т* ундоши билан тугаган сўзларга жарангли ундош билан бошланган аффикс қўшилганда, аффикс бошидаги жарангли ундош портловчи *т* товушининг таъсири билан жарангсизлашади: *отга — отка, отдан — оттан, пўлатга — пўлатка, пўлатдан — пўлаттан, кетди — кетти, кетган — кеткан, кутди — кутти, кутган — куткан* каби.

Портловчи тил орқа *к, г* ундошлари тилнинг орқароқ томони юмшоқ танглайга тўқнашуви ва ўша жойдан ҳавонинг ёриб ўтиши натижасида пайдо бўлади.

Жарангсиз *к* ундоши тил олди унлилари билан ёнма-ён келганда, юмшоқ талаффуз қилинади. Бу товуш сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *катта, калта, ака, ука, кўчат, кўклам, кўкаламзор, чакка, тикка, этик, тетик* каби. Бу ундош билан тугаган кўп бўғинли сўзларга эгалик аффикслари қўшилганда, *к* жарангли *г* га айланади: *тилак — тилаги, биллак — билаги, курак — кураги, киприк — киприги, кўприк — кўприги, сумалак — сумалаги* каби. Аммо бир бўғинли сўзлар охирида *к* ундоши *г* га айланмайди: *нок — ноки, кўк — кўки, чек — чеки, ток — токи, эрк — эрки, цирк — цирки* каби. Шунингдек, иштирок сингари кўп бўғинли баъзи бир арабча сўзларда ҳам *к* ўзгармайди: *иштирок — иштироки, иштирокимиз* каби.

Жарангли *г* ундоши сўз ёки бўғин бошида, унли ва жарангли ундошдан олдин ёки икки унли орасида аниқ ва очиқ тасаввур этилади: *гал, гап, гул, газ, газмол, гилам, тугун, тугма, магазин* каби. Сўз охирида, хусусан, жарангсиз ундош билан бошланган сўз охирида ва *р* товуши билан қаторлашиб келганда жарангсиз *к* ундоши сингари айтилади: *таг, тег, туг, эг, барг, марг* каби.

Жарангсиз *к* ундоши билан тугаган сўзларга жарангли ундош билан бошланган аффикслар қўшилганда, аффикс бошидаги товушлар жарангсизлашади: *тилак+га — тилакка, кўприк+га — кўприкка, чек+ган — чеккан, тик+ган — тиккан; чек+ди — чекти, тўк+ди — тўкти, тик+ди — тикти* каби. Жарангсизлашув ҳодисаси *г* билан тугаган сўзларда ҳам учрайди. Бундай ҳолларда сўз охири ва аффикс бошидаги жарангли *г* бараварига жарангсизлашади: *бари+га — баракка, эг+гали — эккали, туг+ган — туккан, тег+ган — теккан* каби. Аммо интернационал сўзлар ўз негизини сақлайди, ўзгармайди: *педагог — педагогга, митинг — митингга, Лафарг — Лафаргга, Люксембург — Люксембургга, Петербург — Петербургга, Оренбург — Оренбургга* каби.

Портловчи чуқур тил орқа қ ундоши тилнинг энг орқа томони танглайнинг орқа қисмига тўқнашуви ва ҳавонинг ўша жойдан ёриб ўтиши натижасида ҳосил бўлади. Бу товушнинг ўзига хос хусусияти талаффузда ва сўз маъноларини фарқлашда саёз тил орқа к ундошидан кескин ажралиб туришидандир: *қор — кор, қўл — кўл, қир — кир, қул — кул, тоқ — ток, тўқ — тўк, чоқ — чок* каби.

Жарангсиз қ товуши сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *қош, қўи, қиш, қол, қўл, қулоқ, булоқ, қишлоқ, ақча, чақалоқ, бақалоқ* каби. Сўз охирида унлидан кейин айрим шеваларда кўпинча жаранглилашади: *ўртоқ — ўртоғ, тароқ — тароғ, қишлоқ — қишлоғ, сўроқ — сўроғ, булоқ — булоғ* каби. Бу ҳол сўзнинг охирги бўғини таркибида биронта сонор товуш бўлганда янада ёрқин кўринади.

Кўп бўғинли асл ўзбекча сўзларнинг охирида келган қ ундоши эгалик қўшимчалари олдидан жаранглилашади ва сирғалувчи ғ товушига айланади: *қишлоқ — қишлоғи, булоқ — булоғи, сўроқ — сўроғи, тароқ — тароғи* каби. Аммо бир бўғинли сўзларда баъзи ҳолатларда ўзгармайди: *ўқ — ўқи, ҳақ — ҳақи, қирқ — қирқи, фарқ — фарқи* каби. Баъзи ҳолатларда бир бўғинли сўзларда ҳам ўзгаради: *йўқ — йўғи, ёқ — ёғи* каби. Арабча *иттифоқ, иштиёқ, ташвиқ, фироқ, тасдиқ* сингари кўп бўғинли сўзларнинг охирида келганда жаранглилашмайди.

Бўғин охиридаги қ ундоши ўзидан кейин ёнма-ён келган сирғалувчи жарангсиз ундошнинг, шунингдек, сонор л товушининг таъсири билан сўзлашув тилида чуқур тил орқа сирғалувчи х товушига айланади: *оқсил — охсил, оқсоқ — охсоқ, оқшом — охшом, тўқсон — тўхсон, мақсад — махсат, сақламоқ — сахламоқ* каби.

Сирғалувчи товушлар лаб, тил олди ва тил ўртасида, тилнинг саёз ёки чуқур орқа қисмларида пайдо бўлади.

Лаб иштироки билан ҳосил қилинадиган сирғалувчилар талаффузларига кўра икки хил: лаб-лаб (*ʃ* ва *ʋ*) товушлари ва лаб-тиш (*ʃ* ва *ʋ*) ундошлари. Кейинги сирғалувчи лаб-тиш ундошлари адабий тилнинг тарихий тараққиёт процессида майдонга келган, хусусан, ҳозирги даврда ўз мавқеини тобора мустаҳкамлаб бораётган фонемалардандир. Сирғалувчи лаб-лаб ундошлари эса лаб-тиш ундошларининг комбинатор вариантларидир.

Жарангсиз лаб-лаб ундоши кўпинча тасвирий сўзларда қўлланади: *уʃ, нуʃ, туʃ, суʃ, куʃ* каби. Айрим сўзларда бу товуш икки хил вариантда ишлатилади; *туф, туфламоқ, туфдон* сўзларида сирғалувчи лаб-лаб ундоши *ʃ* ўрнида; *тупук, тупурик,*

тунурмоқ каби сўзларда портловчи жарангсиз соф *n* товуши ўрнида. Кейинги ҳолат сўзлашув тилида кўпроқ учрайди.

Адабий тилда сирғалувчи жарангсиз лаб-тиш *ф* ундоши сўз боши, сўз ўртаси ва сўз охирида сўзлашув тилида портловчи соф *n* товуши сифатида талаффуз қилинади: *фан* — *пан*, *фарқ* — *парқ*, *фасл* — *пасл*, *улфат* — *улпат*, *кулфат* — *кулпат*, *сафар* — *сапар*, *соф* — *соп*, *сарф* — *сарп*, *ҳарф* — *ҳарп*, *шараф* — *шарап* каби. Бу ҳол баъзи интернационал сўзларнинг сўзлашув тилидаги талаффузига салбий таъсир кўрсатмоқда: *фабрика* — *пабрика*, *физика* — *пизика*, *патефон* — *патифон*, *телефон* — *телефон* каби. Бунинг сабаби асл туркий сўзларда *ф* ундошининг бўлмаслигидадир.

Жарангли лаб-лаб *ш* ундоши ҳам кўпинча тасвирий сўзларда учрайди: *шой*, *шойдод*, *шиз*, *шиз-шиз*, *шизилламоқ* каби. Бошқа хилдаги сўз ёки бўғин бошида унлидан олдин, сўз ёки бўғин охирида унлидан кейин, шунингдек икки унли орасида келганда лаб-лаб *ш* ундоши очиқ ва аниқ тасаввур этилади: *ша*, *шаж*, *шазн*, *шатан*, *шилоят*, *шисол*, *шоз*, *шоқе*, *буши*, *меша*, *тешарак*, *олош*, *палов*, *сайлов*, *куёш*, *тайёрлов* каби.

Тилнинг кейинги тараққиёт босқичларида, хусусан интернационал сўз ва терминлар таъсирида, адабий тилда лаб-тиш *в* ундоши тобора ўз мавқеини мустаҳкамламоқда; бу товуш ҳавонинг икки лаб оралиғидан эмас, балки юқори қатор тиш билан пастки лаб орасидан сирғалаб ўтиш йўли билан ҳосил этилади. Бундай талаффуз ҳозир оддий тусга кирди: *вазо*, *вахта*, *вилка*, *врач*, *квадрат*, *квартет*, *совхоз*, *совнархоз*, *совет*, *революция*, *ревизор*, *трамвай* каби.

Жарангсиз ундош билан ёнма-ён келганда, сирғалувчи жарангли *в* ундоши жарангсиз *ф* товуши тарзида айтилади: *автор* — *афтор*, *автобус* — *афтобус*, *тавтология* — *тафтология*. Сўз охирида келган *в* товуши ҳам *ф* ундоши каби талаффуз этилади: *агрессив* — *агрессиф*, *актив* — *актиф*, *пассив* — *пассиф* каби.

Тил олди жарангсиз *с* ва жарангли *з* ундошлари тилнинг олдинги қисми юқори қатор тишга яқинлашуви ва шу оралиқда ҳавонинг сиқилиб, сирғалиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади.

Жарангсиз *с* сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *соз*, *сўз*, *сез*, *сиз*, *эс*, *тус*, *кес*, *кекса*, *кескин*, *қисса* каби. Бу товуш *е*, *и* унлиларидан олдин келганда юмшоқ айтилади: *сез*, *сиз*, *секин*, *кесим* каби. Жарангсиз *с* билан тугаган сўзларга жарангли ундош билан бошланган аффикс қўшилганда, бу ундошнинг таъсири билан қўшимча бошидаги товуш жарангсизлашади: *кесди* — *кести*, *тўсди* — *тўсти*, *осган* — *оскан*, *ўсган* — *ўскан* каби.

Жарангли э ундоши сўз ёки бўғин бошида, унлидан олдин, шунингдек, икки унли орасида аниқ тасаввур қилинади: *зар, зор, зўр, зира* каби. Бу товуш сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *азалдан, иззат, узум, узук, без, фоз* каби. Охирида с келган сўзга жарангсиз ундош (хусусан с ёки ч ундоши) билан бошланган қўшимча қўшилса, шу жарангсизнинг таъсири билан жарангсизлашади: *сўзсиз — сўссиз, сўзчан — сўсчан, изчил — исчил, изчи — исчи, тузсиз — туссиз* каби.

Тил олди *ш—ж* товушлари сирғалувчи ундошлар тўдасига киради. Бу товушларнинг пайдо бўлишида тилнинг олдинги қисми пастга қайрилиб, ўртароқ қисми юқорига кўтарилиши ва олдинга томон силжиши натижасида ҳаво тил билан танглайнинг олдинги қисми орасидан сирғалиб ўтади.

Сирғалувчи жарангсиз *ш* ундоши сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади; тил орқа унлилари ва чуқур тил орқа ундошлари билан бирга келганда қаттиқ талаффуз этилса, тил олди унлилари ва саёз тил орқа ундошлари билан бирга келганда юмшоқ талаффуз қилинади: *шоҳ, шўҳ, қошиқ, қашқа, қишлоқ; шакар, шарбат, ширин* каби.

Жарангсиз *ш* ундоши билан тугаган сўзларга жарангли ундош билан бошланган аффикс қўшилганда, қўшимча бошидаги ундош жарангсизлашади: *тушди — тушти, тешиди — тешти, тушган — тушкан, бошлашган — бошлашкан* каби.

Сирғалувчи жарангли соф *ж* (*z*) ундоши *виж-виж, гиж-гиж* каби асл ўзбекча тасвирий сўзларда ва шу хил сўзлардан ясалган *вижвижламоқ, гижгижламоқ* каби феъл формаларида келади; яна тожикча-форсча ва интернационал сўзларда ҳам қўлланади: *аждар, гижда, мужда, жакт, жанр, журнал, жюри, трожектор* каби. Бу хил сўзлар сўзлашув тилида баъзан қоришиқ *ж* (*ç*) товуши билан ҳам айтилади: *жоръл* каби.

Сирғалувчи жарангли *й* ундоши тилнинг ўрта қисми танглай ўртасига томон кўтарилиши ва ўша жойдан ҳавонинг сиқилиб ўтиши натижасида пайдо бўлади. Бу товуш сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *йагона, йакка, йалла, йанги, йахши, йақин* (орф. *ягона, якка, ялла, янги, яхши, яқин*); *йош, йоз, йод, йол* (орф. *ёш, ёз, ёд, ёл*); *йер, йелим, йетим, йелка* (орф. *ер, елим, етим, елка*); *йуз, йулдуз, йурак, йумуш, йумшоқ* (орф. *юз, юлдуз, юрак, юмуш, юмшоқ*) каби. Ёзувда *й* ундоши *а, о, е, у* унлилари олдида *я, ё, е, ю* графемалари орқали ифодаланади. Аммо *йигит, йигирма, йилқи, йил* ва *йўл, йўлак, йўлчи, йўнмоқ, йўртмоқ, йўрға, йўқламоқ* каби сўз ёки бўғин бошида *и, ў* унлиларидан олдин келганда *й* ҳарфи билан берилади. Бу хил *-йи, йў* каби бирикмалар учун махсус ҳарф олинмаган.

Сирғалувчи жарангсиз *х* ва жарангли *ф* ундошлари тилнинг энг орқа томони юмшоқ танглайнинг орқа қисмига яқинлашуви ва шу орада ҳавонинг сиқилиб ўтиши натижасида ҳо-

сил бўлади. Шу сабабли бу товушлар чуқур тил орқа ундошлари деб юритилади.

Чуқур тил орқа жарангсиз *x* товуши ҳар қандай бўғинда кела олади: *хат, хабар, халта, тухум, пахта, тахта, шох, шўх, миҳ* каби. Бу товуш интернационал сўзлардан бошқа сўзларда *э (е)* унлиси билан ёнма-ён келмайди, бошқа унлилар билан бир қаторда ишлатилганда, шу унлиларнинг қаттиқ талаффуз этилишини таъминлайди. Бу ҳол сўз таркибида чуқур тил орқа *қ, х* товушлари бўлганда янада ёрқин кўринади: *халқ, хандақ, хирқа, хулқ, хушxabар, хўроз, хўрозқанд* каби.

Сирғалувчи жарангли *ғ* ундоши *э (е)* унлисидан бошқа унлилар билан келиб, уларнинг қаттиқ айтилишини таъминлайди: *ғазал, ғалаба, ғилоф, ғирром, ғовур-ғувур, ғолибона, ғунча, ғурур, ғусса, ғўза, ғўла* каби. Бундай сўзларда *қ, х* каби ундошларнинг бўлиши мазкур сўзлар таркибидаги унлиларнинг қаттиқ талаффуз этилишини янада ойдинлаштиради: *ғамхўр, ғарғара, ғарқ, ғиқилламоқ* каби.

Чуқур тил орқа *ғ* ундоши билан тугаган сўзларга шу товуш билан бошланган аффикслар қўшилганда, сўз охири ва қўшимча бошидаги сирғалувчи *ғ* товуши жарангсизлашиб, портловчи *қ* товушига айланади: *тоғ+га — тоққа, буғ+га — буққа; оғ+ган — оққан, соғ+ган — соққан, туғ+ган — туққан* каби.

Сирғалувчи жарангсиз *ҳ* ундоши ўпкадан чиққан ҳавонинг товуш пайчаларини секингина тебратиб, бўғиздан сирғалиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади, шунинг учун бу товуш бўғиз ундоши деб юритилади. Бу товуш асосан, *оҳ, эҳ, уҳ, ҳа, ҳой, ҳой-ҳой* каби ундов сўзларда учрайди. Шунингдек, тожикфорс ва араб тилидан ўзлаштирилган сўзларда ҳам келади. Мазкур сўзларда *ҳ* товуши исталган бўғин ва исталган унли билан қўллана олади: *ҳавас, ҳадя, ҳазм, ҳайкал, ҳайбат, ҳамдам, ҳаммиша, ҳеч, ҳид, ҳижрат, ҳужум, ҳушёр, ҳўл, аҳоли, аҳамият, беҳи, бўҳтон* каби.

Сирғалувчилар орасида яна бир жарангсиз ундош борки, у бўғиздан ҳам нари — ўпкадан чиққан нафаснинг томоқ бўшлиғидан сиқилиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади. Бу товуш эски адабий тил ва айрим етакчи ўзбек шеваларида учрайди: Шартли равишда уни юқорида келтирилган *ҳ* белгиси орқали кўрсатиш мумкин: *ҳашамат, ҳашарот, ҳикмат, ҳикоя, ҳисобот, ҳожат, ҳолат, ҳоким, ҳокимият, ҳурмат, ҳуррият, баҳс, баҳра, баҳраманд, маҳкам, маҳбуб, муҳаббат, муҳаққақ, муҳит, муҳташам* каби. Ҳозирги ўзбек ёзувида бу иккала товуш — сирғалувчи жарангсиз бўғиз ундоши (*ч*) ва сирғалувчи жарангсиз томоқ ундоши (*щ*) бир хил шаклда,

ҳ ҳарфи билан ифодаланади, аммо ўрнига кўра, улар айрим шеваларда фарқли равишда талаффуз қилинади.

Аффрикатлар артикуляцион базалари нуқтаи назаридан мураккаб бўлиб, уларда бир томондан портловчилик, иккинчи томондан, сирғалувчилик хусусиятлари бор; шў иккала хусусиятнинг узвий бирлиги аффрикатларнинг ҳосил қилинишига асосдир. Аффрикатлар пайдо бўлиш усуллари жиҳатидан шовқинлиларнинг портловчи-сирғалувчи турига, пайдо бўлиш ўринларига кўра тил олди ундошларига киради. Аффрикатлардан қоришиқ *ж* товуши жарангли, *ч*, *ҷ* товушлари эса жарангсиздир.

Жарангсиз *ч* аффрикати сўзнинг ҳар қандай бўғинида ва унли товушнинг ҳар қандай тури билан кела олади. Тил олди унлилари ва саёз тил орқа ундошлари билан бирга келганда юмшоқ талаффуз этилса, тил орқа унлилари ва чуқур тил орқа ундошлари билан бирга келганда қаттиқ талаффуз қилинади: *чайқа, чанқов, чама, чандир, чапақай, чақа, чақирим, чевар, чега, чегара, чеким, четан, чечан, чивин, чизиқ, чигит, чизмакашлик, чий, чилдирма, чит, чиқим, чиқинди, чиғаноқ, чўкка, чўнтак, чўян, чўкмор, очиқ, кўчманчи, кеч, кеча, куч* каби.

Жарангсиз *ч* билан тугаган сўзларга жарангли ундош билан бошланган аффикслар қўшилганда, қўшимча бошидаги жаранглилар жарангсизлашади: *қилич+га, +-да, +-дан: — қиличка, қиличта || қилишта, қиличтан || қилиштан; куч+га, +-да, +-дан:—кучка, кучта || кушта, кучтан || куштан; ўч+ган, +-ди; ўчкан, ўчти || ўшти; кеч+-ган, +-ди:— кечкан, кечти || кешти* каби.

Аффрикат *ж* товуши ўзбек тилининг специфик фонемаларидан бири бўлиб, сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади; асли туркий сўзлар билан бир қаторда, тожик-форс ва араб тилларидан кириб қолган сўзларда ҳам ишлатилади: *жабдук, жабҳа, жавоб, жаҳжжи, жамол, жевак, жез, желак, жигар, жиддий, жийрон, жилва, жимжима, жимжит, жиян, жиға, жоди, жозибали, жонли, жувон, жумла, журъат, жуфт, жўра, жўхори, жўшқин, жўяк* каби.

Сўз охирида келган *ж* ундоши сўзлашув тилида баъзан жарангсизлашиб, *ч* сингари айтилади: *тож, меърож, илож, хирож, фалаж, хотин-халаж* сўзлари охиридаги товушнинг ж||ч тарзида ёки шу иккала товуш оралигидаги бир ундош каби талаффуз қилиниши бунга мисол бўла олади. Шунингдек, *ж* ундоши ўзидан кейин келган портловчи *т, д* товушлари билан тўқнашганда, у сирғалувчи *ш* ёки соф *ж* товуши сифатида тасаввур қилинади: *ижтимоий, аждод* сўзларидаги

ж товушининг биринчи сўзда жарангсиз т товушидан олдин ш, иккинчи сўзда жарангли д ундошидан олдин соф ж тарзида айтилиши каби.

Жарангсиз аффрикат ц фақат интернационал сўзлардагина қўлланади ва сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: цемент, цензура, цех, цилиндр, цирк, циркуль, цитата, циферблат, интернационал, информация, ирригация, канцелярия, матрица, мотоцикл, процент, процесс, революция, эволюция, конституция каби. Революциядан олдин кириб қолган царь, церковь сингари баъзи сўзлар тарихий талаффузга мос равишда ҳозирда ҳам жарангсиз аффрикат ч билан: чор, черков тарзида ишлатилади.

Сонорлар. Упкадан чиққан ҳавонинг оғиз бўшлиғида маълум жойда қаршилиққа учраши ва шу жойнинг ўзида тўқнашган икки нутқ органини ёриб ўтиши сонор товушнинг артикуляцион базасини белгилаб беради. Бундай сонорлар портловчилар группасига киради.

Портловчи сонорлардан м ундоши икки лабнинг тўқнашувидан пайдо бўлади. Бу товушнинг ҳосил қилинишида портлаш кучи лаб ундошларидан б товушига нисбатан кучсиз, чунки м товушининг талаффузида ҳавонинг маълум миқдори бурун бўшлиғи орқали ташқарига чиқиб кетади. Шундай бўлишига қарамай, м ундоши портловчи лаб-лаб товуши саналади.

Лаб сонори ҳисобланган бу товуш сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади. Тил олди э (е) ва и унлилари билан бирга келганда юмшоқ талаффуз қилинади: мева, мезон, мен, мерган, мерос, метод, механик, милк, миллат, мироб, миқёс каби; тил орқа унлилари ва чуқур тил орқа ундошлари билан бирга келганда қаттиқ айтилади: маблағ, мавжуд, мавсум, маъқул, мақсад, мақтов, мағлуб, мой, мол, молия, монолог, монтер, муаттар, музаққат, мулк, мулойим, мухлис, мўлжал, мўрча, мўътадил каби.

Тил олди н сонори пайдо бўлиш ўрни жиҳатидан т, д ундошларига ўхшайди, лекин портлаш кучи жиҳатидан улардан фарқ қилади: н товушининг талаффузида ҳавонинг маълум қисми бурун бўшлиғидан ўтиб кетади; бу ҳол тилнинг олдинги қисми билан танглай олди оралиғидаги тўқнашувни ёриб ўтувчи ҳавонинг кучини бирмунча сусайтиради.

Бу товуш сўзнинг ҳар қандай бўғинида ва унли фонемаларнинг ҳамма турлари билан бирга кела олади: навбат, нажот, найза, намак, нафас, нақш, наҳр, неча, нечук, неъмат, низом, никоҳ, нимта, нишон, новча, нодир, ноёб, ноз, ном, нотиқ, нутқ, нусха, нуқта, нуқул, нўноқ, нўхат, нўхта каби.

Сонор *ң* товуши тилнинг орқа томони (*Ғ* ундошига қараганда саёзроқ) танглайнинг орқароқ қисмига тўқнашувидан ҳосил бўлади. Бу товуш сўз бошида келмайди, сўз ёки бўғин охиридагина қўлланади: *оң, эң, ўң, сўң, тоң, тең, кең, муң, гўң, чаң, маңлай, таңлай, тиңламоқ, иңрамоқ, жараңламоқ* каби.

Сонор *л* ундошида тилнинг учи танглай олди томон қайрилиб, унга тақалади, ҳаво тилнинг икки ёнидан ўтиб кетиши натижасида бу товуш пайдо бўлади; шунинг учун *л* ён товуши деб аталади.

Бу товуш сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади, сўз бошида кўпроқ форсча, арабча ва интернационал сўзларда ишлатилади: *лаб, лаббай, лавлаги, лагерь, лаззат, лампа, легал, лекин, лексика, лектор, либос, лойиҳа, лола, лочин, луна, лутф, луччак, лўнда* каби. Сўз таркибида сонор *л* товуши тил олди унлилари ва саёз тил орқа ундошлари билан бирга келганда юмшоқ айтилса, тил орқа унлилари ва чуқур тил орқа ундошлари билан бирга келганда қаттиқ айтилади: *кел, вакил, кўл, кулги, калла, калтак ва қол, қил, қўл, луқма, луғат, ғалат, ғалла* каби.

Тил олди титроқ сонор *р* товуши форсча, арабча ва интернационал сўзларнинг ҳар қандай бўғинида ва унлиларнинг ҳар бир тури билан бирга кела олади. Фақат соф ўзбекча сўзлардагина сўз бошида келмайди. Тил олди унли ва ундошлари билан ёнма-ён ёки бир бўғинда келса, юмшоқ талаффуз этилади: *рад, раддия, расадхона, равшан, ражаб, радио, ранда, рапида, ректор, яра, сара, руҳ, карра, парра, кар, юриш, қўриш, қўра* каби. Чуқур тил орқа ундошлари ва тил орқа унлилари билан ёндош ёки бир бўғинда келса, қаттиқ талаффуз қилинади: *рота, ром, рўза, робита, рақс, раққоса, раҳна, қора, қарор, қатра* каби.

Унли ва ундошларнинг такрорланиши ва қатор қўлланиши

Ўзак-негизларда унлиларнинг такрорланиши, бир хилдаги икки унлининг бир жойда ёки турли типдаги унлиларнинг *и, ио, ои; эо, эа, аэ; оа, ао* тарзида ёнма-ён келиши тил тараққиётида юз берган кейинги ҳодисалардандир. Бу ҳодиса ҳозирги ўзбек адабий тили учун ҳам характерлидир: *матбаа, муҳофаа, кооператив, шуур; социализм, диаметр, диаграмма; биография, пионер, қоида, доира, оила, оид, доим, шоир; идеология, геология, геометрия, геодезия, теорема; театр, севанс; аэродром, аэропорт, аэростат; жамоа, жамоат; маориф, таом, саодат, таомил* каби.

Бир сўз таркибида бир хил ундошнинг қўшалок ишлатилиши кўпдан буён давом этиб келади, кейинги даврда янги сўзларнинг кириши муносабати билан бу ҳодиса яна кенгайди. Ундошлардан *ж, ц, ң, г, х* кабиларни ҳисобга олмаганда, деярли барча ундошларнинг ҳозирги адабий тилда қўшалок ҳолда қўлланиши учраб туради. Шовқиндилар: *пп — дўппи, гуппи, лўппи, аппарат; бб — лаббай, муҳаббат, тиббий, такаб-бур; фф — муваффақ, музаффар, мусаффо, талаффуз, аффикс, суффикс; вв — аввал, мунаввар, қувват, шоввоз; тт — етти, латта, катта, патта; дд — муддат, шиддат, содда, худди; сс — қассоб, комиссия, ҳисса, қисса, муассаса, касса; зз — иззат, лаззат, тизза, жизза; шш — пашиша, ушшоқ, машишоқ; чч — почча, амакивачча, аччиқ-чучук; жж — жажжи, гаж-жак, мижжа, ғижжак; йй — аййор, таййор, саййор (орф. айёр, тайёр, сайёр), муаййан (орф. муайян); кк — икки, укки, тикка, чикка, тукка; ққ — чўққи, тўққиз, диққат, чаққон; ҳҳ — Қаҳҳор* каби. Сонорлар: *мм — омма, ҳиммат, қиммат, лиммо-лим; нн — кинна, миннат, шинни, тонна; лл — миллат, мулла, тилла, пилла; рр — арра, марра, варрак, таррак, паррак* каби.

Қўш ундошларнинг ўзбек тилида пайдо бўлишини қуйидагича изоҳламоқ мумкин:

1. Аслида сўзнинг ўзак-негизида: *икки, етти, саккиз, тўққиз, ўттиз, эллик* сингари қўш ундош ишлатилган ёки ўзакка ясовчи аффикс қўшилиши натижасида пайдо бўлган: *қат + тик, ач + чиқ, ис + сиқ, сас + сиқ* каби. Кейинги ҳолатда *-ик* қўшимча бўлиб, унинг ўзакка қўшилиши туфайли ўзак охиридаги ундош такрорланган.

2. Ўзак-негиз охиридаги ундошдан кейин худди шу хил ундош билан бошланган аффикснинг қўшилиши натижасида қўш ундош вужудга келади: *гул + лар — гуллар, чўл + лар — чўллар, эшит + тир — эшиттир, тут + тир — туттир, эс + сиз — эссиз, тус + сиз — туссиз* каби.

Бу ҳол ясама феълларда ёрқинроқ кўринади: *гулламоқ, шарилламоқ, тириллатмоқ* каби.

3. Сўз охирида ёки қўшимча бошидаги жарангли, жарангсиз ундошларнинг тўқнашуви ва жарангли ундошнинг жарангсизлашуви натижасида қўш ундош пайдо бўлади: *боғ + га — боққа, оқ + ган — оққан, туг + ган — туккан, чек + ган — чеккан, тик + ган — тиккан* каби.

4. Сифатларнинг орттирма даражасида айрим ундошни такрорлаш йўли билан ҳам қўш ундош ҳосил бўлади: *оппоқ, соппа-соғ, туппа-тузук, куппа-кундуз, чиппа-чин* каби.

5. Тилнинг луғат составига асл таркибида қўш унли ва ундошлар бўлган ўзлаштира сўз кириши натижасида: *пашша, тилла* (тожикча); *таажжуб, тааллуқ, ҳуррият, иззат, муддат, шиддат* (арабча); *коммуна, грамматика, тонна, аффикс* (интернационал) каби.

Бир хил ундошнинг сўз охирида қўшалоқ келиши тарихан ўзбек тилига хос эмас.

Интернационал сўзларнинг таркибий қисми сифатида ҳозирда сўз охирида бир хил ундош такрорланиб келади: *килограмм, киловатт, металл, прогресс, процесс* каби. Аммо турли типдаги ундошларнинг сўз охирида ёнма-ён қўлланиши аввалдан бор ҳодиса. Асл ўзбекча сўзларда — *арт, сурт, тўрт, қурт*; арабча-тожикча сўзларда — *рост, баланд, паст, дуруст, расм, наир, ҳукм, фаҳм, фикр, ҳарф, сабр, синф, қисм, ақл, асл, насл*; интернационал сўзларда — *банк, танк, факт, пункт, парк, метр, литр, цемент, цилиндр, ноябрь, декабрь* каби.

Шунингдек, илгари сўз бошида икки-уч ундош унлисиз қаторасига ишлатилмас эди. Ҳозирги тил лексикасида сўз боши ва ўртасида бир неча ундош ёнма-ён кела оладиган сўзлар кўп. Булар интернационал лексиканинг таъсири натижасида вужудга келган янги ҳодисалардандир: *стол, стул, шкаф, штаб, штурм, план, плакат, правление, трактор, трамвай, трест, справка, стрелка, структура, транспорт, абстракт, институт, инспекция* каби.

Сўз бошида, ўртаси ва охирида бир неча ундошнинг қаторасига қўлланиши ўзбек тилида сўзларнинг бўғин тузилиши тартибини ўзгартириб, бўғинларнинг янги типларини вужудга келтирди. Бу адабий талаффуз нормаларига белгили таъсир кўрсатди.

Фонетика ҳодисалар

Муайян фонетик шароитда сўз ўзаклари ёки негизларидаги ёндош товушларнинг бир-бирига таъсири, бирикувчи бўғин ёки сўзлардаги товушларининг тўқнашуви, оҳангдошлик ва шу кабилар орқасида юз берадиган товуш ўзгаришлари фонетик ҳодисалар ҳисобланади. Фонетик ҳодисалар маълум қонуният заминида вужудга келади. Шу сабабли; ўрнига кўра, айрим фонетик ҳодисалар фонетик қонунлар деб ҳам юритилади.

Сўзда унли ва ундош фонемалар қаттиқлик-юмшоқликда, жарангли ва жарангсиз ундошлар ўз эшлари билан ҳамда лаб унлилари ўзаро оҳангдош бўлиб келадилар; баъзан турли фонемалар бир хил ва умумий хусусиятлари билан бирлаша-

дилар ёки бир хил фонемалар орасида ажралиш юз беради ва бошқалар. Шунга қараб фонетик ҳодисалар турлича бўлади.

Сингармонизм

Бу ҳодиса аслида унлиларнинг сўз таркибида оҳангдош бўлиши ёки унлилар гармонияси демакдир. Ўзбек тилида сингармонизм фақат унлиларнинг ўзигагина тааллуқли бўлмай, ундош фонемаларга ҳам алоқадордир. Мисол: *қол — кел, дск — кэр, қыр — кір* каби.

Тил олди унлиларининг ўзаро ёки саёз тил орқа ундошлари билан, шунингдек, тил орқа унлиларининг ўзаро ёки чуқур тил орқа ундошлари билан оҳангдош бўлиш қонунияти сингармонизм деб аталади. Демак, бу ҳодиса талабларига кўра, бир сўз таркибида юмшоқ унлилар ўзаро ва юмшоқ ундошлар билан, қаттиқ унлилар ўзаро ва қаттиқ ундошлар билан мослашади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида айрим ўзак-негизлар ва ўзак-ка сингишиб кетган баъзи сўз ясовчи қўшимчаларгина сингармонизм қонунига бўйсунди. Шу ҳодисага мос келадиган, юмшоқликда оҳангдош бўлган сўзлар: *ана, мана, ака, сават, кавак, газлама, саккиз, етти, элик, этак, эртақ, эга, эски, эгри, кема, кеча, етакчи, енгил, янга, яна, янги, киши, кичик, ини, илдиш, ипак, истақ, тилақ, илгаридан, ичкаридагилар, кузги, кечки, эртаги, кечаги, тизгин, сезгир, сузгич, элак, безак, тўшак, кўрак, ўткир, тепки, илгак, кескир, билгич, кўрсаткич* ва бошқалар; қаттиқликда оҳангдош бўлган сўзлар: *чақа, тақа, ғарам, ғалаба, балиқ, сариқ, қалин, бошлиқ, оғиз, оғир, олти, қошиқ, қилич, қисқа, иссиқ, йиртиқ, йилқи, йиғин, йироқ, ёқа, ёғоч, ёлғиз, ёқимли, яқин, яхши, очиқ, ёпиқ, чақиріқ, тошқин, тўсқин, қочқин, сотқин, очқич, босқич, йиртқич, қисқич, қўриқ, қўшиқ, қўрқоқ, ботқоқ, тиришқоқ, тўлғоқ, учқир, қувғин, ёнғин, қирғин, чизғич, қирғич, юлғич* каби.

Кўлгина сўз ясовчи аффикслар ва кўплик, эгалик, келишиқ қўшимчалари, шахс-сон, замон, кесимлик кўрсаткичлари, сифат, равиш, сифатдош ва равишдош формалари, ҳаракат номларини ясовчи аффикслар ва бошқалар, ўзак-негизларнинг қаттиқ ёки юмшоқликда оҳангдошлигидан қатъи назар, бир хилда талаффуз қилинади: *ҳақиқатан, қисман, асосан, қалбаки, юзаки, чинакам, ростакан, ҳазилакам, чоғоғон, билағон, қаламдон, сиёҳдон, пулдор, мулкдор, бориб-келиб, чиқиб, кўриб, кўмаклашмоқ, яхшироқ, каттароқ, қалбларимиз, қишлоқларида, шаҳарларига, қишга, ёзга, ўқидим, билдим, ўқидингиз, кўрдингиз, эшитдингиз, оляпти, келяпти, кўряпти, қолажак, кўражак, билажак, бораман, оламан, келасан, кўрасан* каби.

Аммо сўз ўзгартувчилардан фақат жўналиш ва чиқиш келишиги қўшимчаси ва бошқа типдаги формантлардан *г* билан бошланган аффиксларгина, масалан, *-ган, -гани, -гач, -гача, -гина, -гунча* каби қўшимчалар, *г, ғ* ёки *к, қ* билан тугаган сўзларга қўшилганда қаттиқлик-юмшоқлик, шунингдек жангизлик қоидасига мос равишда ўзгаради: *ўсимликка, станокка, халққа, боққа; эккан, тиккан, уққан, йиққан; ёққан; теккани, туккани, чиққани, соққани; эккач, тиккач, оққач, ёққач; кўккача, тепаликкача, қишлоққача, таққача; йириккина, тетиккина, очиққина, тиришқоққина; эккунча, тиккунча, теккунча, туккунча, боққунча, чиққунча, соққунча* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир сўз таркибида қаттиқ-юмшоқ морфемалар аралаш-қуралаш қўллана олади. Шу жиҳатдан бу тилда дисгармония ҳодисаси кучли. Шу хусусиятига кўра, ҳозирги замон ўзбек адабий тили асосан сингармонизмсиз тил ҳисобланади ва сингармонизмли бошқа туркий тиллардан фарқ қилади.

Л а б о ҳ а н г д о ш л и г и. Синграмонизмнинг бир тури лаб оҳангдошлиги ёки лаб гармонияси деб юритилади. Сингармонизм тор маънода тил олди ёки тил орқа унлиларининг (қисман ундошларнинг ҳам) қаттиқлик-юмшоқликда ўзаро оҳангдошлиги ёки мослиги ҳодисаси бўлса, лаб гармонияси сўз таркибида олдинги бўғинда келган лабланган унлиларга кўра кейинги бўғинларда ҳам шунга мос равишда лабланган унлиларнинг қўлланиши — ҳамоҳанг бўлиши демакдир. Бунда, лаб оҳангдошлигида, ундошлар, хусусан лаб-лаб ундоши *в*, тил орқа *қ, ғ* ундошларининг ҳам маълум даражада иштироки бор.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзак-негизларнинг биринчи бўғинида лабланган тор *у* унлиси ёки *ю* графемаси келса, иккинчи бўғинда ҳам *у* ёки *ю* келади: *улуғ, буюк, буюм, улуш, қундуз, юлдуз, ютуқ, юмуқ, уюм, учкун, турғун, уйғун, бутун, турмуш, туғун, туркум, чуқур, гумбур-гумбур, ғувур-ғувур, чуғур-чуғур; унутмоқ, тушунмоқ, суғурмоқ, югурмоқ, буюрмоқ, сунурмоқ; буғу, урғу, уйқу, туйғу* каби. Аммо бу қоида сўз ўзгартувчи ва кўпгина сўз ясовчи аффиксларга нисбатан татбиқ қилинмайди.

Сўз ўзак-негизларининг биринчи бўғинида лабланган кенг *ў* унлиси бўлганда, кейинги бўғинларида лабланган тор *у* унлиси эмас, лабланмаган қисқа ва тор *и* унлиси қўлланади: *бўлиқ, тўлиқ, сўлим, бўлим, ўрин, ўтин, кўмир, бўйин, бўғин, бўғиқ, дўндиқ, жўшқин, зўрлик, зўғим, йўриқ, йўсин, йўқсил, кўнгил, кўпик, кўчим, пўстин, тўриқ, кўрик, қўлтиқ, ўқи, тўқи, бўри, чўри* каби. Лаб оҳангдошлиги қоидасига зид ва дисгар-

мониянинг бир кўриниши бўлган бу ҳодиса — лабланган кенг *й* унлисининг лабланмаган *и* унлиси билан мунтазам равишда бирга ишлатилиши ҳозирги адабий тил учун қонуний ҳодисалардандир.

Унлилар оҳангдошлиги. Лабланмаган *и, э (йе — е), а (йа — я), о (йо — ё)* унлиларининг ўзаро оҳангдошлиги унлилар оҳангдошлиги дейилади. Бу ҳодиса аслида унлилар гармониясига алоқадор бўлиб, сингармонизмнинг бошқача кўринишидир.

Унлилар оҳангдошлигининг талабига мувофиқ, сўзнинг биринчи бўғинида *о (а), а, э, и* унлилари келса, иккинчи бўғинида, баъзан кейинги бўғинларда, лабланган тор *у* унлиси эмас, лабланмаган қисқа *и* унлиси ишлатилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида, хусусан, ягона адабий талаффуз учун шундай ўринларда *о (йо — ё), а (йа — я), э (йе — ё), и* унлиларидан кейин, айниқса сўзнинг кейинги ёпиқ бўғинларида *к, г, қ, ғ* ундошларидан олдин қисқа *и* унлисининг қўлланиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Мисоллар: *о, ё — босиқ, лойиқ, момиқ, нозик, озик, ортиқ, очик, сочиқ, тортиқ, қошиқ, олтин, хотин, қорин, ёлғиз, ёмғир, ёнғин, ёниқ, ёлғиз, ёпиқ, ётиқ; а, я — аниқ, ариқ, ажриқ, ба-лиқ, масаллиқ, калит, патир, сандиқ, санчиқ, яллиғ, янглиғ, яхлит, яшиқ, яқин, яғрин; э (е) — энгил, эпчил, этик, эшиқ, келин, келим, кетим, темир, тетик, тешиқ, семиз, етим, етик, етиклик, етилиқ, ечиқ; и — билим, илиқ, илиқ, йирик, йиғим, йиғиқ, йиғинди, пишиқ, силлиқ, синиқ, сиқиқ, тиниқ, чилим, қилиқ* ва бошқалар. Демак, бу ҳол қонуний фонетик ҳодисалардандир. Аммо сирғалувчи лаб-лаб *в* товуши ёки чуқур тил орқа *ғ* ундоши таъсирида баъзан кейинги бўғинларда тор *и* унлиси эмас, *у* товуши ишлатилади: *кавиш, ёвуз, ёруғ, оғу* каби. Лекин бу умумий ҳодиса эмас. Айрим ўринларда бу ҳодиса сўз маъносини фарқлаш учун хизмат ҳам қилади: *ёруғ-ёриқ* каби.

Ж а р а н г л и л и к - ж а р а н г с и з л и к. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундош фонемалар таркибида 20 та шовқинли фонема бўлиб, булардан 11 таси жарангсиз, қолган 9 фонема жаранглидир. Бу жарангсизлардан 8 тасининг жарангли жуфти ёки эши бор, қолган 4 таси эшсиз. Эшдош жарангсиз ва жаранглилар: *п—б, т—д, к—г, ф—в, с—з, ш—ж, х—ғ, ч—ж*. Булардан дастлабки уч жуфти — портловчи, кейинги тўрт жуфти — сирғалувчи, ниҳоят охирги бир жуфти аффрикат товушлардир. Эшсизлар орасида биргина *й* жарангли, учтаси: *ц, қ, ҳ* жарангсиз.

Жарангсиз ундошлар жаранглилардан фақат талаффуздагина эмас, балки сўз маъноларини айиришда ҳам фарқ қила-

ди. Улар унли фонемалар ва сонорлар билан ёнма-ён келганда равшан эшитилади; *п—б: пай—бай, пайт—байт, панд—банд, пас—бас, пақир—бақир, пеш—беш, пир—бир, пой—бой, пода—бода, поя—боя, пул—бул, пут—бут, пук—бук, пўта—бўта; боп—боб, топ — тоб, туп — туб; т — д: там — дам, тап — дап, тарс—дарс, тенг—денг, тил—дил, тим—дим, тол—дол, тонг—донг, тук—дук, тур—дур, тут—дут, туш—душ, тўқ—дўқ; бст—бод, ёт—ёд; к—г: бек—бег, тек—тег, тук—туг, кул—гул; с—з: сада—зада, сайл—зайл, саҳар—заҳар, себ—зеб, сер—зер, сил—зил, сим—зим, сина—зина, сира—зира, сот—зот, соғ—зоғ, сув—зув, сўр—зўр; кес—кез, нос—ноз, ос—оз, тус—туз, тўс—тўз* каби.

Сўз охирида келган жарангли ундош жарангсизлашади. Бу ҳодиса икки хил йўл билан вужудга келади:

1) сўз негизларининг ўзида сўнгги жарангли ундошнинг қисман жарангсиз талаффуз қилиниши натижасида: *мактаб—мактап, китоб—китоп, озод—озот, шод—шот, гулшод—гулшот, устав—устаф, состав—состаф, кез—кес, туз—тус, монтаж—монташ, харж—харч, чўғ—чўх* каби. Аммо бу хил сўзлардан кейин унли билан бошланган қўшимчалар ёки сонор товуш келса, жарангсизлашган ундошлар дарҳол ўз ҳолига қайтади — жаранглилиги аниқ тасаввур қилинади: *мактаби, китоблари, озодлик, шодлик, состави, монтажнинг, харжи* каби.

2) жарангли билан тугаган сўзларга жарангсиз билан бошланган аффикс қўшилиши натижасида: *тузсиз—туссиз* каби. Бундай ҳолларда негиз охиридаги товушнинг ўзигина жарангсизлашиб қолмасдан, жарангли билан бошланган аффикснинг биринчи ундошини ҳам жарангсиз товушга айлантириб юборади: *китобсиз—китопсиз, эг+ган—эккан, туг+ган—туккан, барг+га—баркка, чўғ+га—чўққа, мактаб+дан—мактаптан* каби.

Сўз охирида келган жарангсиз ундош талаффузда жаранглилашади. Бу ҳол кўпинча *к, қ* ундошлари билан тугаган икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларга унли билан бошланган эгалик қўшимчалари қўшилганда янада равшан тасаввур қилинади: *билак—билаги, курак—кураги, кўсак—кўсаги, терак—тераги, мушак—мушаги, тирак—тираги; булоқ—булоғи, қуроқ—қуроғи, қўриқ—қўриғи, тирноқ—тирноғи* каби. Бир бўғинли сўзлардан фақат *йўқ, ёқ* сўзлари охиридаги *қ* ундошларигина жаранглилашиб, *ғ* товушига айланади: *йўқ+и—йўғи* (йўқи эмас); *ёқ+и—ёғи—чап ёғи* (ёқи эмас) каби.

Қолган ҳамма типдаги бир бўғинли сўзларда охириги жарангсиз ундош жаранглилашмайди: *дўқ—дўқи, йўқ—йўқи,*

кек—кеки, кўк—кўки, нок—ноки, оқ—оқи, сўк—сўки, суқ—суқи, пўк—пўки, тўк—тўки, тўқ—тўқи, тук—туки, чок—чоки, юк—юки каби. Охирида икки ундош қатор келган бир бўғинли сўзларнинг сўнги жарангсиз товуши ҳам жаранглилашмайди: завқ—завқи, ишқ—ишқи, кўрк—кўрки, машқ—машқи, парк—парки, турқ—турқи, фарқ—фарқи, халқ—халқи, цирк—цирки, чурқ—чурқи, шавқ—шавқи, шарқ—шарқи, эрк—эрки, хулқ—хулқи каби. Шунингдек, арабча кўп бўғинли сўзлар охиридаги жарангсиз *к, қ* товушлари жаранглилашмайди: ахлоқ—ахлоқи, мушфиқ—мушфиқи, иттифоқ—иттифоқи, иштиёқ—иштиёқи, нифоқ—нифоқи, тавфиқ—тавфиқи, ташвиқ—ташвиқи, фироқ—фироқи каби.

Ассимиляция

Ёнма-ён келган ноўхшаш икки хил нутқ товушининг бири-бирига таъсири натижасида юзага келган ўхшашлик ассимиляция ҳодисаси дейилади. Ассимиляция ҳодисасига, кенг маънода, нутқ товушларининг қаттиқлик-юмшоқлик, жаранглилик-жарангсизлик, портловчи-сирғалувчи лаб товушлари, сонорлар ва бошқаларнинг ўзаро ўхшашлиги киради.

Ўз характерига кўра ассимиляция икки хил бўлади: прогрессив ва регрессив ассимиляция.

Прогрессив ассимиляция сўз таркибида олдин келган товушнинг таъсири билан кейинги товуш ўз хусусиятини ўзгартиради ва олдингига ўхшаш товушга айланади: *чимбат—чиммат, солдат—соллат, юракга—юракка, қиличга—қиличка, ошга—ошка, ишдан—иштан, отдан—оттан* каби.

Келтирилган мисоллардан *чиммат, соллат* сўзларидаги сонор *м, л* товушлари таъсирида ундан кейинги *б, д* шовқинлилари сонорга айланган, кейинги сўзларда *к, ч, ш, т* каби жарангсиз ундошлар таъсирида шу товушлардан кейинги жаранглилар жарангсизлашган.

Регрессив ассимиляцияда сўз таркибидаги кейинги товушнинг таъсири билан олдинги товуш ўз хусусиятини ўзгартиради ва кейингига ўхшаш товушга айланади: *танбур—тамбур, шанба—шамба, ёзсин—ёссин, тузсин—туссин, ёқса—ёхса, нуқсон—нухсон, оқшом—охшом* каби.

Бу мисолларда кейинги лаб ундоши *б* нинг таъсири билан олдинги *н* ундоши *м* товушига, жарангсиз *с* нинг таъсири билан олдинги *з* жаранглиси жарангсиз *с* ундошига, портловчи *қ* эса сирғалувчи *х* товушига айланган.

Айни бир сўз таркибида нутқ товушлари, ўрни билан, икки-уч марта ўзгаришга дуч келади. Масалан, *очса, ичса, кўч-*

са сингари сўзлар олдин: *ошса, ишса, қўшса* шаклида, сўнгра: *осса, исса, кўсса* тарзида ўзгаради. Ҳар иккала ҳолатда ҳам регрессив ассимиляция вужудга келади: биринчи марта кейинги сирғалувчи *с* ундошининг таъсири билан ундан олдинги портловчи *ч* товуши сирғалувчи *ш* ундошига айланиб, тўлиқсиз ассимиляция; иккинчи марта сирғалувчи *ш* ундоши сирғалувчи *с* товушига айланиб, тўлиқ ассимиляция юзага келади.

Диссимиляция

Сўз таркибидаги икки хил ўхшаш нутқ товушининг бир-бирига таъсири натижасида юзага келган ажралиш ноўхшашлик ёки диссимиляция ҳодисаси дейилади. Диссимиляция ҳодисаси ҳам икки хил бўлади: прогрессив ва регрессив диссимиляция.

Прогрессив диссимиляцияда олдинги товушнинг таъсири билан кейинги ўхшаш товуш пайдо бўлиш ўрни ёки усулини ўзгартиради. Шу йўсинда бир-бирига ўхшаш икки нутқ товуши орасида ажралиш ёки диссимиляция ҳодисаси пайдо бўлади: *бирорта-биронта, зарар—зарал, зарур—зарул* ёки *зарил* каби.

Бу сўзлардаги ўхшаш товушлардан *рр рн, рл* шаклида ўзгарган ва ноўхшашлик туғилган.

Регрессив диссимиляцияда кейинги товуш таъсири билан олдинги ўхшаш товуш ўз хусусиятини ўзгартиради. Шу усулда ҳам ўзаро ўхшаш икки нутқ товуши ажралиб, диссимиляция юзага келади: *учта—ушта, почта—пошта; мақтамоқ—махтамоқ, тўқтам—тўхтам* каби.

Бу сўзларда кейинги портловчи *т* ундошининг таъсири билан ундан олдинги портловчи *ч, қ* ундошлари сирғалувчи *ш, х* товушларига айланган. Шу йўл билан ҳам ажралиш ёки диссимиляция ҳодисаси юзага келган.

Бир сўз таркибидаги нутқ товушлари икки-уч хил йўл билан ўзгариб, натижада ҳам ассимиляция, ҳам диссимиляция ҳодисаси пайдо бўлади. Масалан, *учди, кечди, ечди, ичди* сўзлари биринчи марта: *учти, кечти, ечти, ичти* шаклида ўзгариб, олдинги портловчи жарангсиз *ч* ундошининг таъсири билан кейинги портловчи жарангли *д* товуши портловчи жарангсиз *т* ундошига айланади, демак, кейинги товушнинг жарангсизлашуви натижасида прогрессив ассимиляция вужудга келади; иккинчи марта: *ушти, кешти, ешти, ишти* тарзида ўзгариб, кейинги портловчи жарангсиз *т* товушининг таъсири билан унинг олдидаги портловчи жарангсиз *ч* сирғалувчи жарангсиз *ш* ундошига айланиб, регрессив диссимиляция рўй беради.

Сўз таркибида ёнма-ён келган ундош товушларнинг ўрин алмашуви метатеза деб аталади. Одатда ўрни алмашадиган ундошларнинг бири сонор товушлардан бўлади.

Ўзбек тилида метатеза ҳодисасига кўра ундошларнинг ўрин алмашуви қуйидагича кўрinishларга эга: *йр: бўйра—бўрйа, Сайрам — Сарйам, рй: дарйо (орф. дарё) — дайра (чоғ. юрган—дайра, ўтирган—бўйра), фарйод (орф. фарёд)—пайрод; нй: дунйо (орф. дунё)—дуйно; мғ: ёмғир—ёғмур, асли ёғмоқ сўзидан; пр: киприк—кирпик, тупроқ—турпоқ; йл—лм: кўйлак—кўлмак—кўмлак; бр—тебратмоқ—тербатмоқ; фр: тўғрамоқ—тўрғамоқ; мл: ялмамоқ—ялмамоқ (чоғ.: ялмоғиз); мр: қамрамоқ—қармамоқ (чоғ. қарма+қ—қармоқ); рғ: ўрганмоқ—ўгранмоқ (асли: ўг+ра+н); шн: қўшни—қўнши; лф: қулф—қуфл каби.*

Товуш орттирилиши

Ўзбек тилида маълум шарт-шароитга кўра сўз боши, сўз ўртаси ёки сўз охирида сўзнинг таркибий қисмида бўлмаган товуш қўшилиб қолади.

Сўз бошида, кўпинча сонор *р* товушидан олдин *й* унлиси ва икки ундош — сирғалувчи ва портловчи товушлар қатор келганда, сирғалувчидан олдин қисқа *и*, баъзан *у* унлиси орттирилади. Бу хил фонетик ҳодиса протеза деб аталади. Мисоллар: *рўмол—ўрамол, рўза—ўраза, рус—ўрис, стакан — истакан || истикон, спирт—испирт, шкаф—ишкаф, стрелка—истирелка, штраф—иштрап || иштироп* каби.

Сўз ўртасида, сўзнинг охириги ёки бош бўғинида портловчи ва сирғалувчи ундошлар қатор келганда, портловчидан кейин қисқа *и*, баъзан *у* ёки *а* унлиси орттирилади. Бу ҳодиса эпентеза деб аталади. Мисоллар: *ақл—ақил, аҳл—аҳил, илм—илим, фикр—фикир, ҳарф—ҳариф, шифр—шифир, трамвай—тирамвай, группа—гуруппа, кружок—куружок, ҳукм—ҳукум, оклад—акалат, доклад—дакалат* каби.

Сўз ўртасида баъзан ундошлар ҳам орттирилади. Бу ҳодиса ҳар хил йўл билан вужудга келади. Баъзи феъл формаларидан сифат ясалганда, феъл ўзагидаги *с, ч* ёки *т* ундоши такрорланади: *иси—иссиқ, саси—сассиқ; ачи—аччиқ; қот—қаттиқ* каби. Сўз ўртасида унлилар *ои, ио, иа* шаклида қаторлашиб келганда, шу унлилар орасида *й* ундоши орттирилади: *доир—дойир, доира—дойира, доим—дойим, оид—ойид, оила—ойила, фоиз—фойиз, қоида—қойида; пионер—пийанер, диаграмма—дийаграмма, диаметр—дийаметр, биография—бийа-*

графия каби. Кейинги ҳолатда *ио* бирикмаси орасига *й* қўшилиши билан бирга *о* унлиси *а* товушига айланган. Шунингдек *еа* ва *ео* унлилари ўртасида ҳам *й* орттирилади. Бундай чоқда *е* унлиси *и* товушига, *о* унлиси эса *а* товушига айланади: *театр—тийатир, геометрия—гийаметрия, теорема—тийарема* каби. Шунингдек, *осон, натижа* сўзлари талаффуз этилганда, баъзан *н* орттирилди: *онсон, натинжа* каби.

Сўз охирида қаторлашиб келган икки ундошдан кейин *а* унлиси қўшилади. Бу ҳол кўпинча ундошларнинг *ск, нк* шаклларида сўнг юз беради. Бундай фонетик ҳодиса эпитеза деб аталади. Мисоллар: *отпуск—отпуска, пропуск—пропуска, киоск—киоска, диск—диска; банк—банка, бланк—биланка, танк—танка* каби.

Бир сўз таркибида протеза, эпентеза, эпитеза ҳодисалари аралаш ҳолда ҳам учрайди: *стрелка—истрелка, справка—испиравка* сўзларида протеза ва эпентеза юз берганлиги; *бланк—биланка* сўзида эса эпентеза ва эпитеза ҳодисалари бирга пайдо бўлганлиги бунга мисол бўла олади.

Товуш тушиши

Ўзак-негизлардаги унлилар бўшашганда, бир сўз таркибида кучли ва кучсиз унли ёнма-ён келганда, ўзак-негизларга ясовчи ёки сўз ўзгартирувчи аффикслар қўшилганда, икки сўз бирикиб келганда ва шу каби ҳолларда баъзи унли ёки ундош товуш талаффузда тушиб қолади. Бундай товуш тушиш ҳодисаси бир неча хил бўлади.

Сўз бошида унли ёки ундош туширилади. Бу ҳодиса прокопа деб аталади: *йирик—ирик, йиринг—иринг, йироқ—ироқ, йигна—игна, йигирмоқ—игирмоқ, хатламоқ—атламоқ, йоғоч—оғоч, ҳашар—ашар, йил—ил* кабилар.

Сўз ўртасида, айниқса сўзнинг урғусиз бўғинларида ўрта кенг унлилар кучсизланиб тор унлига айланади, баъзан талаффузда тушиб қолади. Бу ҳодиса синкопа деб аталади.

Сўзнинг ўзак-негизларида, кўпинча уларнинг биринчи очиқ бўғинида қисқа унли маълум фонетик шароитда кучсизланади (редукцияга учрайди) ва билинар-билинимас талаффуз қилинади, бу унли сўз таркибидан туширилгандай тасаввур қилинади. Бундай ҳол портловчи ва сирғалувчи ундошлар орасида юз беради: *киши—киш, пишиқ—пишиқ, қизил—қзил* каби. Бундай ҳодиса сирғалувчи *с, ш, х* ундошлари билан портловчи ёки сонор *л, р, н* товушлари орасида ҳам юз беради: *ситам—стам, шикор—шкор, хина—хна, сира—сра, шира—шра, хира—хра, шинам—шнам* каби; портловчи ва сонор *л,*

р товушлари орасида: қилиқ—қлиқ, қилич—қлич, бирлан—билан—блан, бироқ—броқ, пировардида—провардида, директор—дириктир—дриктр. Қисқа *и* унлисининг кучсизланиши кўп бўғинли сўзларнинг биринчи ёпиқ бўғинида, баъзан биринчи очиқ бўғинида, шунингдек бир бўғинли сўзларда *р, л, н, м, з, ш* ундошларидан олдин ҳам юз бериши мумкин.

Сўзнинг урғусиз бўғинларида ўрта кенг унли редукцияга дуч келиб, тор унлига айланади: редактор—редактир, прожектор—прожектир, трактор—трактир, автор—автир; меҳнат—миҳнат, меҳмон—миҳмон, мерос—мирос каби. Шунингдек, сўз ўртасида ёнма-ён келган икки унлидан бири кучсизланиб, иккинчиси чўзиқ талаффуз қилинади, кучсиз унли туширилади: маориф—мо : риф, саодат—со : дат, таажжуб—та : жжуб, таассуб—та : ссуб—тасил, тааллуқ—та : ллуқ, таассуф—та : ссуф каби. Бу хил фонетик ҳодисалар синерезис деб юритилади.

Ўзак-негизларга турли қўшимчалар қўшилиши натижасида айрим унлилар тушиб қолади: айир+им—айрим, айрилиқ, буйур+уқ—буйруқ, оғиз+аки—оғзаки, ўрин+а+ш—ўрناш (моқ), икки+ов—икков, етти+ов—еттов каби. Бундай ҳодиса эгалик аффикслари қўшилганда ҳам юз беради: оғиз—оғзи, ўрин—ўрни, кўнгил—кўнгели, ўғил—ўғли, бурун—бурни, бағир—бағри, бўйин—бўйни, қорин—қорни каби.

Сўз ўртасида ундош товуш ҳам тушиши мумкин. Бу ҳодиса кўпроқ ундошлар ёнма-ён келиб қолганда юз беради: пастқам—пасқам, пўстлоқ—пўслоқ, ассистент—ассисент, баллон—балон, комиссия—комисия, чўкка—чўка каби.

Сўз охирига бирорта қўшимча қўшилганда, сўнги унли ёки ундош тушиши мумкин. Бу ҳодиса апакопа деб аталади. Сўз ўзаклари охирида қатор келган ундошлардан кейингиси тушади: дўст—дўс—дўсим; паст—пас—пасаймоқ, сушт—сус, сускашлик, сусайтирмоқ (аммо ростанам), жуфт—жуп, гўшт—гўш, мушт—муш, тўрт—тўр, қасд—қас, писанд—писан, баланд—балан, фарзанд—фарзан, хурсанд—хурсан, Самарқанд—Самарқан, Тошкент—Тошкен—Тошкан каби. Сўз охиридаги кенг *а* унлиси туширилади: граната—гранат, проблема—проблем, минута—минут, газета—газит—газитчилик, смена—смен, Гулнора—Гулнор, Дилдора—Дилдор, Мукарама—Мукаррам—Мукаррамхон. Сўнги бўғин тушади: Муборак—Мубор—Муборхон, Муҳаррам—Муҳар каби. Қай сўзига *е, ё* билан бошланган *ер, ёқ* сўзлари қўшилганда, биринчи сўз охиридаги *й* ундоши тушади: қайер—қаер, қайерда—қаерда, қайёқда—қаёқда, қайёқдан—қаёқдан, қаёққа—қаёққа каби. Мен, сен олмошларига *-ни, -нинг, -ники* аффикслари қўшилганда, шу олмош охиридаги *н* тушиб қолади: мен+ни—

мени, мен + нинг—менинг, мен + ни + ки—меники; сен + ни—сени, сен + нинг—сенинг, сен + ники—сеники каби.

Икки сўз бирикиб келганда, биринчи сўзнинг ўртаси ёки охиридаги ёхуд иккинчи сўзнинг бошидаги унли тушиб қолади. Бундай ҳодиса *қайин* сўзига *ота, она, оға* сўзларидан бири қўшилганда юз беради. Бунда биринчи сўзнинг ўртасидаги қисқа *и* тушиб қолади, иккинчи сўз бошидаги *о* товуши *а* товушига ўтади: *қайната, қайнана, қайнаға* каби. Солиштириб кўринг: *қайин + уни—қайни*. Сўнгги бирикувда биринчи сўз охиридаги *ин* ва иккинчи сўз бошидаги *и* тушган. Шунингдек, *а* қўшимчаси билан ясалувчи равишдош формасида келган етакчи феълга *о* унлиси билан бошланган *олмоқ* кўмакчи феъли қўшилганда, биринчи сўз охиридаги *а* унлиси туширилади: *бора олади—боролади, ола олади—ололади, кела олмайди—келолмайди, ёза олмайди—ёзолмайди* || *ёзо: майди, кўра олмайди—кўраолмайди* каби. Етакчи феълга тўлиқсиз *эмоқ* феълининг *эди, экан, эмиш, эмас* шакллари қўшилганда, бу феъл бошидаги *э* унлиси тушиб қолади: *борган эди—борганди, борар экан—бораркан, келган эмиш—келганмиш, кўрган эмиш—кўрганмиш, кўрган эмас—кўрганмас, билган эмас—билганмас* каби. Мана шундай икки сўз бирикуви натижасида товуш тушуви элизия деб аталади.

Товуш ўзгариши

Сўз ўзаклари ёки негизларининг ўзида ёхуд уларга бирор қўшимча қўшилганда, ўзак ёки негиз таркибидаги айрим товушлар ўзгаришга учрайди. Товуш ўзгариши дейилганда, мана шундай ҳодиса кўзда тутилади.

Унли товушларнинг ўзгариши бир неча кўринишга эга. Айрим сўзларга аффикс қўшилганда, *о* унлиси *а* унлисига айланади: *сон—сана, санамоқ; онг—англа, англатмоқ, англашилмовчилик; от—ата, аташ, атамоқ, аташтирмоқ; ёш—яша, яшамоқ, яшатмоқ, яшасин* каби.

Кенг *а* унлиси, шунингдек, *я* билан тугаган феъл негизларига *-в* қўшилганда, негиз охиридаги *а, я* талаффузга мувофиқ *о, ё* товушига айланади: *сайла + в—сайлов, хўпла + в—хўплов, тўпла + в—тўплов, ишла + в—ишлов, бошла + в—бошлов, бўя + в—бўёв, ая + в—аёв—аёвсиз* каби. Шу хилдаги негизларга *-қ* қўшилганда ҳам негиз охиридаги *а* товуши *о* товушига, *я* эса *ё* га айланади: *тара + қ—тароқ, қайра + қ—қайроқ, тарқа + қ—тарқоқ, сана + қ—саноқ, сўра + қ—сўроқ, чанқа + қ—чанқоқ; бўя + қ—бўёқ, тая + қ—таёқ* каби.

Унли *и* билан тугаган феъл негизларига *-в* қўшилганда,

негиз охиридаги *и* унлиси *у* товушига айланади: *тани + в — танув*, *таши + в — ташув*, *ўқи + в — ўқув*, *тўқи + в — тўқув* каби.

Ундошлар қуйидагича ҳолларда ўзгаришга учрайди:

Сўз бошидаги *б* ундоши баъзан *м* тарзида айтилади: *бундай — мундай*, *бўйин — мўйин*, *бурун — мурун*, *буюм — муюм*, *бунча — мунча* каби.

Икки унли орасида *г* ундоши *й* товушига айланади: *кигиз — кийиз*, *сигир — сийир*, *бигиз — бийиз*, *муғуз — муйуз*, *туғун — туйун*, *туғиб — туйиб*, *теғиб — тийиб* каби.

Кўп бўғинли сўзларнинг кейинги ёпиқ бўғини охирида келган *қ* ундоши *ғ* тарзида айтилади: *қуруқ — қуруғ*, *учуқ — учуғ*, *тўпиқ — тўпиғ*, *балиқ — балиғ* каби. Худди шу типдаги сўзларга *-роқ* ёки *-лик* аффикси қўшилса, сўз охиридаги *қ* очик *ғ* сифатида талаффуз қилинади: *қуруқ — қуруғроқ — қуруғлик*, *очик — очигроқ — очиглик*, *қаттиқ — қаттиғроқ — қаттиғлик*, *сариқ — сариғроқ — сариғлик* каби.

Бўғин тузилиши ва турлари

Нутқ процессида ўпкадан чиққан ҳаво нутқ аппарати орқали ташқарига турли усулда, бўлиниб-бўлиниб ўтиб кетади. Бу бўлиниш баъзан бир товушдан кейин, баъзан бир неча товуш бирикмасидан сўнг юзага келади. Ўпкадан чиқаётган ҳавонинг муайян оралиқда бир зарб билан ўтиб кетиши бўғин ҳосил қилади.

Одатда бўғиннинг бошланишида товуш паст бўлиб, сўнгра кучаяди, бўғин охирига бориб, яна пасаяди. Бу ҳол бир неча товушли бўғинларда аниқроқ сезилади. Ҳавонинг ўтишида зарбга дуч келган фонема бўғинни юзага келтирувчи нутқ товуши ҳисобланади. Нутқ процессида айрим товуш ёки фонема эмас, амалда бўғинлар бир-биридан ажралиб туради. Шу сабабли сўзнинг энг кичик товуш бирлиги бўғин ҳисобланади.

Ўзбек адабий тилида бўғиннинг ташкил топишида унли фонемалар муҳим ўрин тутади, ҳар бир бўғинда биттадан унлининг бўлиши ёки бир сўзда қанча бўғин бўлса, шунча унлининг бўлиши шарт. Масалан, *идорадагиларнинг* сўзида етти унли бор, демак, бу сўз етти бўғиндан ташкил топган: *и-до-ра-да-ги-лар-нинг* каби.

Сўзлар бир бўғинли ёки икки, уч, тўрт, беш, олти ва ундан ҳам ортиқ бўғинли бўлади. Масалан: *у*, *бу*, *шу*, *ош*, *нон*, *чай*, *юр*, *тур*, *кел*, *кет*, *беш*, *ўн*, *бор*, *йўқ*, *эҳ* сўзлари бир бўғинли; *а-на*, *ма-на*, *а-ка*, *у-ка*, *о-та*, *о-на*, *бо-ла*, *тар-вуз*, *қо-вун*, *у-зум*, *ол-ма* сўзлари икки бўғинли; *ў-қув-чи*, *со-зан-да*, *ду-рад-гор*, *те-мир-чи*, *со-ат-соз*, *ти-лак-дош* сўзлари уч бўғинли; *ў-қи-*

тув-чи, а-шу-ла-чи, я-га-на-лаш, меҳ-нат-се-вар, тинч-лик-пар-вар сўзлари тўрт бўғинли; *ман-фа-ат-па-раст* сўзи беш бўғинли; *маъ-ри-фат-пар-вар-лик, қа-но-ат-лан-тир-моқ* сўзлари олти бўғинли; *фи-до-кор-ли-ги-миз-нинг, та-рақ-қи-ёт-пар-вар-лик* сўзлари етти бўғинли; *мин-нат-дор-чи-ли-ги-миз-нинг, ҳу-қуқ-шу-нос-ла-ри-миз-га* сўзлари саккиз бўғинли; *ин-тер-на-ци-о-нал-лаш-тир-моқ* сўзи тўққиз бўғинли; *у-ни-фи-ка-ци-я-лаш-ти-рил-ган* сўзи эса ўн бўғинлидир.

Бўғинлар унли ёки ундош товуш билан тугайди, шунга қараб, улар икки хил бўлади; очиқ бўғин ёки ёпиқ бўғин. Унли билан тугаган бўғинлар очиқ бўғин ҳисобланади: *бо-ла, ло-ла, бе-да-на* каби. Ундош билан тугаган бўғинлар ёпиқ бўғин бўлади: *мак-таб, ан-ҳор, меҳ-нат-каш* каби. Бир унлининг ўзидан ташкил топган бўғинлар очиқ бўғинга киради: *о-та, о-на, а-ка, у-ка* сўзларининг биринчи бўғинлари каби. Сўзлар нуқул очиқ ёки нуқул ёпиқ бўғиндан иборат бўлгани каби, сўз таркибида очиқ ва ёпиқ бўғинлар аралаш ҳолда ҳам кела олади: *ба-ланд, фи-роқ, та-ниш, би-лиш* сўзларининг биринчи бўғинлари очиқ, иккинчилари ёпиқ бўғиндир; *қан-ча, хал-та, ол-ма, жий-да* сўзларининг биринчи бўғинлари ёпиқ, иккинчилари очиқдир; *мам-ла-кат, ло-ла-зор, гул-ша-ни-миз* сўзларида очиқ ва ёпиқ бўғинлар аралаш келган.

Бўғиннинг тузилиши, яъни унинг неча ва қандай товуш ёки товушлардан таркиб топганлигини унли ва ундош фонемаларнинг латинча номларидан олинган қисқартмалар ёрдамида формула тарзида кўрсатиш мумкин: *V* — латинча *vocalis* (ун, вокализм — унли товушлар системаси); *C* — латинча *consonans* (ундош товуш, консонантизм — ундош товушлар системаси). Бу қисқартмаларни бўғин тузилиши ва бўғин турларига татбиқ қилганда: *бо-ла—CV-CV, ло-ла—CV-CV* бўлади. Яна: *мак-таб—CVC-CVC, меҳ-нат—CVC-CVC* ва бошқалар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бўғинлар бешта асосий типга ажралади. Бир унлининг ўзидангина тузилган бўғинлардан бошқа бўғинларнинг ҳамма типларида унли ва ундош товушлар ҳар хил ўринда келади. Бўғин типларини белгилашда унли ёки ундош товушнинг келиш ўрни ҳисобга олинмайди. Бўғин таркибида унли ёки ундош товушнинг турли ўринда келиши муайян бўғин типининг фақат ички кўринишини, шу типнинг ички турини белгилайди, холос.

Бўғинларнинг ички ва ташқи хусусиятларига кўра турлари қуйидагилардан иборат:

I Бир унлининг ўзидангина тузилган бўғинлар: *у, э, а; о(-та) а(-ка), э(-кан), ў(-тин), у(-ка), и(-чак)* каби. Бу типда тузилган бўғин қисқача *V* билан ифодаланади. Биринчи тип бўғин ички турларга бўлинмайди.

II Бир унли ва бир ундошдан тузилган бўғинлар. Бу типдаги бўғинларнинг икки хил ички тури бор: 1) бўғин бошида унли, бўғин охирида ундош: *ош, ат(-лас), эр, ўт, уч, иш* каби. Булар ёпиқ бўғин, формуласи *VC*; 2) бўғин охирида унли, бўғин бошида ундош: *бо-ла, та-на, те(-рак), тў-ра, бу(-тун), қи(-лик)* каби. Булар очиқ бўғин, формуласи *CV*.

III Бир унли ва икки ундошдан тузилган бўғинлар. Бу тип бўғиннинг уч хил ички тури мавжуд: бўғин бошида унли, охирида икки ундош: *ост, арт, эрк, ўрт, уст, илм* каби. Булар ёпиқ бўғин: *VCC*; 2) икки четда ундош, ўртада унли: *бор, нар, бел, тур, тўр, бир* каби. Булар ҳам ёпиқ бўғин: *CVC*; 3) бўғин бошида икки ундош, охирида унли: *бло(-када), дра(-ма), пле(-ним), три(-ко)* каби. Булар очиқ бўғин: *CCV*.

Учинчи тип бўғиннинг учинчи тури интернационал сўзлардагина учрайди.

IV Бир унли ва уч ундошдан тузилган бўғинлар. Бу типдаги бўғинлар унли билан эмас, ундош билан бошланади ва ундош билан тугайди, демак булар нуқул ёпиқ бўғинлардир. Бундай типдаги бўғинларнинг икки хил ички тури бор: 1) бўғин бошида бир ундош, охирида икки ундош, орада бир унли: *торт, барг, берк, тўрт, қурт* каби. Формуласи *CVCC* шаклида; 2) икки ундош, кейин унли, охирида яна ундош: *проб(-лема), план, крем, круж(-ка)* каби. Формуласи *CCVC* шаклида. Бўғиннинг бу тури интернационал сўзлардагина учрайди.

V Бир унли ва тўрт ундошдан тузилган бўғинлар. Бу тип бўғинлар ҳам унли билан тугамайди, демак ҳаминша ёпиқ бўғин бўлади. Бешинчи тип бўғинларнинг тўрт хил ички турлари мавжуд: 1) бошда бир, охирда уч ундош, ўртада унли: *Маркс, текст, пункт* каби. Формуласи *CVCCC*; 2) бошда ва охирда иккитадан ундош, ўртада бир унли: *спорт, кросс, старт, трест, штурм, спорт* каби. Формуласи *CCVCC*; 3) бошда уч, охирда бир ундош, орада бир унли: *шпрот, штраф, скрип(-ка), шприц, справ(-ка), стрел(-ка), струк(-тура)* каби. Формуласи *CCVC*. Бешинчи тип бўғинларнинг ҳамма тури фақат интернационал сўзларда келади. Айрим ҳолларда, чет эл киши номларида бўғиннинг *VCCC* тури ҳам учрайди: *Эрнст* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бўғинларнинг тузилишларига кўра типлари ва уларнинг ички турларини формула шаклида шундай кўрсатиш мумкин: I *V*; II *VC, CV*; III *VCC, CVC, CCV*; IV *CVCC; CCVC*; V *CVCCC, CCVCC, CCCVC*. Айрим ҳолларда *VCCC*. Булардан биринчи тип очиқ; иккинчи тип ҳам очиқ, ҳам ёпиқ; учинчи типнинг икки тури ёпиқ, бир тури очиқ; тўртинчи типнинг ҳар иккала тури ёпиқ; бешинчи тип бўғинларнинг ҳамма тури ҳам ёпиқ бўғинлардан иборат.

Сўз бўғинларидан бири, хусусан кўп бўғинли сўзлардаги муайян бўғиннинг баландроқ оҳанг билан айтилиши урғу дейилади. Нутқнинг оҳангдорлиги урғу ва паузага боғлиқ. Нутқнинг айрим қисмлари, гап бўлаклари ҳам маълум оҳанг билан айтилади. Бу ҳодиса гап урғуси ёки логик урғу ҳисобланади. Сўзнинг фонетик бирликларидан, яъни сўз бўғинларидан биридаги унлининг кучлироқ талаффуз қилиниши сўз урғусига киради.

Бир бўғинли ўзак-негизларда урғунинг даражасини белгилаш қийин. Чунки бундай сўзларда унли фақат биттагина бўлиб, шу унлининг қандай зарб ёки оҳанг билан айтилишини белгилаш учун таққослаб кўрадиган бошқа унли қатнашмайди. Шу сабабли бундай ўзак-негизлар урғу эътибори билан фарқланмайди. Агарда бир бўғинли негизларга аффикс қўшилиб, у кўп бўғинли сўзга айлантирилса, сўз таркибида унлининг миқдори ортади, уларни бир-бирига таққослаш натижасида қайси унлининг баландроқ оҳанг билан айтилаётганини, яъни урғу сўзнинг қайси бўғинида эканлигини аниқлаш мумкин.

Масалан, бир бўғинли *қўл*, *зар* сўзларида урғу ноаниқ, лекин уларга аффикслар қўшиб, *қўлланма*, *заргарлик* тарзида янги сўзлар ясалса, сўз урғуси учинчи бўғинга тушади: биринчи сўзда *-ма*, иккинчи сўзда *-лик* аффикси урғулидир (*-ма* аффиксида *а* унлиси, *-лик* аффиксида *эса и* унлиси баландроқ оҳанг билан айтилади). Агар *қўлланмалар*, *қўлланмаларимиз*; *заргарчилик*, *заргарчиликдан* тарзида янги аффикслар қўшиб, бўғинлар сонини кўпайтирсак, сўз урғуси бўғиндан бўғинга кўчади. Ўзак-негизларда ва улардан ясалган сўз ёки сўз формаларида сўз урғусининг ана шундай охири бўғинга тушуви кўпроқ туркий сўзларга тўғри келади. Баъзан асли туркий бўлмаган сўзларда ҳам худди шу хил ҳодиса юз беради. Масалан, юқорида келтирилган тожикча *зар* ўзагидан ясалган сўзларда ёки арабча *одам* сўзидан ясалган *одамгарчилигингиз* негизида сўз урғуси кейинги бўғинга кўчган. Бундай ҳолларда сўзнинг олдинги бўғинларида ҳам, гарчи кучсиз бўлса-да, сўз урғусининг баъзи излари сезилади: *одамгарчилигингиз* сўзида сўнги бўғинда урғу аниқ, ундан олдинги бўғинларда эса урғу тобора сусайиб боради. Сўзнинг тузилиши қанчалик мураккаб бўлса, сўз урғуси даражаларини белгилаш ҳам шунчалик мураккаб тус олади.

Урғунинг даражасини аниқлашда бирдан-бир ўлчов сўз таркибининг ўзигина эмас. Шу билан бир қаторда, ўзак-негиз,

аффикс ва бирикмаларнинг ҳамда қўшма сўзларнинг ўзига хос белгилари, уларнинг қайси сўз туркумига тегишли эканли, сўзларнинг асл манбалари — қайси тилдан ўзлашганлиги ҳам сўз урғусининг характерини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Икки бўғинли от, сифат, феълларда, шунингдек, урғули аффикслар қўшилган шу хил ўзак-негизларда урғу одатда сўзнинг охириги бўғинига тўғри келади: *ота́, она́, бола́, ака́, ука́; қора́, қизил, сариқ, яшил, борди́, келди́, олди́, берди́, кўрган, билган; ишчи́, гулчи́, хумдон* каби.

Уч ва ундан ортиқ бўғинли сўзларга урғули аффикс қўшилганда, сўнги бўғиндаги сўз урғуси кучли бўлиб, ундан олдинги бўғинда урғу кучсизланади, маълум фонетик шароитда бўғиндаги унли ҳатто тушиб ҳам қолади. Аммо сўзнинг биринчи бўғинида иккинчи даражали урғу пайдо бўлади. Бундай ҳолларда сўз охиридаги биринчи даражали урғу бош урғу, дастлабки бўғиндаги урғу эса иккинчи даражали урғу ҳисобланади.

Сўз таркибида бўғин миқдори кўпайган сари урғунинг жойланиши ва даражаси ҳам ўзгара боради. Бош урғуга нисбатан иккинчи ёки учинчи даражали урғулар бўғинлар оша сўзнинг олдинги бўғинлари томон жилади, бу урғулар билан бош урғу орасида, чунончи беш бўғинли сўзларда, биттадан бўғин урғусиз қола беради. Демак, бундай ҳолларда урғунинг даражалари сўзнинг бўғин составига кўра белгиланади.

Бу хил ҳодисани унлилар устига турлича шартли белги қўйиш билан кўрсатиш мумкин. Масалан, тўрт бўғинли сўзларда охириги бўғинидан бошлаб ҳар бир бўғин устига III II V I, беш бўғинли сўзларда III V II V I, олти бўғинли сўзларда эса III V II V V I каби белгилар қўйиш йўли билан урғу даражалари англатилади². Масалан: *Талабчанлик кучайтирилди, миришкорларимиз пахтачиликда ўзларини кўрсатдилар*

гапида: 1) талабчанлик — тўрт бўғинли, 2) кучайтирилди — беш бўғинли, 3) миришкорларимиз каби. Биринчи сўзнинг учинчи бўғини урғусиз бўлиб, тўртинчи бўғинига бош урғу, иккинчи бўғинига иккинчи даражали урғу, биринчи бўғинига учинчи даражали урғу тушади; иккинчи сўзнинг иккинчи ва тўртинчи бўғинлари урғусиз бўлиб, бешинчи бўғинига бош урғу, учинчи бўғинига иккинчи даражали урғу, биринчи бўғинига эса учинчи даражали урғу тушади; шунга ўхшаш учинчи сўзнинг охириги олтинчи бўғини кучли, биринчи даражали урғу билан, бешинчи ва тўртинчи ва иккинчи бўғинла-

² Қаранг: А. Н. Қононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1960, стр. 52—56.

ри урғусиз, учинчи бўғини иккинчи даражали урғу билан, ниҳоят, биринчи бўғини жуда кучсиз, учинчи даражали урғу билан талаффуз қилинади.

Шундай қилиб, от, сифат ва феълларда биринчи даражали урғу, асосан, сўзнинг охирги бўғинига тўғри келади. Аммо бу доимий ёки ўзгармас ҳол эмас. Кўп бўғинли сўзларнинг айрим шаклларида биринчи даражали сўз урғуси сўнги бўғинга тушмаслиги ҳам мумкин. Чунончи, феълнинг буйруқ ва истак майллари (ҳамма шахс ва сон)да қуйидагича: *бўринг, бўлинг, бўринг; келсин; бўрайин, бўлайлик, келайлик; соноқ сонларда: бўлти, бўтти, бўлтиши, бўлтиши; равишларда: қўйиши-ёзини; олмошларда: қўйси, қандай, қанча* каби биринчи бўғин кучли урғу билан айтилади. Негизларга урғусиз аффикслар қўшилганда, биринчи даражали урғу олдинги бўғинда қолади: *ўқитувчман, созандадир, олгандир* каби.

Демак, сўз урғуси нуқтаи назаридан аффикслар икки группага ажралади: урғули аффикслар ва урғусиз аффикслар. Урғусиз аффиксларга кесимлик (-ман, -сан, -миз, -сиз), ўхшатиш (-дай, -дек), кичрайтиш-эркалаш (-гина, -кина, қина), доналик (-та) ва чама (-тача) сон ҳамда сифат ва равиш ясовчи (-ча) қўшимчалар киради: *студентман, студентсан, колхозчымиз, колхозчисиз; бўдай, пашшайдай, мўндек, сўндек; яхшигина, тозагина, аччўққина, чучўққина, кичўққина, қўзгина, ўғўлгина; бешта, бўлтига, қўрқтача, элликтача; рўсча, ўзбекча, немисча, францўзча, мардларча, қаҳрамонларча* каби сўзларга урғусиз аффикслар қўшилгани учун сўз урғуси сўнги бўғинга эмас, балки олдинги бўғинга тушган, яъни урғу ўзак-негизларнинг охирги бўғинида қола берган.

Шунингдек, аффикс шаклидаги юкламалар: -ми, -оқ, -ёқ, -гина, -кина, -қина, -чи, да, -а, -я, -ю, -ку сингарилар ҳам урғусиз ҳисобланади: *келдимми? бўрми? мактабдами? келиб + оқ, бўлиб + оқ, ўзи + ёқ, сўзи + ёқ, мўн + гина, сўн + гина, укамиз + гина; сўн + чи, ўртоғинг + чи; келдинг-а? билдинг-а? энди-я, бўрди-ю, келди-ю; айтдим-ку, эшитдингиз-ку* каби.

Сўзларнинг асл манбаи (қайси тилдан келиб киргани) ва бирикмаларда, шунингдек такрорий сўзларда ҳам урғунинг қўлланиши умумий нормага бўйсунди. Масалан, *оққўш, отбоқар, қизил бурчак, қора тупроқ, янги бозор, Учқўрғон, Бешарик* кабилар бир бош урғу билан айтилади ва урғу иккинчи компонент охиридаги бўғинга тушади. Аммо ҳар ёки ҳеч сўзи биринчи компонентни ташкил қилган бирикмаларда бош урғу биринчи сўзда қолади, кейинги сўзнинг охирги бўғинига кўчмайди: *ҳар ким, ҳар нарса, ҳар бир, ҳар қачон, ҳар кун, ҳар маҳал; ҳеч ким, ҳеч нарса, ҳеч бир, ҳеч қандай, ҳеч вақт, ҳеч қачон* каби. Шунингдек, бир ёки кўп бўғинли сўзлар кўмак-

чилар билан келганда, бош урғу биринчи сўзда ёки кўп бўғинли биринчи сўзнинг охири бўғинида бўлади, иккинчи ва учинчи даражали урғулар кўмакчи сўзларнинг сўнгги бўғинларига тушади: *сўз учун, қизимиз учун, болаларимиз билан, ўртоғингиз билан, мактаб ичра, гулистон узра* каби.

Такрорий сўзларда, сифат ва равишдошларнинг такрорланган формаларида бош урғу биринчи сўзда, иккинчи даражали урғу эса кейинги сўзнинг охири бўғинида бўлади: *катта-катта, баланд-баланд, тузук-тузук, келиб-келиб, чопа-чоп, ишлай-ишлай, бора-бора, кула-кула, ўқий-ўқий* каби. Сифатларнинг интенсив формаларида биринчи сўз (агар у кўп бўғинли бўлса биринчи бўғини) бош урғу билан айтилади: *қўп-қизил, қоп-қора, кўп-кичкина, соппа-соғ, тўппа-тузук, лимма-лим* каби. Шунингдек, *тим қора, ғирт ёлғон, лиқ тўла, жиққа мой* сингари бирикмаларда ҳам биринчи сўз бош урғу билан талаффуз қилинади.

Сўзларнинг асл манбаи (қайси тилдан келиб киргани) ва ўша сўзнинг ўзига хос белгилари сўз урғусининг ўрнини белгилашда муҳим роль ўйнайди.

Тожиқча ва арабча сўзларнинг кўпчилигида, ўзбекча сўзларда бўлгани каби, урғу охири бўғинга тўғри келади: *раҳбар, меҳмон, зарғар, парда; адабий, фанний, фалсафа, эҳтимол, навбат, маърака, маърифат, назарий* каби. Баъзи бир икки бўғинли боғловчилар, равиш ва олмошларда сўз урғуси олдинги бўғинда бўлади: *аммо, лекин, чўнқи, ҳамма, баъзи, яъни* каби.

Рус тилидан илк ўтиб қолган айрим сўзларда урғу ўзининг асл ўрнини ўзгартиб, сўзнинг охири бўғинига кўчган: *лампа эмас, лампа; цёрковь эмас, черков; машина эмас, машина* ёки *мошина, мошина, ботинки эмас, ботинка* ёки *патинка* каби. Аммо *редиска, резинка* сингари сўзларда урғу иккинчи бўғиндан сўзнинг биринчи бўғинига ўтган: *редиска, резинка* каби. Ўзбек тилига кейинги вақтда кирган интернационал сўзларда урғу ўзининг асл ҳолатини йўқотмаган: аввал сўзнинг қайси бўғинида бўлса, ўша бўғинида кела беради: *армия, сфера* сўзларида урғу биринчи бўғинда, *антенна, дедукция, индукция* сўзларида иккинчи бўғинда, *академия, анатомия, бригадир* сўзларида учинчи бўғинда, *интенсификация* сўзида эса бешинчи бўғинда келган.

Адабий талаффузни нормалаштириш ва нутқ маданиятини ривожлантириш, интернационал сўзларнинг кириб кели-

ши ва кенг омма нутқига сингиб бориши натижасида урғунинг хизмати ва аҳамияти янада ортди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз урғусининг маънони фарқлаш функцияси турличадир. Чунончи, бир хил ёзиладиган кўп бўғинли ўзак ва негизларда урғунинг икки хил бўғинга тушиши икки хил маънони англатиш функциясини бажаради: *олма* — от (меванинг бир тури), *олма* — буйруқ феъли; *кесма* — от (овқатнинг бир тури), *кесма* — буйруқ феъли; *тугма* — от (костюм ёки пальто тугмаси), *тугма* — буйруқ феъли; *қушча* — кичрайтиш (қушнинг кичкинаси), *қушча* — ўхшатиш (қушдек, қуш каби); гулсиз — сифат (гули йўқ), *гулсиз* — ўхшатиш (гулдайсиз); *қизгина* — кичрайтиш (кичкина қизча), *қизгина* — ажратиб кўрсатиш (қизнинг ўзи) каби. Бундай ҳодисани қуйидаги сўз формаларида ҳам кўриш мумкин: *отинг* — эгалик формасининг иккинчи шахсидаги от, *отинг* — буйруқ феъли; *қўйинг* — эгалик формасининг иккинчи шахсидаги от, *қўйинг* — буйруқ феъли.

Айрим интернационал сўзларда, сўз формаларида урғунинг маъно фарқлаш функцияси ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Масалан: *академик* (от) — *академик* (сифат), *математик* (от) — *математик* (сифат), *техник* (от) — *техник* (сифат), *физик* (от) — *физик* (сифат) каби. Бу сўзлардан биринчиси гапда кўпинча изоҳловчи, иккинчиси эса аниқловчи вазифасида қўлланади. Қиёсланг: *академик Ойбек* — *академик луғат*; *математик Қори Ниёзий* — *математик ҳисоб ёки математик лингвистика*; *техник Мамарасул* — *техник иш, техник масала, техник хато* каби.

* * *

Гап урғуси ёки логик урғу гапдаги бирор сўзни ажратиб айтиш ва шу тариқа гап мазмунини сўзловчининг мақсадига мувофиқлаштириш учун хизмат қилади. Гап урғуси тилнинг фонетик нормаси билан боғланмаган бўлиб, сўз урғуси билан ҳеч қандай алоқаси йўқдир. Логик урғу гапдаги исталган сўзга тушиши мумкин. Масалан: *Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизига сиғмай тошади* (О.) гапидаги сўзларнинг ҳар қайсини урғу билан айтиш мумкин: 1) *Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизига сиғмай тошади*; 2) *Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизига сиғмай тошади*; 3) *Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизига сиғмай тошади*; 4) *Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизига сиғмай тошади*; 5) *Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизига сиғмай тошади*. 6) *Баҳор қуёшининг нурлари кўк денгизига сиғмай тошади* каби.

Гапда логик урғу қайси сўзга тушган бўлса, сўзловчининг логикнинг диққатини шу сўзга тортмоқчи эканлигини бил-

диради. Юқорида келтирилган мисолларнинг биринчисида диққат *баҳор* сўзига тортилган (бошқа фасл эмас), иккинчи гапда *қуёш* сўзига тортилган (бошқа нарсанинг эмас, қуёшнинг нури), учинчи гапда *нурлари* сўзига тортилган (нурдан бошқа эмас), тўртинчи гапда *кўк*, бешинчи гапда *денгиз* ва олтинчи гапда тингловчининг диққати *сигмай* сўзига тортилган. Логик урғуга мос равишда гап мазмуни ҳам ўзига хос ранг, тус касб этади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап урғусининг бундан бошқа усули ҳам бор: таъкидланиши зарур бўлган гап бўлагини бевосита кесимнинг олдидан айтиш билан диққат ана шу сўзга тортилади. Масалан: *Тирикчилигимиз шу боғ орқасидан бир навъ ўтиб турибди* (О.) — логик урғу бу гапда *ўтиб турибди* кесимидан олдин келган *бир навъ* бирикмасида. Агар шу гап таркибини: *Тирикчилигимиз бир навъ шу боғ орқасида ўтиб турибди* тарзида ўзгартирсак, логик урғу *шу боғ орқасида бирикмасига* тушади.

Одатда, ўзбек адабий тили синтактик қурилиши талабларига кўра кесим кўпроқ гап охирида келади. Гапнинг кесими га логик урғу берилиб, унга алоҳида диққат қилинганда, кесим гап бошида ҳам келади: *Яшасин меҳнаткашларнинг халқаро бирдамлик куни, барча мамлакат ишчиларининг бирлик ва қардошлик куни — 1 Май. Яшасин ер юзида барча халқлар учун Тинчлик, Меҳнат, Озодлик, Тенглик, Қардошлик ва Бахт-саодатни барқарор қилувчи коммунизм.*

Аmmo ҳар қандай гап қурилиши ҳам логик урғуни инверсия йўли билан ифодалашга имкон бера бермайди. Шундай гаплар борки, улар таркибидаги сўз ёки сўз бирикмасининг ўрни алмаштирилса, гап мазмуни тамомила ўзгаради ва бошқа мазмундаги гапга айланади. Масалан: *Ҳамма ишчилар кенгашга қатнашди* гапидаги *ҳамма* сўзи ишчилар сўзидан кейинга кўчирилса, *ишчилар ҳамма кенгашга қатнашди* тарзида гап мазмунида кескин фарқ вужудга келади: биринчи гапда ишчиларнинг сони, иккинчи гапда эса кенгашнинг сони кўп эканлиги англашилади.

Эркин ва осойишталик билан сўзланган нутқда хабар ёки дарак мазмунидаги ҳар бир гапнинг деярли ҳамма элементи гўё бир хил урғу билан айтилаётгандек тасаввур қилинади: *Ҳалима келди. Ҳалима мактабдан келди. Ҳалима мактабдан бугун эртарақ келди* каби. Аслида гап бўлаклари турли даражадаги логик урғу билан талаффуз этилади, яъни гап булаklarининг миқдорига қараб логик урғу даражаси ҳар хил бўлади. Бу жиҳатдан гап урғуси сўз урғусига ўхшайди. Икки сўзлик гапда кесим бош урғу билан, эга эса иккинчи даражали урғу билан айтилиши мумкин ва ҳоказо.

ОРФОЭПИЯ

Орфоэпия ҳақида тушунча. Бизнинг замона-мизда фан ва техника, санъат ва адабиёт, миллий маданият ва миллий тил жуда тез суръатлар билан тараққий қилди, оғзаки ва ёзма нутқ ғоят юксак даражага эришди. Миллий маданиятнинг келажакдаги равнақи миллий тилнинг, нутқ маданиятининг тараққиёт процесси билан узвий боғлиқдир. Агар миллий тил етарли даражада юксалмаган бўлса, шу миллий тилда ўз ифодасини топадиган миллий маданиятнинг, фан ва техниканинг, санъат ва адабиётнинг, шунингдек бошқа соҳаларнинг тараққий этиши ҳам мушкул. Адабий тил олдига қўйиладиган юксак талаблар мана шундан келиб чиқади.

Кишилар ўзаро бир-бирининг фикр ва тушунчаларини тўғри, аниқ ва осон англашлари учун ҳозирги миллий адабий тилда — ёзма нутқда умумийлаштирилган, ҳамма учун мажбурий бўлган ягона орфография системаси, унинг қонун-қоидалари, нормалари қанчалик зарур ва нақадар аҳамиятли бўлса, нутқ маданиятининг ривожланиши жараёнида у қандай муҳим ўрин тутса, нутқ мазмунини оғзаки нутқда тўғри, аниқ ва равон англатиш, равшан, осон ва бехато ифодалашда миллий адабий тилда сўзлашувчилар учун ягона талаффуз системаси ва унинг умумлаштирилган қонун-қоидалари, умумий ва мажбурий нормалари ҳам худди шундай ғоят катта аҳамиятга эга ва зарурдир.

Сўз ва унинг қисмларини адабий талаффуз нормаларига кўра бир хилда айтиш айниқса ҳозирги вақтда катта назарий ва амалий аҳамият касб этмоқда. Фан ва техниканинг кейинги тараққиёти натижасида радио, телевидениеда гапириш имкониятларининг ошганлиги, съезд, пленум, конференция, сессия ва шулар каби йиғилишларда оғзаки нутқдан фойдаланиш доирасининг кенгайганлиги нутқ маданияти олдига қўйиладиган талабни беқиёс юксалтирди. Бундай шароитда сўз ва ибораларни адабий тил нормалари ва қоидаларига мос равишда тўғри талаффуз қилиш тингловчиларга ноғиқнинг

сўзини тўғри англаш ва фикрини осонгина тушуниш учун катта ёрдам беради. Шу сабабли талаффуз қоидалари ва қонунларини билиш, унга амал қилиш ҳар бир саводхон киши учун мутлақо зарурдир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар юзага келган ўзбек адабиёти намуналари шуни кўрсатадики, у даврда эски метод негизига қурилган мактабларда шу асосда талаффуз қоидалари белгиланган ва таълим берилган. Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари стилида ёзилган ҳозирги бадий асарларда, хусусан шу стилда майдонга келган поэзияда, эски талаффуз нормаларининг изларини кўриш мумкин.

Октябрь социалистик революциясидан кейин мазмунан социалистик, шаклан миллий маданиятнинг тараққиёти натижасида янги адабий талаффуз нормалари ташкил топа бошлади. Бунда ўзбек халқининг ижтимоий ҳаётида кейинги вақтларда юз берган ўзгаришлар муҳим роль ўйнади. Кенг меҳнаткашлар оммаси орасидан етишиб чиққан янги интеллигенция табақаси янги шароитнинг талабларига мувофиқ равишда адабий талаффузга ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Натижада ўрта аср орфоэпия қоидалари эскириб, баъзилари истеъмолдан чиқиб, улар ўрнига турлича вариантларда янги талаффуз нормалари майдонга келди.

Ҳозирги адабий талаффуз нормаларининг асослари нима-лардан иборат ва улар қайси йўсинда вужудга келган, деган сўроқларга аниқ жавоб бериш қийин. Чунки бу масала ҳозирга қадар чуқур ўрганилмаган ва текширилмаган. Лекин шу нарса равшанки, сўз формалари ва сўз бирикмаларини, гаплар ва ибораларни борган сайин бир хилда талаффуз қилиш ривожланган сари тор маҳаллий диалект ёки айрим шевалар талаффузи адабий тил нормалари тазйиқи остида тобора чегараланмоқда. Социалистик халқ хўжалиги ва маданиятининг турли соҳаларида хизмат қилувчи кенг интеллигенция оммаси бирлашган умумий талаффузга томон интилмоқда. Радио, телевидение, театр, кино, китоб ва газета, мактаб, умуман, маданий-маориф органлари бу ҳаракатнинг борган сайин ривожланишига, кучайишига ёрдам қилмоқда. Хусусан, ёзма нутқ негизига ўзбек тилида нашр қилинган минглаб, миллионлаб дарсликлар, илмий-сиёсий ва бадий-адабий асарлар воситасида бирлашган адабий талаффуз нормалари кенг тарқалмоқда. Мураккаб ва хилма-хил орфоэпик қоидаларнинг борган сайин соддалашуви ҳамда талаффуз билан орфографиянинг бир-бирига яқинлашуви ҳозирги ўзбек адабий тили орфоэпик нормаларининг шаклланиш процессига ижобий таъсир кўрсатди ва бу процессни тезлатиб юборди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг орфоэпик нормалари, мавжуд маҳаллий диалектларни якка-якка олганда, уларнинг бирортасига ҳам тўла равишда мос келмайди. Ўзбек диалектларининг характерли белгиларини адабий тилга таққослаш буни очиқ кўрсатиб беради.

Жанубий Хоразм диалектида тўққиз унли фонема бор, бунга қўшимча равишда ҳар бир унли узун айтилиш хусусиятига эга; айрим сўзларда сўз бошида *к, т* каби жарангсиз ундош жарангли *г, д* тарзида талаффуз қилинади (*гөз, ду : з* каби). Бу диалектда *-жак, -ажак* ва *-ётир* сингари морфемалар кенг миқёсда қўлланади. Бу белгилар Жанубий Хоразм шеvasида гапирувчилар нутқининг ҳозирги адабий талаффуз нормаларидан фарқини кўрсатади. Қипчоқ группа ўзбек диалекти ёки «жўқ» деб гапирувчи шеваларда ҳам унлилар состави тўққизта, лекин бу унлилар бир-бири билан оҳангдош, яъни э унлисидан бошқа унли товушлар (*а—э, о—ө, у—ү, ь—і* тарзида) қаттиқлик-юмшоқлигига кўра жуфт-жуфт бўлиб ишлатилади ва сўз маъноларини фарқлаш учун хизмат қилади. Бу диалектда *йўл, йўқ, юз, юк, ёз, ёш, яхши, ёмон* сингари сўзлар бошида адабий тилдаги *й* ундоши ўрнига *ж* айтилади: *жол, жоқ, жуқ, жаз, жаш, жахши, жаман* каби; *тоғ, боғ, соғ, оғир, ағдарди* сингари сўзларда *ғ* ундоши ўрнига *в* талаффуз қилинади: *тов, бов, сов, овур, овдарди* каби; *сариг, тариг* сўзлари охиридаги *ғ* ундоши айтилмайди: *сари, тари* каби. Бу диалектда адабий тилдаги *-йлик, -айлик* сингари формалар ўрнида *-йик, -йьқ, -эйк, -айьқ* шакллари ишлатилади: *ишлайик, келэйик, борайьқ, алайьқ* каби. Шу хил белгилари билан ўзбек-қипчоқ диалектида сўзловчилар талаффузи ҳозирги адабий талаффуз нормаларидан тафовут қилади.

Адабий тил учун таянч диалект деб ҳисобланган ўрта-ўзбек диалекти ва бу диалектга киритилган шевалар ҳам ўзларига хос баъзи бир хусусиятлари билан ҳозирги орфоэпия нормаларига тўла равишда мос келмайди. Чунончи, Тошкент шевасида сўз охирида *а* унлисидан кейин келадиган *к* ундоши *й* шаклида: *ўрдай (ўрдак), терай (терак), курай (курак)* каби; *и* дан кейин келадиган *к* эса *в* тарзида айтилади (бу ҳолда *в* дан олдинги *и* унлиси *у* га айланади); *этув (этик), тетув (тетик)* каби айтилади. Шунингдек, Тошкент шевасида *-миз* формаси *-вуз* ёки *-вуза*; *-япти* формаси *-вотти*, кўплик формаси *-лар* эса *-лэ* ёки *-нэ* шаклида айтилади: *барэвуз (а) (борамиз), корэвуз (а) (кўрамиз), эвэтти (оляпти), қэвэтти (қоляпти), кэвэтти (келяпти), ишлэвэтти (ишляпти); бэрийлэ (боринглар), келйилэ (келинглар), оқыйлэ (ўқинглар), корийлэ (кўринглар), ишлэмийдилэ (ишламайдилар)* каби.

Хуллас, ҳозирги адабий орфоэпик нормалар билан айрим маҳаллий диалектлар орасида тўла мослик йўқ. Ўзбек тилининг адабий талаффуз нормалари ёзма нутқ билан оғзаки нутқнинг ўзаро бир-бирга яқинлашуви натижасида вужудга келгандир.

Ўзбек адабий тилининг орфографияси билан орфоэпияси ўртасида маълум даражада ўхшашликлар бор, лекин улар бир-биридан фарқ қилади. Шунга кўра, айрим товуш ёки морфемаларнинг айтилиши билан ёзилиши ўзаро ҳамиша мос кела бермайди: кўп бўғинли сўзларда *о* ва *а*, *у* ва *и*, *э* ва *и* унлиларининг айтилиши ва имлоси, сўз охирида жарангли *б*, *д* ундошларининг жарангсиз *п*, *т* тарзида талаффуз қилиниши ва бу ундошлар имлоси, жарангсиз ундош билан тугаган ўзак-негизларга ундош билан бошланган аффикслар қўшилганда, шу каби аффиксларнинг талаффузда бир хил, ёзувда эса иккинчи хил ишлатилиши қабилар бунга мисол бўла олади.

Ҳозирги ўзбек адабий талаффузи, бир томондан, маҳаллий диалектлар талаффузидан, иккинчи томондан, умумий орфографик нормадан тафовут қилишига қарамай, маълум қоида ва қонуниятга эгадир. Бу қонуниятнинг юзага келиши адабий тилнинг такомил ва қисман ягона орфографик норманинг ривожига боғлиқдир.

Нутқнинг характериға кўра адабий талаффуз ҳар хил бўлади. Нутқнинг очиқ, аниқ, равон, енгил, тушунарли бўлиши, экспрессив-эмоционал рангдорлиги ва ифода мақсадларига қараб сўзлар турлича талаффуз қилинади. Шу жиҳатдан орфоэпик стилларни икки асосий гурппага бўлиш мумкин: 1) тўлиқ стиль, 2) қисқартма стиль.

Лекторлар, актёрлар, дикторлар нутқи тўлиқ стилга киради. Бу хил нутқларда ҳар бир сўз, унинг морфологик элементлари адабий тил қондасига мос равишда тўла, аниқ, дона-дона талаффуз қилиниши шарт.

Гапирувчи ўз нутқиға бепарво қараши орқасида айрим фонемалар турлича ўзгаришға дуч келади, сўзнинг баъзи элементлари қисқаради, аммо умумий адабий талаффуз нормаларига қараб бундай сўзларнинг тўлиқ формасини тиклаш мумкин. Масалан, *Ҳайтвой Тешани ўз уйига оборди* гапида *Ҳайтбой* сўзи *Ҳайтвой* шаклида, *олиб борди* бирикмаси эса *оборди* шаклида талаффуз қилинган. Қисқартма стиль кўпроқ оғзаки нутқда учрайди.

Ўзбек адабий тилининг асосий орфоэпик қоидалари унли ва ундош фонемаларнинг талаффузи, морфологик элементларнинг айтилиши, айрим сўз бирикмаларининг талаффуз қилиниши каби муҳим масалаларни ўз ичига олади, шунга кўра умумий орфоэпик нормалар белгиланади. Орфоэпик

нормалар одатда транскрипцион белгилар воситаси билан ифодаланади.

Унлилар талаффузида сўзнинг биринчи бўғинида *у* унлиси келганда, иккинчи бўғинда ишлатиладиган *у* товушининг замини ҳозирги вақтда анча бўшашган, бундай шароитда иккинчи бўғинда *и* келиши адабий талаффуз учун умумий норма бўлиб қолди. Шунингдек, *а* ва *э* унлилари ҳамда ёнма-ён келган унлиларнинг айтилишида ҳам умумий талаффузга томон интилиш кучли.

Ундошлар талаффузида сўз охиридаги жарангли *б, в, д* каби товушларнинг ягона орфографик нормага мос равишда талаффуз этилиши одат тусига кирмоқда; *п—ф, х—ҳ* ундошларини бир-биридан фарқли равишда талаффуз қилиш ривожланмоқда; ассимиляция ҳодисаси бирмунча чегараланди; сўз охири, боши ёки ўртасида қатор келган ундошларни туширмай ёки уларга *и, у* каби қисқа унлилардан бирини қўшмасдан талаффуз этиш тобора сингиб бормоқда.

Аmmo ҳозирги ўзбек орфоэпиясида шу хил янги ҳодисалар билан бир қаторда, эски адабий талаффуз нормаларининг баъзи бир намуналари ҳам учрайди.

Унлилар талаффузи. Унли *и* товуши сўзларнинг ёпиқ бўғинларида, хусусан жарангсиз товушлар орасида, шунингдек, *т, с, р, л, з, н* товушлари олдида кучсизланиб, билинар-билинмас талаффуз этилади. Бу товуш ўзак-негизларнинг характерига кўра икки хил: *қьш, қьс, қьр, қьл* каби қаттиқ ёки *тиш, биз, тил, чин* каби юмшоқ бўлади. Бу унлининг қаттиқлиги, асосан, *қ, ғ; х* ундошларига, юмшоқлиги эса *к, г, ҳ* ундошларига боғлиқдир. Демак, қисқа *и* унлиси чуқур тил орқа ундошлари билан келганда *қьр, қьрқ, ғьшт, хьл* тарзида қаттиқ, саёз тил орқа ва бўғиз ундоши билан келганда *киндик, гижда, гиж-гиж, ҳил-ҳил, ҳикмат, ҳис* шаклида юмшоқ талаффуз этилади.

Сўзларнинг очиқ бўғинларида *и* унлиси бирмунча кенроқ талаффуз қилинади, хусусан сўз бир қанча очиқ бўғиндан иборат бўлса, кейинги бўғинларда бу унлининг кенгайиш даражаси тобора орта боради; оқибатда у ёпиқ *э* унлисига мойилроқ айтиладиган товушга айланади. Очиқ бўғинларда *и* товушининг талаффузи бу товуш билан бирга келган қаттиқ ёки юмшоқ ундошларга ҳам боғлиқдир. Масалан: *белеме, те-неме* каби сўзларда бир хил, *мелеге, қезеге* каби сўзларда эса иккинчи хил айтилади.

Баъзи арабча-форсча сўзларда, интернационал сўзларнинг урғули бўғинларида келган *и* унлиси чўзиқроқ айтилади, у гўё *і+й (і:), ь+й (ь:)* тарзида тасаввур қилинади: *ди:н,*

муҳи : м, муҳи : т, ти : р, ли : ри : ка, муқъ : м, танқъ : д, тарғъ : б каби.

Сўз охирида *и* унлиси ўзидан олдинги *а* ёки *о* унлиси билан ёнма-ён келганда, бу товушдан олдин *й* товуши қўшилиб айтилади: *нуқтәи (назар), тәржимәи (ҳол), ҷинәйи (жаҳон), ғэзәйи (бадан), ғдойи (тамом)* каби. Сўз охирида ундошдан кейин келган *и* унлиси, хусусан изофали бирикмаларда, баъзан ўзидан сўнг *й* қўшиб айтишни талаб қилади: *гулий (раъно), қатъий (назар)* каби.

Кейинги ёпиқ бўғинидаги икки ундош орасида *и* унлиси келган баъзи сўзларга эгалик аффикси қўшилганда, *и* унлиси талаффуз этилмайди: *ғъз — ғъзе, қэрън — қэрне, көңл — көңли* каби. Унли *и* билан тугаган феълларга *в* қўшилганда *и* товуши *у* тарзида айтилади: *таше — ташув, қаше — қашув* каби.

Қисқа *у* унлиси жарағсиз ундошлар орасида жуда тор ва билинар-билимас талаффуз қилинади. Масалан: *түхүм, пүчүк, пуште, пүшәймән* каби. Шунингдек, *у* унлиси *ш, з, н, л, р* товушларидан олдин келганда, *и* билан *у* ўртасидаги

и *и* *и* *ь*
товуш сифатида айтилади: *бөлүм, күндүз, көңүл, отун, кө-мүр, оқуш* каби.

Сўзнинг очиқ бўғинларида *у* унлиси бир оз кенгайди ва *ў* билан *у* оралиғидаги бир товуш сингари бир оз очиқроқ талаффуз қилинади: *бүтүн, тутүн, бүзүк, қудүк* сингари сўзларнинг биринчи очиқ бўғинидаги товуш каби.

Баъзи бир сўзларда, шу жумладан интернационал сўзларнинг урғули бўғинларида, *у* унлиси қаттиқ негизларда *у + в (у:)*, юмшоқ негизларда эса *у + в (у:)* тарзида айтилади: *диктату : ра, сү : рат* каби.

Биринчи бўғинида *у* (*у* ёки *ў*) келган сўзларнинг кейинги бўғинларида ҳам *у* (*у* ёки *ў*) унлиси талаффуз қилинади: *улуғ, йутуқ, учқун, турғун, күндүз, турмуш; бүйүк, күмүш, түзүк, үйүм* каби.

Кўп бўғинли сўзларнинг олдинги бўғинларида *о, а, у* унлиларидан бири келганда, бу унлилардан кейинги ёпиқ бўғиндаги *в* ундошидан сўнг *у* айтилади: *қэвун, сөвун, эвул, мэвут, сөвуқ, тэвуқ, тэвуш, тэрвуз, тасэвур* каби. Сўзларнинг кейинги очиқ бўғинидаги чуқур тил орқа *қ, ғ* ундошларидан кейин ҳам *у* айтилади: *урғу, туйғу, уйқу, буғу, чэлғу, қайғу* каби.

Аммо кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида *ў(о)* унлиси келганда, кейинги бўғинларда *у* кучсизланиб, *у* (*у* ёки *у*)

ва *и* (*ь* ёки *і*) унлилари ораллигидаги бир товуш сингари

ь *ь* *ь* *і*

талаффуз қилинади: *отун, ойун, қошук, көңул* каби.

Ўрта кенгликдаги *э* унлиси сўз ёки бўғин бошида ёхуд ўзи алоҳида бўғинни ташкил этганда кенгроқ айтилади: *эр, эл, эш, эллик, эҳсон, эҳтимол, экран, экватор, элак, экин, эгар, этак* каби. Сўз ўртасида, ундош товушлар орасида бирмунча торайиб, ёпиқроқ талаффуз қилинади: *кел, кет, кеч, тер, сез, мен, сен, кез, тез* каби. Аммо *э* товуши ундошдан кейин келиб, олдинги ундош билан очиқ бўғин ташкил этганда, ундошлар орасида келган ўрта кенгликдаги *е* га нисбатан кенгроқ, яъни *э* ва *е* ораллигидаги бир товуш сифатида айтилади: *кеча, теша, бедана, семіз, текін, терім* каби.

Икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларда, сўзнинг биринчи ёпиқ бўғинида, ундош товушдан кейин келган *э* унлиси қисқа ва тор *і* унлиси тарзида айтилади: *дйиде (дейди), ййиде (йейди)* каби. Сўзнинг очиқ бўғинларида эса бир оз кенгроқ, *ё* унлисига мойилроқ талаффуз қилинади: *тэлефон, телегірам, дөлегат* каби.

Асли туркий ўзак-негизлардан иборат бўлган ўзбекча сўзларда *э* унлиси сўзнинг биринчи бўғинидан кейинги бўғинларда учрамайди, шунингдек, *қ—ғ* ундошлари билан ёнма-ён келмайди; *в, з, р, л, х* ундошларидан кейин жуда сийрак учрайди ва бундай ҳолларда кўпинча бошқа тиллардан кириб қолган сўзларда ишлатилади.

Ўрта кенгликдаги *у* унлиси, худди *э* унлиси сингари, бир бўғинли сўзларда ёки кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидагина келади. Бу унли ўзбек адабий тилида интернационал сўзларнинг урғули бўғинларида *о* унлиси билан *у* унлиси ораллигидаги бир товуш сифатида талаффуз қилинади. Аммо саёз тил орқа *к—г* ундошлари билан ёнма-ён келганда, *у* унлиси юмшоқ *ө* тарзида айтилади: *көз, көркәм, көл, чөл, гөдәк, гөзәл, көкәт, өкінмәк, өксінмәк, өгәй, өгурмәк, өзгә* каби. Чуқур тил орқа *қ, ғ, х* ундошлари билан ёнма-ён келганда, *у* унлиси қаттиқ *о* тарзида талаффуз қилинади: *қой, қозе, қолтық, қорық, ғоза, ғола, ғора, ғор, хорәз, хоп, хош, хорда, хожса* каби.

Интернационал сўзларнинг урғули бўғинларида ёки шу типдаги бир бўғиндан иборат сўзларда лабланган ўрта кенгликдаги *о* товуши чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келадиган қаттиқ *о* сингари айтилади: *тонна, опера, нота* каби. Аммо сўзнинг урғусиз бўғинларида *о* унлиси *а*

а *а* *а*
товушига мойил талаффуз қилинади: *мотор, колхоз, сов-*

хоз, колонна, комсомол, обзор каби. Сўзнинг охирги ёпиқ бўғинида, хусусан *т* ва *р* ундошлари орасида *о* унлиси жуда торайиб ва кучсизланиб қисқа *и* тарзида айтилади: *редактёр, директёр, прожектёр, проректёр* каби.

Унли *а* товуши сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади ва ўзбек адабий тилида, асосан, икки хил талаффуз қилинади: юмшоқ товушлар, шу жумладан, саёз тил орқа ундошлари билан бирга келганда юмшоқ айтилади: *эна, мена, катта, йакка, маҳкам, галма-гал, гавҳар, гажжак* каби; қаттиқ товушлар, шу жумладан, чуқур тил орқа ундошлари билан бирга келганда қаттиқ *а* шаклида айтилади: *тақа, бақа, хабар, чақа, қалам, ғалаба, қамъшзор* каби.

Унли *а* товуши *в, м, п* ундошларининг бири билан ёнма-ён келганда, бир оз лабланган кенг *э* унлисига мойилроқ талаффуз қилинади: *эввал, эвгус* ёки *эвғус, эвэнгард, эврут, сэвэл, жэвэб, дэвэм, вэқт, гэвдэ, зэвқ, шэвқ, хэвф, зэмэн, шэмэл, тэмэм, ҳэмэн, мэрриф, мэш, мэрт, мэй, Пэмёр* каби. Унли *а* билан тугаган сўзларга *қ* ёки *в* аффикслари қўшилганда ҳам бу товуш бир оз лабланган кенг *э* унлиси сингариталаффуз қилинади: *тара—тарэқ, тарэв; тарқа—тарқэқ, тарқэв; чанқа—чанқэв, бойа—бойэқ, бойэв; тайа—тайэқ, тайэв* каби.

Арабча кўп бўғинли сўзларнинг учинчи бўғинида келган унли *а* ҳозирги ўзбек тилида *э* билан *и* оралиғидаги бир товуш сифатида, баъзан *э*, баъзан *и* унлисига мойил айтилади: *муҳэкимэ, муэмилэ, мулэҳизэ, мунэзирэ, мунэсибэт, мубэлиға* каби.

Бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида келган *э* (*е*) унлиси кенгайиб, тил олди *а* унлиси шаклида талаффуз қилинади: *мен—мэн, сен—сэн, невра—нэвэрэ, чевара—чэвэрэ, эвара—эвэрэ, теги—тэге, серка—сэркэ, челак—чэлэк, чемодан—чэмэдэн, чекка—чэккэ, чекилмасин—чэкилмэсин* каби.

Бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида келадиган бир оз лабланган кенг *э* унлиси *о* билан *а* оралиғидаги товуш сифатида талаффуз қилинади: *эт, чэй, нэн, тэ, энэ, бэлэ, элде, бэрде, қэлде* каби. Арабча-тожикча сўзларда, кейинги бўғинларда ҳам *э* айтилади: *ижэзэт, дэрэ, ифэдэ, ихэтэ, жэвэб* каби. Шунингдек, *эмэн, қэзэн, бэдэм, бэзэр, пэхэл, сэмэн* сингариталаффуз қилинади. Унли *э* билан *қ, р, з* аффикслари билан келганда ҳам *э* айтилади: *мэқ, рэқ, дэр, зэр, истэн, шунэс, сэмэн, бэн* каби аффиксларда ҳам *э* айтилади.

Унли *э* товуши арабча-тожикча сўзларнинг бошида келиб, ўзи алоҳида бўғинни ташкил этганда, ундош билан тутшиб, баъзан *э*: тарзида чўзиқ талаффуз қилинади. Бу ҳолат икки бўғинли баъзи бир сўзларнинг ҳар иккала бўғинида ҳам учрайди: *э:дiл, э:лiм, э:жiз, э:қибат, э:ҳақ, ээ:лiм, ээ:хiр, тэ:ат, э:вэ:з, э:бэ:д, э:вэ:д, дэ:нэ*: каби.

Елашган унлилар ўз составидаги унли товушларнинг хусусиятларига мос равишда турлича айтилади: *е* унлиси составидаги *э* товуши сўзларнинг ёпиқ бўғинида *е* каби бир оз торроқ, очиқ бўғинда эса бунга нисбатан бирмунча кенгроқ талаффуз қилинади: *йер, йел, йелка; йетiм, йетте* каби; *ё* унлиси составидаги *э* товуши эса *о* ва *а* ўртасидаги бир товуш сифатида айтилади: *йэш, йэз, йэр, йэрдэм, йэқмле, йэмэн* каби.

Аммо *ю* ва *я* унлилари юмшоқ товушлар билан, хусусан саёз тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда юмшоқ, қаттиқ товушлар, хусусан чуқур тил орқа ундошлари билан бирга келганда қаттиқ талаффуз қилинади. Масалан: *ю—йу: йук, йуз, йур, йүрэк, йүгурдэк, йүгэн, йуксэк; -йу: йук, йүкэре, йүқмле, йутук, йумук, йупқа* каби; *я—йэ: йэгэнэ, йэккэ, йэкүн, йэйпэн, йэнгэ, йэсэмэ; -йа: йахше, йалқэв, йақын, йаққэл, йағыр, йамэқ, йахэб, йахнэ* каби.

Шунингдек, *йў* бирикмаси ҳам икки хил айтилади: қаттиқ товушлар билан келганда *йо* тарзида: *йоқ, йол, йоғэн, йорға, йонмэқ, йонғьчқа* каби; юмшоқ товушлар билан келганда *йө* тарзида: *йөтэл, йөнэлиш, йөлэк* каби.

Ўзбек тилининг хусусиятига кўра унлилар ёнма-ён кела олмайди. Арабча ва интернационал сўз ва терминларда, ўзбек адабий тилининг орфография қоидаларига мувофиқ, унлилар қатор ёзилса ҳам, бироқ улар бошқача талаффуз қилинади. Чунончи, *ао* бирикмаси составидаги биринчи *а* унлиси иккинчи *о* унлиси билан мослашиб, бирикмадаги ҳар иккала унли ҳам *э* тарзида айтилади: *мээрёф, тээм, тээмiл* каби. Демак, бундай ҳолларда кучли *э* товуши ўзига нисбатан бирмунча кучсизроқ бўлган *а* унлисини *э* га айлантириб юборади. Шунингдек, *оа* бирикмаси ҳам чўзиқ *э*: ёки *ээ* тарзида талаффуз қилинади: *жэмэ:т, санэ:т, қанээт, шi-жээт* каби.

Қўш *а* ёки *оо* товушлари келган сўзларда бу унлилар чўзиқ айтиладиган бир *э*: (*э*:) унлиси каби талаффуз қилинади; *мэтбэ:, мудэфэ:, тэ:ллук, тэ:жэсуп, тэ:ссуп, кэ:парэтип* каби.

Кенг *а* унлиси билан ёнма-ён келган ўрта кенгликдаги *э* унлиси тил ўрта *й* ундоши билан алмашиб айтилади: *эйрапiлэн, эйрабром, эйрастат* каби. Лекин *о* ва *э* унлилари

ёнма-ён келганда, унлилар орасида бир *й* товуши орттирилади: *пойэма, пойэзия, пойэтик* каби. Шунингдек, уэ унлилари орасида ҳам *й* орттирилади: *дуйэт, дуйэл* каби. Бу ҳодиса қисқа *и* унлиси *о*, *а* ёки у унлиларининг бири билан ёнма-ён келганда ҳам юз беради. Бунда *о*, *а* ёки у унлисидан кейин ва *и* унлисидан олдин *й* ундоши орттириб талаффуз қилинади: *қэйида, дэйрә, эйлә, эйт (оид), дэйм, шэй-ір, нэйлә; Нэйм, Сэйт, Сэйда, суйқасд, суйistemәл* каби. Шунингдек, *иэ* ва *ио* бирикмалари орасида ҳам *й* қўшиб айтилади, бундай ҳолларда *ио* бирикмасидаги *о* унлиси сўзнинг урғусиз бўғинида *э* товушига айланади: *дйәгрәммә, дйәметір, сәңйәлизим, бйәгрәниә, пйәнер* каби.

Ўрта кенгликдаги *е* унлиси *а* ёки *о* унлиси билан биририкиб келганда, бу унлилар орасига *й* ундоши қўшиб талаффуз қилинади, бундай ҳолларда *е* товуши *и* товушига, урғусиз бўғинлардаги *о* унлиси эса *э* товушига айланади: *тйәтир, гйәметіриә, тйәремә, дйәләг, пйәдәлизим* каби.

Ундошлар талаффузи. Лаб ундоши *б* сўз охирида жарангсиз *п* тарзида талаффуз қилинади: *туп (туб), сеп (соб), китәп, жәвәп, мәктәп* каби. Бу ҳол аффиксларда ҳам учрайди: *әлп* ёки *әп*, *кәлп* ёки *кәп*, *йәзп*, *миңләп*, *йузләп* каби.

Икки унли орасида *б* ундоши кўпинча *в* шаклида айтилади: *әвт, хәвәр, қойвәр* (қўйиб юбор) каби. Лаб ундоши *б* товушининг *в* тарзида айтилиши тожик тилидан кириб қолган сўзлар ва сўз ясовчи элементларда ҳам учрайди. Аслида *б* билан бошланадиган *-бон, -боз, -бачча, -бин* каби тожикча элементлар ўзбек тилида *в* ундоши билан *-вон, -вз, -вәччә, -вин* каби талаффуз қилинади: *дәрвзавон, қойчівон, тәрзівон, сәрвз, дәрвзә, ишқьвз, кәптәрвз, мәсхәрәвз; әмәкивәччә, хләвәччә, мулләвәччә* каби.

Сўз бошида у ёки *ў* унлисидан олдин *б* товуши кўпинча *м* тарзида айтилади: *мурун, муйум, мундай, мунча* каби.

Жарангсиз лаб ундоши *п* билан тугаган сўзларга унли билан бошланган аффикслар қўшилганда, *п* ундоши икки унли орасида сирғалувчи *в* тарзида талаффуз қилинади: *чп—чәвәндзз* каби.

Сирғалувчи жарангли лаб товуши *в* икки унли орасида *б* тарзида айтилади: *тәбәқ, қәбәқ, чьбьн, чьбьқ, тибит, қабат, сәбәт* каби. Сўз охирида ёки ўртасида, унли товушдан кейин келган *в* ундоши *ф* ёки *п* тарзида айтилади: *әктиф* ёки *әктп*, *састаф* ёки *састап*, *автьр* ёки *афтьр*, *афтамәбил* ёки *аптамәбил*; *Йунусуф* ёки *Йунусуп*, *Поләтуф* ёки *Поләтуп* каби.

Сирғалувчи жарангсиз *ф* ундоши *n* тарзида талаффуз қилинади: *пән (фан), пақат, піл (фил), підә, пәш (фаш), сәпәр, улпәт, кулпәт, сәпсәтә, кәпкір, кәпіл, сәп, шәрәп, тәрәп (тараф)* каби. Бу ҳол киши отларида ҳам учрайди: *Шәрп, Тәліп, Әріп, Шәрәп, Йусуп, Зәріпә, Шәрпә, Хәніпә* каби.

Тил олди жарангли *д* ундоши сўз охирида *т* тарзида айтилади: *эвт (обод), мэдәт (мадад), эзт (озод), сәвт (савод), дәрәмәт (даромад), әвләт (авлод), шәгирт (шогирд), эвут (завод), дәкәләт (доклад)* каби.

Сўз ўртасида келган тил олди *n* ундоши ўзидан кейинги лаб товушлари *б, п, м* ёки *л* товушининг таъсири билан *м* тарзида айтилади: *шәмбә, йәммә-йән, сәйләммә, көрймәйдә, сіммәйдә, тіммәй, вәтәмпәрвәр* каби.

Сўз ўртасида *n* ундоши тил орқа *к, г* ва *қ, ғ* товушларининг бири билан ёнма-ён келганда, тил орқа бурун товуши *ң* шаклида айтилади: *көләңкә, төңкә, әләңкә, жиңгәләк, аңқәв, чәңқәк, йәңқәк* каби.

Ундош *n* билан тугаган сўзларга *л* билан бошланувчи аффикслар қўшилганда, сўз охиридаги *n* товуши *л* ёки бунинг аксича аффикс бошидаги *л* товуши *н* тарзида талаффуз қилинади: *кулләп* ёки *куннәп, тәлләп* ёки *тәннәп, олләрчә* ёки *оннәрчә* каби.

Тил олди жарангли *з* ундоши билан тугаган сўзларга *с* ундоши билан бошланувчи аффикслар қўшилганда, *з* товуши кўпинча *с* тарзида айтилади: *кессә (кезса), йәссә (ёзса); туссәз (тузсиз), иссиз (изсиз), биссиз (бизсиз), сиссиз (сизсиз)* каби. Шу хил ўзак-негизларга *ч* билан бошланувчи аффикслар қўшилганда, *з* ундоши *ч* каби талаффуз қилинади: *қьччә (қизча), иччил (изчил), сөччән (сўзчан), бөччи (бўзчи)* каби.

Шунингдек, бундай ҳолларда сўз охиридаги жарангсиз *с* ёки *ш* товуши ҳам *ч* тарзида айтилади: *рүччә (русча), немиччә (немисча), қуччә (қушча)* каби.

Портловчи, қоришиқ *ж* товуши баъзи бир сўзларда сирғалувчи, соф *ж* ёки *ш* товуши тарзида айтилади: *иштәмзій* ёки *иштәмзій, вјждән, сәждә* каби. Бу товуш баъзан тил ўрта *й* товуши сингари айтилади (*мәйлис*), баъзан эса *ч* тарзида талаффуз қилинади *чөжә (жўжа)* каби.

Қоришиқ *ч* ундоши портловчи ундошлардан олдин келганда *ш* тарзида айтилади: *үштә, пошта, кештә, көштә, қаштә* каби.

Ўзак-негиз охиридаги *л* ундоши аффикслар қўшилганда, талаффуз қилинмайди: *кәмәдә (келмади), әмәдизми (олмадингизми), босә(бўлса), бомәсә (бўлмаса)* каби.

Саёз тил орқа к товуши ундошлардан олдин келганда, юмшоқ ҳ каби айтилади: *көҳлэм, көҳләде, эҳтім, чөҳте* каби. Икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларнинг охирида, хусусан а унлисидан кейин г тарзида талаффуз қилинади: *тіләг, эләг, челәг, көйләг, өрдәг, күрәг, төгәрәг, керәг, терәг* каби.

Жарангли саёз тил орқа г ундоши билан тугаган сўзларга худди шу хил товуш билан бошланувчи аффикслар қўшилганда, ўзак-негиз охиридаги г товуши ҳам, аффикс бошидаги г товуши ҳам к тарзида талаффуз қилинади: *бәрг—бәрккә, тег—теккән, туг—туккән* каби. Баъзи сўзларда г товуши тил ўрта й ундоши тарзида айтилади: *тугма—туймә, кі:гіз—кійіз, тегде—тейде, сегір—сейір* каби.

Чуқур тил орқа жарангсиз қ товуши кўп бўғинли сўзлар охирида баъзан ғ тарзида айтилади: *ўртоқ—ортәғ, қишлоқ—қьшиләғ, тупроқ—тупрәғ, ютуқ—йүтүғ, чироқ—чърәғ, сариқ—сарьғ, тариқ—тәрьғ, балиқ—бальғ, пичоқ—пичәғ, ўчоқ—очәғ, тароқ—тарәғ, иссиқ—ьссьғ, сассиқ—сәссьғ, шапалоқ—шәпәләғ, япалоқ—йәпәләғ* каби. Бундай сўзларга -ла, -лаб, -лар, -роқ, -лік аффикслари қўшилганда, қ товушининг ғ тарзида айтилиши янада очиқроқ сезилади: *сорәғләде, ьссьғләп, ьссьғлік, қатьғләп, қолтьғләп, чірәғләре, қаттьғрәғ, қаттьғлік* каби.

Сўз ўртасида, кўпинча л ундошидан олдин, қ товуши х га мойилроқ айтилади: *оқла—әхлә, сақла—сәхлә, йўқла—йохлә* каби.

Чуқур тил орқа сирғалувчи ғ ундоши билан тугаган сўзларга ғ билан бошланган аффикслар қўшилганда, ҳар иккала ғ товуши қ тарзида айтилади: *боғ—бәққа, тоғ—тәққа, ёғ—йәққа, соғ—сәққан, туғ—туққан, оғ—әққан* каби.

Бўғиз товуши ҳ ундоши икки унли орасида й тарзида талаффуз қилинади: *Иброҳим—Ибрәйим, Мадраҳим—Мәдрәйим* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўпгина ундошлар сўз ўртасида қўшалоқ такрор келиши мумкин. Бунда қўшалоқ келган ундошларнинг иккови ҳам талаффуз қилинади. Масалан, *бб—ләббәй, муҳәббәт, тиббий, тәкәббур; пп—доппе, гуппе, аппарат, лоппе; вв—әввәл, қувват, шәввәз, мунәввәр; фф—аффиқис, муваффақийәт, тәнәффус, музәффар, мусаффо; мм—коммуна, әммә, әммәт; дд—шіддәт, сәддә, мүддәт, худде; тт—йәтти, ләттә; нн—тонна, шинни; зз—іззәт, жіззә, тиззә; сс—кессә, қәссәп, қьсса, мутәхәссис, муәссәсә; жжж—жәжжә, мужжә, ғьжжәг; шш—пәшишә, ушшәғ, машшәғ; чч—пәччә, әмәкивәччә, аччәғ, уччәлә; лл—милләт, пиллә, тиллә, муллә; рр—әррә, мәррә,*

пәррәг, вәррәг; йй—тәййср, әййәр, сәййәр, муәййән: кк—йәккә, тиккә, чиккә, іккі, уккі; ққ—дәққат, чоққе, чаққән, тоққыз каби.

Сүз охирида қатор келган ундошлардан биттаси сирғалувчи, иккинчиси эса портловчи *т* ёки *д* товушидан иборат бўлса, сўнгги портловчи товуш одатда талаффуз этилмайди: *Тәшкән, пәс, дос, әртис, рәс, дәрәх, төр, гөш, мүш, ғыш, Сәмәрқән, хурсән, пісән, хунәрмән* каби.

Сүз охирида икки сирғалувчи товуш ёки сирғалувчи ва портловчи товуш қатор келса, бундай ундошлар орасига қисқа *і* қўшиб талаффуз қилинади: *сәбір, жәбір, метір, лі:тір, хукім, ақъл, сініф, қьсьм, фәҳім, жәзім, рәсім, хәріф, нәшір* каби.

Сүз бошида қатор келган ундошлардан биринчиси сирғалувчи бўлса, ундан олдин қисқа *і* ёки у орттирилади: *ішкәф* ёки *ішкәп, иштәб, іспірәвкә, істірелкә, устәл* каби; бундай сўзлардаги ундошнинг биринчи товуши портловчи бўлса, ундан кейин қисқа *і* орттириб талаффуз қилинади: *тірәктір, тірәмвай, пірәвләнийә* каби.

Баъзи морфологик элементлар талаффузи. От, сифат, сифатдош, равишдош, феълнинг майл формаларини ясовчи, саёз тил орқа *г* ундоши билан бошланадиган баъзи аффикслар ўзак-негизларнинг характериға қараб турлича талаффуз этилади: *келінгінә, қьзгына, тузуккінә, жіндәккінә, әлләққьнә, йәлпегьч, билгич, бәшләнғьч, чьзғьч, сөрғьч, сепкіч, эқьч, қьсқьч, эзғьн, қьзғьн, қу:ғун, кескін, түшкүн, тәшқьн, тутқун, уққун, көкләмге, кечаге, бүгүнге, күзге, түнге, кечке, түшке, ічке, қьшқь, ташқь, сьртқь, ілгәк, тіргәк, тозғәк, тайғәк, әркәк, тьрьшқәк, уйушқәк, йәпьшқәк, сезгір, ділгір, әлғьр, кескір, өткүр, чәпқьр, тәпқьр; йүргүз, бәргьз, тойғьз, йәтқьз, отқаз; көргән, билгән, қәлғән, ічкән, түшқән, чьққан, эққан, бәсқан; билгәч, көргәч, бәргәч, қәлгәч, өткәч, сәтқач, чьққач; тергәнчә, ішләгүнчә, ішләгәнчә, тургунчә, кеткунчә, әккәнчә, әккунчә, әтқанчә, әтқүнчә* каби.

Ўзак-негизларнинг характериға қараб -лик аффикси ҳам турлича айтилади. Ўзак-негизлар юмшоқ бўлса, -лик тарзида талаффуз этилади: *рәйіслик, бірлік, бәләнлік, кескінлік, көплік* каби. Ўзак-негизлар қаттиқ бўлса, -льқ тарзида айтилади: *стальқ, эқльқ, бәшльқ, тәшльқ, бәғльқ, тәғльқ* каби. Ўзак-негизларда лабланган унли бўлса, -лүк ёки -луқ тарзида талаффуз қилинади: *түзлүк, түзлүк, түклүк, түшлүк, тоқлүк, шохлүк, ҳөллүк* каби. Шунга ўхшаш ҳолни -чоқ, -чак, -чиқ, -чик аффиксларининг қаттиқ ва юмшоқ

Ўзак-негизларга қўшилишида ҳам кўрамиз: *қозучэқ, тэйчэқ, ойунчэқ, махтанчэқ, урунчэқ, түгүнчэқ, беләнчэқ, күйүнчэқ, эринчэқ; қэлчық, сьрғэнчық, қьзғэнчық* каби. Ўзак-негизларнинг қаттиқ-юмшоқлиги, унинг таркибида лабланган товушларнинг бўлиш-бўлмаслиги бошқа қўшимчаларга ҳам таъсир этади: *терім, сэгъм, түзүм; берінче, бешінче, үчүнче, онунче; сезиш, беліш, йүрүш; белінде, көрунде, йувүнде, терілде, бэрлде, түзүлде; беріп, келіп, эльп, тэльп, түшүп, көрүп, түрүп, қонүп, болуп* каби. Эгалик аффикслари тўғрисида ҳам шуни айтиш керак. Масалан: *-им: -ім: белім, телім, ешим; -ъм: қьзьъм, хорэзьъм, тарэзьъм, қаламьъм; -үм: қолүм, қушүм, оғлүм, қозүм; -инг: иң: белің, телің, ешің, тешің; -ьң: хорэзьң, тарэзьң, қаламьң; -үң: күчүң, күнүң, қозүң, сөзүң; -уң: қолуң, қушуң, оғлуң, қозуң; -е: беле, теле, еше, қьзе, хорэзе, тараге, қаламе; -ү: күчү, күнү, козу, сөзү; -у: қолу, оғлу; -еміз: белеміз, телеміз, ешеміз, тешеміз; -емьз, қеземьз, хорэзьмьз, қаламемьз; -үмүз: күчүмүз, күнүмүз, көзүмүз, сөзүмүз; -умуз: қолумуз, оғлумуз, қозумуз; -еңіз: белеңіз, телеңіз, ешеңіз, тешіңіз; -еңьз: қезеңьз, хорэзеңьз, қаламеңіз* каби.

Қаратқич келишиги билан тушум келишиги формаси марказий ўзбек диалектида фарқ қилмайди. Аммо адабий тилда бу келишикларнинг аффикслари вазифалари ҳамда талаффузи жиҳатдан кескин равишда фарқланади: от билан от бирикмасида (қаратқич вазифасида) *-нинг*, от билан феъл бирикмасида (тушум келишиги вазифасида) *-ни* аниқ ва очиқ айтилади. Масалан: *эдәмнің (боласи), қушнің (уяси), мактабнің (биноси); китобні (олди), хатні (юборди)* каби.

Жўналиш келишиги формаси ўзак-негизларнинг қандай товуш билан тугашига қараб турлича талаффуз қилинади: *-гә: бірә, тилгә, үйгә, күзгә, көзгә; -кә: ишке, четкә, беткә, тәшке, кучкә, күрәккә; -қа: арьққа, тәққа, бәққа* каби.

Ўрин-пайт ва чиқиш келишиги аффикслари (*к, қ* дан бошқа) жарангсиз ундош билан тугаган ўзак-негизларга қўшилганда *-тә, -тән* каби айтилади: *иштә, бәштә, сүттә, четтә, эттә; иштән, бәштән, сүттән, четтән, эттән* каби.

Кишилиқ олмошларининг бирлик шакли *мен, сен* одатда *ә* унлиси билан *мән, сән* тарзида талаффуз этилади; уларга тушум, қаратқич келишиги аффикслари қўшилганда, бир *н* тушиб қолади: *мен + ни — мәні, мен + нинг — мәнің; сен + ни — сәні, сен + нинг — сәнің* каби; чиқиш келишиги қўшим-

часи қўшилганда *-дан* аффикси *нэн* тарзида талаффуз қилинади: *мэннэн, сэннэн* каби.

Кўрсатиш олмошларидан *бу* олмоши тушум ёки қаратқич келишиги билан турланганда *б* ундоши *м* тарзида айтилади: *муні, мунің* каби; *бу, шу, у* олмошларига жўналиш, ўринпайт ёки чиқиш келишиги аффикси қўшилганда *бир н* ортирилиб талаффуз қилинади ёки *шу* олмошларнинг охиридаги тарихий *л* ундоши тикланиб, *н* товушига ўтади: *мунга, мунда, мундэн; шунга, шүндэн; үнга, үнда, үндэн* каби.

Ўзлик олмошига келишик қўшимчалари эгалик аффиксларидан кейин қўшилади ва лаб оҳангдошлиги талабларига мувофиқ эгалик суффикслари ўзлик олмошига оҳангдош бўлиб айтилади: *өзүмга, өзүңга, өзига, өзүмні, өзүңні, өзіні; өзүмдэн, өзүңдэн* ёки *өзүмнэн, өзүңнэн* каби.

Равишдон ясовчи *-б* (*-иб*) аффикси *т* тарзида талаффуз қилинади: *ишлэнмэн, ишлэнсэн, ишлэнпиз, келіпсіз, келіппиз, келіпті* ёки *кеппиз, кепсіз, кепті* каби.

Ҳозирги замон феъл формаси ясовчи қўшимчалардан *-ян* адабий тилда *-йэн* тарзида айтилади: *ишлэйэнмэн, ишлэйэнсэн, ишлэйэпте, борйэнмэн, брйэнсэн, брйэпте* каби. Жарангсиз ундош билан тугаган негизларга қўшилганда *-ди* қўшимчаси *-те* тарзида талаффуз қилинади: *сөпте, тэште, бэсте, бэқте; кеште, септе, экте, төкте* каби.

Қўшма феълда етакчи феълга тўлиқсиз феъл қўшилганда, тўлиқсиз феъл ўзаги айтилмайди, равишдош формасидаги *й* унлиси *у, б* ундоши эса *в* тарзида талаффуз қилинади: *брүвдём, брүвдён, брүвде; келүвдём, келүвдён, келүвде* каби. Етакчи феъл *-эр, -ган* аффикслари билан ясалган сифатдош бўлганда ҳам шунга ўхшаш ҳол юз беради: *брэрдім, келгэндім, келгэндён, келгэнде; ишлэрдём, ишлэгэндён* каби.

Адабий талаффуз нормаларига доир. Рус графикаси негизда янги ўзбек ёзуви системасининг майдонга келиши, орфография қоидаларининг тобора стабиллашуви натижасида адабий талаффуз нормалари тобора мустаҳкамланмоқда. Ўзбек совет интеллигенцияси — ишчилар ва колхозчи деҳқонлар оммаси орасидан етишган интеллигенция бирлашган адабий талаффузни вужудга келтириш ва уни ривожлантиришда маълум ҳисса қўшди. Ҳозирги вақтда турли маҳаллий диалект ва турли шева вакиллари ягона адабий талаффуз нормаларига мувофиқ гапиришга интилоқда ва одатланмоқда.

Ҳозирги ўзбек ёзувининг, бирлашган орфография қоидаларининг самарали таъсир натижасида тил структурасининг деярли ҳар бир соҳасида ягона адабий талаффуз нормала-

рининг муайян қоидалари туғилди ва бу қоидалар кенг оммага сингиб ва ўзлашиб бормоқда.

Ҳозирги адабий талаффузнинг бирлашган ҳамма диалектлар учун умумий бўлган асосий нормалари ҳамда шу нормаларни ўз ичига олган энг муҳим орфоэпик қондалар асосан қуйидагича:

1. Қисқа *и* ва *у* унлилари, саёз ва чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келишини ҳисобга олмаганда, қаттиқлик ёки юмшоқликда ўзаро деярли фарқ қилмайди. Бу унлиларнинг кучсизланиш (редукцияга учраш) ҳолати ва даражаси асосан бир хил; шунингдек, сўзларнинг очиқ ёки ёпиқ бўғинларига қараб талаффуз этилишлари ҳам асосан бирдай: ёпиқ бўғинларда жуда қисқа ва тор, очиқ бўғинларда эса бирмунча кенгроқ айтилади.

2. Ўрта кенгликдаги лабланган *ў* унлиси бир бўғинли сўзларда ёки кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидагина ишлатилади. Бу товуш тўққиз унлили ўзбек шеваларидаги *о* билан *ө* унлилари оралиғидаги бир товуш сифатида, кўпроқ олдинги қатор ўрта кенгликдаги унлига мойилроқ талаффуз қилинади; сўзнинг биринчи бўғинида *ў* унлиси келганда, кейинги бўғинларда *у* эмас, *и* ишлатилади.

3. Ўрта кенгликдаги лабланмаган *э* (*е*) унлиси, интернационал сўзларни ҳисобга олмаганда, бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида келади ва ҳаммаша юмшоқ айтилади; ўзи алоҳида бўғинни ташкил этганда ёки сўз ва бўғин бошларида келганда очиқроқ; ундошдан кейин, сўзнинг очиқ бўғинларида бирмунча ёпиқроқ; ундошлар орасида, сўзнинг ёпиқ бўғинларида эса ундан ёпиқроқ талаффуз қилинади. Сўзларнинг биринчи бўғинида *э* (*е*) келса, кейинги бўғинларда *и* келади.

4. Лабланмаган кенг *а* унлиси асосан икки хил талаффуз қилинади. Саёз тил орқа товушлари билан ёнма-ён келганда бирмунча қаттиқроқ айтилади. Бу ҳолат интернационал сўзлардаги *а* унлисининг талаффузини эслатади. Лаб ундошлари *м*, *в* ва чуқур тил орқа ундошлари *к*, *ғ*, *х* билан ёнма-ён келганда, бу товушнинг айтилишида бир оз лабланган *э* унлисига томон мойиллик сезилади.

5. Бир оз лабланган кенг *э* унлиси ҳозирги ўзбек адабий тили орфоэпияси учун характерлидир. Бу фонема рус адабий тилидаги (*тонна*, *том*, *ток* сўзларидаги каби) ёпиқ ва ўрта кенг *о* унлисига қараганда анча кенг, очиқроқ; туркий халқлар тилларидаги тил орқа *а* унлисига нисбатан бирмунча торроқ, ёпиқроқ айтилади. Бу товуш бир бўғинли сўзларда ёки кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинларида, арабча-

форсча сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг деярли ҳар қайси бўғинида кела олади.

6. Айрим унлилар талаффузининг узун-қисқалигида, қатор келган унлиларнинг айтилишида бир қадар умумийлик бор. Хусусан *аэ, иа, ио, оа, ео* бирикмалари орасида *й* орттириб айтиш, сўзнинг урғусиз бўғинларида *е* нинг *и* га ёки *о* нинг *а* га мойилроқ айтилиши асосан бир хилдир.

7. Сўз охирида келган жарангли *б, в, д* ундошлари жарангсизлашиб, *п, ф, т* шаклида талаффуз қилинади. Жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга жарангли ундош билан бошланган аффикслар қўшилганда, аффикс бошидаги жарангли товушнинг жарангсизлашуви ҳам умумий ҳодисадир.

8. Кўп бўғинли сўзлар охирида, хусусан *-ла, -лик, -роқ* каби аффикслар олдида келган жарангсиз *к, қ* ундошлари жаранглилашиб, *г, ғ* тарзида айтилади. Бу ҳол ҳам тобора умумлашиб бормоқда.

9. Кўрсатиш олмошлари *у, бу, шу* жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари билан турланганда ёки шу олмошга *-ча* аффикси қўшилганда, *н* орттириб, шунингдек, *мен, сен* олмошларига тушум ва қаратқич келишиги аффикслари қўшилганда, бир *н* товушининг қолиши ҳам талаффузда умумий ҳодисадир.

10. Сўз ўртасида ёнма-ён келган бир хил ундошлардан бирининг ҳам туширилмай айтилиши қатъий тусга кирди. Сўз бошида, ўртаси ва охирида қатор келган ундошларнинг талаффуз этилиши ҳам (баъзи истиснолар билан) одат ҳукмига кириб бормоқда.

11. Унли билан бошланган аффикслар асосан бир хилда талаффуз қилинади.

12. Ҳозирги замон феъл формаси *-ял* аффиксининг талаффузи орфоэпия учун умумий ҳолатга айланди. Шунингдек, *борамиз, келамиз* каби феъллардаги *-миз, борсак, келсак; бордик, келдик* каби феъл формаларидаги *-к* аффикси ҳам асосан бир хилда айтилади. Аммо *-(а) жак, -(я) жак* формалари бирлашган талаффуз нормасига мос келмай қолди.

13. Аффикслар қўшилиши натижасида ўзак-негизларда ҳосил бўладиган қисқартмалар адабий талаффуз учун анормал ҳолатдир. Адабий талаффуз учун *опти, кепти, опкепти, опкеқопти* каби қисқарган формалар эмас, балки *олибди, келибди, олиб келибди, олиб келиб қолибди* каби тўлиқ формалар характерли деб қаралиши лозим.

14. Сўз бирикмаларининг қисқарган формалари эмас, балки уларнинг тўла шакллари адабий талаффуз учун нормал ҳолатдир. Қисқарган формалар адабий талаффуз учун характерли эмас.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА СЕМАСИОЛОГИЯ

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексикология юнонча *lexikos* (сўз, луғат) ва *logos* (таълимот) сўзларидан таркиб топган бўлиб, тилнинг сўз бойлиги, луғат состави ва унинг қонун-қоидалари ҳақидаги таълимот демакдир.

Ўзбек тили лексикологияси шу тилнинг сўз бойлиги — луғат состави ҳақида баҳс этади. Сўз бойлиги тилдаги ҳамма сўзларнинг оддий йиғиндисидангина иборат эмас. Тилнинг сўз бойлиги маълум қонун-қоидаларга бўйсунадиган изчил ва мураккаб системадир.

Лексикологиянинг вазифалари. Луғат составидаги сўзлар чиқиб келиши ёки пайдо бўлиши, ясалиши ва ривожланиши нуқтани назаридан турли-тумандир. Улар қўлланиш доирасига кўра ҳам бир хил эмас. Лексикология сўзлари ана шу жиҳатлардан ўрганади ва текширади.

Дастлаб сўз маъноси, маъноларнинг хилма-хиллиги ва семантик туркумлари ўрганилади. Сўнгра луғат составининг таркибий қисмлари, уларнинг ташкил топиш йўллари, яъни ҳозирги ўзбек тили лексикасининг тарихий тараққиёти текширилади.

Луғат составидаги актив ёки пассив сўзлар, архаик ҳамда янги сўзларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ўзбек тили лексикасининг тараққиёт қонуларини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Эскирган сўзлар, неологизмлар ва уларнинг ривожини ўрганиш ҳам лексикологиянинг вазифасига киради.

Сўзларнинг экспрессив-стилистик хусусиятлари, уларнинг оғзаки ва ёзма нутққа хосланиши каби масалалар, касб-ҳунар, илм ва фаннинг турли тармоқларига оид терминларни ўрганиш алоҳида диққатга сазовордир. Булар ҳам лексикология учун объект ҳисобланади.

Ниҳоят, фразеологик бирликлар лексикологиянинг алоҳида бир бўлимини ташкил этади. Лексикологияда фразеологик бирикмаларнинг вужудга келиш ва ривожланиш қонунияти, ишлатилиш доираси ва йўллари ўрганилади.

Лексикологиянинг қисмлари. Лексикология дастлаб икки асосий тармоққа ажралади: 1) умумий лексикология ва 2) хусусий лексикология. Умумий лексикология қардош ёки ноқардош тил бўлишидан қатъи назар умуман инсон тили лексикасини текширади. Хусусий лексикологияда конкрет бир тилнинг сўз бойлиги ўрганилади. Аммо лексикологиянинг ҳар икки тармоғи бир-бирига алоқадор. Чунки ҳар бир тилда умумий, бошқа тилларга ҳам хос бўлган томонлар кўп. Булар умумий лексикологияга оиддир. Шунингдек, умумий лексикологияга доир қонуниятни конкрет бир тилга татиқ этиш мумкин.

Тилнинг луғат состави асосан икки хил йўл билан текширилади. Шунга кўра лексикология икки тармоққа ажралади: 1) синхроник ёки тасвирий лексикология, 2) диахроник ёки тарихий лексикология. Тасвирий лексикологияда тилнинг луғати конкрет бир даврда, масалан, ҳозирги замон тилида қандай аҳволда экани, қайси йўсинда ривожланаётгани ўрганилади. Тарихий лексикологияда конкрет бир тил лексикасининг муайян тарихий даврда, масалан, ўрта асрда қандай бўлганлиги текширилади. Тилнинг луғат составини ҳозирги аҳволи нуқтаи назаридан ҳам, тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан ҳам таҳлил қилиш мумкин. Аммо сўз бойлиги тараққиётининг илгариги ва кейинги босқичларини белгилашда, сўзнинг қадимги шакли ва маъносини аниқлашда, луғат составининг ривожини ўрганиш ва текширишда синхроник ва диахроник усулни бирга қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бундай ҳолда тарихий даврларда бир тил лексикасигина эмас, балки қардош ёки ноқардош тиллар лексикаси бир-бирига қиёсланади. Шу заминда қиёсий лексикология вужудга келади. Лексикологиянинг бу тармоғи талабларига мувофиқ қардош тиллар лексикалари бир-бирига қиёс қилинади, ноқардош тиллар лексикаси таққосланади. Сўз тараққиётини қиёсий-тарихий нуқтаи назардан ўрганишда диахрония муҳим роль ўйнайди, зарурият туғилганда ўрни билан синхрониядан ҳам фойдаланилади.

Лексикология қуйидаги қисмларга бўлинади: 1) замонавий ёки ҳозирги лексикология, 2) семасиология, 3) ономасиология, 4) этимология, 5) сўз ясалиши, 6) фразеология.

Ҳозирги лексикологияда асос-эйтибори билан замонавий лексика ўрганилади.

Сўз ҳақида маълумот. Сўз тилнинг асосий бирликларидан ҳисобланади. Фикрнинг рўёбга чиқиши, тафаккурнинг оммалашуви гап воситасида юз беради. Лекин сўз бўлмаса, гап ҳам тузилмайди, фикр ҳам реаллашмайди. Шунинг учун ҳам, ҳар бир сўзнинг туб моҳиятини, унинг маъносини ва

бошқа тип сўзлардан ажраладиган ўзига хос хусусиятларини белгилаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Сўзнинг моддий томони нутқ товушларидир. Нутқ товушлари бирикмаси маълум бир тушунча, тасаввурни ифодаловчи сўзни юзага келтиради. Сўзнинг бу хусусияти, яъни унинг ниманидир ифодалаши, билдириши унинг маъноси ҳисобланади. Демак, сўзнинг икки томони бор: моддий томони ва маъноси. Моддий томони — нутқ товушлари, яъни товушлар системасидир; маъноси эса қандайдир тушунчани ифодалаши, маълум тасаввурни билдиришидир.

Сўзнинг лексик маъноси билан товуш комплекси орасида маълум боғланиш бор. Бу боғланиш конкрет бир тилда, шева ёки лаҳжада гаплашувчи кишиларнинг кўп асрлар давомида ўзаро муносабатлари натижасида рўёбга келган, оммалашган ва наслдан-наслга ўтган. Тилнинг маъно берувчи бир бўлаги, яъни нутқнинг маъноли бўлаги бўлмиш сўз маълум предмет ёки унинг белгилари, процесс, ҳодиса, воқеа ёки ҳолат тўғрисидаги тушунча, тасаввурни ифодалайди. Шу йўсинда тилда нутқ товушлари комплекслари — сўзлар орқали ҳаётдаги воқеа, ҳодисалар тўғрисидаги тушунчалар англатилади.

Сўзнинг маъно томони тилшуносликда сўз семантикаси ёки сўз маъноси, ёки лексик маъно деб юритилади. Сўз маънолари нутқ жараёнида конкретлашади ва аниқ тасаввур қилинади, нутқ бир сўз билан иккинчи сўз чегарасини белгилашга, сўзларни бир-бирига ажратиб кўрсатишга ёрдам беради.

Маъно жиҳатдан сўз бирикмалари доирасидаги алоҳида сўзлар, шунингдек сўзнинг айрим қисмлари ўзаро фарқланиб туради. Ички томондан, яъни мазмун эътибори билан, баъзи сўз бирикмалари якка сўзга тенгдек ёки ўхшаш каби тасаввур қилинади. Масалан: *экин суғорувчи ёки сувда сузувчи — сувчи, сут сотувчи — сутчи, иштирок этувчилар — қатнашувчилар, озод қилмоқ — қутқармоқ, озор бермоқ — ранжитмоқ* каби. Бироқ материал томондан, баъзан ҳатто мазмун томондан ҳам бу бирикмалар билан якка сўзлар ўзаро тенг эмас. Аслда *қўлқоп, белбоғ, ойболта, кўзойнак* каби бир маънони билдирувчи қўшма сўзлар ҳам сўз бирикмаларининг муайяи турларидан келиб чиққан. Айрим сўзларнинг сўз бирикмаларидан фарқи шундаки, якка сўзларда сўз бирикмаларидаги каби синтактик муносабат бўлмайди, маъно яхлитлигига мос равишда сўз формасида ҳам яхлитлик сезилиб туради.

Масалан: *оқсил, сувчи, изчил, талабчан, ўқувчи, ўқитувчи* каби негиз сўзлар *оқ, сув, из, талаб, ўқи* ўзакларига нисбатан ҳам маънода, ҳам шаклда фарқ қиладилар ва янги маънони ифодалаганликлари учун улар янги сўз ҳисобланадилар. Чун-

ки оқ предмет белгисини кўрсатса, *оқсил* белги билан бирга предметнинг ўзини ҳам англатади; *сув* — суюқлик моддани, *сувчи* эса сув ташувчи, экин суғорувчи, сув хўжаликларидан бирида ишловчи шахс каби маъноларда қўлланади; *из*, *талаб* — от, *изчил*, *талабчан* сўзлари эса — сифат, *ўқи* — феъл, *ўқувчи*, *ўқитувчи* сўзлари эса бажарувчи шахс номлари ёки маълум касб эгаларини билдиради.

Ўзак-негизлар ифодалаган грамматик тушунчалар, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффикслар, сўзларни бир-бирига бириктирувчи ва боғловчи воситалар сўзларнинг грамматик маъноларига киради.

Сўзлар лексик ва грамматик маънолардан ташқари, кишиларнинг воқеликдаги фактлар, воқеа ва ҳодисаларга эмоционал муносабатларини — севиш, ёмон кўриш, эркалаш, жирканиш каби ҳис ва туйғуларини ҳам ифодалайди. Бу ҳодиса тилшуносликда сўзларнинг эмоционал рангдорлиги деб юритилади. Тилда эмоционал элементлар билан бир қаторда нутқнинг кучли тасвирий ифодалилигини таъминловчи экспрессив рангдорлик ҳам бўлади. Кенг маънода эмоционаллик тилнинг экспрессив рангдорлигига киради.

Шундай қилиб, сўз тилнинг асосий ва реал лексик бирлиги, нутқ товушлари йиғиндиси заминида мустақил маъно англатувчи birlik сифатида лексикологиянинг муҳим объектларидан биридир. Бу birlik тузилиш жиҳатдан ўзига хос формага ва шу формага мувофиқ маъно ва мундарижага эгадир. Сўзнинг товуш томони билан унинг реал мазмуни ўзаро мустаҳкам, узвий боғлиқ.

Сўз ва сўз бойлиги ҳақидаги мустақил фан бўлган лексикология тилшуносликнинг фонетика ва грамматика каби бўлимлари билан чамбарчас боғланган. Бу боғланишнинг мазмуни ва шаклини белгилаш, уларнинг бир-бирига яқинлиги ёки ажраладиган томонларини очиб кўрсатиш тилшунослик, умуман филология фани учун муҳим аҳамиятга эга.

Маълум тушунчани, маънони англатувчи сўзнинг бунёдга келиши, шаклланиши учун нутқ товушларининг бўлиши ва уларнинг қонуний тарзда бирикиши мутлақо шарт. Масалан, учта товушнинг бирикувидан ҳосил бўлган *шом* сўзи пайт маъносини, яъни кун ботиб, оламда ёруғлиқ хиралана бошлаган вақтни билдиради. Айнан шу товушлардан таркиб топган, лекин ундошлар бошқача ўринлашган *мош* сўзини олсак, бунда товуш состави бир хил бўлишига қарамасдан, тамоман бошқа сўз ва бошқа маъно келиб чиқади: 1) дуккакли экинларнинг бир тури, 2) шу ўсимликнинг дони.

Маълум товушлардан таркиб топган сўзларнинг қандай маъно англатишини ўрганиш лексикологияга оиддир. Фонетика

тика эса нутқ товушларини текширади. Лексикология билан фонетика бу жиҳатдан ўзаро алоқадор. Бироқ фонетикада, сўз маъноларидан қатъи назар, нутқ товушлари, уларнинг характери, талаффуз хусусиятлари ва роли ўрганилса, лексикологияда товуш бирикмаларининг берган маънолари, бир сўз доирасида қанча маъно англатилиши, сўзнинг асосий ёки кўчма маънолари текширилади. Бу жиҳатдан лексикология фонетикадан ажралади.

Сўз туркумлари, орфография, сўз бирикмалари ва шу кабиларда лексикология грамматика билан дуч келади. Чунончи: *иш, ишчи, ишчан, ишчанлик* сўзлари ўзак ва сўз ясовчи аффиксларнинг қўшилиши ёғидан морфологияга, янги маънодаги сўзнинг вужудга келиши ёғидан лексикологияга оиддир. Аммо *ишнинг, ишни, ишга, ишда, ишдан* каби ёки *ишим, ишинг, иши, ишимиз, ишингиз* сингари сўзларнинг формалари грамматик ҳодиса бўлиб, бу сўзлардаги келишик ёки эгалик аффикслари бир сўзни иккинчи сўзга боғлаш учун хизмат қилади: *ишнинг охирида, ишни бажаради, ишга борди, ишда учрашдик, ишдан қайтди* ёки *менинг ишим, сенинг ишинг, унинг иши, бизнинг ишимиз, сизнинг ишингиз* каби. Бу хил формалар грамматиканинг морфология ва синтаксис баҳсларида текширилади. Бироқ буларнинг лексикологияга ҳам маълум даражада тегишли томонлари бор: сўзлар (сўзнинг ўзак ёки негизлари) билан сўз ясовчи морфологик элементлар маъно жиҳатдан бир-бирига монанд келмас экан, булар бир-биридан кескин фарқланувчи икки хил ҳодисадир, улардан биринчилари лексикология объекти бўлса, иккинчилари лексикология объекти бўлолмайди.

Шунингдек, *билан, учун, ҳақида, тўғрисида* каби кўмакчилар ёрдамида аналитик усул билан боғланган сўз бирикмалари ҳам грамматик ҳодиса деб қаралади: *иш билан келдим, иш учун борди, иш ҳақида гаплашди, иш тўғрисида сўзлашдик* каби. Лекин сўзларнинг синтетик усулда боғланиши билан аналитик боғланиши орасида тафовут бор: синтетик боғланишда грамматик формалар бир сўз атрофида марказлашган бўлади, шу сабабли бу хил формалар тамомила грамматик ҳодиса ҳисобланади; аналитик боғланишда эса грамматик алоқалар айрим сўзлар орқали ифодаланган. Шунга кўра, бу хил боғланишдаги кўмакчилар (гарчи улар лексик маъно билдирмаса ҳам, лекин) маълум сўзлар сифатида лексикологияга ҳам алоқадордир.

Айрим сўз бирикмалари, хусусан, кўшма сўз ва кўчма маъноли сўз бирикмалари ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин: *кўкқарға, оққуш, ўқилон; қўл қўйди, қўл урмади, қўл кўтарди*

кабилар, бир томондан лексикологияда ўрганилса, иккинчи томондан грамматикада текширилади.

Хуллас, материал ва мазмун томондан ўзига хос йўсинда шаклланган сўз лексикологиянинг асосий ўрганиш объектидир.

Сўзларнинг лексик-семантик группалари. Нутқда сўзлар маъно жиҳатдан ва лексик-грамматик томондан ўзаро турлича муносабатда бўлади, ҳар хил йўл билан алоқага киради ва шу йўсинда яхлит бир система эканини кўрсатади. Тилнинг муҳим лексик бирлиги сифатида ҳар бир сўз ўзининг мустақил маъносига эгадир. Аммо сўзлар ўз маъно хусусиятларига кўра бир-бири билан боғланган бўлиб, бу боғланиш моддий борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлигидан келиб чиқади; тилда бу боғланиш традиция ҳолига кириб, объектив тус олади. Ана шундай муносабатнинг характери кўзда тутиб, сўзларнинг ўзаро алоқаси тайинланади ва ўзаро боғланишининг асосий типлари ажратиб ўрганилади. Лекин сўзларни турли группаларга бўлиб кўрсатиш ва текшириш нисбий ҳолдир. Бундай группалаш ҳолати назардан ўрганиш, уларни маълум нуқтаи назардан тавсифлаш имконини беради.

Сўзларнинг энг муҳим ва асосий типлари ёки лексик-семантик группалари тубандагилардан иборат:

1. Тематик группа — предмет ва процесс маъноларини ифодаловчи сўзларнинг умумий ёки ўхшаш вазифаларига кўра группалари. Бу группа номинатив характерда бўлиб, киши аъзоларининг номлари, қариндош-уруғ номлари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак, қурилиш материаллари номлари, ер қатламлари, тупроқ ва унинг тузилишига оид номлар, ер ости бойликлари, деҳқончилик, чорвачилик маҳсулотлари, паррандалар, қурт-қумурсқа, ўсимлик номлари каби бир қанча тўдаларга ажралади.

2. Терминологик группа. Қасб-ҳунар, илм-фан тармоқларига кўра сўз-терминлар группаларга ажратилади. Масалан, темирчилик, тунукасослик, мискарлик, муқовасозлик, дурадгорлик, кулоллик, гилпорлик, тикувчилик каби ҳунарларга оид сўз-терминлар; табиий ва ижтимоий фан тармоқларига оид терминлар ва бошқалар.

3. Этимологик группа. Келиб чиқиши, яъни генетик жиҳатдан сўзларнинг группаланиши этимологик группалар ҳисобланади, бунда сўз тарихи, сўзларнинг фоно-морфологик ва семантик белгилари текширилади, бир тилдаги сўзлар бошқа қардош ва ноқардош тилларга таққосланади. Сўз-

ларни тарихий нуқтаи назардан ўрганиш, уларнинг дастлабки маъносини аниқлаш натижасида тилнинг луғат составидаги айрим сўзларнинг дастлабки маъноси қандай ўзгаришгани ёки дастлабки лексик маънодан қандай қилиб ажраб қолгани очиб берилади.

4. **Лексик-грамматик группа.** Сўз туркумлари ва уларнинг маънолари лексикология нуқтаи назаридан ўрганилади. Лексикологияда турли сўз туркумига оид сўзларнинг маънолари орасидаги муносабати, уларнинг бир-биридан маъно фарқлари белгиланади. Чунончи: предмет номлари, предмет белгиларининг номлари, сифат маъноларининг хилма-хиллиги ва ўзгарувчанлиги, феълларда лексик-грамматик маънонинг кенглиги каби масалаларни текшириш лексик-грамматик группага киради.

5. **Сўз ясалиши.** Бу группага сўзларнинг асосий маъно хусусиятлари билан сўз ясалишининг ўзаро муносабати, сўз ясалишининг аффикслар ёки композицион йўл билан вужудга келиши каби ҳодисалар киради. Бу масалалар лексикологияда, сўз ясалиши бобида текширилади.

6. **Семантик-синтактик группа.** Сўз бирикмалари, уларнинг маъно ва мазмун жиҳатдан бир хил тушунчани ифодалаши, синтактик қурилишда мустақил гап типидagi бирикмалар эмас, балки лексик хусусиятга эга бўлган бирикмалар сўзларнинг семантик-синтактик группасига киради. Бунда грамматика талабларига кўра эмас, маъно талабларига кўра сўзларнинг ўзаро муносабати — бирикиш қонуниятини ўрганилади.

7. **Лексик-семантик группа.** Сўзлар маъно томондан полисемантик сўзлар, омоним, синоним ва антоним сўзлар каби группаларга бўлинади. Булар бир-биридан фарқ қилади. Шу билан бирга улар орасида ўзаро маълум муносабат ҳам бор: баъзи омонимлар полисемияга ўхшаши ёки маълум синонимик қаторга кириши, айрим синонимлар антонимнинг бир томонини ташкил қилиши мумкин. Бу масалалар сўзларнинг лексик-семантик группасида ўрганилади. Шу билан бирга сўз таркибидаги баъзи фонеманинг ўзгариши ёки бошқа хил фонема билан алмашуви орқасида юзага келган маъно дифференцияси ҳам шу группага киради.

Сўзларнинг юқорида кўрсатиб ўтилган муҳим ва асосий группалари баъзи белгиларига кўра умумий характерга эга бўлса ҳам, лекин ҳар бир группа маълум хусусиятлари билан бошқаларидан фарқ қилади. Шу сабабли ҳар бир сўз группасига алоҳида ёндашиш тўғри бўлиб чиқади.

Семасиология тилшуносликнинг сўз маъноларини текширувчи бўлими бўлиб, лексикологияга бевосита алоқадордир. Юқорида айтиб ўтилганидек, сўз маънолари синхроник (тасвирий) ва диахроник (тарихий) томондан ўрганилади. Сўз маъноларида юз берган ўзгаришлар тарихий жиҳатдан текширилганда, тил тараққиётининг кейинги босқичида пайдо бўлган янги маънолар ҳам кўзда тутилади.

Сўзларнинг лексик маънолари, контекстда сўз маъноларининг ўзгариб туриши, полисемия, омоним, синоним ва антоним каби маъно категориялари семасиологияда ўрганилади.

Лексикологияда семасиологияга алоқадор яна бир соҳа борки, бу соҳа ономасиология деб юритилади. Бу икки соҳа ўзаро боғлиқ. Аммо семасиология ва ономасиология лексик бирликка бўлган муносабатлари, текшириш объекти, методи ва вазифалари жиҳатидан ўзаро фарқ қилади. Семасиологияда сўз маънолари билан борлиқдаги нарса-ҳодисалар орасидаги боғланиш, бу боғланишнинг характери каби масалалар ўрганилса, ономасиологияда нарса-ҳодисаларнинг якка ҳолда номланиш масалалари ўрганилади. Қисқача айтганда, маъно проблемаси семасиологияда, аммо якка ҳолда номланиш проблемаси ономасиологияда текширилади. Масалан, *анор* сўзининг мева дарахтларидан бир турини ва унинг ҳосилини англатиши, *унинг юзи анор* типидagi контекстларда кўчма маънода келиши масалалари семасиологиянинг вазифаси ҳисобланса, лекин бирор жойида қизили бўлган болага *Анор*, *Анорхон*, *Анорбек*, *Анорбой* деб ном қўйиш масаласи ономасиологиянинг вазифаси ҳисобланади. Ономасиологияда айрим шахс, предмет ёки маълум жойнинг номланиши алоҳида олингани учун, унда маъно доираси чеклангандир.

Ономасиологиянинг ўрганиш объекти ҳам тарихий ва тасвирий нуқтаи назардан текширилади. Тасвирий ономасиология диалектологик текширишларда ва лингвистик географияда кенгроқ қўлланади. Масалан: Ўзбекистоннинг диалектологик харитаси тузулгудай бўлса, шартли равишда ўғиз группа диалектларини *доғ*, марказий диалектни *тоғ*, қипчоқ группа диалектларини эса *тов* сўзи орқали кўрсатиш мумкин.

Кенг маънода атоқли отлар — ономастика ва унинг асосий тармоқлари: антропонимика — (киши отлари), топонимика (географик номлар, қуруқликдаги территория — қитъа, мамлакат, республика, ўлка, область, район, шаҳар, қишлоқ отлари) ва гидронимика (денгиз, кўл, дарё, ҳавза, анҳор, канал, ариқ номлари), шунингдек табу, эвфемизм каби тил ҳодисалари лексикологиянинг ономасиология бобига киради.

Семасиологияда сўз маънолари ҳар томонлама текширилади. Бу бобда тушунча ва сўз ҳамда уларнинг ўзаро муносабати, сўзнинг лексик ва грамматик маънолари, контекстдаги қиймати — мазмуни ва моҳияти, сўзнинг туб — асосий маънолари билан кўчган маънолари, лексик дублетлар ва уларнинг вужудга келиш сабаблари, айрим сўзларнинг маънолари ва маъно қонуниятлари ёритилади.

Тушунча ва сўз

Предмет ёки ҳодиса сезги аъзолари ёрдами билан киши миясида акс этади ва тилда маълум нутқ товушлари орқали ифодаланади. Киши миясида акс этган моддий борлиқ, предмет ёки унинг хоссаси, ҳодиса ёки воқеа тушунча деб аталади. Тушунчанинг тилдаги ифодаси сўзdir.

Сўз билан тушунча орасида маълум муносабат бор. Бу муносабат кишиларнинг биргалашиб меҳнат қилишлари, бирликда ҳаёт кечиришлари, ижтимоий турмуш жараёнида юзага келади. Шунинг учун сўз жамият аъзолари ўртасида бир хилда тушунилади.

Предметларнинг умумий белгилари шу хил предмет ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун асос бўлади. Шунинг учун ҳам муайян тушунчани ифодаловчи сўз маълум предмет ҳақидаги умумий тасаввурни билдиради ва айрим предметларда бўлган умумий ҳолатни ўз ичига олади. Сўз муайян предмет тўғрисида жамият аъзоларига маълум бўлган абстракт ва конкрет тушунчани ифодалайди. Масалан, ҳозирги замон ўзбек тилида *дарахт* сўзи умуман дарахт ҳақидаги тушунчани билдиради. Шу билан бирга, айни замонда бу сўз мевали ва мевасиз дарахтни, мевали дарахтлардан: ўрик, олма, нок, беҳи, шафтоли ва бошқаларни; мевасиз дарахтлардан: тол, терак, қайрағоч, чинор ва бошқаларни англатади. Конкрет шафтоли ҳақида гапирилар экан, *шафтоли* сўзи умумлашган тушунча билан бирга, чиллаки шафтоли, тукли шафтоли каби, шафтолининг бошқа навлари тўғрисидаги тушунчаларни ҳам ифодалайди. Шунингдек, *узум* сўзи ток ёки унинг меваси ҳақидаги умумий тушунчани англатиш билан бир қаторда, узумнинг: шивирғони, каттақўрғон, доройи, шакарангур, ҳасайни, ҳусайни, кишмиш, чарос, соҳиби, буваки каби конкрет навларни ҳам билдиради. Тилда бундай мевали дарахтларгагина эмас, балки бошқа хил ўсимликлар, ҳайвонлар, паррандалар, киши ва бошқа ҳар қандай предметлар тўғрисидаги умумий ва конкрет тушунчалар ҳам умумий ва аниқ

маъноли сўзлар билан ифодаланиши мумкин. Усимликлар ёввойи ва маданий ўсимлик каби турларидан ташқари, дон экинлари, ем-хашак ўсимликлари ва бошқа навларга ҳам ажралади. Дон экинлари: буғдой ва унинг қизилмағиз, қоратегин, музранг, қайроқи, туятиш, чорқирра, муслимка ва бошқа турлари; шоли ва унинг буғдой шоли, девзира, қозонбузар, қорақилтириқ, арпа шоли каби навлари бунга мисол бўла олади.

Ҳайвонлар ҳам дастлаб ёввойи ва уй ҳайвонлари номи билан икки гурпуага ажралади. Ёввойи ҳайвонлар шер ёки арслон, йўлбарс, қоплон, тулки, қашқир, бўри каби турларга; уй ҳайвонлари эса: туялар (булар ўз ичида — бўта, тойлоқ, атан, нор, бўғра, айри ва бошқаларга); от ёки йилқилар (булар яна — қулун, той, ғунан, дўнан ва бошқаларга); қўйлар (булар яна — совлиқ, қўчқор, қўзи, ишшак, тўқли, ҳисори ва бошқаларга); эчкиларга (булар яна улоқ, серка, така ва бошқаларга) бўлинади.

Кишилар табиат ҳодисаларини, борлиқдаги предметлар ва уларнинг хоссаларини чуқур ўрганган ва билган сайин уларнинг табиат ҳақидаги, табиий ҳодисалар тўғрисидаги тушунчалари тобора кенгая ва конкретлаша боради. Шу тариқа хилма-хил тушунчалар юзага келади. Буларнинг ҳаммаси тилда ўз ифодасини топмай қолмайди.

Ишлаб чиқариш, экономика, ижтимоий муносабат ва идеология соҳасида юз берган ўзгаришлар тилда янги-янги сўзларнинг туғилишига олиб келади, бу ўзгаришлар таъсирида айрим сўзлар янги маъно касб этади. Масалан, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин *ишчи*, *деҳқон*, *ўқувчи*, *ўқитувчи*, *мактаб* каби сўзлар янги ижтимоий тузум талаби билан янги маънони билдира бошлади: ишчи — бадавлат шахснинг хусусий мулки ва бойлигини орттириш учун эмас, ўзи ва кишилиқ жамиятининг фаровонлиги учун ишловчи авангард табақа; деҳқон — ерни коллектив асосда ишловчи, халқ дастурхонининг мўл-кўллиги учун меҳнат қилувчи табақа; ўқувчи — янги билим асосларини эгалловчи, маълум соҳада ихтисос қозонувчи; ўқитувчи — халқ маорифи, маданияти, илм ва фанни ривожлантирувчи; мактаб — янги асосга қурилган таълим-тарбия ўчоғи каби.

Тушунча доирасининг кенгайиши, предмет ва унинг хосса-си ҳақидаги тасаввурнинг конкретлашуви орқасида сўз маънолари орасида дифференциация вужудга келади. Масалан: *синов* (зачет), *имтиҳон* (экзамен); *мактаб*, *техникум*, *билим юрти*, *институт*, *университет*; *мудир*, *директор*, *ректор*, *про-ректор* каби.

Халқ ҳаётида хўжаликнинг қайси тармоғи етакчи ўрин тутса, бу халқ тили лексикасида шу соҳага оид сўз ва терминлар кўп бўлиши табиий.

Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалигида энг муҳим ва асосий тармоқ пахтачиликдир. Ўзбекистон — Советлар Иттифоқининг асосий пахта базаси. Шу туфайли ўзбек тили лексикасида пахтачиликка оид кўпдан-кўп сўз ва терминлар бор: *чигит, чигит экиш, чигит тозалаш, ғўза, ғўза парвариши, ягана, шона, кўрак, кўсак, пахта* ва бошқалар. Бу хил сўз ва терминлардан баъзилари Иттифоқимизда ўзаро ҳамкорлик йўли билан ривожланаётган ва бир-бирининг луғат составини бойитаётган бошқа қардош миллат, халқлар тилларига ҳам кириб бораётир. Масалан: *кўрак, кўсак, ғўзапоя, шолিপоя, молалаш* каби сўзларнинг рус тилида *курак, кусак, гузаяя, шалапая, мовование* шаклларида ишлатилиши каби.

Қозоғистон республикаси қишлоқ хўжалик бобида Иттифоқимизнинг чорвачилик базасидир. Қозоқ тили бошқа миллий тилларга нисбатан чорвачиликка оид сўз ва терминларга бойроқдир. Қозоқ тили ҳам чорвачиликка оид конкрет предмет ва тушунчаларни ифодаловчи сўз ва терминлари билан бошқа қардош халқлар тиллари луғат составини бойитишга ўз ҳиссасини қўшмоқда. Масалан, туячиликнинг ривожига боғлиқ ҳолда қозоқ тилида қуйидагича сўзлар қўлланади: *атан-отан* (бичилган ёки ахта қилинган туя), *бота-бўта* (туянинг ёш боласи), *бура-бўғра* (нор туянинг бичилмаган боласи), *қоспақ-қўсмоқ* (нор туянинг буғраси билан ўркакчи туянинг чатишмаси), *мая-моя* (жуни тақир, ёлғиз ўркакчи, бўйи пастроқ, гавдаси узун ва ингичка наслдор туя, баъзи жойларда эркаги ҳам, урғочиси ҳам моя деб аталади), *жимая-елмоя* (чопоғон, елиши енгил, мириладиган туя), *нар-нор* (сер жунли, бир ўркакчи, юк ташийдиган, бақувват туя), *тайлақ-тойлоқ* (бир ёшдан ошган, иккига тўлмаган туя), *улек-улак* (нор туянинг ёш бўғраси), *инген-инган* (туянинг урғочиси, баъзан моя деб ҳам аталади) ва бошқалар. Туянинг бу турлари бошқа тилларда ҳам (чунончи, ўзбек тилида ҳам) асосан, шу хил номлар билан юритилади (мисолда биринчи ўринда қозоқча талаффузи ва имлоси, иккинчи ўринда ўзбекча ёзилиши берилган).

Жамият ҳаёти ва унинг турмуш шароитини ўрганиш ва билиш сўз ва терминларнинг пайдо бўлишини аниқлашда, сўзларнинг маъно хусусиятларини белгилашда ролят муҳим аҳамиятга эга.

Предмет ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрни, хизмати, жамият аъзоларининг борлиқдаги айрим предметларга бўлган муносабати шу предметга қўйилган номда ҳам бир қадар ўз

ифодасини топади. Шунинг учун ҳам маълум тушунчанинг ифодаси бўлган сўз жамият ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

Тушунча сўз маъноларининг энг муҳим ва асосий базаси ҳисобланади.

Сўзнинг лексик ва грамматик маъноси

Сўзлар бирикиб гап бўлади ва нутқда маълум фикрни ифодалайди. Гапни ташкил этган ҳар бир сўз, ўзининг асосий лексик маъноси билан бир қаторда, камида икки ёки бундан ортиқ грамматик вазифани бажаради. Масалан, *Пахта гуллади* гапида *пахта* сўзи техника ўсимлигининг бир турини, *гуллади* сўзи эса унинг гулга кирганини билдиради. Бу лексик маъноларидан ташқари, улар гап тузилишида бир неча грамматик вазифани бажаради: *пахта* — предмет номини билдиради, бош келишиқда, сон жиҳатидан бирликда келган; *гуллади* — феъл, ўтган замон, бирлик, учинчи шахс, ўтимсиз, дарақ майлини кўрсатади. Келишиқ, шахс, сон, замон, майл формалари, ҳаракатнинг ўтимли ёки ўтимсизлиги сўзларнинг грамматик, аниқроғи морфологик хусусиятидир. Гапда *пахта* эга, *гуллади* кесим вазифасида келган; бу ҳам сўзларнинг грамматик-синтактик хусусиятидир.

Сўзнинг лексик ва грамматик маъноси икки ҳолатда мавжуд бўлади:

1) Якка сўзлар бошқа сўзлар билан алоқага кирмасданоқ (ҳали ўзак-негиз ҳолатда) лексик-грамматик маънога эга бўлади. Масалан: *тош, тупроқ, ёғоч, арпа* бош келишиқ, бирлик каби грамматик маънони билдиради; *бор, кел, ол, бер* сўзлари маъно жиҳатдан иш-ҳаракатни, грамматик жиҳатдан феъл, буйруқ майли, келаси замон, бош даража, иккинчи шахс, бирлик каби грамматик маънони англатади.

2) сўзлар бир-бири билан грамматик жиҳатдан боғланади, ҳар бир сўз маълум шароитда ўзининг дастлабки лексик-грамматик маъносини сақлайди ёки гап қурилиши ва мазмунининг конкрет талабларига қараб бошқача лексик-грамматик маъно касб этади. Масалан, *тош қаттиқ, тупроқ юмшоқ, ёғоч қуруқ, арпа — дон экинларидан* бирикмаларида *тош, тупроқ, ёғоч, арпа* сўзлари асл маъноларини сақлаган; *тош йўл, тупроқ қўрғон, ёғоч кўприк, арпа шולי* бирикмаларида *тош, тупроқ, ёғоч, арпа* сўзлари асл лексик маънолари билан бир қаторда предмет маъносига кейинги сўзларнинг белгисини, қандай материалдан ясалганини — тошдан, тупроқдан, ёғочдан ва ёки қайси предметга ўхшатилиганини, масалан, шолининг арпа сингари йириклиги ва тўқлигини кўрсатади. Демак, кейинги бирикмаларда сўзлар семантик-грам-

матик жиҳатдан бошқача тус олган. Шунингдек, *бор, кел, ол, бер* феъллари билан *борган, келган, олган, берган* типдаги феъллар бир хил эмас. Бу феъллар сон ва ўтимли-ўтимсизликда бир-бирига ўхшаса-да, кейингилари дарак майли, учинчи шахс, узоқ ўтган замон мазмунлари билан олдинги феъллардан фарқ қилади; демак, кейинги феъллар майлда, шахсда, замонда ўзгарган.

Ўзбек тили ўзига хос грамматик хусусиятга эга: отлар жинсий (род) томондан муайян грамматик табақаларга ажралмайди, шу сабабли сўзлар бирикмасида, гапда айрим сўзларнинг жинсий (род) томондан ўзаро мослашуви маълум грамматик категорияни ташкил этмайди. Сон жиҳатдан сўзларнинг ҳамма вақт ва барча ҳолларда, айниқса, кесимлик алоқасида бир-бирига мос келиши шарт эмас, бундай ҳолларда сўзлар баъзан бирлик ва кўплик формаларида ҳам бирикиб кела олади. Отларнинг эгалик аффикслари билан ўзгариши, келишик формаларининг яшириниши ёки тушиб қолиши ўзбек тилининг ўзига хос грамматик хусусиятини кўрсатувчи белгилардандир. Сўзлар грамматик жиҳатдан боғланиб гапга айланганда, ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларига мос равишда турли грамматик маънога эга бўладилар.

Сўзларнинг лексик-грамматик маъноси қуйидагича муҳим аҳамиятга эга:

1. Лексик-грамматик маъно нутқда сўз маъноларини ва вазифаларини тўғри англашга имкон беради. Ўзбек тилининг грамматик хусусиятларига кўра от ва отлашган сўзлар кўплик, эгалик, келишик аффиксларини қабул қилади. Бу отларнинг ўзига хос хусусиятларидандир. Масалан: *Оталар сўзи* — *ақлнинг кўзи* гапи тўрт сўздан тузилган бўлиб, улар лексик-грамматик хусусиятларига кўра от турига киради: *оталар* — кўплик аффикси ва қаратқич келишиги билан турланган, келишик шакли тушиб қолган, лекин унинг қаратқич вазифасида келганлигини кейинги сўзнинг охиридаги эгалик аффикси аниқ кўрсатиб турибди; *ақлнинг кўзи* бирикмасида *ақл* сўзи бирлик шаклида бўлиб, қаратқич келишиги билан, *кўзи* сўзи эса учинчи шахс эгалик аффиксининг бирлик шакли билан турланган. Сон, эгалик ва келишик аффикслари билан турланиши орқасида сўзларнинг грамматик боғланиши, вазифаси ва маънолари аниқ ва очиқ тасаввур қилинади.

2. Лексик-грамматик маъно нутқда сўзларнинг ўзаро бир-бирига бўлган муносабатини кўрсатади. Масалан: *Режали иш бузилмас* гапида *иш* сўзи бош келишикда бўлгани сабабли, бу гапда эга вазифасида келган, *бузилмас* сўзи эса иш сўзи орқали баён этилган „тушунчанинг ҳолати ёки хусусиятини кўрсатиб, замон эътибори билан келаси замонни, сон жиҳат-

дан бирликни, шахс томондан III шахсни англатади, шу сабабли гапда у кесим вазифасини бажарган (*бузилмас* сўзини *бузилмайди* шаклида қўллаш ҳам мумкин). Гапдаги *режали* сўзи *иш* сўзининг характерини ва белгисини кўрсатади, шунга кўра бу сўз аниқловчидир. Демак, *иш* сўзининг *бузилмас* сўзига, *режали* сўзининг *иш* сўзига бўлган муносабатларини нутқда ёки гапда бу сўзларнинг лексик-грамматик қиймати белгилаб беради.

3. Лексик-грамматик маъно баён этилаётган предмет ёки фактларга, иш-ҳаракатга сўзловчининг шахсий муносабати қандайлигини ҳам билдиради. Масалан: *Мен музейга бордим* гапи иш-ҳаракатнинг сўзловчи шахс томонидан бажарилганини кўрсатади. *Мен бугун театрда бормоқчиман* гапи эса сўзловчи шахснинг орзу-истагини, лекин унинг ҳали амалга оширилмаганини билдиради. Шунингдек: *Кичкина декча — ичи тўла михча* гапида ҳам сўзловчининг предметга бўлган муносабати (қараши) баён этилган. Бу гапда *кичик* сўзининг *кичкина*, *дек* (қозон) сўзининг *декча*, *мих* сўзининг *михча* шаклида ишлатилиши сўзловчи шахснинг предмет ва фактга муносабатини (уларни *кичкина* қилиб кўрсатишини) билдиради. Бу муносабат гапда маълум грамматик форма, масалан, *-гина* || *-кина*, *-ча* каби кичрайтириш-эркалаш маъносидаги аффикслар воситаси билан акс этирилган.

Сўзнинг лексик-грамматик маъноси, айниқса, шаклдош сўзларнинг маъноларини гапда очиб кўрсатиш ва аниқлашга, уни тўғри англашга катта ёрдам қилади.

Масалан: *Эр керак ўртанса, ёнса ёлина,*
Ёра деб, ётса отининг ёлина;
Ит ўлуми бирла ўлсун номурод,
Эр отониб — душманига ёлина.

(А б у б а к р М и р з о).

Бу тўртликнинг биричи ва иккинчи мисрасида бир шаклда бўлган *ёлина* сўзининг лексик маъноси унинг гапдаги вазифасига, грамматик қийматига қараб белгиланади. Биринчи мисрада *ёнса ёлина* бирикмасидаги *ёлина* сўзи ўт (олов)нинг алангасини, ёлқинини билдирса, иккинчи мисрадаги *отининг ёлина* бирикмасидаги *ёлина* сўзи отнинг ёлига деган маънони англатади. Тўртинчи мисранинг охиридаги *ёлина* сўзи эса ялинмоқ феълидан ясалган равишдошдир.

Хуллас, шеърнинг аввалги икки мисраси жанг оловлари алангаси, ёлқини ёки ёлида ёниш, куйиш, ўртаниш ва шунга чидаш учун ҳамда, пайти келганда, ўз отининг ёлига ёстаниб ётиш билан оғир ярадорликка бардош бериш учун довурак, баҳодир ва қаҳрамон бўлиш керак деган мазмунни англата-

ди. Шеърнинг кейинги икки мисраси эса олдинги мисраларга тамомила қарама-қарши мазмунни — номига ўзини эр ва шер деб ҳисоблаб, душманга ялиниб кун кечирувчиларнинг ит ўлимига дучор бўлишини билдиради. Шеърнинг сўнги йўли охиридаги ёлина сўзи (айрим ўзбек шеваларида ва эски адабиётда ёлина) бошқа сўзлар билан маълум бирикма ҳосил этиши натижасида унинг грамматик қиймати реаллашган. Грамматик қиймат эса, ўз навбатида, сўзнинг лексик маъносини, масалан, юқоридаги шеърнинг охириги мисрасидаги ёлина — ялинмоқ, ёлвормоқ каби маънода қўлланилганини тўғри ва аниқ англашга ёрдам беради.

Сўзларнинг лексик маъноси ўзгариши билан уларнинг грамматик қиймати ҳам ўзгаради. Масалан: *Қодир ака ўз ўғлига Эркин деб ном қўйди* гапида *ном сўзи қўйди* сўзи билан бирикуви натижасида от категориясидан составли феълга ўтиб кетади ва шу сабабли ўзи бирикиб келган феъл билан бирликда (қўшма феъл шаклида) гапда бирикмали кесимлик вазифасини бажаради.

Сўзнинг контекстдаги қиймати. Кўп сўзлар ўзларининг асосий маънолари билан бирга контекстда, турли гап қурилишида яна бошқа маъно ва турлича маъно оттенкаларини ҳам англатади. Чунончи, эл маъносидаги *юрт сўзи* аҳоли яшайдиган пункт (маҳалла, қишлоқ, шаҳар, мамлакат) маъносида ҳам қўлланади: *Биз юртга мусофир бўлсак, бизнинг тadbиримизнинг кўмаги бу ишларни баҳо қилмайдилар* (Ҳ. Ҳ.). Айрим ҳолда сўз контекстда дастлабки маъносига нисбатан кенгроқ маънода қўлланади. Масалан: *Чўпондек қобил кўз нурим учун жон қизғончим йўқ* (Ҳ. Ҳ.). Бу гапда *кўз нурим* бирикмаси кўзнинг нури маъносида эмас, балки севиқли фарзанд маъносида ишлатилган.

Шу равишда, сўзлар нутқда, турли контекст, гап ёки сўз бирикмаларида, яъни бир сўз бошқа сўзлар билан грамматик муносабатга киришганда турлича мазмун ва маънони англатади.

Мисоллар: 1. *Мен хабар қилурман, эртаси билан у йигит келур, тиллашиб, ваъдалашурсиз* (Ҳ. Ҳ.). Бунда *тиллашиб* сўзи сўзлашиб, гаплашиб маъносида ишлатилган.

2. *Умидимиз шуки, мурод-мақсадимизга тўрт кўз тугал етурмиз* (Ҳ. Ҳ.). Бунда *тўрт кўз тугал* бирикмаси омон-эсон, соф-саломат маъносида.

Шеърий асарларда сўз ва сўзлар бирикмаси фикрнинг бадиий воситаси сифатида метафорик маънода ишлатилиши мумкин.

1. *Қиш чалар чолғусин, эсар еллар,
Кўк ва ерда қор кулар, йўнар* (Ҳ. О.)

Бунда қиш ва қор жонлантириб тасвирланган, чалар чол-
ғусин визиллар, кулар ёғар, ўйнар ҳилпирар маъноларида
ишлатилган.

2. *Новдаларни безаб ғунчалар,
Тонгда айтди ҳаёт отини.
Ва шаббода қурғур илк саҳар,
Олиб кетди гулнинг тотини (Ҳ. О.).*

Бунда айтди дарак берди, олиб кетди тарқатди, ёйди маъ-
нсларида ишлатилган.

Сўзнинг асл ва кўчган маънолари

Нутқда сўзлар ўзларининг асл маъноларида ёки кўчган
маънода қўлланади. Сўзлар аслида (якка ҳолда) қандай
маънони англатадиган бўлса, нутқда ҳам ўша маънода ишла-
тилади. Масалан, тулки сўзи аслда ёввойи ҳайвонларнинг бир
турини билдиради. Нутқда ҳам шу маънода ишлатилади.
Тулки бўридан кичик ёввойи ҳайвондир гапидаги каби. Аммо
бу сўз бошқа маънода қўлланилиши ҳам мумкин. Масалан:
У жуда ҳам тулки одам. Бу гапда тулкига хос айёрлик, қув-
лик хусусияти одамга кўчирилиб, тулки сўзи қув, айёр каби
кўчган маънода қўлланган.

Сўзлар кўчган маънода ишлатилганда, ўзларининг аввал-
ги асл маъноларини тамомила инкор қилмайди, балки асл
маъноларига қўшимча равишда янги маънога эга бўлади ва
шу билан уларнинг маъно доираси кенгаёди. Сўзларнинг
маънолари одатда предмет ва унинг белгиларини тасвирий
йўсинда ҳам ифодалайди. Шунинг учун ҳам бадий асарлар-
да, хусусан поэзияда, сўзлар асл маъноларидан ташқари кўч-
ган маъноларда ҳам қўлланади. Бунга шоир Ғафур Ғулом-
нинг «Вақт» шеърдан келтирилган қуйидаги парча яхши
мисол бўла олади:

*1 Яшаш соатининг олтин кафгири,
Ҳар бориб келиши бир олам замон.
Коинот шу дамда ўз куррасидан
Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон.
Яшаш дарвозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам.
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.*

Бу парчада *кафгир* соат маятниги маъносида, *ясаб чиқа
олур* янги дунё ярата олади маъносида, *остонасидан* уфқдан
маъносида ишлатилган.

Сўз маъноларининг кўчирилиши предмет, воқеа ва ҳодисалар орасидаги ўзаро ўхшашликни бир-бирига таққослаб кўрсатиш билангина чекланиб қолмайди, балки маълум предметни билдирувчи сўз билан турли предмет ўртасида ўзаро муносабат мавжудлигини ёки ўхшашлик борлигини белгилайди ва айрим предмет ҳамда уларнинг белгилари орқали бошқа хил предмет ва уларнинг белгиларини ифодалайди. Қозоғистонда *сариг олтин* ғалла, буғдой маъносида, Озарбайжонда *қора олтин* нефть маъносида, Ўзбекистонда *оқ олтин* пахта маъносида ишлатилиши бунга мисол бўла олади.

Сўзларнинг асл маънолари билан кўчган маъноларини бир-бирига таққослаш натижасида уларнинг кўчма маънода ишлатилганини англаш мумкин. Аммо баъзи бир сўз ёки сўз бирикмалари борки, уларнинг асл маънолари билан кўчган маънолари орасидаги фарқ сезилмайдиган даражага келиб қолган. Масалан: тилимизда *деразанинг кўзи*, *печканинг оғзи*, *чойнакнинг бурни* каби бирикмаларда *кўз*, *оғиз*, *бурун* сўзлари кўчган маънода қўлланади, лекин бу ҳолат ўзбек тилида гапирувчи кўпчилик орасида у қадар сезилмайди. Аслда эса ўша сўзлар киши ёки ҳайвон, умуман жонли нарсаларнинг маълум аъзоларини, яъни кўз кўриш, оғиз озиқланиш, ейиш-ичиш, бурун нафас олиш ёки нафас чиқариш, ҳидлаш аъзоларини ифодалайди. Бироқ деразанинг кўзи кўриш эмас, ёруғлик тушириш ва уй ҳавосини янгилаш; печканинг оғзи ейиш-ичиш ёки озиқланиш эмас, ёқилғи солиш ва олов ёқиш; чойнакнинг бурни ҳидлаш эмас, чой ва сув каби суyoқликни чойнақдан бирорта бошқа идишга қуйиш сингари вазифаларни бажаради. Бу ўринда сўз маъноларининг кўчиш қонунларига мувофиқ бир предметнинг қисми иккинчи предмет қисмига ўхшатиш ва шу ўхшашлик асосида бир предмет қисмининг номи иккинчи предмет қисмига кўчирилган.

Сўз маъноларининг кўчиши қуйидаги йўллар билан вужудга келади:

1. Предметларнинг шакли, ранги ёки бошқа белгилари, ҳаракат-ҳолати ўхшаш бўлгани учун: *дуртор бўйин* (от), *ғўза пўчоқ* (рўмол), *бодом қовоқ* (қиз), *аччиқ тош*, *олтин куз*, *кумуш қиш*, *тиниқ ҳаво* каби.

2. Предметларнинг ўзаро ассоциацияси натижасида: *Насимахон Навоийни мутолаа қилди* (Навоий асарини ўқиди); *Лолахон университетни битирди* (олий маълумот олди); *Алиполвон бир самоварни ўзи ичиб қўйди* (бир самовар чой ичди) каби.

3. Атоқли отларнинг турдош отларга ўтиши ва умумлаштирилиши туфайли: *муслимка* (буғдой нави), *навроцкий* (чигит), *тўқай*, *херес* (вино турлари); *бостон*, *кашемир* (газвол

хиллари); *наган, маузер, браунинг* (қурол турлари) каби. Бу сўзлар аслида ўша предметларни майдонга келтирган шахсларнинг отларидир. Физикада қўлланадиган ампер, ватт сингари электр энергиясининг ўлчовини кўрсатувчи терминлар ҳам шу гурпуага киради.

4. Предметларнинг вазифалари ўхшаш бўлганлиги туфайли. Металлдан ясашиб, ручканинг учига ўрнатиладиган асбоб ўрнида илгариги вақтларда парранда пати ишлатилар ва у рус тилида *перо* деб аталар эди. Мазкур асбоб (ёзув қуроли) металлдан ясалгандан кейин ҳам перо деб аталаверган. Яна: *қанот* — аслида парранданинг қаноти, сўнгра кўчган маънода *вертолетнинг қаноти, самолётнинг қаноти* ва бошқалар.

Шундай қилиб, сўзлар ўзларининг асосий маънолари билан бирга кўчган маънода ҳам ишлатилади ва янгидан-янги маъно турларини вужудга келтиради.

Дублетлар

Айтилиши ва ёзилиши ҳар хил, маъноси бир хил сўзлар дублетлар деб юритилади. Дублет сўзлар маънода бир-биридан фарқ қилмайди, шунинг учун ҳар қандай шароитда ҳам уларнинг бири ўрнида бошқаси қўллана беради, бироқ бунда адабий тилда қабул қилинган дублетга кўпроқ ўрин берилади.

Дублетлар синонимлардан фарқланади. Синоним сўзлар бир-биридан маъно оттенкаларига кўра фарқланиб туради. Лекин дублетларда бундай хусусият йўқ.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида дублетлар анчагина бўлиб, уларнинг пайдо бўлиш йўллари ва муҳим типлари қуйидагилардан иборат:

1. Адабий тил тарихида кўпдан буён қўлланиб келиб, ҳозирги вақтда тенг ҳуқуқли сўзларга айланган дублетлар. Булар гарчи маъно томондан фарқланмасалар ҳам, тилнинг луғат составига кириб қолганлиги учун ёзма ва оғзаки нутқда тенг ишлатила беради.

Чунончи: *адаб* — *одоб*, *арава* — *ароба*, *баобрў* — *бообрў*, *баравар* — *баробар*, *батартиб* — *ботартиб*, *бекик* — *берк*, *бойўғли* — *бойқуш*, *бунақа* — *бундай* — *бундоғ*, *бутунлай* — *бутунлайин* — *буткул*, *гадо* — *гадой*, *газлама* — *газмол*, *дирам* — *дирҳам*, *юмалоқ* — *думалоқ*, *етказмоқ* — *еткизмоқ*, *каптар* — *кабутар*, *масжид* — *мачит*, *маъни* — *маъно*, *набира* — *невара*, *ногаҳ* — *ногоҳ*, *обрў* — *обрўй*, *подшо* — *подшоҳ*, *рўбару* — *рўпару*, *санавбар* — *санобар* — *санубар*, *тайғаноқ* — *тайғанчиқ* — *тайғоқ*, *устод* — *устоз*, *чу* — *чуҳ*, *шойи* — *шоҳи*, *ўлтириш*, — *ўтириш*, *ҳийлагар* — *ҳийлакор* кабилар.

2. Ҳозирги вақтда бири адабий тилда устун келиб, бошқаси маҳаллий аҳамиятга эга бўлган, яъни айрим диалект ёки шеваларга хос дублетлар. Буларни қўллашда адабий тилда қабул қилинган сўз формаларига алоҳида имтиёз берилади. Қуйидаги мисолларда имтиёзли сўзлар биринчи ўринга олинган: *бақраймоқ — тикраймоқ, гуруч — биринж — биринч, боя — бағана — бойна, гармсел — гармсар, дастийй — дастшу — дашша — дашшов — дашшу, девор — давол — довол — дувол, дук — йик, дукчи — йикчи, замбил — замбар, кабоб — кавоб — ковоб, кирпи — кирпитикан — кипратикан — тигратикан, манқалдон — манғал, мастава — мастоба, сузма — чакка, теша — чўт, хивич — хипчин.*

3. Бир хил ўзак-негизга турли аффикслар қўшилиши йўли билан вужудга келган дублетлар. Бу хил дублетлар ҳозирги ўзбек адабий тилида асос эътибори билан тенг ҳуқуқли бўлиб, улар деярли баб-баравар ишлатилади. Ўзакка қўшиладиган аффиксларнинг типлари ҳар хил. Масалан: *-ағон, -қир, -қир: чопағон — чопқир, кесағон — кесқир; -дай, -дек ва -тай, -так: арзигудай — арзигудек, бирдай — бирдек, данакдай — данакдек, зиғирдай — зиғирдек, игна (нина) дай — игна (нина)дек, мумдай — мумдек, сутдай — сутдек, ўлгудай — ўлгудек, қиттай — қиттак; -диган ва -ли: арзийдиган — арзирли — арзигулик; -им ва -ув: келишим — келишув, битим — битишув; -ни ва -лаб: атайин — атайлаб; -имтир ва -имтил, -иш ва -чил: кўкимтир — кўкимтил, кўкиш — кўкчил; -лик ва -чилик: бандалик — бандачилик, баққоллик — баққолчилик, беадаблик — беадабчилик; -паз ва эчи: кабобпаз — кабобчи; поя ва поча: зинапоя — зинапоча; -чан ва -чанг: ўйчан — ўйчанг, кўйлакчан — кўйлакчанг; -чан ва -чак: кўнгилчан — кўнгилчак; -чан ва -амол: сўзчан — сўзамол; тунукасоз — тунукачи, каштачи — каштаўй, музикачи — музикант — созанда, бирданига — тўсатдан, қайтадан — бошқатдан, таржимон — тилмоч ва бошқалар.*

4. Айрим товушларининг ўзгартирилиши ёки алмаштириб талаффуз қилиниши натижасида дублетларнинг хилма-хил шакллари юзага келади. Бу хил дублетларнинг турлари ниҳоятда кўп. Аммо уларнинг маълум шакллари адабий тилга хос бўлиб, қолганлари маҳаллий аҳамиятга эгадир.

Қуйида нутқ товушларининг ўзгартирилиши ёки маҳаллий талаффузга бўйсундирилиши натижасида пайдо бўлган дублетлардан мисоллар келтирамиз (адабий тилга хос бўлган сўзлар биринчи ўринда берилади).

Сўз таркибидаги унлиларнинг ўзгартирилиши натижасида ҳосил бўлган дублетларда кенг ва кенг, кенг ва тор, тор ва кенг, тор ва тор унлилар бир-бири билан алмаштирилади ёки

баъзан унли товуш тушиб қолади, баъзан орттирилади. Улардан энг муҳимлари: андаза — андоза, арзонгаров — арзонгиров, арасот — аросат — оросат, говран — гаврон, гавжум — говжум, кемик — кўмик, карсилламоқ — курсилламоқ, норози — норизо, куй — кўй, кумуш — кўмиш, киндик — киндак, наргис — наргас, мезбон — мизбон, сочиқ — сочоқ, бибиш — бузуш, аргумоқ — аргимоқ, мунчоқ — минчоқ, атир — атри, дарча — дарича, зарбулмасал — зарбилмасал.

Ундош товушлари ўзгартирилиши билан ҳосил бўлган дублетларда лаб, тил олди, саёз ва чуқур тил орқа ундошлари, шовқинлилар ва сонорлар, фрикативлар ва аффрикатлар, жаранглилар ва жарангсизлар ўзаро алмаштирилади ёки бири иккинчисига ўтади, айрим ундошлар тушиб қолади, баъзи ундошлар орттирилади, хуллас жуда кўп хил комбинациялар юз беради. Лекин шулардан адабий тил учун бири асос қилиб олинади (қўйидаги мисолларнинг биринчи сўзи).

Масалан: жабр — жавр, работ — равог, салобат — саловат, совун — собун, чивик — чибиқ, чипор — чувор, асп — асб, ликоча — ликовча, лақаб — лақам, қистов — қистоқ, бинафша — гунафша, ландавур — ландаҳур, севмоқ — суймоқ, ништар — наштар, дала — тола, дўппи — тўппи, баттар — бадтар, жилд — жилт, маҳдум — маҳзум — маъдум, зирқироқ — сирқироқ, сўппаймоқ — шўппаймоқ, бежиз — бечиз, сатранж — шатранж, супурги — шипурги, симирмоқ — шимирмоқ, сувамоқ — шувамоқ, сақич — чақич, соч — чоч, сочмоқ — чочмоқ, шиппак — чиппак, кашкул — качкул, ечинмоқ — ешинмоқ, йилға — жилға, юган — жуган, угра — увра, бесаранжом — бесарамжом, бирга — билла, сарқит — салқит, соғин — соғим, сунбул — сумбул, чалқанча — чалқамча, қимирламоқ — қимилламоқ, ишонмоқ — инонмоқ, гумдон — гумрон, заҳ — зак, мазах — мазак, бағбаға — бақбақа, сариқ — сариғ, суксур — суқсур, хазина — ғазна, жуфт — жуп, йироқ — ироқ, расида — раста, узук — юзук, ваҳима — ваҳма, лалаймоқ — лаллаймоқ, илитмоқ — йилитмоқ, илгаридан — илгаритдан, бўйича — бўйинча, чуқур — чўнқир, қайтага — қайтанга.

5. Юқоридаги дублет турларидан бошқача типдаги дублетлар ҳам учрайди. Масалан: алдам — алдовчи — алдоқчи, милтирамоқ — милмиламоқ, жумрак — чумак, чимдиламоқ — чимчиламоқ, жимжилоқ — чимчалоқ — синчолак, тўнтармоқ — тўнкармоқ, тоймоқ — тойғанмоқ — тирғанмоқ, қилтанок — қилтириқ, ғишғиша — ғишава.

Луғатларда дублетларнинг юқоридаги муҳим ва асосий типларидан бошқа яна айрим турлари ҳам бор. Аммо дублетлар маъно томондан ўзаро фарқ қилмагандан кейин, уларда ҳатто кичик маъно оттенкалари ҳам бўлмагандан

кейин, адабий тил лексикасида бу — нормал ҳол эмас, балки анормал ҳолдир.

Шундай экан, дублетлар истиқболи йўқ, адабий тил нормасига мос келмайдиган, яқин келажакда умумий бир қолипга тушириладиган ва бир шаклга келтирилиши лозим бўлган ҳодисалардандир. Адабий тил лексикаси ривожига бу процесс ҳозирдаёқ ўзининг ижобий ҳал қилинишини кўндаланг қилиб қўйди. Чунки кўпгина дублетлар маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, ҳатто уларнинг стилистик қиймати ҳам қолмади.

Сўзларнинг асосий маъно категориялари ва сўз маъноларининг ривожига

Кўп маъноли сўзлар (полисемия), шаклдош (омоним) ва маънодош (синоним) ҳамда маънолари зид ёки қарама-қарши (антоним) сўзлар лексикологияда сўзларнинг асосий маъно категорияларини ташкил этади ва бу категориялар, ўз хусусиятларига кўра, лексик-семантик гурпуага киради.

Сўз маъноларининг тараққиёти ҳар бир сўзнинг ўз спецификасига, юклатилган қўшимча маъноларни равшан ифодалашига, мазмунан серқирралигига боғлиқ. Сўз маънолари орасидаги тафовут ва умумий томонларни ўрганиш маъноларнинг ривожланиш йўллари ва муҳим қонуниятларини белгилашга ёрдам беради.

Полисемия

Сўз биргина маъно доирасида чегараланиб қолмайди. У турли маънода ишлатилиши мумкин. Бирдан ортиқ маъно билдирадиган сўзлар кўп маъноли сўзлар деб юритилади. Сўзларнинг кўп маъно билдириши полисемия ҳисобланади (юнонча *poly* — кўп, *sema* — белги ёки маъно демакдир). Сўз қанчалик кўп маъноли бўлмасин, маънолар орасида маълум муносабат, боғланиш бўлади. Масалан, *туз* сўзи одатда таомга лаззат берадиган кимёвий моддани (ва унинг турли навларини) билдиради: *ош тузи*, *қоратикон туз* (тузнинг йирик тури), *нордон туз*, *туз қатламлари*, *туз конлари* каби. Шу билан бирга *туз* сўзи бошқа маъноларни ҳам англатади. Масалан, бу сўз озиқ-овқат, таом маъносида ҳам ишлатилади: *Бир кун туз тотган жойга — қирқ кун салом* каби. Ҳозирги ўзбек тилида *туз* сўзининг бундан бошқа кўчма маънолари ҳам бор. Шунингдек, *дастурхон* сўзи ҳам бир қанча маънода қўлланади. Бу сўз, биринчидан, овқат берилиши олдида столнинг устига ёки ерга ёзиладиган нарса (газмол, клеёнка) маъносини билдиради: *оқ дастурхон*, *кўк дастурхон*, *катакли*

дастурхон, шойи дастурхон, канои дастурхон каби. Иккинчидан, бу сўз таом маъносини билдиради.

Шундай қилиб, бир предметнинг номи иккинчи предметга юклатилиши натижасида янги маъно туғилади. Айрим ҳолларда предметнинг номи билан унинг қисми, аксинча, қисм номи билан бутун бир предмет англатилиши мумкин. Масалан: *Иккита чумчуқ учиб келиб, олчага қўнди* гапини олиб кўрайлик. Мантиқ жиҳатдан қараганда, иккитагина чумчуқнинг бирдан бутун бир дарахтга қўниши мумкин эмас, улар олчанинг бир ёки иккита шохига қўнган бўлиши мумкин. Бу гапда предметнинг номи унинг қисмини ифода қилади.

Баъзи сўзлар ўзининг асл лексик маъносига тамомила қарама-қарши маънода ишлатилади, шундай бўлса ҳам, бу хил маънолар орасида маълум даражада боғланиш бор. Масалан: *Академик Ойбекнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган катта кеча бўлди, кеча кундуз кунни ёзувчилар союзи биносида бошланиб, кечаси Навоий номи опера ва балет театрида тамом бўлди* гапини олиб кўрайлик. Бу гапда *кеча* сўзи йиғилиш, маросим маъносини ифода қилади. Шунинг учун *кеча кундуз кунни бўлди* дейиш мантиққа хилоф бўлмайди.

Сўзларнинг кўпчилиги тилда шу хилда кўп маънони англатади. Ўзбек тилида шундай сўзлар борки, улар камида икки-уч маънодан тортиб, ўттиз-қирқ, ҳатто ундан ҳам ортиқ маънони билдиради. Шундай экан, савол туғилади: тилда ҳар бир сўз шу қадар кўп, ранг-баранг маънони англатадиган бўлса, гаплашувчилар бир-бирини қандай тушунадилар, сўзнинг қайси маънода келаётганини қаёқдан биладилар?

Бу саволга тилшунослик фани шундай жавоб беради: контекст, сўзлар бирикмаси, гап, нутқ гапириладиган муҳит, шарт-шароит сўз маъноларидан бирини бошқаларидан ажратади, уни биринчи планга чиқаради. Сўз қанчалик кўп маъноли бўлмасин, нутқ давомида, ўзаро суҳбатда, диалогларда, у ҳамма вақт аниқ бир маънони ифода қилади, шу йўсинда сўз маънолари конкретлашади.

Полисемия бир тил доирасида сўзларнинг турли маънолари ўртасида бўлган муносабатларни белгилар экан, бу эса материал борлиқдаги предмет-ҳодисаларнинг ўзаро мустақам боғланганлигини ва унинг тилда ўз ифодасини топганини кўрсатади. Ҳақиқатан, борлиқдаги нарса ва ҳодиса бир-биридан тамомила ажраб қолган ёки дунё ўша нарсаларнинг қуруқ йиғиндиси ёки оддий тўпламидангина иборат эмас, балки предмет ва ҳодисаларнинг муайян қонуниятлар асосида узвий бирлигидан иборатдир. Табиатда юз берган воқеа, ҳодисани ёки бирор ўзгаришни бошқа воқеа, ҳодисалардан, ўраб олган шарт-шароит ва муҳитдан ажратиб олиб қараш мумкин бўл-

маганидек, кўп маъноли сўзларнинг муайян маъноларини бошқа сўзлардан ажратиб олиб якка ҳолда қараш, умумий шарт-шароитни ҳисобга олмаслик ҳам мумкин эмас. Полисемияда маъно аниқлигини белгилашда ана шундай шарт-шароит, сўзларнинг бир-бирига боғланиши, контекстни ҳисобга олиш мутлақо зарур.

Контекст (кенг маънода). Баъзи сўзларнинг маъноси оддий сўз бирикмасининг ўзидагина очилиши, аниқланиши мумкин. Баъзи сўзларнинг маъносини тўла равишда очиш учун сўз бирикмаси эмас, балки бир неча гап, ҳатто махсус даврий оборотлар талаб қилинади. Шундай қилиб, оддий сўз бирикмаларидан тортиб, мураккаб гап қурилиши, абзац ёки бутун бир боб сўзнинг умумий ва хусусий маъноларини, энг нозик маъно оттенкаларини очишга, сўз маъносига аниқлик киритишга ёрдам қилади. Сўз маъноларининг фарқланиши хилма-хил маъноларни (уларнинг ички муносабатларига қараб) бош ёки етакчи маъно атрофида маълум группаларга ажратиш имконини беради.

Масалан, *бош* сўзининг асл маъноси гавданинг бўйиндан юқори қисмидир. Аммо у турли сўз бирикмаларида турли маънони ифодалайди: *йўлнинг боши, иш боши, бош вазифа* ва шу кабилар. Бу сўз жуда кўп фразеологик бирликлар таркибида ҳам келади: *бош кўтармоқ — қўзғалмоқ, ҳаракатга келмоқ; бош бўлмоқ — раҳбарлик қилмоқ, идора этмоқ; бош эгмоқ — бўйсунмоқ, таслим бўлмоқ; бош-бошдоқлик — ўзбошимчалик, тартибсизлик* каби.

Кўп маънолилиқ фақат от тўпидаги сўзларгагина хос бўлмай, сифат, феъл, сон ва шу каби бошқа сўз туркумларига ҳам оиддир. Сифатлардан айниқса ранг-тус билдирувчи *оқ, қора, қизил, кўк, сариқ* сўзлари бошқа сўз туркумлари ўрнида ҳам қўлланиб, хилма-хил маъноларни ифодалайди. Феъллардан *ўчирмоқ* сўзи: 1) *чироқ ёки гугуртни пуфламоқ* (ўчирмоқ); *ёнғинга сув сепмоқ* (ўчирмоқ); включателни *бурамоқ* (электр чироғини ўчирмоқ); 2) *тўхтатмоқ* (овоз ўчирмоқ), 3) *йўқотмоқ* (доскадаги ёзувни артиб ўчирмоқ, қалам билан ёзилган хатни резинка билан ўчирмоқ); 4) *чизмоқ* (сиёҳ билан ёзилган хатни устидан чизиб ўчирмоқ) каби маъноларни англатади. Сонлар орасида *бир* сўзи ҳам жуда кўп маънони билдиради.

Сўзлардаги кўп маънолилиқ ҳодисаси айрим сўз ва ибораларнинг кўчган маънода ишлатилиши ва сўз маъноларининг кенгайиш йўли билан воқе бўлади. Табиат ҳодисалари, реал предметлар ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларнинг кенгайиши, эски ижтимоий тузум ўрнига янгича тузум барпо қилиниб, кишилар дунёқарашининг ўзгариши ва янги тушун-

чаларнинг вужудга келиши муносабати билан сўз маънолари ҳам кенгайди ва айрим сўзлар бора-бора кўп маъноли сўзларга айланади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида *ўртоқ*, *ватан*, *озодлик* сўзларининг маънолари кенгайиб, кўп маъно билдирувчи сўзларга айланган. Чунинчи, *ўртоқ*: 1) *дўст*; 2) *умр йўлдоши*; 3) *шерик*; 4) *ҳаммаслак*, *ҳамфикр*; *ватан*: 1) *уй-жой*, *ҳовли*; 2) *кишининг туғилиб ўсган, доимий яшаган жойи* (қишлоқ, шаҳар), 3) *музофот*, *ўлка*, *республика*; *мамлакат*. *Озодлик* сўзи, умуман, эркинлик маъносини билдиради. Шу билан бирга бу сўз сиёсий-ҳуқуқий эркинлик маъносида ҳам қўлланади: 1) *хотин-қизлар озодлиги* — аёлларнинг асоратдан қутилиши, эркаклар билан тенг ҳуқуқда бўлиши; 2) *ишчилар озодлиги* — ишчиларнинг капиталистлар зулмидан қутқарилиши, озод бўлиши; 3) *деҳқонлар озодлиги* — деҳқонларнинг помешчиклар эксплуатациясидан қутқарилиши; 4) *Ватан озодлиги* — Ватаннинг босқинчилар қўлидан халос қилиниши каби.

Сўзнинг ўзак-негизи ва улардан ясалган янги сўзлар ўртасида маъно жиҳатдан бир хиллик бўлса, буларни бир хил гурпуага мансуб сўзлар ҳисоблаш мумкин. Масалан: *йигит* — *йигитча* (ёш йигит). Булар от гурпуасига тегишлидир. Агар сўзларнинг маънолари ва грамматик вазифалари фарқли бўлса, бошқа-бошқа гурпуага киради. Масалан: *йигит* (от), *йигитча* (равиш — йигитчасига маъносида) каби. Булар семантик жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан бошқа-бошқа сўзлардир.

Илм-фан, техника тараққий этиб, одамлар турли соҳанинг мутахассисларига айланган сайин сўзларнинг қўлланиш доираси ҳам кенгайди, айрим сўзлар турли маънони ифода этадиган бўлиб қоладилар. Бунда бир хил сўзлар турли фан-техника соҳаларида турли терминлар сифатида қўлланиши мумкин: *илдиз*, *томир*, *ўзак*, *негиз* сўзлари медицина, ботаника, математика, физика ва тилшунослик лексиконида маънан фарқ қилади. Демак, айти бир шаклдаги сўзнинг турли соҳа ёки касб-ҳунар мутахассислари орасида ҳар хил маънода ишлатилиши кўп маъноли сўзларнинг пайдо бўлиш манбаларидан бири ҳисобланади.

Сўзлар бирор предметнинг номи сифатида вужудга келганда, бир маъноли (моносемантик) бўлади. Айрим фанга хос илмий терминлар одатда моносемантикдир. Кейинчалик бир маъноли сўзларга қўшимча маъно юклатилади ва шу зайлда кўп маъноли сўзлар пайдо бўлади. Кўп маъноли сўзлар дастлабки бир маъноли сўзларнинг маъно доираси кенгайиши, турли йўл ва воситалар билан кўчма маъноларда қўлланиши натижасида майдонга келади.

Тилда кўп маъноли сўзларнинг мавжудлиги предмет билан унинг тилдаги ифодаси орасида айнан ўхшашлик йўқлигини кўрсатади. Яъни сўз билан предмет айни бир хил ҳодиса эмас, сўз предметни бутун хусусиятлари билан тўла равишда акс эттирмайди; сўз предмет ёки процесс, предмет белгиларининг номи сифатида унинг муҳим бир томонинигина тасвирлаб беради.

Предмет тушунчаси бутун инсоният оламида бир хил бўлиб, у интернационал характерга эга. Мана шу тушунчанинг товушлар комплекси орқали ифодаланиши турли тилда турлича бўлиб, бу ҳол илмий характердадир. Агар предмет билан сўз айнан ўхшаш ёки тенг бўлганда эди, у ҳамма халқлар тилида бир хилдаги товушлар комплекси орқали ифодаланган бўлар эди, ҳамма миллат халқлари тилларида шакли ҳам, маъноси ҳам бир хил бўлар эди. У ҳолда сўз предмет сингари бир хил вазифада ва бир хил маънода қўлланар, кўчган маънода ишлатилмас эди, кўп маъноли сўзлар ҳам юзага келмас эди.

Тилда айни бир сўз орқали бир қанча предмет тушунчаси баён қилинади. Масалан: *тил* сўзи анатомик томондан жонли махлуқнинг бир аъзоси. Шу билан бирга *ўзбек тили*, *рус тили* каби бирикмаларда тил сўзлашув воситасини англатади; *тил тутиб келдилар* гапида *тил* сўзи асир; *соатнинг тили* бирикмасида эса *тил* русча стрелка ўрнида қўлланади.

Бири-бирига қарама-қарши, тамомила зид тасаввурлар ҳам тилда бир хил сўз орқали ифодаланади. Масалан, *сиёҳ* сўзини олайлик. Бу сўз тожикча бўлиб, тожик тилида аслида қора маъносида ишлатилади: *зулфи сиёҳ* (қора зулф) каби. Хат ёзишда ишлатиладиган суюқлик аслида қора тусли бўлганидан, у ҳам сиёҳ деб номланган. Энди бу сифат эмас, от ҳисобланади. Бу сўз ўзбек тилига ҳам шу маъносида кўчган. Баъзан *бахти сиёҳ* (бахти қора каби) бирикмаларда сиёҳ (қора) ўз сифатлик хусусиятини сақлайди. От бўлиб келганда, бу сўз барча рангдаги сиёҳни англата беради: *қора сиёҳ*, *қизил сиёҳ*, *кўк сиёҳ*, *зангори сиёҳ* каби.

Кўп маъноли сўзларнинг иккинчи ёки учинчи маънолари билан предмет, воқеа-ҳодиса ёки жараён тасаввурини ифодаловчи дастлабки номинатив маъноси ўртасида узоқлашиш ва узилиш пайдо бўлиши натижасида сўз маъноларининг бошқа хил категорияси — омонимия ҳодисаси вужудга келади.

Омонимлар

Шакли бир, маънолари бошқа-бошқа сўзлар омоним деб юритилади. Омонимлар бир хил айтилади ва бир шаклда

ёзилади. Чунончи, от сўзи омонимдир. Бу сўзнинг хилма-хил маъноси қуйидаги мисраларда очиқ кўринади:

Чун пари-ю, ҳурдир отинг бегим,

Сурғат ичра девдур отинг бегим!

Ҳар хаданггуким, улус андин қочар,

Нотавон жоним сари отинг бегим (Навоий).

Бу шеърнинг биринчи ва иккинчи мисраларидаги *от* сўзи от туркумига мансуб. Биринчи мисрада *от* пари ва ҳур номли табақага тегишли деган маънони, иккинчи мисрада ҳайвоннинг бир тури (*от*) маъносини билдиради. Сўнгги мисрада эса *от* буйруқ майлидаги феълнинг иккинчи шахс бирлик формасидир.

Омонимларнинг юзага келиши тўғрисида турлича қарашлар бор. Баъзи олимлар кўп маъноли сўзларнинг айрим маънолари бир-биридан ажраб кетиши натижасида («семантик йўл билан») маъноси ҳар хил ва товуш таркиби, айтилиши бир хил сўзлар юзага келади десалар, иккинчи группа олимлар маъноси азалдан ҳар хил бўлган сўзлар кейинчалик тасодифий равишда товуш состави ва талаффузи жиҳатдан бир хил бўлиб қолган дейдилар.

Ҳар ҳолда кўп маъноли сўзлар билан омонимлар генетик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлсалар ҳам, ўзига хос белгиларига кўра улар бир-биридан фарқ қиладилар. Сўз бир хилда талаффуз этилиб, маънолари кўп ва бу маънолар орасида ўзаро боғланиш бўлса, бундай сўзлар кўп маъноли (полисемантик) сўзлар саналади. Бунга сўзнинг кўчма маънода ишлатилиши ҳам киради. Сўзлар бир хил айтилса-да, маънолари бир-бири билан боғланмаса, бундай сўзлар шаклдош сўзлар ёки омонимлар тўдасига киради. Масалан: *тут* (тут дарахти) ва *тут* (тут меваси) кўп маъноли сўзидир. Аммо *тут* дарахти ва меваси маъносидаги *тут* сўзидан ташқари яна буйруқ майлининг иккинчи шахс бирлик формасидаги *тут* (ушла) сўзи ҳам бор, энди бу сўз ўша мевали дарахт маъносидаги *тут* сўзига омонимдир.

Кўп маъноли сўзнинг турли маънолари ва маъно оттенкалари бўлиб, бу маънолар бир-бирига яқин ва алоқадордир. Омонимлардаги маънолар орасида алоқа, муносабат йўқ. Масалан, *уя* сўзи асосан паррандалар кириб ўтадиган ва тухум қўядиган жойни билдиради. Аммо каламуш, илон, ари кабилар жойи ҳам *уя* дейила беради. Бу сўз яна кўчма маънода ҳам қўлланади: *бир уя қовун* каби. Демак, *уя* кўп маъноли сўзидир. Бироқ *очқиш* сўзининг маънолари: 1) қулфнинг калити, 2) луғатларда сўз манбаларини кўрсатувчи бўлим

маъноларида бундай боғланиш очик сезилмайди. Шунинг учун булар омонимлар деб қаралади.

Омонимлардан янги сўзлар ясалганда, маъно тафовутларига кўра сўз ясалишининг бошқа-бошқа турлари бунёдга келади: от туркумига кирган мевали дарахт маъносидаги *тут* сўзидан *тутзор*, *тутчи*, *тутчилик* каби сўзлар ясалади; буйруқ майлидаги *тут* феълидан *тутқун*, *тутқунлик* сўзлари ясалади. Демак, бу ўринда икки хил сўзга мос равишда сўз ясалишининг икки хил усули бор: биринчи хил сўз ясовчи аффиксларни иккинчи ўзакка, аксинча, иккинчи хил сўз ясовчи қўшимчаларни биринчи ўзакка қўшиш мумкин эмас.

Бундан ташқари, кўп маъноли сўзлар ҳар қандай вазиятда ҳам бир сўз туркумига киради. Омонимлар эса, ўрнига қараб, бир хил ёки ҳар хил сўз туркумига мансуб бўлади. Кейинги ҳолат омонимларга хос хусусиятлардандир.

Омонимларнинг қайси сўз туркумига оидлиги уларнинг маъносига, янги сўз яшаш усулига, грамматик хусусиятларига қараб белгиланади. Демак, омонимларнинг муайян сўз туркумига мансублиги уларнинг маънолари ва грамматик белгиларига боғлиқ. Масалан, *той* сўзи, бир томондан, бир-икки ёш орасидаги отни, иккинчи томондан, ўраб қўйилган бир тўп нарсани билдиради. Шу жиҳатдан *той* от категориясига мансуб. Лекин *тоймоқ* инфинитивининг ўзаги ҳам *той*дир. Бу сўз феъл туркумига киради. Шунингдек, *ёш* ҳам бир томондан от (*кўз ёши*), иккинчи томондан сифат (*ёш бола*, *ёш дарахт*); *уч* ҳам бир томондан от (*қаламнинг учи*), иккинчи томондан сон (*уч киши*) ва учинчи томондан феъл (*самолёт учди*, *қуш учди*) ҳисобланади.

Шундай қилиб, омонимлар маъноларига қараб, турли сўз туркумига — сўзларнинг турли семантик-грамматик гуруҳларига киради.

Ўзбек тилидаги омонимлар маъно хусусиятларига кўра турличадир. Улар иккитадан то олти-еттигача етиб боради ва ҳар бири ўз олдида алоҳида маъно билдирувчи мустақил сўз саналади. Омонимлардан ўтмишда классик шоирларимиз шеърийта жуда усталик билан фойдаланганлар. Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» номли асарида *туш*, *ён*, *бор*, *туз*, *кўк* каби омонимларнинг маъноларини махсус кўрсатиб ўтади. Чунончи, *бор* омоними ўзаро яқин алоқаси бўлмаган тўрт хил маънода қўлланган: 1) *бор* — мавжуд, 2) *бор* — буйруқ феълнинг иккинчи шахс бирлиги; 3) *бор* — юк, 4) *бор* — ҳосил, мева. *Кўк* омоними олти хил маънода ишлатилган: 1) *кўк* — осмон, 2) *кўк* — майса, 3) *кўк* — экин, 4) *кўк* — ранг, 5) *кўк* — куй, 6) *кўк* — қадақ. *Туз* омоними етти хил маъно билдирган: 1) *туз* — ўқ ёки найзадек нарса,

2) туз — текислик, 3) туз — тўғри (ноғри), 4) туз — созли маъносидаги тузмоқ феълининг буйруқ шакли, 5) туз — битиштирмоқ, келиштирмоқ маъносидаги тузмоқ феълининг буйруқ шакли, 6) туз — бирор маърака, тўда ёки улфатга оид одам, 7) туз — ош тузи ёки бошқа хил туз.

Омонимлар тузилиши жиҳатидан уч хил: 1) содда омонимлар — ўзак-негизларнинг ўзларидангина иборат бўлган омонимлар: *тил юз, ич, тор* каби; морфемали (турли хил ясовчи ва турловчи аффикслар билан ишлатиладиган) омонимлар: *ёзиқ, ёзмоқ, кечмоқ, сирли* каби; 3) қўшма сўз шаклидаги омонимлар: *оқсоқол, оққуш, қорақурт, газоход* каби.

Содда омонимларнинг маънолари: *тил* — 1) орган, аъзо; алоқа воситаси, оғзаки ва ёзма нутқ; асир; 2) буйруқ феълининг иккинчи шахс бирлик формаси; *юз* — 1) бет, афт, башара ва текисликнинг сатҳи, юзи; 2) сон, рақам (100); *ич* — 1) қорин ва бирор предметнинг ички томони; 2) буйруқ феълининг иккинчи шахс бирлик формаси; *тор* — 1) чолғу асбобларидан бир тури; 2) сифат (*тор уй*).

Морфемали, турли аффикс билан ишлатиладиган омонимларнинг маънолари: *ёзиқ* — 1) гуноҳ, айб; 2) ёзилган, ёйилган, тўшалган (*дастурхон ёзиқ*); *ёзмоқ* — 1) феъл (инфинитив); 2) очмоқ (*қулоч ёзмоқ*); *кечмоқ* — 1) баҳридан ўтмоқ, воз кечмоқ; 2) кечиб ўтмоқ, этик билан сув кечмоқ (*от бошига иш тушса — юган билан сув ичар, эр бошига иш тушса — этик билан сув кечар, мақол*); *сирли* — 1) махфий, яширин; 2) рангли, бўёқли.

Қўшма сўз шаклидаги омонимларнинг маънолари: *оқсоқол* — 1) муътабар, ҳурматга сазовор одам; 2) соқоли оқ, мўйсафид киши; *оққуш* — 1) қушнинг бир тури; 2) оқ рангли ҳар қандай қуш; *қорақурт* — 1) ҳашаротнинг захарли бир тури; 2) ранги қора ҳар қандай қурт; *газоход* — 1) пар қозонининг тутунли газни ташқарига чиқариб юборадиган бир қисми; 2) газ моторли, анҳорда сузиб юрадиган газогенераторли кема.

Омонимлар ўзбек поэзияси тарихида муҳим роль ўйнаган. Шоирлар омонимларнинг хилма-хил маъноларидан кенг равишда фойдаланиб, туюқлар, тажнислар (ўхшаш қофияли бешлик шеърлар) яратганлар.

Халқнинг оғзаки ижодида омонимлардан фойдаланиб тузилган туюқ шаклидаги қўшиқ қадимдан буён давом этиб келади. Бу типдаги қўшиқ ёки шеърларнинг намуналари эски туркий ёзма ёдгорликларида ҳам учрайди. Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғотит-турк» номли асарида XI асрдаги туюқлардан бир неча намуна келтирган.

Алишер Навоий ижодида омонимлардан моҳирлик билан

фойдаланган. Шу билан бирга у ўзбек тилида туюқнинг тарихий такомил ва назарий асослари тўғрисида қимматбаҳо фикрлар баён қилган.

Навоийнинг омонимлардан фойдаланиш маҳоратини акс эттирувчи туюқларидан қуйидаги намуналарни кўрсатиш мумкин:

*Олмани сунди нигорим, ол деди,
Олма бирла бу кўнгулни ол деди.
Сўрдум эрса олмасининг рангини,
Не сўрарсен олма ранги ол деди.*

Бунда биринчи мисрадаги *ол* ушламоқ, тутмоқ (*қўлга олмоқ*) маъносида, иккинчи мисрада хушламоқ (*кўнгул олмоқ*) ва тўртинчи мисрада қизил (*ол олма*) маъносида ишлатилган.

*Эшитдим зулфини, биздин кечибдур.
Дедимким, кеча кундуздан кечибдур.
Агар юз ёшлуя раҳминг келурса,
Менинг ёшим икки юздан кечибдур.*

Бунда *кечибдур* 1) юзини бекитибди, 2) баҳридан ўтибди, воз кечибди, 3) ошибди, ўтибди маъноларини ифодалайди.

*Тиғи ишқинг ёрасидир бутмаган,
Дардини ҳар кимга айтиб бутмаган.
Ҳажр саҳросида оҳим ўтидин,
Онда гул ёхуд гиёҳи бутмаган.*

Бундаги *бутмаган* 1) тузалмаган, даволанмаган, 2) тугамаган, 3) унмаган, ўсиб чиқмаган маъноларидадир.

Навойдан олдинги шоирлар, унинг замондошлари ва кейинги шоирлар ҳам омонимлардан фойдаланиб туюқлар ижод этган. Туюқ шаклидаги шеърлар ҳозирги замон ўзбек оғзаки ва ёзма адабиётида ҳам учрайди:

*Қўлингдан келганча чиқар яхши от
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от.
Насиҳатим ёд қилиб ол, фарзандим,
Ёлғиз юрса, чанг чиқармас яхши от
(Э. Жуманбулбул).*

Бу парчада *от* 1) ном, шуҳрат, донг, 2) тарк этмоқ, ташламоқ, 3) ҳайвоннинг бир турини билдиради.

Шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Ҳабибий туюқларидан:

*Ез ғанимат, ерни ҳайда, дона соч,
Кексалик келмай, оқармай бошда соч.
Қушчалар боғимда яйраб сайрасин,
Энг гўзал қушдур чуғурчуқ ичра соч.*

Биринчи мисрадаги *соч* сўзи сочмоқ феълнинг ўзаги, иккинчи мисрадаги *соч* — киши бошидан ўсиб чиққан қил, тўртинчи мисрадаги *соч* қушнинг бир турини англатади.

*Боғинг атрофига ўтқаз толу тут
Юрма беҳуда, ўзингни яхши тут.
Ток учун тол эк, бўлур бир кун керак,
Уй инак бирла безалгай, пилла тут.*

Биринчи сатрдаги *тут* дарахт, иккинчи сатрдаги *тут* буйруқ феъли ва тўртинчи сатрдаги *тут* боқмоқ маъносидаги феълнинг ўзагидир.

*Асил деҳқон бўлиб, ишла тўкиб тер,
Оқ олтин бойлигинг, ўз вақтида тер,
Яна кечки қовунни оқ қировда
Узиб омборга келтир; пой тикиб тер.*

Биринчи мисрадаги *тер* киши танидан оққан томчи, иккинчи мисрадаги *тер* йиғ, тўпла, тўртинчи мисрадаги *тер* тартиб билан сирала, жойла маъносида қўлланган.

Омонимлар шундай йўллар билан вужудга келади:

1. Баъзи кўп маъноли сўзларнинг маънолари орасидаги яқинлик, боғланиш узоқлашуви ва ўзгаруви натижасида. Масалан, *кун* сўзи, биринчидан, қуёш, офтоб маъносини, иккинчидан, бир кечаю кундузни (суткани), учинчидан, сутканинг маълум қисми (кундузни), тўртинчидан, тирикчиликни (кун кечирмоқ) англатади. Кўрамизки, *кун* сўзининг бу тўрттала маънолари бир-биридан тамоман узоқлашиб кетган. Шунингдек, *ой* сўзи ҳам сайёра, вақт ўлчови (йилнинг ўн иккидан бир бўлаги), гўзал (*ой юзли, шакар сўзли дилбарим* каби) маъноларида ишлатилади.

2. Ўзак ёки негизлардан янги сўзлар ясалиши ва ясама сўз шаклларининг бир хилда бўлиши натижасида. Масалан, *ойлик*: 1) маош, иш ҳақи; 2) ўлчов, муддат (*ойлик план ор-*

тиғи билан бажарилди каби); улоқ: 1) эчкининг боласи; 2) боғланган, тугилган (улоқ ёки уланган арқон); кира — 1) йўл, сафар учун тўланадиган пул (поезд кираси, арава кираси); 2) равишдош (уйга кира солиб каби).

3) Бошқа тиллардан сўз ва терминлар ўзлаштирилиши ва шу хил сўзларнинг ўзбек тилидаги бошқа сўзлар билан шаклан ўхшаш бўлиши натижасида. Бу хил омонимлар араб тилидан, рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан ўтган сўзлар орасида кўпроқ учрайди. Мисоллар: *ошиқ* — 1) ортиқ; 2) севган (киши); *аср* — 1) юз йил, 2) пайт (*намоз аср*); *расм* — 1) сурат, 2) одат; *сафар* — 1) йўл, йўлга отланиш, 2) ой номи, сафар оyi; *сано* — 1) мақташ, 2) сурги; *банка* — 1) пул муомаласи муассасаси, 2) цилиндрик идиш; *оригинал* — 1) қўл ёзма, асл нусха, 2) янги; *операция* — 1) жароҳатланган организм қисмини кесиб ташлаш, 2) ҳарбий тактика йўли билан иш олиб бориш; *лезгинка* — 1) лезгин аёл, 2) оёқ ўйинининг бир тури; *полька* — 1) поляк аёл, 2) рақснинг бир тури ва бошқалар.

4. Айрим шева ёки диалектга хос сўзларнинг адабий тил лексикасига ўтиб, адабий тилдаги бошқа сўзлар билан шаклдош бўлиши натижасида. Чунончи *салла* — 1) мусулмонлар бошга ўрайдиган узун ва энсиз, кўпинча оқ газлама, 2) хамирдан қилинган ва ёгда пиширилган ўрама қатлама, юмалоқ хамир овқат (Тошкент диалектида); *сўри* — 1) тоқларни кўтариб турадиган, ёғочдан ёки металдан қилинган кўтарма, тиргак (Тошкент диалектида), 2) баланд ёғоч каравот (Фарғона шеваларида); *шоти* — 1) араванинг устки икки мувозий ёғочи (Тошкент диалектида), 2) юқорига (том, дарахт ёки деворга) кўтариладиган асбоб (нарвон) ва бошқалар.

5. Сўз формалари ёки товуш ўзгариши туфайли сўз шакларининг ўхшаш қолиши натижасида. Чунончи *эг* ва *эк* сўзларига сифатдош аффикси *-ган* қўшилиши натижасида, ҳар иккала сўз ҳам *экан* шаклига кириб омонимлашади.

Ҳар қандай товуш ўзгариши, диалектлараро сўзларнинг ҳар қандай йўл билан шаклан ўхшашлиги адабий тил учун омоним бўла бермайди. Адабий тилда бўлган ёки айрим диалект ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган, оммалашган ва умумий характердаги ўхшаш сўзларгина адабий тилда омоним ҳисобланади. Маҳаллий диалектларда шакли тасодифан ўхшаш қолган ва маънолари орасида боғланиши бўлмаган сўзлар, гарчи шу сўзларнинг маъноларидан бири адабий тилдаги маънога мос келса ҳам, диалектал омоним ҳисобланади. Диалектал омонимлар адабий тил учун ва адабий тилдаги омонимлар эса диалектлар учун омоним бўла олмаслиги мумкин.

Чунончи, Тошкент шевасида: *эт* — 1) айт (*опанга эт*); 2) *гўшт*. Булар адабий тил учун омоним саналмайди. Яна: *қат* — 1) қаер, қайси ер; 2) қават, қатлам ёки карра, марта; *эшак* — 1) чаён (*табу*); 2) ҳайвоннинг бир тури, иш ҳайвони. Бундай ҳодисалар айрим шеваларнинг ўз ичида омонимга ўхшаса ёки омоним саналса ҳам, умум тил, умум адабий тил учун омоним бўлмайди. Чунончи, Тошкент шевасида *чўпчай* сўзи 1) эртақ, 2) ўтин маъноларида ишлатилади. Бу сўзлар адабий тил учун омоним бўла олмайди. Чунки маъносига чўпчак сўзи адабий тил лексикасида ишлатилмайди, бу маънони ифодалаш учун адабий тилда эртақ сўзи қабул қилинган.

Адабий тилда *ўт*, *тўр*, *тур*, *уч*, *тиш*, *сиз* каби сўзлар тўла равишдаги омонимлардир. Бу сўзлар ҳозирги адабий тилда бир хилда айтилади ва бир хилда ёзилади. Аммо улар Тошкент, Самарқанд, Бухоро тип диалектлардан бошқа диалектлар, хусусан сингармонизмли шевалар учун омоним бўла олмайди. Чунки бу сўзлар сингармонизмли шеваларда фарқли равишда талаффуз этилади ва маънода ҳам фарқ қилади. Омоним бўлиш учун эса талаффузи бир хил бўлиши шартдир. Масалан, *ўт* сўзи транскрипцияда ёзганда: 1) от (олов, кўкат), 2) өт (организмнинг бир қисми); *тўр* — 1) тор (рус.сетка), 2) төр (уйнинг төри); *тур* — 1) тур (феъл); 2) тур (ранг, тус), 3) хил (түрлі-түман); *уч* — 1) уч (қалам ёки бирор нарсанинг учи); 2) үч (сон); *ун* — 1) *ун* (*буғдой уни, арпа уни*); 2) үн (овоз, товуш); *тиш* — 1) тыш (тышқи, ташқи); 2) тиш (*олтин тиш, кумуш тиш*); *сиз* — 1) сыз (зах, нам), 2) сиз (кишилик олмоши, иккинчи шахс, кўплик).

Омонимларнинг типлари, асосий группалари турли олимлар томонидан турлича баён этилади. Ўзбек тилининг лексик материаллари асосида омонимларни бир неча типга бўлиб, тасниф этиш мумкин.

Омонимлар дастлаб икки асосий группага ажралади: 1) тўлиқ ёки соф омонимлар, 2) қисман ёки функционал омонимлар.

Асл манбаи бир сўз уясидан келиб чиққан, лекин кейинчалик маъно муносабатлари узилган сўзлар тўлиқ ёки соф омонимлар группасига киради. Бу хил омонимлар кўп маъноли сўзларнинг ривожини натижасида юзага келган ва асосан бир хил сўз туркумига мансубдир. Масалан: *кун* (қуёш ва вақт ўлчови), *ой* (Ернинг йўлдоши ва вақт ўлчови) каби.

Маънолари азалдан бошқа-бошқа бўлган, турли сўз туркумларига оид ва турлича аффикслар билан қўлланадиган, тасодифий равишда айтилиши бир-бирига ўхшаб қолган сўзлар қисман ёки функционал омонимлар ҳисобланади. Маса-

лан: *от, ўт, тут, тур, туш, уч, кир, ойлик, улоқ, эккан* каби сўзлар функционал омонимлар группасига киради. Бу хил омонимларни баъзи тилшунос олимлар оморформа ёки омонимик сўзлар номи билан юритадилар.

Ички тузилиши ва ташқи жўриниши жиҳатдан омонимлар ҳар хилдир. Материали, мазмуни ва график шаклларига кўра улар олти асосий группага бўлинади.

1. Лексик омонимлар. Сўз тилнинг лексик бирлиги, маъно берувчи товушлар комплекси сифатида ўзак-негиз, сўз ясовчи аффикс, қўшма сўзлар, ҳатто бир маънони билдирувчи сўз бирикмалари каби элементларни ўз ичига олади. Шу нуқтаи назардан яхлит бир шаклдаги омонимлар ўзларининг маъно хилма-хиллиги, ясалиш ва тузилиш турлари, турли сўз туркумига мансублиги билан ҳам лексик омонимлар группасига киради. Демак, *кун, ой, уч, очқич* типидagi бир сўз туркумига оид тўлиқ ёки соф омонимлар ҳам; *от, тут, уч, улоқ* сингари турли сўз туркумига доир функционал омонимлар ҳам лексик омоним ҳисобланади.

2. Семантик омонимлар. Омонимлар сўз маъноларининг яқинлиги ёки узоқлиги, улар орасида маъно муносабатларининг борлиги ёки йўқлиги нуқтаи назаридан текширилади. Масалан, *синф* сўзи одамларнинг группага бўлиниши, чунончи: 1) ўқув группалари ва 2) ижтимоий табақаларни билдиради; *кўк* сўзи 1) осмоннинг ранги ва 2) янги ўсиб келаётган майсаларнинг туси маъноларини; *очқич* 1) бекилган эшикнинг қулфига калит солиб очадиган буюм ва 2) луғатда сўзларнинг манбаларини очиб берувчи бўлим маъноларини ифодалайди. Бу хил омонимлар маъно муносабатларига кўра семантик омонимлар саналади.

3. Морфологик омонимлар ёки оморфемалар. Омонимлар сўзларнинг қандай лексик-грамматик группага алоқадорлиги, қайси сўз туркумига кириши ва қандай йўл билан сўз ясалиши ёки ўзгартирилиши нуқтаи назаридан ўрганилади. Масалан, *от, тут, ёт, кир, уч* каби омонимлар мана шу группага киради. Чунки, *от, тут* омонимларидан 1) от туркумидаги сўзлар сифатида *отлиқ, отбоқар* ва *тутли, тутсиз, тутчи, тутзор* каби сўзлар ва 2) феъл туркумидаги сўзлар сифатида *отилди, отишди, отган* ва *тутинди, тутган* каби феъл формалари ясалади. Худди шунингдек, *ёт, кир* омонимлари 1) сифат: *ёт киши* (бегона одам) ва *кир кўйлак*, 2) феъл: *ётган экан* ва *кириб келди*; *уч* омоними 1) от сифатида: *перонинг учи, найзанинг учини* ёки *учидан, хамир учидан патир*, 2) сон сифатида: *уч киши, уч бола, учта, учтадан, учталаб, учталиқ, учинчи*, 3) феъл сифатида: *учди, учиб ўтди, учувчи, учқун*. Бундан қатъи назар, ўзак ҳолида келганда

айтилиши ва ёзилиши бир хилда бўлгани учун от, тут, ёт, қир, ўч сўзлари *сузма, тортма, кесма, ишсиз, отсиз, ўзиқ* сўзлари каби морфологик омоним ёки оморфемалар ҳисобланади.

4. Фонетик омонимлар (ёки омофонемалар). Сўз таркибидаги ҳамма нутқ товушлари деярли бир хил айтилади, лекин айрим ундош фонемалар жараңгли ёки жараңгсизлиги жиҳатидан ёзувда бир-биридан фарқ қилади. Бу хил сўзлар омофонема номи билан юритилади. Масалан: *боп — боб, соп — соб, туп — туб, тук-туг, эк — эг, ёт — ёд, сут — суд, кат — кад* ва бошқалар.

5. График омонимлар (омограф ёки омограммалар). Бир хилда ёзиладиган, лекин айрим унлиларининг узун-қисқалаги, кенг-торлиги; сўз урғусининг ўрнига қараб турлича айтиладиган ва турлича маъно англатадиган сўзлар график омонимлар ёки омографларга киради. Масалан: 1) чин — тўғри, рост (*чин гапирдингиз*); 2) чи:н — хитой, чин халқи (эски адабий тилда); 1) туш — иккинчи шахс буйруқ майлининг бирлиги, 2) ту:шь — ранг номи (*қора тушь* каби)

Сўз урғусига кўра омографлар: *олма* ва *олма*, *терма* ва *терма*, *сўзма* ва *сузма*; *йигитча* ва *йигитча*; *қизғина* ва *қизгина*, *сўтчи* ва *сут-чи*? *кетмончи* ва *кетмон-чи*? каби.

Адабий тил лексикасининг интернационал сўз ва терминлар ҳисобига бойиб бориши натижасида омографлар доираси кенгайди, унли ва ундош фонемаларнинг баъзи типлари ривожланди, сўз урғусининг роли ва аҳамияти кучайди. Масалан: *ток, тон, атлас, том, мода* каби сўзлар ҳам талаффуз, ҳам маънода фарқланади: *ток — узум, ток — электор қуввати; тон — тонмоқ феълининг ўзаги, тон — оҳанг гапининг тони* каби); *атлас* — шойининг бир тури, *атлас* — географик карта (харита) лар тўплами ва бошқалар.

Тилимизда сифат ясовчи янги морфологик белги — *ик* қўшимчасининг вужудга келиши билан сўз урғусининг ўрнига кўра фарқланувчи омографлар кўпайиб қолди. Урғу сўзнинг охириги бўғинига тушса, омограф сифат туркумига, олдинги бўғинлардан бирига тўғри келса, от туркумига мансуб бўлади. Тубандаги сўзлар бунга мисол бўла олади (биринчи сўз — от, иккинчи сўз — сифат): *агностик — агностик, агротехник — агротехник, аналитик — аналитик, биофизик — биофизик биохимик — биохимик, ботаник — ботаник, генетик — генетик, геофизик — геофизик, геохимик — геохимик, гидротехник — гидротехник, график — график, динамик — динамик, догматик — догматик, зоотехник — зоотехник, математик — математик, метофизик — метофизик, механик — механик, мистик — мистик, радиотехник — радиотехник, статистик — статистик,*

тáктик — тактíк, теорéтик — теоретíк, тéхник — технíк, электротéхник — электротехнíк, энергéтик — энергетíк, эстетíк — эстетíк каби.

6. Синтактик омонимлар (ёки омосинтагма лар). Сўзларнинг бирикиши натижасида пайдо бўлган сўз бирикмалари ёки қўшма сўзларнинг айтилиши ва ёзилишида бир хиллик туғилса, омосинтагма ёки қўшма шаклдаги омонимлар ҳисобланади. Масалан, *оқсоқол, оққуш, қорақурт, газоход* ва бошқалар. Шунингдек, *ГУМ, МГУ, ТашГУ* каби қисқартма отлар ҳам омосинтагмадир. Булардан *ГУМ* — 1) Государственное управление милиции (Давлат милиция бошқармаси), 2) Городское управление милиции (шаҳар милиция бошқармаси), 3) Государственный универсальный магазин (Давлат универсал магазини), 4) Городской универсальный магазин (шаҳар универсал магазини) каби маъноларни билдиради.

Синонимлар

Турлича товушлардан тузилган, аммо маънолари умумий ёки бир-бирига яқин сўзлар синонимлар ёки маънодошлар деб аталади. Масалан, *сабр, тоқат, чидам, тўзим* сўзларининг умумий маъноси «сабр қилиш», «чидаш» дир. Улар шу маънолари билан бир-бирига яқин. Шунингдек, *тур, нав, хил, жинс* сўзлари; *гулшан, чаманзор, гулзор* сўзлари; *қайғу, алам, дард, кулфат, ташвиш, захмат* сўзлари ҳам баъзи маъно оттенкалари бўлишидан қатъи назар, умумий бир маънога эгадир. Шунинг учун улар синонимларнинг белгилари бир тури (группаси)ни ташкил этади.

Синонимлар икки сўздан тортиб етти-саккиз, ҳатто ундан ҳам кўп сўзни ўз ичига олади. Чунончи, икки сўз: *кекса, қари; маъно, мазмун*; уч сўз: *хайрлашмоқ, хўшлашмоқ, видолашмоқ; чора, илож, тадбир*; тўрт сўз: *уялмоқ, ийманмоқ, тортинмоқ, орланмоқ; ўч, қасос, интиқом, қасд*; беш сўз: *тайёр, муҳайё, шай, тахт, ҳозир; қалбаки, сохта, ясама, сунъий, ёлғон*; олти сўз: *овоз, товуш, ун, садо, сас, бонг; чидам, бардош, сабр, тоқат, тоб, тўзим*; етти сўз: *овқат, таом, озиқ, томоқ, емиш, негмат, хўрак; қизиқ, ғалати, ажойиб, аломат, антиқа, ажаб, ажиб*; саккиз сўз: *озгина, пича, сал, хиёл, жиндак, қитдай, андак, жичча; ўжар, қайсар, қийиқ, тихир, баттол, акс, саркас, камбаҳс* ва шу кабилар.

Тилшунос олимлар маъно хусусиятларини кўзда тутиб, синонимларга турлича таъриф берадилар. Таърифнинг хилма-хиллиги аслида синонимик группадаги сўзларнинг маъноларига қарашнинг бир хил эмаслигидан келиб чиққан. Синонимларнинг ҳар хил айтилиши ва ҳар хил ёзилиши бобида эътирозлар йўқ. Маълум синонимик тўдага кирган ҳар бир

сўз ўзига хос маъно, хусусият ва маъно оттенкларига эга бўлганидан кейин унинг шакли — товуш состави, талаффузи ва ёзилиши ҳар хил бўлиши табиий. Демак, синонимлар маъносини, мазмуний қийматини тўғри англаш ва шунга мувофиқ равишда тўғри таъриф бериш ғоят муҳимдир.

Синонимларнинг энг муҳим ва ўзига хос белгиси унда маъно асосий ва етакчи роль ўйнашидир. Шунинг учун ҳам синонимлар сўзларнинг маъно категорияларидан бири ҳисобланади. Олимлар таърифида синонимлар маъносига алоҳида эътибор берилиши бежиз эмас.

Баъзи олимлар маълум синонимик группалардаги сўзларнинг маънолари орасидаги боғланишга, хусусан умумий маънога ортиқча баҳо бериб, маънолари бир хил сўзлар синонимлар, десалар, бошқалари синонимларнинг логик қийматини кўзда тутиб, бир хил ёки бир-бирига яқин тушунчаларни ифодаловчи сўзлар синонимлар дейдилар. Бу таърифларга эътироз билдирувчилар синонимларнинг ўзларига хос оттенкаларини асосга олиб ва у оттенкани тушунчага боғлаб, бошқачароқ таъриф бериш ғояларини илгари сурадилар: тушунчанинг оттенкаларини ифодаловчи, маънолари яқин сўзлар синонимлардир; бир тушунчани ифодаладиган ва бир-биридан ё маъно оттенкалари, ё стилистик ранг билан, ёки ҳар иккала хусусият билан фарқланадиган сўзлар синонимлардир. Таърифлар сонини яна кўпайтириш мумкин.

Синонимларнинг моҳиятини тўғри тушуниш учун икки нарсани бир-биридан фарқлаш зарур: 1) тушунча ва сўз, уларнинг ўзаро муносабати, 2) сўз ва унинг маънолари, ҳар бир сўзнинг ўзига хош маъно оттенкалари.

Тушунча предмет, белги, воқеа, ҳодиса, ҳаракат, процесс ва шу кабилар ҳақида кишиларнинг тасаввури бўлиб, сўз шуларнинг маълум товуш комплекси воситасида тилда реаллашуви демакдир. Тушунча сўзга, сўз эса тушунчага тўла равишда мос кела бермайди. Сўз тушунчанинг айнан ўзи бўлганда эди, тушунча ҳамма жойда ва дунёдаги ҳамма тилда фақат бир хил товуш комплекси билангина ифодаланган бўлур эди. Аксинча, ҳар тилда тушунчанинг ифодаси бошқа-бошқадир.

Сўнгра, сўз тушунчанинг ҳамма томонини қамраб ололмайди, балки унинг моҳияти ва муҳим томонини, асосий хусусиятларинигина акс эттиради. Тушунчанинг бошқа томони ва бошқа хусусиятлари бошқа сўзлар билан ифодалананади. Шу сабабли тилда маънодош сўзлар вужудга келади.

Объектив борлиқ киши миёсида бир хилда акс этади ва яхлит тушунча ҳосил қилади. Тушунча логик категория бўлиб, қисмларга ва оттенкаларга ажралмайди. Яхлит тушунчани

ҳар томонлама ифодалаб бериш учун бир қанча сўз ёки сўз-нинг турли маъно оттенкалари бўлиши мумкин. Шу томондан қараганда, бирдан ортиқ сўзнинг ўзаро синоним бўлиши учун айнан бир тушунчани ифодалаши керак, деган талабнинг ўзи тўла ва тугал бўлиб чиқмайди. Чунки, тушунчанинг тўла ифодаланиши фақат синонимларгагина ёки маълум синонимик группанинг ўзигагина боғлиқ эмас; бир группада синонимлар қанча кўп ва қанча ортиқ бўлмасин, тушунчанинг тўла ифодаланмай қолган томони бўлиши турган гап.

Синонимларни таърифлаганда, бир таъриф доирасига унинг барча хусусиятларини: маъноси ва шакли, маъно оттенкалари, эмоционал, экспрессив, стилистик ва бошқа ҳамма белгиларини тақиштириб, қориштириб юбориш ҳам бўлмайди ва буларнинг ҳаммасини бир таъриф доирасида жойлаштириш мумкин ҳам эмас. Чунки синонимларнинг санаб ўтилган белгиларидан бошқа белгилари ҳам бўлиши мумкин.

Шу сабабли синонимлар таърифида уларнинг маъноларини умумлаштирувчи асосни (мазмунини) ва синонимларнинг айтилиши ёки ёзилишини (шаклини) ҳисобга олишнинг ўзи кифоя. Қолган масалалар, яъни синонимик группага кирган сўзларнинг маъно оттенкалари, эмоционал, экспрессив ва стилистик ҳамда бошқа хусусиятлари фактик материаллар анализи изоҳида кетма-кет очила боради ва ўрни билан ўзига мос равишда кўрсатиб ўтилади.

Синонимларнинг маънолари бир хил дейилганда, уларнинг бир маънони англатиши кўзда тутилади. Шунга кўра маънолари бир ёки бир хил, айтилиши ва ёзилиши турлича бўлган сўзлар синонимлар дейилади каби таъриф берувчиларнинг мулоҳазалари тўғри бўлиб чиқмайди. Чунки сўзлар маъноси айнан бир бўлса, у ҳолда синоним бўла олмайди, бундай сўзлар дублет ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида дублетлар анча. Улар сўз таркибидаги баъзи унли ёки ундош товуш ёхуд баъзи морфологик элементнинг ўзбек тили тарихида, айрим шева ва диалектлар талаффузи заминида бошқачароқ айтилиши, бошқа тиллардан айтилиши натижасида вужудга келган. Умуман олганда, бир тилнинг ўзида, шу тилнинг материали асосида бир маънони билдирувчи икки ёки ундан ортиқ сўзнинг бўлиши ғайри табиий. Шундай экан, синонимларнинг ўзларига хос маъно оттенкаларини ҳисобга олмай, уларни бир маънони ифодаловчи сўзлар деб таърифлаш тўғри эмас.

Синонимлар тарихий ҳодиса. Тилнинг сўз бойлиги ортиши, ривожланиши билан синонимлар доираси кенгая боради. Синонимларнинг тараққиёти, тилда янгидан-ян-

ги синонимларнинг пайдо бўлиши сўз бойлигининг ривожига боғлиқ.

Синонимлар тилда турли йўллар билан вужудга келади.

1. Воқеа, ҳодиса, предмет ва унинг белгиларини аниқроқ кўрсатиш ниятида бир тилнинг ўз ички имконияти асосида турлича маъно оттенкаларига эга бўлган сўзларнинг яратилиши натижасида: *бурун* ва *олдин*; *ён* ва *ёқ*; *англамоқ*, *тушунмоқ* ва *уқмоқ*; *тутмоқ* ва *ушламоқ*; *тагин* ва *яна*; *бекитмоқ* ва *яширмоқ*; *қари* ва *кекса*; *бет* ва *юз*; *эл* ва *юрт*; *куйдирмоқ* ва *ёндирмоқ* каби.

2. Адабий тилдаги айрим сўзларга қўшимча равишда маҳаллий диалект ва шевалардан сўз олиш натижасида: *ака* ва *оға*; *ука* ва *ини*; *товуш* ва *сас*; *узоқ* ва *олис*; *гўзал* ва *сулув*; *қўрс* ва *тўнг*; *нарвон* ва *шоти*; *қалампир* ва *гаримдори*; *изламоқ* ва *ахтармоқ* каби.

3. Турли халқлар тилидан сўз олиниши натижасида; *буйруқ*, *фармойиш* ва *фармон*; *кўк* ва *осмон*; *чин* ва *рост*; *ёлғиз* ва *якка*; *булоқ* ва *чашма*; *япроқ* ва *барг*; *товуш* ва *овоз*; *тўзон* ва *чанг*; *ўрناق* ва *намуна* (кейинги сўзлар форс-тожик тилидан ўзлаштирилган); *куч* ва *қувват*; *айш* ва *ишрат*; *буюк*, *улуғ*, *катта* ва *зўр*; *билим* ва *маърифат*; *муносабат* ва *алоқа*; *эл* ва *халқ*; *турмуш* ва *ҳаёт*; *чидам* ва *сабр*; *теварак* ва *атроф*; *кенгаш* ва *маслаҳат*; *севги* ва *муҳаббат* (кейинги сўзлар араб тилидан ўзлаштирилган); *мафкура* ва *идеология*; *мавзу* ва *тема*; *усул* ва *метод*; *лойиҳа* ва *проект*; *ташвиқот* ва *агитация*; *тарғибот* ва *пропаганда*; *улуғ* ва *гигант*; *назария* ва *теория* (олдинги сўзлар араб тилидан, кейингилари эса рус тили орқали кирган интернационал сўзлардир).

Кўриниб турибдики, синонимларнинг материал асослари турлича бўлиб, улар умумий маънолари асосида ўзаро боғланганлар; ҳар бир синонимик гурпуага кирган сўзлар маъно оттенкаларига кўра бир-биридан фарқ қиладилар. Синонимларнинг ўзларига хос шу хил маъно тафовутлари айрим ҳолларда бирининг ўрнига иккинчисини ишлатишга имкон бермаслиги мумкин. Масалан, *катта одам*, *зўр одам*, *улуғ одам* бирикмаларида *катта* сўзи, асосан, кишининг вазифаси ёки гавда тузилиши, жисмоний томондан юксаклигини; *зўр* сўзи жисмоний ва маънавий жиҳатдан ортиқ кучга эга эканлигини, *куч* ва *қувват* ёки билим даражаси ортиқлигини; *улуғ* сўз эса кишининг мартабаси ва фазилати юқорилигини, ҳар томонлама буюклигини билдиради. Шу хил маъно фарқлари кўзда тутилганда, бу сўзларни бир-бири билан алмаштириб ишлатиш мақсадга мувофиқ келмайди. Бундай фарқлар *камқувват*, *ожиз*, *кучсиз*; *ҳийла*, *найранг*; *куйдирмоқ*, *ёндирмоқ* синонимларида ҳам мавжуд. Шу нозик маъно оттенкаларига

эътибор берилса, улар бири иккинчисининг вазифасини ўтай олмаслиги равшан бўлиб қолади.

Демак, синонимларнинг маъно оттенкалари ва қўлланиш доираси бир хил эмас. Синонимик группадаги сўзлардан бири одатда маъно ва қўлланишда етакчи мавқе эгаллаб туради. Бу сўз шу группада синоним бўлиб келган сўзлар маъносини умумлаштириш учун хизмат қилади.

Масалан, *ботир, баҳодир, қаҳрамон, жасур, довюрак, қўрқмас* сўзлари бирор иш-ҳаракатга ёки кураш ва жангга жасорат билан киришув мазмуни билан бир синонимик группага уюшган. Мана шу олти сўзни ўз ичига олган синонимик группада *ботир* сўзи етакчи роль ўйнайди ва ўз маъноси атрофида бошқа сўзларни уюштиради. Бундай етакчи маъноли сўз доминант деб юритилади. Маълум синонимик группадаги сўзлар доминант атрофига уюшган бўлади ва мана шу доминант орқали баён қилинган мазмунни тўлдириш, кенгайтириш ва унга аниқлик киритиш учун хизмат қилади. Масалан, *кўп, анча, талай, мўл, сероб, сонсиз, саноқсиз, беҳисоб* сўзлари орасида *кўп* сўзи доминант ҳисобланади ва бирор предмет, белги, процесснинг миқдордан ортиқлигини билдиради. Шунга синоним бўлиб келган *анча, талай* сўзлари миқдорнинг нисбатан бирмунча камроқлигини, *сонсиз, саноқсиз, беҳисоб* сўзлари эса миқдорнинг жуда ҳам зиёд эканлигини англатади. Шу маъноларига кўра, бу синонимларнинг тилда ишлатиладиган муайян ўринлари бор. Шу группадаги синонимлардан *мўл* ва *сероб* сўзларини *сув сероб* — *сув мўл* тарзида айрим контекстларда ўрин алмаштириш мумкин. Лекин *мўл ҳосил учун кураш* бирикмасида *мўл* сўзи ўрнига *сероб* сўзини ишлатиш мумкин эмас. Шунга ўхшаш, *мазали, таъмли, лаззатли, тотли, ширин, лазиз, хуштаъм* синонимлари орасида, *мазали* сўзи доминант бўлиб, бошқалари шу сўз теварагида уюшади. Аммо ҳар бир синоним ўз маъно оттенкаси билан бир-биридан ажралади.

Синоним сўзларнинг муҳим белгиси бир группадаги сўзларнинг маъно томондан бир-бирига яқинлигидир. Шунинг учун ҳам улар умумий бир маъно теварагига уюша олади ва бир синонимик группани ташкил қила олади. Масалан, *уятсиз, орсиз, номуссиз, шармсиз, ҳаёсиз, ибосиз, андишасиз, бетсиз, юзсиз, беномус, беҳаё, бешарм, беибо, сурбет, шарманда* сўзлари маънолари жиҳатдан ўзаро яқин бўлганлиги учун ҳам шу маънолари билан кишини салбий томондан тавсифловчи *уятсиз* сўзи маъноси теварагига жипслашган. Бу ўн беш сўз маъно умумийлиги асосида бир синонимик группани ташкил этган.

Маънолари бир-бирига яқин бўлган ҳар қандай сўзлар ҳам ўзаро синоним бўла бермайди. Чунончи, *олма, нок, нашвати,*

олхўри, хурмо, жийда, ўрик, шафтоли, беҳи, анжир, узум, анор сўзлари мевали дарахт ва уларнинг ҳосилини билдиради, шу хусусиятлари билан декоратив ёки мевасиз дарахтлардан фарқ қилади. Мевали дарахт ёки уларнинг маҳсулини ифодалаш жиҳатидан ўзаро яқин бўлган бундай сўзларни синоним сўзлар деб ҳисоблаб бўлмайди. Чунки бу сўзларнинг ҳар бири конкрет предмет тушунчасини, мевали дарахтларнинг турли навларини англатади. Шунингдек, *стол, стул, каравот, чойнак, пиёла, патнис, лаган, қозон, товоқ, шкаф, жавон, диван* каби конкрет предметларни — рўзғор буюмлари номларини билдирувчи сўзлар ҳам, гарчи ҳаммаларининг мажмуи рўзғор ашёси деган тасаввурни англатса-да, ўзаро синоним бўла олмайди. Шундай экан, *чайла, чодир, ўтов, хона, уй, том* сўзлари ҳам синоним ҳисобланмайди. Чунки бу сўзлар этнографик маънода турар жойнинг турлари ёки хилларини, уларнинг ҳар қайсиси вазифаси ва материал асоси бошқа-бошқа бўлган ҳодисаларни билдиради.

Демак, синонимлар дейилганда характери жиҳатдан турли, лекин бирор хусусиятига кўра яқин бўлган предмет, воқеа, ҳодиса, процессни англатувчи сўзлар эмас, балки воқеа-ҳодиса, предмет ёки уларнинг белгисини ҳар томонлама тасвирлаб бевувчи сўзлар кўзда тутилади. .

Маълум синонимик группани ташкил қилувчи сўзлар орасида баъзан кўп маъно билдирувчи ёки омоним сўзлар ҳам учрайди. Масалан, *ошиқ* ва *хуштор*, *ўт* ва *олов*, *кўк* ва *осмон* каби. Бу сўзларнинг биринчиси иккинчисининг синонимик варианты бўла олишига шубҳа йўқ. Аммо булардан *ошиқ*, *ўт*, *кўк* сўзлари омоним сўзлар группасига киради. Бу сўзлардан *ошиқ* хуштор маъносидан ташқари яна ортиқ маъносини ва илик устидаги бир парча суяк маъносини ҳам билдиради. Шунингдек, *ўт* буйруқ феълининг ўзагидир. Ички анатомик аъзолардан бири ҳам *ўт* дейилади. Тилимиздаги *ўтакамни ёрдин* иборасида *ўтака* сўзи ана шу кейинги *ўт* сўзидан ясалган. Энди *кўк* сўзига келсак, у осмон сўзининг синонимик варианты сифатида қўлланилиши билан бирга, яна ранг турларидан бирини билдиради. Бундан ташқари, *кўк* сўзи яна майса, сабза каби маъноларни ҳам ифодалайди. Яъни *кўк* сўзи полисемантик сўзлардандир. Бу ҳол синонимия, омонимия ва полисемия орасида маълум даражада боғланиш борлигини кўрсатади. Аммо ҳар қандай боғланиш ва алоқа бўлишидан қатъи назар, полисемия, омонимия ва синонимия сўзларнинг муайян маъно категориялари сифатида бир-бирларидан принципиал фарқ қилувчи ҳодисалардир.

Синонимларнинг полисемантик (кўп маъноли) сўзлардан фарқи шундай:

Полисемияда айни бир сўзнинг ўзи бир қанча маънони англатади. Масалан, *пахта* — 1) техника экинининг бир тури, пахта ўсимлиги: *минг гектар жойга пахта экилди; пахта қий-фос униб чиқди* (бунда чигит маъносида); *пахта чеканка қилинди* (бунда пахта ўсимлиги—ғўза маъносида); 2) пахта ҳосили: *пахта йиғиб-териб олинди*; 3) чигитсиз пахта: *аптекадан бир пачка пахта олиб келди* каби.

Синонимлар предмет, белги ёки процессни ҳар томонлама изоҳлаб беради. Масалан: *Пахтани жадал терайлик* гапидаги *жадал* сўзини *тез ёки илдам* сўзларининг бири билан алмаштириш мумкин. Бу сўзлар синонимлардир. Шунингдек, *тоза, озода, покиза* сўzlари ҳам ўзаро синонимлар ҳисобланади. Бу сўзлар, асосон, бир тушунча, тасаввурни ифодалайди.

Синонимларнинг омонимлардан фарқи шундай:

Омоним сўзларнинг формаси бир, лекин маънолари ҳар хил. Масалан, *қўноқ* икки хил маънони билдиради: 1) дон экинларидан бир турини англатади, 2) узоқ муддатга ёки тунда ётиб қолиш учун келган меҳмон маъносида ишлатилади. Иккинчи хил маънода *қўноқ* сўзи меҳмон сўзига синоним бўлиб келади, лекин дон маъносидаги *қўноқ* сўзи синонимик қаторга кирмайди.

Шундай қилиб, кўп маъноли ва омоним сўзлар ўзларининг ҳамма белги ва барча маъно хусусиятлари билан эмас, балки ўзларининг умумлаштирувчи маънога тобе томонлари билан шу вазифада қўлланадиган сўзлар группасига синоним бўлиб келади.

Демак, синоним сўзлар маънода умумлаштирувчи сўз атрофида группаланиши билан характерланади. Синоним сўзлар группаси синонимик уя номи билан ҳам юритилади. Бир синонимик уяга кирган сўзлар ўзларига хос нозик маъно оттенкалари билан ўша группадаги сўзлар орасида маълум ўрин олади ва шу ўринларига мўс равишда синонимик қаторни ташкил этади. Юқорида айтилганидай, синонимик қаторда бир сўз доминант бўлади ва у синонимик қатордаги бошқа сўзларнинг маъноларини умумлаштириш учун хизмат қилади.

Айни бир сўзнинг доим бир синонимик қатор сафида бўлиши шарт эмас. Хусусан, кўп маъноли сўзлар ўзларининг айрим маънолари билан бир хил синонимик қаторга кирса, бошқа маънолари билан бошқа синонимик қаторга кириши мумкин. Омонимлар тўғрисида ҳам шуни айтиш керак. Масалан, *қобил* сўзи бир ўринда *ювош, мулоим, мўмин* сўзлари билан бир синонимик қаторда келса, иккинчи ўринда *қобилиятли, салоҳиятли, истеъдодли, талантли, лаёқатли* сўзлари билан синоним бўлади.

Синонимлар ўз характерига кўра иккига бўлинади: 1) барқарор синонимлар, 2) ўзгарувчан синонимлар.

Маълум синонимик группани ташкил этувчи сўзлар ҳар қандай шароитда ҳам муайян бир синонимик қаторда ишлатилса, бу хил сўзлар барқарор синонимлар ҳисобланади. Кўпинча кам сўзли синонимик уяларда синонимик қатор туроқ ҳолда бўлиб, барқарор синонимларни вужудга келтиради.

Мисоллар: *воқеа, ҳодиса; гувоҳ, шоҳид; безак, зийнат, ҳашам; безакли, зийнатли, ҳашамли; маош, мояна; хурсанд, шод, хуррам, хушвақт, хушнуд; ишчан, ҳаракатчан, тиришқоқ, ғайратли, серғайрат, серҳаракат* каби.

Синонимларнинг барқарорлиги ёки турғунлиги сўз маъноларининг характерига боғлиқ. Масалан, *ҳаво* сўзи, асосан, уч хил маънода қўлланади: 1) осмон маъносиди: *самолёт ҳавога кўтарилди* (бу маънода *ҳаво* сўзи *осмон, кўк, само, фалак* сўзлари билан бир синонимик қаторда келади); 2) об-ҳаво маъносиди: *ҳаво бугун булут* (бу маънода *ҳаво* сўзи *об-ҳаво* сўзи билан бир синонимик қаторда келади); 3) *ҳаво* маъносиди: *ҳаво олиш, ҳаво чиқариш* (бу хил контекстларда *ҳаво* сўзини нафас, дам сўзлари билан алмаштириш мумкин: *ҳаво олиш — нафас олиш* каби). Булардан ташқари, *ҳаво* сўзининг ғурур, кибр маъноси ҳам бор: *ёшлик ҳавоси — ёшлик ғурури* (солиштиринг: *кибр-ҳаво*). Бу маънода *ҳаво* сўзи ғурур, кибр каби сўзлар билан бир синонимик қаторда кела олади. Шундай экан, *ҳаво* сўзини турғун ёки барқарор синонимлар группасига киритиб бўлмайди. Бундай сўзлар маълум шароитда муайян синонимик қаторда қатнашса, бошқа ҳолларда бошқа хил синонимик қаторда иштирок этади. Масалан, *сафар, марта, дафъа, карра, бор* сўзлари бир синонимик қаторни ташкил қилади. Шунга кўра бу сўзлар *бир сафар, бир дафъа, минг марта, беш карра, юз бор* каби бирикмаларда синонимик вариант сифатида ишлатилади. Аммо булардан *сафар* сўзи *саёҳат* сўзи билан яна бир хил синонимик қаторни ташкил этади: *сафарга кетди — саёҳатга кетди* каби.

Мана шундай бир ўринда муайян бир синонимик қаторда, иккинчи ўринда бошқа хил синонимик қаторда қатнашувчи сўзлар ўзгарувчан ёки беқарор синонимлар ҳисобланади. Юқорида келтирилган мисолларда *қобил, ҳаво, сафар* сўзлари ана шу хил типдаги ўзгарувчан синонимлар ҳисобланади.

Демак, маълум синонимик группани ташкил этувчи сўзлар орасида баъзилари ўз хусусиятини сақлаб, барқарор синонимлар сафида қолади, баъзилари эса бошқа синонимик группада ҳам иштирок этади. Шунга қараб синонимларнинг типлари белгиланади.

Синонимлар тузилиши жиҳатдан учта асосий группага ажраллади: 1) содда синонимлар, 2) мураккаб синонимлар, 3) бирикмали синонимлар.

1. Содда (сўзли) синонимлар. Бу хил синонимлар ўзакдан, негиздан ёки ўзак ва негиздан ташкил топади. Шунга кўра содда синонимлар бир неча кўринишга эга:

1) Ўзакнинг ўзи билан ифодаланган синонимлар. Булар туб сўзли синонимлар деб юритилади. Бир синонимик қатордаги сўзлар нуқул ўзаклардан иборат бўлади: *катта, улғу, буюк, зўр, азим, улкан, гигант; одам, киши, инсон, башар; фикр, зикр, хаёл, ўй* каби.

2) Ўзакка турли морфологик элементлар қўшилиши билан ифодаланган синонимлар. Бунда бир синонимик қатордаги сўзлар нуқул негиздангина иборат бўлмоғи мумкин: *сонсиз, саноқсиз, чексиз, ҳисобсиз; кучли, қувватли, бақувват; мўлчилик, серобчилик, кенчилик, тўкинчилик, маъмурчилик; йўлдош, ҳамроҳ; фикрдош, маслакдош* каби.

3) Бир синонимик қаторда туб ва ясама сўзлар аралаш кела олади: *аранг, зўрга, базўр, зўрғатдан; батафсил, муфассал, мукаммал, тўла, тўлиқ, тўлиғича; ҳеч, асло, асти, сира, зинҳор, мутлақо, бутунлай* каби.

2. Мураккаб (шаклли) синонимлар. Бу хил синонимларнинг айримлари қўшма сўзлардан ташкил топади. Шунингдек, мураккаб синонимларнинг баъзилари жуфт ҳолда ишлатилади, баъзилари эса нутқда параллел ишлатилади.

1) Қўшма, ясама, туб сўзлардан ташкил топган синонимик қаторлар: *довюррак, ботир, қўрқмас, жасур; шод, хуррам, хурсанд, хушнуд, хушбақт* каби.

2) Жуфт ҳолда ишлатиладиган синонимлар, *эл-юрт, бахтсаодат, куч-қувват, омон-эсон, соғ-саломат, ор-номус, қадрқиммат, ҳурмат-эҳтиром, қадду қомат* каби. Бу хил синонимлар синонимик жуфтлар номи билан юритилади.

3) Тиллар биридан иккинчиси сўз олганда маънолари бир-бирга яқин бўлган сўзлар ҳам ўтиб қолади. Масалан, *агитация* ва *ташвиқот*, *пропаганда* ва *тарғибот*, *классификация* ва *тасниф*, *проект* ва *лойиҳа*, *экономика* ва *иқтисод*, *тема* ва *мавзу*, *форма* ва *шакл*, *процесс* ва *жараён*, *станок* ва *дастгоҳ* каби. Шу хилда маънолари яқин сўзлар ўртасида маълум давргача кураш давом этади, ниҳоят, бири ғолиб чиқади. Унгача ҳар иккаласи алмашилиб қўллана беради.

Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бойлигида бундай синонимлар кўпроқ арабча ва интернационал сўзлар шаклида бўлиб, улар ўзаро қўлланишда фарқланади, баъзи соҳада (бадий адабиётда, хусусан поэзияда) арабча, баъзи соҳада (илимий-фанний терминлар ва публицистикада) интернационал.

сўзлар кўп қўлланади. Бу хил сўзларнинг параллел ишлатилишини ҳисобга олиб, синонимларнинг бу типи эквивалентли синонимлар деб номланди.

3. **Б и р и к м а л и с и н о н и м л а р.** Синонимик қатордаги сўзлар орасида сўз бирикмалари орқали ифодаланган синонимлар ҳам учрайди. Бу хил бирикмалардан баъзилари кўшма сўз, баъзилари турғун сўз бирикмаси кўринишига эга бўлади. Бундан қатъи назар, улар туб, кўшма ё бирикма шаклида бир синонимик группани ташкил қилади.

Бирикмали синонимларнинг тузилиш турлари тубандагича:

1) Бир сўз ҳукмидаги бирикма ва сўзлардан ташкил топган синонимик қаторлар: *ёрдам бермоқ, ёрдам кўрсатмоқ, ёрдамлашмоқ; фарқ қилмоқ, тафовут қилмоқ, фарқламоқ; иштирок этмоқ, қатнашмоқ* каби.

2) Эвфемистик сўз ёки сўзлар бирикмаси орқали ифодаланган синонимлар: *бошни икки қилмоқ, уйлантирмоқ; оғир оёқ, ҳомиладор* каби.

3) Сўз ва идиоматик иборалар билан ифодаланган синонимлар: *жонини жабборга бермоқ, берилиб ишламоқ; қўлини қўлтиққа урмоқ, умидсизланмоқ; тишини қайрамоқ, ўчакишмоқ; тилини тишлаб қолмоқ, бармоғини тишламоқ, ачинмоқ, ўкинмоқ; кўз бўямачилик қилмоқ, алдамоқ* каби.

Синонимлар фикрни нутқда аниқ, бутун тафсилотлари билан ифодалашда, таъсирчан баён қилишда, стилнинг хилма-хил, рангдор ва рагон чиқишида катта аҳамиятга эга. Ўзбек тили синонимларга роят бой тилдир.

Шоирлар ва адиблар ўз асарларида синонимларнинг турли вариантларидан кенг фойдаланадилар. Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин.

Шоир Ҳамид Олимжон шеърларидан:

- 1) *Баҳри англар меҳнатнинг сирин,
Бахт қидирар ҳалол меҳнатдан,
Оппоқ пахта, коллектив ҳаёт,
Қутултирар азоб, уқубатдан.*
- 2) *Ҳамма хурсанд, ўзида йўқ шод,
Етганига шундайин дамга;
Баҳрини узатар колхози
Тошкентдаги катта байрамга.*

Шоир ва драматург Қомил Яшин асарларидан:

- 1) *Қокили гул, кўйлаги нур баҳорнинг —
Қучоғида яйра, яшна, қанот қоқ.*
- 2) *Унганман қип-қизил шуъла кўйнида*

*Ғам, алам, қайғуга улфат эмасман.
Бахт топдим шу янги ҳаёт йўлида,
Жон борки, бу йўлдан нари кетмасман.*

Синонимлар маънолари ва қўлланиш доираларига кўра уч группага бўлинади: 1) идеографик синонимлар, 2) эмоцияли синонимлар, 3) экспрессив-стилистик синонимлар. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида яна бир неча турга ажралади.

Идеографик синонимлар. Сўзлар ўзларининг туб маънолари билан синонимларнинг муайян группасини ташкил этади. Бу хил синонимларга сўзларнинг ўз маъноларидан бошқа маъно ёки бошқа вазифа юклатилмайди. Сўзлар асл лексик маъноларида қўлланганлиги учун бундай синонимлар идеографик синоним деб юритилади.

Бу группага кирган синонимлар ижобий ёки салбий маъно англатиши мумкин. Бир синонимик қатордаги ҳамма сўзлар ижобий бўлса, нуқул салбий маъно англатадиган бошқа синонимик қатордан мазмунан фарқ қилади.

Масалан, 1) ижобий маънодаги синонимлар: *ишчан, ҳаракатчан, ғайратли, тиришқоқ; фойда, наф, манфаат; яхши, дурӯст, тузук, жойида, соз; рост, тўғри, чин, ҳақ* каби; 2) салбий маънодаги синонимлар: *дангаса, ялқов, танбал, иш ёқмас; зарар, зиён, футур; ёмон, расво, ярамас, бўлмағур, но-бон; ёлғон, нотўғри, бекор, ноҳақ* каби.

Бир синонимик қатордаги сўзларнинг баъзилари ижобий, баъзилари эса салбий маънода қўлланиши мумкин. Масалан, *юз* сўзининг *жамол, чеҳра, рухсор, ораз* каби синонимлари шеърий асарларда ижобий маънода, *афт, башара* каби синонимлари кўпроқ салбий маънода, *бет, дийдор* каби синонимлари эса, ўрнига қараб, ҳам ижобий, ҳам салбий маънода ишлатилади. Масалан, *юзингдан ўргулай, дийдорингга бир тўғй* каби контекстларда *юз* ва *дийдор* сўзлари ижобий маънода қўлланган бўлса, *юзинг қурсин, бетингни кўрмай, дийдоринг ўчсин* контекстларида *юз, бет, дийдор* сўзлари салбий мазмунда қўллангандир.

Нейтрал синонимлар ижобий ёки салбий эмоция билдирмайдиган, ҳаммиша холислигича қоладиган сўзлардир. Демак, улар бир синонимик группа доирасида табақаланмайди, балки бу типдаги сўзларнинг ўзи яхлит ҳолда бир синонимик қаторни ташкил этади. Бунга тубандаги синонимлар мисол бўла олади: *пайқамоқ, сезмоқ, фаҳмламоқ; жуда, ғоят, ниҳоят, бениҳоя, роса, тоза, хўп, чунон; бисёр, кўп, обдан; дастлаб, аввал, олдин* ва бошқалар.

Бир синонимик группадаги сўзлардан баъзиларининг маъноси кенг, баъзилариники эса тор бўлиши мумкин. Шунга кўра, улар кенг маъноли синонимлар ва тор маъноли синонимлар деб юритилади. Масалан: *кўп, мўл, сероб, талай, анча* синонимларидан *кўп, мўл, сероб* кенг маъноли, *талай, анча* тор маъноли синонимлардир; *чиройли, гўзал, кўркем, сулув, хушрўй, хусндор* синонимларидан *чиройли, гўзал, кўркем* кенг маъноли, *сулув, хушрўй, хусндор* тор маъноли синонимлардир. Синонимларнинг кенг ёки тор маънолилиги нисбийдир. Уларнинг маъно фарқлари бир синонимик қатордаги сўзларни қиёслаганда ёки контекстдаги мазмунларини таққослаганда маълум бўлади. Синонимлар кучли ёки кучсиз маънолари билан ҳам бири-биридан ажралади. Предмет (кенг маънода) ва унинг хоссалари, предметнинг ранги, сифати, ҳолати, иш-ҳаракати ва шу каби хусусиятларида бўлган ориқлик ё камлик синоним сўзларнинг маъноларида ўз ифодасини топади. Бундай ҳодисаларни англишда от туркумидаги сўзларнинг маъноси, сифатларнинг қиёсий, орттирма даражалари ва интенсив формалари, феълларнинг мазмуни айниқса муҳим роль ўйнайди.

Масалан: *ботир, баҳодир, қаҳрамон, жасур, довюрак, қўркемас* синонимларидан *ботир, баҳодир, қаҳрамон* — кучли маънода, қолганлари эса бу белгига нисбатан кучсиз маънода; *овора, сарсон, саргардон* синонимлари орасида *саргардон* сўзи *сарсон* сўзига қараганда кучли, *сарсон* сўзи эса *овора* сўзига нисбатан кучли; *урмоқ, сўкмоқ, савамоқ, калтакламоқ, дўппасламоқ* синонимлари орасида *дўппасламоқ* кучли маънони билдиради. Қиёс этинг: *ширинроқ, ширин, жуда ширин; каттароқ, катта, жуда катта, ғоят катта; оқиш, оқроқ, оқ, оппоқ; кўкиш, кўкимтир, кўк, кўм-кўк.*

Эмоцияли синонимлар. Кишиларнинг руҳий кечирмалари, ҳаяжон ва тўлқинланишлари, севинч ва қўрқув, ғазаб ва нафрати эмоция демакдир. Синонимлар ўзларининг лексик маъноларини сақлаганлари ҳолда эмоция-туйғуларни ҳам нутқда акс эттириш учун хизмат қилади. Шунга кўра, бу хил синонимлар эмоцияли, эмоционал бўёқли ё эмоционал рангдор синонимлар деб юритилади.

Воқеа ёки ҳодисанинг характериға қараб эмоцияли синонимлар кучли ё кучсиз, ижобий ё салбий маъноларда бўлиши мумкин. Бу маънолар, ўрниға қараб, бир сўз ёки сўзлар бирикмаси орқали ифодаланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *роҳат, ҳузур, маза, фароғат; шўх, ўйноқи; ёқимли, севимли* каби сўзлар ижобий маънода; *азоб, уқубат, жабр, ситам, ғурбат, озор, алам, заҳмат; ғам-*

гин, қайғули, мунгли, ҳасратли каби синонимлар салбий маънодаги эмоционал рангли синонимлар жумласига киради.

Адабий тил ижобий ва салбий маънодаги сўзларга шу қадар бойки, бундай сўзлар ўрни билан эмоционал синонимлар вазифасида ҳам ишлатилади. Чунончи, ижобий маънода: *инсонпарвар, халқпарвар; маърифатпарвар, маданиятпарвар; меҳрибон, ғамхўр, жонкуяр; доно, ақлли, идрокли; инсофли, тавфиқли; чидамли, бардошли, тоқатли, тўзимли* ва бошқалар; салбий маънода: *иблис, шайтон; ифлос, мараз; фирибгар, ёлгончи, алдамчи, кўзбўямачи; хиёнатчи, жиноятчи; фисқу фасод, фисқу фужур; қотил, жаллод, одамхўр* ва бошқалар.

Салбий маънодаги эмоцияли синонимлар тарихий-бадий асарларда, хусусан драматургияда, эски тузум, эксплуататорлар синфи, шариат пешволари — шайхлар, эшонлар, дуохонларнинг сирларини фош қилишда, ҳажвий шеър, ҳикоя, умуман сатирик асарларда киши онгидаги эскилик қолдиқларига қарши курашда кўпроқ қўлланади.

Ўзбек драматургларининг асарларидан мисоллар келтирамиз.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» асаридан:

1. О й х о н. *Ёмонларнинг жазосини худойим берсин... Бечора қизим! Шўрлик қизим!* (Бунда ачиниш, ўкиниш, ғазаб ифодаланган).

2. Гу л б а ҳ о р. *Бой, қолмади тоқатим! Бир йўла ўлдир, бўғиб ташла мен бахти қарони! Қутилайин шу ортиқча жондан! Халос бўлай шу ит азоби кунлардан! Ўлдир ноинсоф, бераҳм бой!* (Ғазаб ва нафрат).

3. Ғ о ф и р. *Мен ҳали ҳасратимни, дардимни келиб-келиб сизларга айтдимми? Мен ҳали келиб-келиб одамгарчиликни, диёнатни, номусни тупроқ билан тенг қилган сиздай разил, хотинфуруш, қўшмачилар олдида шунчалик паст тушдимми?*

Уйғун ва Ўзат Султоновнинг «Алишер Навоий» драмасидан:

1. Қ у л м у ҳ а м м а д. *Гўзал. Ғоят нафис!*

Б и н о и й. *Тўғри, ғоят гўзал, равнақ, нафис, олий ниҳоят.*

2. Ж а л о л и д д и н. *Халқ оч, иш оғир, қўллаш керакдир. Ариққа пул, озиқ йўллаш керакдир. Тетик, зийрак; улуг, доно халойиқ. Баҳо бергай билиб ҳар кимга лойиқ.*

3. Гу л и. *Унут бахт сўзини, оғзинга олма!*

Хаёл у биз учун, қўй доғда қолма!

Фирибгар, бевафо бир қуш эрур бахт,

*Қўнар жойи анинг қон сачраган тахт.
Хароб ўл золим, эй, бахтинга лаънат!
Зулм шоҳи! Разил тахтинга лаънат!*

Яшин ва Амин Умарийнинг «Ҳамза» драмасидан:

1. Ҳ а м з а. *Бир бўлсак, курашсак, азиз йўлдошлар,
Бу бало-офатдан қутулар бошлар.*
2. Ҳ а м з а. *Эй ифлос шарманда, мунофиқ, олчоқ!
Етар, бас бу найранг, янчил қўлимда.
Сен итсан қутурган, бошинг ўлимда!
Ушлангиз, мен кетдим!*
3. Ҳ а м з а. *Эй ифлос, маккор шайх, чекил шарманда!
Шуни бил, номус бор, ҳаё бор менда!
Англаким, на думлар, шоҳлар, туморлар,
На чиркиа дарахтлар, заҳарли морлар,
На жоду, на сеҳр, на-да хурофот,
На шайтон, алвасти ва на фулсирот —
Қўрқитар, юраги оташ Ҳамзани.*

Демак, эмоцияли синонимлар ғазаб, нафрат, қайғу, ҳасрат, ачиниш, ўқиниш, истеҳзо, киноя, менсимаслик, манманлик, мағрурлик каби ҳис-туйғулар, руҳий кечирмаларга боғлиқ маъноларни билдиради.

Шеърятда сўзлар ўз маъноси билан бирга кўчган маънода ҳам қўлланади; натижада эмоцияли синонимларнинг ифодали турлари вужудга келади. Бунга шоир Уйғуннинг «Куз қўшиқлари» шеъри мисол бўла олади:

*Япроғига бекиниб олиб:
— Суқинг кирар, кўп назар солма!
Қизил юзларимдан бир ўпканинг
Армони йўқ,— дер ёқут олма.*

*Нашвати дер, кўзини сузиб:
— Мен сиз учун, кўрингиз баҳам.
Ҳеч кимда йўқ менинг олтин тусим,
Тилла билан баробар баҳом.*

Экспрессив-стилистик синонимлар. Экспрессивлик ифодалилик, бадийлик демакдир. Нутқ экспрессив ва стилистик нуқтан назардан ҳам ажралиб туради, бунда синонимлар муҳим роль ўйнайди.

Оғзаки нутқда, маҳаллий диалект ва шеваларда, бадий ва илмий асарларда синонимларнинг ишлатилиш доираси турлича. Хусусан, бадий асарда ифода воситаси — экспрессивлик нутқнинг бошқа стиллари — жанрларига нисбатан

кучлироқ бўлади. Шунга қараб, экспрессив-стилистик синонимлар бир қанча турга ажралади: 1) қитобий, оғзаки ва диалектал синонимлар, 2) тарихий ва замонавий синонимлар, 3) касб-ҳунар, илм-фаннинг турли тармоқларига доир синонимлар.

Ҳозирги ўзбек ёзма адабий тили услуб жиҳатидан оғзаки адабий тилга асос эътибори билан мос келади, чунки адабий тил халқ оммаси нутқининг прогрессив, умумий ва қонуний хусусиятларига асосланган. Шу сабабли синонимларнинг асосий қисми оғзаки нутқда қандай қўлланса, ёзма нутқда ҳам шундай ишлатилади. Лекин ёзув маданиятининг традицияларига кўра синонимик қатордаги баъзи сўзлар ёзма нутқ учун хосланиб қолган. Бундай сўзлар китобий сўз деб юритилади.

Масалан (олдинги қатор сўзлар — китобий, кейингилари — оғзаки нутққа оид синонимлар; уларнинг чегараси тире билан ажратилган): *ушбу, мазкур* — *шу, бу*; *зеро, зероки, модомики* — *агар, агарда*; *даркор, лозим* — *керак, зарур*; *чашм* — *кўз*; *чашма* — *булоқ*; *табассум қилмоқ* — *кулмоқ*; *чунончи, масалан* — *мисол учун*; *гоҳо, гоҳ, баъзан* — *баъзи вақтда*; *амалга оширмоқ, ижро этмоқ, бажо келтирмоқ* — *бажармоқ, ўрнига келтирмоқ, ўринлатмоқ* каби.

Диалектал синонимлар аслида оғзаки нутққа мансуб бўлиб, кейинчалик ёзма нутқдаги синонимлар билан бирга адабий тилда ҳам кенг қўламда ишлатила бошланди. Қуйидаги сўзлардан биринчиси диалектал, кейингилари адабий синонимлар учун мисол бўла олади: *сас* — *товуш, овоз*; *кисса* — *чўнтак*; *ҳамён* — *кармон*; *кунжак* — *бурчак*; *наMAT* — *кигиз*; *ёвон* — *дашт, биёбон*; *барак* — *чучвара*; *жома* — *чопон, тўн*; *чакка* — *жағ*; *ўмиз* — *қўлтиқ* ва бошқалар.

Синонимлар активлиги ва пассивлиги жиҳатидан ҳам группаланади. Адабий тилда кўпгина синонимлар ҳозир актив қўлланади, баъзилари эса фақат ёзма адабиётда, кўпроқ бадий асарлардагина ишлатилиб, анча қисми тарихий сўзга айланган. Шунга кўра синонимлар замонавий ва тарихий бўлади. Тарихий синонимлар орасида ҳали ҳам ўз қиммати ни сақлаб қолганлари бор, лекин синонимик қатордаги баъзи сўзлар эскириб, архаик ҳолга ўтиб қолган ёки тарихий сўзга айланган: *хушнуд, хуфия, кибор, манзум, нигун* каби сўзлар тарихий синонимлардир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида синонимларнинг тубандаги намуналари тарихий (биринчи, тиредан олдинги сўзлар) ва замонавий (кейинги, тиредан сўнгги сўзлар) синонимлар учун мисол бўла олади: *баногоҳ* — *тўсатдан*; *зебо, барно* — *кўркам, чиройли*; *манзум, назм* — *шеър*; *махан* — *хазина*; *мубҳам* — *ноаниқ*; *мўлтон* — *қув, айёр*; *ораз, рухсор, жамол* — *юз, бет*,

афт; самофалак; фароғат — роҳат; хушнуд — хушвақт ва бошқалар.

Нутқ жанрларига кўра синонимларнинг қўлланиш доираси турлича. Публицистикада, газета хабарлари ва журнал мақолаларида синонимлар содда, тушунарли, оммабоп сўзлардан иборат бўлади. Бундай синонимлар кенг доирада қўлланиди: *ҳамиша, доим, ҳар вақт; маҳсулот, ҳосил, унум; ёш, навқирон; кекса, қари; кўпайтириш, орттириш; рост, чин; кам, оз; беғамлик, хотиржамлик* («Совет Ўзбекистони» газетасидан); *ўй, фикр, мулоҳаза; тахмин, мўлжал; иш ёқмас, дангаса; тўхмат, иғво; беҳуда, бекор; жанжал, тўполон* («Муштум» журналидан).

Ҳар бир касб ёки маълум ҳунар эгалари нутқида, адабий тилдаги синонимлар билан бир қаторда, ўз касб-ҳунарларига оид синонимлар ҳам ишлатилади. Чунончи, металсозлар лексиконида турли тиллардан кириб қолган сўзлардан таркиб топган тубандагича синонимик қаторлар учрайди: *ўлчак, андаза; от ёғоч, аспак, йиғна, сўзана; улаш, кавшарлаш, пайвандлаш, тобгарлик; очилиш, ялтиллаш, жилоланиш; қий-қим, резги; қосқон, чамбарак, гардиш; нақш, гул; тилла, олтин, зар; шамол, парра, вентилятор; қолип, форма; қисқич, гира, исканжа, тиска; карнай, труба* ва бошқалар. Бу хил синонимик қатордаги айрим сўзлар адабий тил учун характерли бўлиб, баъзилари эса шу касбга хос сўзлардир.

Фаннинг турли соҳалари бўйича ўзларига хос синонимлар бўлади.

Шундай қилиб, экспрессив-стилистик синонимлар нутқнинг хилма-хил услубларига қараб китобий ва оғзаки, тарихий ва замонавий, касб ва ҳунар, илм ва фаннинг турли тармоқларига кўра бошқачароқ ранг олади. Шу сабабли бундай синонимлар экспрессив-стилистик рангли синонимлар деб юритилади.

Экспрессив-стилистик синонимлар ҳам, идеографик ва эмоцияли синонимлар сингари, ижобий ёки салбий маъноларни ифодалайди. Юқорида келтирилган мисоллардан *рост, чин; кўпайтириш, орттириш, ошириш; яхшилик, тузуклик* ва бошқалар ижобий маънони; *тўхмат, иғво; озайтириш, камайтириш, пасайтириш; беғамлик, хотиржамлик* ва бошқалар салбий маънони англатади. Шу билан бирга кўпгина экспрессив-стилистик рангли синонимлар нейтрал бўлади: *сас, товуш, овоз; шоти, нарвон; жома, чопон, тўн; само, фалак, осмон, кўк; ҳамиша, доим, ҳар вақт; қосқон, чамбарак, гардиш, қисқич, гира, исканжа, тиска* каби синонимлар ижобий ҳам, салбий ҳам эмас, балки нейтрал позициядадир.

Антонимлар

Қарама-қарши маъноли сўзлар антонимлар дейилади: *ота-она, опа-сингил, ака-ука, катта-кичик, узоқ-яқин, аччиқ-чу-чук* каби. Антонимлар сўз маънолари орасидаги зиддиятни, қарама-қаршилиқни ифодалайди, нутқда стилистик восита сифатида қўлланади.

Сўз маъноларининг хилма-хиллигига қараб антонимлар турлича бўлади. Айрим сўзлар ўз маъно хусусиятларига кўра антонимлар составининг бир неча типини юзага келтиради. Масалан, *қаттиқ* ва *секин* сўzlари, бир томондан, ҳаракатга боғланиб, унинг тез ёки секинлигини ифодалайди, иккинчи томондан, сўзловчининг нутқига боғланиб, унинг баланд ёки паст овоз билан ёки нутқининг мазмунига кўра аччиқ, алам ва зарда ёхуд, бунинг аксича, аста, секин, мулойимлик билан гапирганини билдиради. Шунинг сингари *қаттиқ* сўзи, *юмшоқ* сўзи билан бирга қарама-қарши маънони билдирувчи сўзларнинг яна бир антонимик жуфтини ташкил қилганда, бирикувчи сўзларнинг мазмунига қараб яна бошқа хил маъно ифодаланади: *қаттиқ* *нон* ёки *юмшоқ* *нон* каби.

Шундай қилиб, ўзларининг маъно хусусиятларига кўра айрим сўзлар, масалан, *қаттиқ* сўзи бир ўринда *секин* сўзи билан *қаттиқ* ва *секин* шаклида, иккинчи ўринда эса *юмшоқ* сўзи билан *қаттиқ* ва *юмшоқ* тарзида антонимнинг маълум типини ташкил этади. Шунга ўхшаш, *юқори* ва *қуйи*, *юқори* ва *паст*, *паст* ва *баланд*; *ўнг* ва *сўл*, *ўнг* ва *тескари*, *тескарис* ва *ўнги*; *қалин* ва *юққа*, *қалин* ва *сийрак* каби зиддиятни ифодаловчи айрим сўзлар маънолари ва вазифаларига қараб турли хилдаги антонимлар составини вужудга келтиради.

Антонимлар тузилиши жиҳатидан ҳар хил бўлади.

1. Антонимларнинг бир гуруҳи ўзак орқали ифодаланади: *ёш-қари, паст-баланд, янги-эски, эр-хотин, ака-ука, ол-бер, бор-кел* каби. Контекстда бундай ўзакларга кўплик, эгалик, кесимлик, шахс-сон, замон кўрсаткичлари қўшилиб келади.

Шоир Уйғун, драматург И. Султоновнинг «Алишер Навоий» номли драмасидан мисоллар:

Гул и. *Нечун туғдинг мени, бахти қарони?*
Балога мубтало мотамсарони?
Мурувват билмаган кунлар учунми?
Жафокаш, бераҳм тунлар учунми?

Бинойй. *Нафисдур форси тил, туркий қўполдир*
Лазиздир форси тил, туркий тўполдир.

Навоий. *Ёмон тил, яхши тил йўқ, барча тил бир.*
Улуғлар олдида бу гап эмас сир.

2. Айрим антонимлар ясама сўзлар — негизлардан иборат бўлади: *иссиқ-совуқ, ботир-қўрқоқ, катталик-кичиклик, хурсандлик-хафалик* каби. Урнига кўра антонимларнинг бир жуфти ўзакдан, иккинчи жуфти эса ясама сўздан бўлиши мумкин.

Мисол: *Бир оиладан чиққан бир неча фарзанднинг қайси бири ўз ота-онаси ва ўз хонадони назарида улуғроқ бўлади? Бу саволга ўзбекнинг ёшу қариси, эру аёли, олим ва бесаводи, ҳаммаси ҳам бир оғиздан шундай жавоб беради: кимки босмачининг калласига мушт уриб, мени хавфдан қутқазса, кимки дарвозамни ёвга очтирмаса, кимки қутурган кўппакка мени қоптирмасдан уни ҳалок этса — у бизнинг ўғлимиз, у бизнинг биродаримиздир* («Жангчиларга мактуб»дан).

3. Тасдиқ ва инкор формасида ҳам сўзлар антоним бўлиб келади. Бу хил сўзлар маънолари ва морфологик элементларига кўра турлича бўлади.

1) тасдиқ маъносини билдирувчи, эгалик мазмунидаги *-ли* ва инкорни билдирувчи *-сиз* аффикси қўшилиши билан тузилган антонимлар: *адабли-адабсиз, вақтли-вақтсиз, ҳақли-ҳақсиз, ишли-ишсиз, кўнгилли-кўнгилисиз, ақлли-ақлсиз, патли-патсиз, тукли-туксиз* каби.

2) бирор белгига эгалик маъносидаги *-ли* аффикси билан ясалган сўзга *-лик* қўшилиши натижасида ҳосил бўлган сўзлар *-бе* қўшимчаси билан ясалган сўзга *-лик* қўшилиши натижасида ҳосил бўлган сўзларга антоним бўлиб келади: *адаблилик-беадаблик, ахлоқлилик-беахлоқлик, номуслилик-беномуслик, интизомлилик-беинтизомлик* каби.

3) антоним жуфтларда биринчи сўз ўзак ҳолида, иккинчи сўз инкорни англатувчи *-но* элементи билан бирга келади: *ҳақ-ноҳақ, чор-ночор, соғ-носоғ, маълум-номаълум, таниш-нотаниш, соғлом-носоғлом* каби. Солиштиринг: *вақт-бевақт, ваз-беваз, дод-бедод, ном-беном, ҳуш-беҳуш*.

4) феълларнинг бўлишли формаси билан бўлишсиз формаси антонимнинг алоҳида бир типини ташкил қилади: *борди-бормади, келди-келмади, ўқиди-ўқимади, ёзди-ёзмади* каби. Сифатдошлар ҳам айни шундай антонимик жуфтлар ҳосил эта олади: *олган-олмаган, берган-бермаган, кўрган-кўрмаган* каби. Антонимнинг бу тури равишдош формалари орқали ҳам ифодаланади: *борай-бормай, кўрай-кўрмай, айтай-айтмай, тайинлай-тайинламай* каби.

5) антонимларнинг яна бир хили *-ар* қўшимчаси билан ясаладиган сифатдош ва унинг бўлишсиз формаси *-мас* ёрдамида ясаладиган формалардан ташкил топади: *билинар-билинмас, истар-истамас, тугар-туғамас, етар-етмас, ишлар-ишламас, кўринар-кўринмас* каби.

Тасдиқ ва инкор формасидаги антонимларга ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» номли асаридан қуйидагича мисоллар келтириш мумкин: *Сидиқжоннинг кўзи дарёнинг у томонида, узоқ-узоқда жилтиллаб турган сон-саноксиз чироғларга тушди. Рўзимат сўзини тамом қилар-қилмас, Абдусамад қори ирғиб ўрнидан турди. Қанизак эшитилар-эшитилмас жавоб берди. Сафаров коллективлаштиришда қилинган хатоларни эътироф қилди, бундан кейин колхозга кириш-кирмаслик ҳар кимнинг ўз ихтиёрида эканини айтди-да, деҳқонларни колхозга киришга, уни мустаҳкамлашга, дастлабки қийинчиликлардан кўрқмасликка чақирди.*

4. Антонимлар баъзан жуфт сўзлар, жуфт ҳолдаги синонимлар воситаси билан ифодаланади. Масалан: *тўй-томоша* ва *қайғу-кулфат*; *ғазаб* ва *нафрат* ҳамда *ҳурмат* ва *муҳаббат* каби.

Сўз туркумларидан от, сифат, олмош, феъл ва бошқалар антоним бўла олади. Антоним сўзлар кишининг ҳолати ва фаолияти, ҳис, туйғу ва ҳаяжони, табиат ҳодисалари, пайт ва масофа, ўрин, макон ва фазо, предметнинг шакли ва ҳажми, туси, ранги ва бошқа хусусиятларини билдиради.

Мазмун турларига кўра антонимларнинг асосий ва муҳим типлари тубандагича:

1. Ёш жиҳатдан катта-кичикликка мансубликни билдиради: *ёш-қари*, *опа-сингил*, *ака-ука* ва бошқалар.

1) *Москва метросида бор мармаримиз,
Шунга кўп хурсандимиз ёшу қаримиз*
(«Хат»дан).

2) *Ҳар халқнинг ўз туққан она Ватани,
Ҳар халқнинг ўз муҳри, республикаси,
Бу халқлар оралик сени мен ҳам йўқ,
Каттаси оғаси, кичик укаси*
(Ғафур Ғулом).

3) *Йигитликда йиғ илмнинг маҳзани,
Қариллик чоғи харж қилгин ани*

(Навоий).

2. Қандай жинсга оидликни кўрсатади: *эркак-аёл*, *ота-она*, *ўғил-қиз*, *амма* ва *амаки*, *тоға* ва *хола* ва бошқалар.

1) *Ҳурматингни сақлар ҳар бир ўғил-қиз
Муқаддас, муътабар, улуғ Ватаним*
(Уйғун).

2) *Қаҳрамон қиз-йигитларни кўрдим мен,
Улар билан жангда бўлдим мен.*

*Ишчи она ўпди мени қизим деб,
Жангчи ота олқади юлдузим деб*

(Ҳасан Пўлат).

3. Предметнинг шакл ва ҳажми, ҳолати ва иш-ҳаракатнинг миқдор жиҳатдан хусусиятини кўрсатади: *кўп-оз, ортиқ-кам, етар-етмас, озми-кўпми, кенг-тор, узун-қисқа, йўғон-ингичка, оғир-енгил, қаттиқ-юмшоқ, қуюқ-суюқ, чўзинчоқ-юмалоқ* каби.

1) *Узун айтма, қисқа айт — кўп маъно бер*

(Мақол).

2) *Йўғон чўзилар, ингичка узилар* (Мақол).

4. Масофа, ўрин ва макон, фазо, предмет ва иш-ҳаракатнинг ҳолатини билдиради: *узоқ-яқин, нари-бери; шимол-жануб, шарқ-ғарб, ост-уст, олдинда-орқада, бу ерда ва у ерда* каби.

Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши (Мақол).

Қизлар.

Биз бир ёндан, сиз бир ёндан

Пахтадан тоғ-тоғ этайлик,

Кўнглимизни чоғ этайлик,

Сиз бир ёндан, биз бир ёндан.

Йигитлар. *Сиз бир ёндан, биз бир ёндан,*

Бўлар тоғнинг баланд-пасти,

Одамзоднинг гулдур дасти,

Ишлашайлик толмай асти.

Биз бир ёндан, сиз бир ёндан (Уйғун).

Қиз ва йигитларнинг ўзаро мусобақани кучайтириб юборишга қаратилган юқоридаги гапларида *биз бир ёндан, сиз бир ёндан* бирикмалари биз бу томондан, сиз у томондан ёки биз бир тарафдан, сиз иккинчи тарафдан маъноларини ифода қилади, шу жиҳатдан бу бирикмалар бир-бирига антонимдир. Бирикмаларнинг шу тариқа бир-бирига антоним бўлиши биринчи шахсни билдирувчи биз ва иккинчи шахсни кўрсатувчи сиз олмошларининг қарама-қарши маъноларидан ҳам билиниб турибди.

5. Қиши ва предметнинг хусусиятини билдиради: *яхши-ёмон, рост-ёлғон* каби.

1) *Ёмон билан яхши орасида фарқдур,*

Икки кеманинг учини тутган фарқдур

(Навой).

2) Чин сўзни ёлғонга чулғама,
Ва чин айта олур тилни ёлғонга булғама
(Навойй).

6. Рангни билдиради: оқ-қора каби. Аммо бу сўз кўчган маънода ҳам ишлатилади:

Мен ҳам сенинг жигаргўшанг — болангман,
Кўзингдаги сўнмас оқу қорангман.

7. Таъм ва мазани билдиради: ширин ва нордон, аччиқ-чучук каби. Бу сўз ҳам баъзан кўчма маънода ишлатилади: Ахир турмушнинг бутун аччиқ-чучугини бирга тотгансизларку (Уйғун).

Айрим предметлар қарама-қарши қўйилганда шу предметларни билдирадиган сўзлар антоним бўлиб келади:

Ушоқ қанд оқ тузга монанд эрур,
Ва лекин бири туз, бири қанд эрур
(Навойй).

8. Табиат ҳодисаларини билдиради: иссиқ-совуқ, қоронғу-ёруғ, қурғоқчилик-намлик.

Ҳавонинг нотекис иссиқ-совуқ келиши меваларга ёмон таъсир қилди.

9. Пайт, вақт, мавсумни англатади: эрта-кеч, эрталаб-кечқурун, кун-тун, кеча-кундуз, кечасию кундузи, ёзу қиш ёки қишин-ёзин, баҳор-куз каби.

1. Эртаю кеч фикру зикрим хаёлинг,
Бир сўрмадинг: налар кечди аҳволинг
(Муқимий).

2. Золим пошио кўролмади ишингни,
Курашда ўтказдинг ёзу қишингни!
(Ислом шоир).

10. Ҳолат, вазиятни билдиради: баланд-паст, паст-баланд, юқори-қуйи, тикка-ётиқ каби.

Ҳавасларим қанотланиб кўкка учади,
Баъзан ётиқ, баъзан текис тикка учади
(Ғ. Фулом).

11. Қишиларнинг ўзаро муносабати, айрим ижтимоий гуруҳ ва синфий табақалар тўғрисидаги тушунчаларни ифодалайди: бой ва камбағал, қуллик ва озодлик, ўғри ва тўғри, дўст ва душман каби.

Дўстга хор, душманга зор,
Номардга муҳтож айлама
(Фольклор).

12. Ҳис ва туйғуни билдиради: вафо ва жафо, роҳат ва азоб, шодлик ва қайғу каби.

*Наҳотки, асрлар, йилларча жафо
Чеккан одамларга шу этар вафо
(Ҳ. Олимжон).*

13. Иш-ҳаракатни ва ҳолатни билдиради: борди-келди, келди-кетди, олиш-бериш, келиш-кетиш, билинар-билинмас, тушунар-тушунмас, айтар-айтмас, ўқиб-ўқимай, ишлаб-ишлаймай каби.

*Айтур сўзни айт,
Айтмас сўздан қайт
(Навой).*

Антонимлар ишлатилишига кўра турлича бўлади.

1. Баъзи антонимлар кўчган маънода қўлланади ва кўпинча жуфт ҳолда ишлатилади, асосан бир хил тушунча ва бир хил тасаввурни ифодалайди. Шунга кўра бир сўз каби ҳис этилади: *кеча-кундуз, аччиқ-чучук* каби.

2. Антонимларнинг баъзи бир типлари боғловчи, юклама ва кўмакчи сўзлар билан бирга ишлатилади. Бундай ҳолларда антонимик жуфтлар таркибида бошқа морфологик элементлар ҳам қатнаша олади: *семиз ва ориқ, узоқ ва яқин, нариси ва бериси, у ёндан ва бу ёндан, орқа томондан ёки олдинги томондан, ака-укаси ва опа-сингилиси* каби.

3. Антонимлар сўз бирикмалари орқали ифодаланганда, гапда айрим-айрим ҳолда қўлланади. Масалан: *Иккинчи жаҳон урушида Совет ҳукумати ғолиб чиқди, фашист-босқинчилар мағлуб бўлди. Жаҳоннинг прогрессив халқлари уруш оловини ёқувчиларга нафрат ва ғазаб билан, тинчлик ва демократия тарафдорларига муҳаббат ва ҳурмат билан қарайдилар.*

Бадий асарларда, халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларда антонимлар эмоционал ва экспрессив — стилистик восита сифатида нутқнинг ифодалилиги, ихчамлиги, ўткирлиги учун хизмат қилади: *Билимли киши ўзар, билимсиз киши тўзар. Борлиқ яраштирар, йўқлик талаштирар. Гап билан шошма, иш билан шош. Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб. Емонни танқид қилади, яхшига тақлид қилади. Мард бир ўлар, номард минг ўлар. Ой тунда керак, муҳаббат кунда керак. Тўғри ўзади, эгри тўзади. Яхши билан юрсанг, етарсан муродга, ёмон билан юрсанг, қоларсан уятга. Уғли борнинг ўрни бор, қизи борнинг қадри бор.*

Ҳаётда юз берган воқеа, ҳодисалар тўғрисидаги янги тушунчаларни ифодалаш янги сўз яратишни талаб қилади. Янги тушунчаларни ифодалаш учун мавжуд сўзлардан турли морфологик элементлар воситасида янги типдаги сўзлар ясаш ёки бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлардан фойдаланиш одат ҳукмига кириб қолган. Аммо ижтимоий ҳаёт, фан ва техниканинг тараққиёти, тафаккурнинг янги талаблари, шунга кўра фикрни янгича ифодалашга бўлган эҳтиёж сўзларнинг маъноларига қўшимча равишда янги маъноларни юклаш заруриятини келтириб чиқаради. Бу эса лексиканинг ўзига хос йўл билан ривожланишидан далолат беради.

Ҳозирги ўзбек тилидаги кўпгина сўзлар даврлар оша янги-янги маъно орттирилиши натижасида кўп маъноли сўзларга айланган. Сўз маъноларининг кенгайиш процесси — айни бир сўзга қўшимча маънолар берилиши ҳозир ҳам давом этмоқда. Шу муносабат билан янгидан-янги сўз бирикмалари вужудга келади. Бу эса, ўз навбатида, янги маъно ҳосил этиш учун хизмат қилади.

Ҳозирги адабий тилда қўлланмоқда бўлган кўп маъноли сўзлар фақат кейинги йиллар ёки кейинги давр маҳсулигина эмас, балки асрлар маҳсулидир. Айрим сўзлар семантикасини кузатиш бундан далолат беради.

Масалан, *бир* сўзининг ҳозирги тилда ўтгиздан ортиқ маъноси бор: миқдор-сон, ўлчов, улүш-қисм, чама-тахмин, келишув-шартлашув, имконият, қатъият; бирлик-бирдамлик, биргалик-ҳамкорлик, қиёслаш, тафсилот, ёлғиз, якка-ягона, ортиқлик, камлик, тезлик, эҳтиётлик, нав-тур, уddaбуролик, доимийлик, оқибат-натижа, тасодиф, сир, тасаллилик, беистиснолик ва бошқалар. Мазкур сўзнинг шу хилда турли маънода ишлатилиши унинг контекстда турли шарт-шароитда келишига боғлиқ. Бундай шароитда *бир* сўзи, ўрнига қараб, сон туркуми доирасидан чиқиб, от, сифат, олмош, ҳатто равиш ўрнида ҳам қўлланади ва шу сўз туркумлари адо этган вазифаларни бажаради.

Совет ҳокимияти йилларида илм-фаннинг ривож, турмуш шароитининг ўзгариши натижасида *бир* сўзи ва ундан ясалган негизлар бошқа сўзлар билан бирликда (бирикма шаклида) янгидан-янги маънолар ифодалай бошлади, баъзи сўз бирикмалари фанний терминга, фаннинг айрим соҳалари бўйича муайян илмий тушунчалар ифодасига айланиб кетди. Масалан, *бир хонали уй* (квартира, секция), *бир томли луғат* (китоб, танланган асарлар тўплами), *бир валентли модда*

(хим.), *бир жинсли* (биол.), *бир бўғинли* (лингв.), *бир ҳадли тенглама*, *бирлар хонаси* (мат.) ва бошқалар.

Кўриниб турибдики, *бир* сўзи иштирок этган бу бирикмалар маълум фанний тушунчаларни ифодалаш учун хизмат қилмоқда; гарчи *бир* сўзининг семантик табиатига зид бўлса ҳам, унга кўплик аффикси *-лар* қўшилиб, математикада ўнлар, юзлар, минглар хонасидан фарқлаш учун *бирлар хонаси* ибораси вужудга келган.

Шунингдек, *бир* сўздан ясалган *бирикма*, *бирламчи*, *бирлашма*, *бирлашган*, *бирлик* сўзлари ҳам турлича маънони англатади. Чунончи, *бирикма* сўзи химияда турли моддалар бирлигини, тилшуносликда сўзларнинг эркин ва турғун бирикмаларини англатади; *бирламчи* фалсафий термин ҳисобланади (*материя — бирламчи каби*); *бирлашма* (физикада турли жисмлар йиғиндиси), *бирлашган* (*Бирлашган Миллатлар ташкилоти*), *бирлик* (ўзбек тилшунослигида *бирлик сон*) сўзлари ҳам турли маъноларни билдиради.

Ҳозирги тилда *бош* сўзининг маънолари *бир* сўзининг маъноларидан кўп бўлса кўп, лекин кам эмас. Чунончи, гавданинг бўйиндан юқори қисми; мия, ўй-фикр, ақл-идрок, фаҳм-фаросат; раҳбар; соғлиқ-саломатлик, шодлик-хурсандлик; азоб-уқубат; шовқин-сурон; емирмоқ-тугатмоқ; тарк этмоқ; тасдиқ-инкор; бўйдоқлик; уйланиш; ор-номус; раҳм-шафқат; ортиқ-кўп; тўла-тўқис; аралашмоқ; ёрдам бермоқ; гаров қўймоқ; пушаймон; бирлик-иттифоқлик; ҳокимлик, муқаддима; чўққи сингари маъноларни билдиради.

Ҳозирги кунда *бош* сўзи: *бош мақола*, *бош масала*, *бош сўз*, *бош тўғон*, *бош ҳарф*, *хат* (ёки *сатр*) *боши*, *дала боши*, *гектар бошига*, *бош агроном*, *бош бухгалтер*, *бош инженер каби* бирикмаларда кўп қўлланади; ҳар бир бирикма доирасида ўзига хос маъно касб этади. Шу билан бир қаторда, *бош мия*, *бош косаси*, *бош орқаси* сингари ибораларда анатомия фанига доир маълум тушунчаларни ифодалайди.

Бу сўздан ясалган *бошлама*, *бошланғич*, *бошлиқ*, *бошчилик*, *бошқарма*, *бошқармоқ*, *бошқарув*, *бошқарувчи* сўзлари янги тушунчаларни ифодалаш учун хизмат қилади: *коммунизм қурилиши бошламаси* (дебочаси); *бошланғич таълим*, *бошланғич мактаб*, *бошланғич маълумот*, *бошланғич партия ташкилоти*; *цех бошлиғи*, *трест бс.лиғи*; *Ленин комсомоли бутун совет ёшларига бошчилик қилмоқда*; *колхоз бошқармаси*, *совхоз бошқармаси*, *трест бошқармаси*; *яқиндагина институтни битириб чиққан ёш йигит бутун бир колхозни бошқармоқда*; *иш бошқарувчи*: *Министрлар Советининг иш бошқарувчиси* ва бошқалар.

Шунингдек, *кўз сўзи ҳам кўп маъноли сўз ҳисобланади*. Бу сўз кўпгина турғун бирикмалар, мақоллар таркибида келади: *кўз илғамас бепоеъ пахтазор; кўз олдига келтирмоқ; кўз югуртириб чиқмоқ; кўзга кўринарли иш; кўз-қулоқ бўлмоқ; кўз нуруни тўкиб ишламоқ; кўз юммоқ; кўз боғловчи (гипнозчи, фокусчи); кўз етмайди; кўз бўямачилик; кўзда тутмоқ; кўз қўрқоқ, қўл ботир; икки кўзи тўрт бўлди; бошга тушганни кўз кўрар; тўрт кўз тугал; кўзимнинг оқу қораси; кўз очиб кўрганга етмайди; кўз очиб юмгунча бориб келади* ва бошқалар. Анатомия ва физиология фанларида *кўз гавҳари, кўз косаси* ёки *кўз чаноғи, кўз муғуз пардаси, кўз оқи, кўз қорачиғи* ёки *кўз қораси* бирикмалари муайян тушунчаларнинг ифодаси бўлиб қолди.

Кўчган маънода *кўз сўзи хуржуннинг кўзи, узукнинг кўзи, яранинг кўзи, тиззанинг кўзи, тахтанинг кўзи, тўрнинг кўзи, игнанинг кўзи, деразанинг кўзи, булоқнинг кўзи* каби бирикмаларда қўлланади. Бу хил бирикмаларда кўз азалдан ишлатилиб келади. Анатомик маънода *кўз* — кўриш учун хизмат қиладиган сезги аъзоларидан бири. Юқоридаги бирикмаларда ифодаланган предметларнинг ҳеч бири кўриш қобилиятига эга эмас. Бу бирикмаларда кўз кўчма маънода қўлланган.

Анатомик маънода *тил оғиз бўшлиғидаги аъзолардан бири*. Тафаккурни рўёбга чиқарувчи, кишиларнинг ўзаро фикр алмашуви учун восита бўлиб хизмат қилувчи қурол ҳам тил деб юритилади. Тил сўзи бу кўчма маънода асрлар давомида қўлланиб келади: *тили бурро, тили чучук, тили узун, тили қисқа, тил учида, тил қисқлик, тил бириктирмоқ, тилдан тилга дoston бўлмоқ; тўғри тил тошни ёрар, эгри тил бошни ёрар* ва бошқалар бу фикрни тасдиқлайди.

Шу маънога қўшимча равишда тил сўзида бошқа маънолар ҳам вужудга келган: ҳарбийда тил асир маъносида қўлланилади, масалан, *разведкачилар душманнинг орқа томонига ўтиб, иккита тил тутиб келишди* каби. Адабий тилга *стрелка сўзи* кириб келгунга қадар, бу сўз ўрнида тил қўлланарди: *соатнинг тили, компаснинг тили* каби.

Ўзбек тили фан сифатида танилиб, бу борада махсус тилшунослик фани яратилгандан буён тил ҳақидаги тушунча кенгайди, *тил сўзи* кўп қиррали маънони англатадиган бўлиб қолди: *она тили, чет тиллар институти, адабий тил, жонли сўзлашув тили, тил ёки нутқ маданияти, тилнинг мазмуни ва шакли, бадиий тил, болалар тили, матбуот тили, фанний асарлар тили, публицистика тили, агитатор ва пропагандистлар тили, ягона миллий тил, халқаро тил* ва бошқалар. Бу хил бирикмаларда, контекстнинг талабларига кўра, тил сўзининг маъно фарқлари ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Омоним сўзлардан бўлган юз сўзи, бир томондан, бет, афт, ангор, башара, рухсор сўзларига синоним бўлса, иккинчи томондан, сонни билдиради: юз киши, юз сўм, юз процент каби. Бу сўзлардан биринчиси (бет сўзининг синоними) кўп маъноли сўзdir. Бу сўз турли сўз бирикмаларида турлича маънони ифодалайди: юзи иссиқ, юзи ёруғ, юзидан ўтолмадим, кишининг юзи чидамайди, юз ўгирмоқ, юзи тубан келди, уйимиз кўча юзида, дарёнинг нариги юзида, уч бурчакнинг юзи, трапециянинг юзи, доиранинг юзи ва бошқалар. Бу сўз ўзагидан ясалган юзаки, юзакилик сўзлари ҳозирги адабий тилда кенг миқёсда қўлланади. Шунингдек, юк ўзагидан ясалган юксак, юкламоқ, юксалтирмоқ, юксаклик, юклама сўзларининг ишлатилиш доираси ҳам анча кенгайди: республикамизда пахтачилик билан бир қаторда ипакчилик ҳам юксак поғонага кўтарилди; қоракўлчилик совхозлари ишчиларининг зиммаларига катта вазифалар юкланди; қишлоқ хўжалигини тез суръатлар билан юксалтириш ҳозирги куннинг энг муҳим ва асосий вазифаларидандир; юксаклик чизиғи (мат.); юклама ёрдамчи сўзлар группасидаги кичик сўз туркумларидан биридир каби.

Киши ҳаёти учун энг муҳим ва зарур организмни билдирадиган юрак сўзи қалб, дил, кўнғил сўзларига синонимдир. Бу сўз хилма-хил турғун бирикмалар таркибида келади. Чунончи, шер юрак, дев юрак, юраги бўш, юраги йўқ, юраги сиқилди, юраги эзилди, юраги куйди, юраги ачийди, юраги ёрилди, юраги ёрулғудай бўлди, юрагини билмоқчи бўлди, юрагига қўл солиб кўрди, юраги оқ, юрагида заррача кири йўқ, юраги тоза, юраги қора, қора юрак, юрагини кир босган, юрагида кири кўп, юрак ўйноғи, юрагим ўйнаб кетди, юрак-буруғи ва шу кабилар. Юрак сўзи иштирок этган қуйидаги сўз бирикмалари анатомик тушунчаларни ифодалайди: юрак бўлмаси, юрак олди бўлинмалари, юрак клапани, юрак мускули, юрак уриши ёки юрак тепиши, юрак касаллиги ва бошқалар.

Одам аъзоларидан бирини англатадиган қўл сўзи полисемантик сўзлар жумласига киради. Қуйидаги контекстлар бу сўзнинг маъно хусусиятларини идрок этишга ёрдам беради: ўнг қўлим, тақдиринг менинг қўлимда, қўлингдан келмайди, қўлимизда ўсган, қўлга киргизмоқ, қўлга олмоқ, ўзингни қўлга ол, қўлдан бермоқ, қўл бормайди, қўл бўшади, қўл қовуштириб турибди, қўлдан иш келади, қўл ушламоқ, қўлни қўлтиққа урмоқ, қўл силтамоқ, қўл кўтармоқ, ўрта қўлдай, иккала қўлини бурнига тиқиб, қўлда кўчирилган, қўл бола, қўлга тушмоқ, қўллаб-қўлтиқлайди, унинг ўғли менинг қўл остимда ишлайди, бу менинг қўлимга ўхшайди, мажлис

раиси резолюцияга қўл қўйди, бу жуда қўл келадиган иш, очик қўл, оёқни қўлга олиб югургин, қўлини совуқ сувга ургуси келмайди каби.

Мазкур қўл ўзагидан ясалган қуйидаги сўзлар ҳозирги адабий тилда турли маънода қўлланади: *адабиёт музейида адиб ва шоирларнинг анчагина қўл ёзма асарлари бор; ўрта мактаб учун чет тиллардан махсус қўлланмалар тузилган; кўп маънода қўлланадиган сўзлар полисемия деб юритилади; ўз оғайнилари у доим қўлтиғида сақлаб келади ва бошқалар.*

Контекстнинг мазмунига қараб *турмоқ* феъли ҳам турли маънони ифодалайди: *стол уйнинг бир чеккасида турибди, пулингиз омонат кассада турибди, олдимизда катта вазифа турибди, қизимиз Ленинградда икки йил турди, китоб икки сўм туради, неварам яқинда касалдан турди, қаттиқ шомол турди, ўз гапида қаттиқ турди, қўлимда пул турмайди, бу олма узоқ туради, ҳарбий кучимиз ҳар қандай душман кучидан устун туради, қайнанамиз бизнинг қарамоғимизда туради, келаси йили мактабимиз учун кўп қаватли махсус бино қуриш масаласи кўндаланг турибди ва бошқалар.*

Равишдош формаси *-(и)б* ёрдамида ясалган форма) билан келганда *турмоқ* феъли иш-ҳаракатнинг давом этаётганини билдиради: *соат юриб турибди, сув шариллаб оқиб турибди, магазинларга саноат моллари келиб турибди, ўғлимиз ўқишга бориб турибди каби.* Баъзан иш-ҳаракатнинг ҳозирги замонда бўлаётганини англатади: *отам дорихонада ишлаб турибди каби.*

Бу феъл равишдош формасида такрорланиб келганда, иш-ҳаракатнинг кучлилигини, таъсирчанлигини кўрсатади: *унинг дарвоза олдида айтган гаплари менга туриб-туриб алам қилади каби.*

Қўмакчи сўзлар билан бирикиб келган *турмоқ* феъли гап мазмунига қараб ҳар хил маънони ифодалайди: *трамвай юриш олдида турибди, кечаги қаттиқ шомолдан кейин қайрағоч ёрилиб, ағанаш олдида турибди.* Бу феъл бошқа феъл билан сифатдош формаси *-ган* орқали бирикиб келганда, предмет белгисининг ортиқчилигини кўрсатади: *Гапининг турган-битгани ёлғон каби.*

Ҳозирги адабий тилда *турмоқ* феълидан ясалган сифатдош *турар*, от маъносигадаги *турмуш* сўзлари кенг кўламда қўлланади: *турар-жой бинолари кўпайди, турмуш янада яхши бўлиб қолди; турмуш онгни белгилайди, тинчлик шароитида турмуш кечирмоқ енгил бўлиб қолди, меҳнаткашларнинг турмуш даражасини кўтариш учун кун сайин ғамхўрлик қилинмоқда, Меҳри турмушига чиқди, кампир билан чолнинг тур-*

муш қурганига эллик йил тўлди ва бошқалар. Бу гапларда *турмуш сўзи* ҳаёт, онлавий ҳаёт каби турли маъноларни билдиради.

Кўп маъноли сўзлардан яна бири *тушмоқ* феълидир. Қадимдан давом этиб келаётган маъноларидан ташқари бу сўз ҳозирги вақтда бир қанча янги маъноларни ҳам ифодалайди. Тушмоқ феълининг маънолари қуйидаги контекстлар ёрдамида яққол тасаввур этилади: *туристлар тоғ чўққисидан пастга тушди; сайёҳлар сувга тушди; кампир трамвайга тушди; сен умрингда самолёт ёки вертолётга тушганмисан? бу йил институтга ўрта мактабларни битирганлардан кўп ариза тушди; яқинда икки ойлик отпусага чиқаман, қўлимга кўп пул тушади; кечагига қараганда бугун ҳарорат анча тушган; саноат молларининг нархи ўн процентдан қирқ процентгача тушди; аяган кўзга чўп тушар; қоронғу тушди; ерга оппоқ қор тушди; қовуннинг ичи тушиб кетибди; ўғри қўлга тушди; бўри қопқонга тушди; бу калит сизнинг уйингизга тушади ё тушмайди; кўп бўғинли ўзбекча сўзларда урғу одатда сўзнинг охирига бўғинига тушади; самолёт аэропортега тушди; трасса бўйича беш қаватли катта муҳташам бир бино тушди; бинонинг чап томонидан кенг йўл тушди; отам ҳозиргина ишга тушди; Фотимахон йўлга тушди; кўнгиш энди жойига тушди; менинг ишқим сенга тушди; чолғу чалиниши биланоқ раққоса қиз ўртага тушди; шовқин-сурон бошланиши биланоқ дружина аъзолари жанжалкаш йигитлар орасига тушди; ўспирин ёшлар циркка тушади* ва бошқалар. Булардан ташқари, *тушмоқ* феъли контекстда *бормоқ, бўлмоқ, озаймоқ* ёки *камаймоқ, ювинмоқ* каби маъноларда ҳам келади.

Қўшма феъллар таркибида тушмоқ феълининг маъноси бошқача оттенка касб этади. От билан феъл бирикмаларда тушмоқ феълига нисбатан от етакчи маънода бўлиб, феъл шунга тобе ҳолда ишлатилади: *қўлга тушди, оғизга тушди, хатга тушди, шогирд тушди* каби. Феъл бирикмаларда тушмоқ сўзининг маъноси яна ўзгача. Агар бу хил бирикмаларда тушмоқ кўмакчи феъл вазифасида келса, бундай ҳолларда унинг маъноси етакчи феълга қараб белгиланади: *девор ағанаб тушди, сўри ёниб тушди, сувоқ кўчиб тушди, нон оқиб тушди, мушук сакраб тушди, чол чўчиб тушди, эчки ирғиб тушди* каби. Агар тушмоқ феъли етакчи вазифада келиб, бошқа феъллар кўмакчи феъл бўлса, бундай ҳолларда асосий маъно етакчи феълда, баъзан эса кўмакчи феълда бўлади: *қизнинг сочи елкасига тушиб турибди, Эркин бозорга тушиб кетди* каби. Бу сўз қатор халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлар, фразеологик бирликлар таркибида келади: *тегирмонга тушса, бутун чиқади; отдан тушса ҳам эгардан тушмайди;*

хатга тушдинг, ўтга тушдинг; тараузи қўлтиғидан тушди; оф-зидан гапи тушиб кетяпти ва бошқалар.

Ҳозирги тилда чиқмоқ феъли турли маънони ифодалайди. Бу сўзнинг асл лексик маъноси намоён бўлмоқ, кўринмоқдир: Республикада хизмат кўрсатган артист саҳнага чиқди, нотиқ минбарга чиқди каби. Бундан ташқари, гапнинг мазмуни ва сўз бирикмасининг характерига қараб чиқмоқ феъли бошқа хил маъноларни ҳам билдиради: оддий ишчилар орасидан малакали инженерлар чиқди; лоторея билетига «Волга» машинаси чиқди; Гулжаҳон ишга чиқди; Баҳри магазинга чиқди; Сулаймон тўртинчи курсга чиқди; Ботир янги квартирага чиқди; домламининг сурати журналда чиқди; фотоальбом яхши чиқди; Насибанинг иситмаси чиқди; арзимаган нарсага жанжал чиқди; мажлисда бир киши қарши чиқди ва бошқалар.

Қўшма феъллар таркибида чиқмоқ кўмакчи ёки етакчи феъл сифатида иштирок этади. Шу вазифада бу феъл турли маъно англатади. Кўмакчи феъл вазифасида келганда: раисимизнинг айтувлари тўғри бўлиб чиқди; онаси тепасида кечаси билан ўтириб чиқди; Дилбар кечаси билан ўқиб чиқди; Дилдор ёзганларини кўчириб чиқди; Анвар ўзи ёзган ишюга тезда кўз югуртириб чиқди. Етакчи феъл вазифасида келганда: олдимиздан тўсатдан бир такси чиқиб қолди; Рухсора мажлисдан аразлаб чиқиб кетди; Парда пиянистанинг боши қарздан чиқмай қолди ва бошқалар.

Ҳозирги адабий тилда чиқмоқ феъли ишлаб феъли билан бирга бир қўшма феълни ташкил этиб, кенг доирада қўлланади, янги тушунча ва янги тасаввурни ифодалаш учун хизмат қилади: Сельмаш заводи кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқаради; ишлаб чиқариш плани ҳар йили ортиғи билан бажарилади; Марксизм таълимотида жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, уларнинг тарихий тараққиёти илмий асослаб берилган; ишлаб чиқариш қуроллари корхонада муҳим роль ўйнайди; министрликлар ҳузуридаги ишлаб чиқариш техника бўлимлари халқ хўжалигини ривожлантиришда ўзларининг маълум ҳиссаларини қўшмоқдалар; Тошкент тўқимачилик комбинати кенг истеъмол молларини кўплаб ишлаб чиқаришини йўлга қўйиб юборди ва бошқалар.

Бирор нарсанинг бир жойдан иккинчи жойга боришини билдирадиган ўтмоқ феъли ҳозирги адабий тилда кенг миқёсда ишлатилади: Маҳмуд олдинга ўтди; машина кўприкдан ўтди каби.

Бу феъл яна бир қанча қўшимча маъноларни ҳам ифодалайди. Шу маънолар орасида тарихий, кўп йиллар, ҳатто

асрлар бўйи давом этиб келаётган маънолар билан бир қаторда, кейинги йилларда қўшилган янги маънолар ҳам бор: *«Победа» бир соатда саксон километр йўл ўтди; Сирдарё Тожикистон, Ўзбекистон ва Қозоғистон ерларидан ўтади; Республикамиз катта синовлардан ўтди; шартноманинг муддати ўтди; хаёл ўтмай; ўтган йил, ўтган квартал, ўтган ой, ўтган ҳафта, ўтган кун; социализмдан коммунизмга ўтиш даври; Сорахон партия аъзолигига кандидатликка ўтди; партия бюроси аъзолигига мажлисда ўн бир кишидан етти киши ўтди; «Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари» Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумидан ўтди; сизнинг сўзингиз ҳамма жойга ўтади; мамлакатимиз халқ хўжалигининг бир қанча кўрсаткичлари бўйича ва космосни забт этиш ботида Америкадан ўтди ва бошқалар.*

Қўшма феъллар таркибида ўтмоқ феълнинг маъноси бирикмадаги бошқа сўзлар маъносига кўра ёки бирикма таркибида тутган ўрнига қараб белгиланади. Чунончи, от билан бирикиб келганда: *рўйхатдан ўтди; рентгендан ўтди; ҳокимият ишчилар қўлига ўтди* ва бошқалар. Кўмакчи феъл вазифасида келганда: *фронтни ёриб ўтди; деворни тешиб ўтди; ёмғир ёғиб ўтди; Мамарасул магазинга кириб ўтди; унинг эсига солиб ўтди; докладчи хотин-қизлардан юқори малакали илмий кадрлар тайёрлаш масаласига алоҳида тўхталиб ўтди* ва бошқалар. Бу икки ҳолатда ўтмоқ феълнинг маъносини бирикмада шу феълдан олдин келган сўз аниқлаб беради. Аммо ўтмоқ феъли қўшма феъл таркибида етакчи вазифада келганда, у ўзининг мустақил маъносини сақлаб қолади: *унинг гапи менга ўтиб тушди; мен профессорнинг юзидан ўта олмадим; машинамиз шаҳарнинг ўртасидан ўтиб кетди* гапларидаги каби.

Предметни бирор ерга жойлаштириш маъносини англатадиган қўймоқ феъли ҳам кўп маъноли сўзлар жумласига киради: *қалам ва сиёҳдонни стол устига қўйди; Гавҳар омонат кассага пул қўйди; врач беморнинг қурт еган тиши ўрнига тилла тиш қўйди; бугунги ишни эртага қўйма; ёз ёпинчинини қўйма; энди шу гапингизни қўйинг; йўқ дейишга қўймади; мени қўярда-қўямас олиб кетди; ўзи гапга нўноқ одам, унга минбарга чиқишни ким қўйибди; Йўлдош ота ўз ўғлига Эркин деб ном қўйди; Сайёрахон болалар кийимини тикишда қар қандай мастерни йўлда қўяди; Эргаш тажанг эзмалик қила бериб, ҳаммани ишдан қўйди* ва бошқалар.

Қўшма феъл таркибида кўмакчи феъл вазифасида келганда иш-ҳаракатнинг тугалланганини билдиради: *олиб қўйди, бериб қўйди, кўрсатиб қўйди, гапириб қўйди, айтиб қўйди, китобни столга қўйиб қўйди* каби. Қўшма феъл таркибида,

хусусан тенг бирикмаларда (бирикманинг мазмунига қараб) баъзан ноаниқлик, мужмаллик маъносида иш-ҳаракатнинг мақсадга мувофиқ келмаганини, тугалланмаганини англатади: *айтасан қўясан, гапиради қўяди* (ишни бажармаслик ёки охиригача етказмаслик маъносида); *суратингни кўрсатасан қўясан* (бермайсан маъносида). Етакчи феъл вазифасида *қўймоқ* феъли ўз мустақиллигини сақлайди: *энди уни ўз ихтиёрига қўя бер; арани ўз жойига қўя қол; бу ишингни қўл тур* каби. Бу хил бирикмаларда *қўймоқ* феълига боғланиб қўмакчи феъл вазифасида келадиган феъллар миқдори анча чегараланган.

Шундай қилиб, сўзлар контекстда гап ёки сўзлар бирикмаси мазмунига қараб ҳар хил маънони ифода этади. Баъзи сўзлар кўп, баъзи сўзлар эса унга нисбатан бирмунча озроқ маънони билдириши мумкин.

Юқорида мисол тариқасида келтирилган ўн иккита сўз ўзбек тили луғат составида энг кўп маънода қўлланувчи сўзлардандир. Улардан биттаси (*бир сўзи*) аслида сон туркумига мансуб; олтитаси от (организмнинг маълум қисмлари номлари: *бош, кўз, тил, юз, юрак, қўл*); қолган бештаси эса феъл туркумига оид сўзлардир (*турмоқ, тушмоқ, чиқмоқ, ўтмоқ, қўймоқ*). Бу сўзлар деярли барча туркий тилларда асосан бир хил шакл ва деярли бир хил маънода ишлатилади.

От, феъл, сон туркумига доир сўзларгина эмас, балки сифат, равиш, олмош ва бошқа сўз туркумларига оид айрим сўзлар ҳам кўп маъно билдириши мумкин. Ёрдамчи сўзлар ҳам бундан мустасно эмас. Аммо юқорида саналган сўзлар бу жиҳатдан жуда характерлидир.

Кўп маънолилиқ фақат туркий сўзларгагина хос эмас. Ўзлаштирама сўзлар, чунончи, форсий, арабий, интернационал сўзлар орасида ҳам кўп маъно англатадиган сўзлар бор. Бироқ бу тип сўзларнинг баъзилари биз кўздан кечирган сўзларга нисбатан маъно жиҳатдан анча чегаралидир.

Маънолари хилма-хил сўзларнинг семантик хусусиятлари шундан далолат берадики, сўз қанчалик кўп маъноли бўлмасин, унинг маънолари орасида умумийлик, яқинлик аниқ сезилади. Лекин ҳар бир сўз шакл ва маъно жиҳатдан мустақил бўлганлиги сабабли, сўзларнинг бир-бирига яқин ёки умумий ҳисобланган маънолари орасида ҳам айрим специфик хусусиятлар бўлади. Шу жиҳатдан ҳар бир сўз ўзининг семантикаси, маъно оттенкаси билан бошқа сўзлардан фарқ қилади. Бу ҳол сўзнинг энг кичик ва нозик маъно оттенкаларига дифференциал муносабатда бўлишни талаб қилади. Ана

шундай муносабат сўзларнинг умумий семантик қонуниятларини очишга, маълум тарихий даврда сўз маъноларидаги силжишларни ёрқинроқ кўрсатишга имкон беради.

Тарихий нуқтаи назардан ўзбек тили лексикаси

Ўзбек тили луғат бойлигининг ривожини ўзбек халқининг турмуш шароити, ўсиш ва юксалиши билан маҳкам боғланган. Тилнинг луғат состави халқнинг тарихий тараққиётига боғлиқ ҳолда ўзгаради. Тилдан баъзи бир эскирган сўзлар чиқиб кетади. Тил янги сўзларнинг ясалиши ва келиб кириш йўли билан бойийди. Мавжуд сўзларнинг маънолари ўзгаради, тобора кенгайтирилади ва тўлдирилади.

Эрамизнинг дастлабки асрларига оид айрим ёдгорликлар Урта Осиё ва Қозоғистон территориясида яшаб келган туркий халқларнинг тиллари қаторида ўзбек тилининг ҳам энг эски тиллардан бири эканлиги тўғрисида гувоҳлик беради.

Эрамизнинг VI—VIII асрларига оид ёдгорликларда, «Култегин» обидаларида ўзбек тилининг ҳам луғат составига оид сўз ва иборалар бор. Бу ёдгорликларда *олтун, кумуш, собин, киши, тош, ини, йғил, опам, ер-сув* (ватан маъносида), *озиф, ёғу* (ёв маъносида), *қилч, кўз, қош* каби отлар; *кичиг, кўк, бўз* (ранг), каби сифатлар; *бир, тўрт, йити, тўқуз, яғирми, ўтуз, ики, учинчи* каби сонлар; *ўзим, ўл, бу, буни* каби олмошлар; *туқади* (тугади маъносида), *қилтим* (қилдим маъносида), *биламиз, санчтимиз, олтимиз* каби феъллар; *бирла, ичра, учун, ўза, узра* каби ёрдамчи сўзларни учратамиз.

Ўзбек тили лексикасининг ривожини

Ўзбек тили, хусусан тилининг луғат состави ўзбек халқининг бутун тараққиёт йўлини ўзида акс эттиради. Луғат составининг тараққиётида жамиятнинг узлуксиз ижодий иши ўзифодасини топади ва мустақкамлана боради. Луғат составининг ривожини ишлаб чиқариш, турмуш, маданият, фан, техника тарихи билан бевосита ва мустақкам алоқадандир. Тил тарихи жамиятнинг тарихий тараққиёти билан чамбарчас боғланганлиги туфайли унинг луғат состави жамият ҳаётидаги ҳар қандай ўзгаришни ҳар тарафлама ифодалайди.

Ҳар бир халқ ва ҳар бир миллат тилининг луғат состави ўз тараққиётининг ички қонуналарига мувофиқ ривожланади. Янги предмет ва тушунчаларни ифодалашда жамиятнинг талабини қондириш учун мавжуд тил материалларидан фойда-

ланиб янгидан-янги сўзлар ясалади; шу хил тушунчаларни баён қилиш учун тилнинг луғат составидаги сўзлар қўшимча маънога эга бўладилар, сўзларнинг маънолари кенгайди ва ўзгаради; натижада луғат состави сон жиҳатдангина эмас, маъно системаси жиҳатдан ҳам бойийди. Ижтимоий-тарихий шароитлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар натижасида бир тилдан иккинчи тилга сўзлар ўтади.

Халқ орасида қўлланилиб келган, шунингдек, айрим касб ва ҳунарга доир сўз ва иборалар, халқ хўжалигида, халқ маорифи ва маданиятининг турли соҳаларида, масалан, машинасозлик, кончилик соҳасида, шахтёрлар, темирўлчилар, босмахона ишчилари, нашриёт ва матбуот ходимлари, илм ва фаннинг турли тармоқларига оид терминлар тилнинг луғат составига киради.

Кўпроқ бадий тилда қўлланиладиган эмоционал-экспрессив рангли сўзлар, нотиклар нутқида хос бўлган баъзи бир ифода ва иборалар, асл маъноларидан кўчирилиб, янги специфик маъно нозикликларини билдирувчи сўз ва идиомалар ҳам тилнинг луғат составига алоқадордир.

Фан ва техниканинг кейинги тараққиёти ва ютуғи натижасида истеъмолдан чиққан ишлаб чиқариш қуролилари, уларнинг тузилиши, тури ва хизматини акс эттирувчи сўзлар, турли соҳаларда ишлатиладиган термин ва иборалар, жамият тарихини акс эттирувчи тарихий ва архаик сўзлари ҳам тилнинг луғат составига киради.

Ўзбек халқи ўзининг бутун тарихий тараққиёти мобайнида ижод қилган, асрлар давомида ишлатиб келган ва ҳамма учун бир хилда тушунарли бўлган айрим сўзлар бор. Улар ўзбек тили луғат составининг актив сўзлар группасига ки-ради.

Тилнинг луғат состави орасида кўпгина конкрет маънодаги сўзлар билан бирга иш ва ҳаракат, ҳолат ва хусусият билан боғланган абстракт маъноли сўзлар ҳам бор. Лекин бу хил абстракт маъно билдирувчи сўзлар, конкрет маъноли сўзларга ўхшаш, турмуш учун зарур бўлганлигидан халқ тилига сингиб кетган, асрлар давомида янгидан-янги сўзлар ясаб, умумлуғат бойлигининг ажралмас қисмига айланган.

Бошқа тиллардан олинган ва ўзбек халқининг тарихи, моддий ва маданий турмуши билан маҳкам боғланган, конкрет тасаввур ва абстракт тушунчани ифодалайдиган, омма ўртасида кенг тарқалган ва кенг истеъмолда бўлган барқарор сўз ва иборалар, қайси тилдан келиб киришларидан қатъи назар, ўзбек тилида актив сўзлар группасига ўрнашиб қолган сўзлардан ҳисобланади.

Омма орасида кенг тарқалган актив сўзлар группасига доир бўлган от категориясидаги сўзларнинг энг муҳим типлари шулар: оила аъзолари ва қариндош-уруғларнинг номлари; гавда тузилиши ва унинг қисмларини билдирувчи сўзлар; космик тушунчани ифодаловчи сўзлар; табиий ҳодисаларнинг номлари; ҳайвонлар, уларнинг тана тузилиши ва турларини билдирувчи сўзлар; ўсимликлар ва уларнинг турларини ифодаловчи сўзлар; ер ости бойликлари, турли хилдаги фойдали қазилмаларнинг номлари; ишлаб чиқариш қуролларининг номлари; уй-жой, рўзғор асбоблари номларини билдирувчи сўзлар; таом, озиқ-овқат ва уларнинг турларини ифодаловчи сўзлар.

Актив сўзлар группасига фақат от туркумига оид сўзларгина кирмайди. Иш-ҳаракатни билдирувчи сўзлар, отлашган сўзлар ҳам шу группада муҳим ўрин тутади. Сўз туркумлари нуқтан назаридан актив сўзларнинг асосий белгилари қуйидагича: кишилар, озиқ-овқат, ҳайвон ва ўсимликлар, иш қуроллари, умуман конкрет предметларнинг белгиларини билдирадиган сўзлар (сифатлар); предмет ёки ҳаракатнинг миқдори, тартиби кабиларни англатадиган сўзлар (сонлар); кишилик ва сўроқ олмошлари ва олмошлардан ясалган равишлар; иш, ҳаракат ва ҳолатни ифодалайдиган феъллар; кўмакчи, боғловчи, юклама ва ундовлар.

Шунга кўра, қуйидаги сўзлар ўзбек тилининг актив сўзлар группасини ташкил этади ва асрлар давомида амалда қўлланиб, наслдан-наслга ўтиб келмоқда.

1. От туркумига оид сўзлар: *ота, она, ўғил, қиз, ака, ука, она, сингил; бош, юз, кўз, қулоқ, бурун, оғиз, тил, тиш, бўғиз, қўл, бармоқ, қўлтиқ, тирсак, қорин, оёқ; ош, ун, нон, кўмоч, увра, сут, қатиқ, қимиз; олма, узум, ўрик; буғдой, арпа, тарик, кунжут; тол, терак; кўйлак, тўн, этик, белбоғ, кўрпа, тўшак, кигиз; туя, от, қулун, сигир, ҳўкиз, бузоқ, қўй, эчки, кийик, хачир, эшак, мушук, ит, айиқ, бўри; қуш, товуқ, ғоз, ўрдак, булдуруқ, лочин, қарға, турна; илон, кирпи, чаён; балиқ, бақа; ари, чумоли; кун, ой, ер, юлдуз; шамол, бўрон, қор; ёз, қиш; булут, ёмғир; тош, олтин, кумуш, темир, пўлат, қўрғошин, кўмир; болға, ўроқ, болта; қозон, товоқ, қошиқ, пичоқ* ва шу кабилар.

2. Сифат ва равишлар: *қора, оқ, кўк, яшил, яхши, ёмон, тузук, бузуқ, катта, кичик, қалин, юпқа, узун, калта, қисқа, қуруқ, эски, янги, ёлғон, чин, ўткир, секин, тез, илдам, кўп, оз, мўл, бугун, эртага, кечқурун, ёзин-қишин, ҳаминша* ва шу кабилар.

3. Сонлар: *бир, икки, уч, тўрт, ўн беш, йигирма, юз, минг;*

учинчи, бешинчи, йигирманчи; биров, икков, учов ва шу кабилар.

4. Олмошлар: *мен, сен, у, биз, тиз, улар; ўз; бу, шу, ўша; ким, нима, қандай; ҳеч қим, ҳеч нима, ҳеч нарса; аллаким, алланима, алланарса, аллақандай, кимдир, нимадир; меники, сеники, бизники, сизники, кимники, ниманики ва шу кабилар.*

5. Феъллар: *емоқ, ичмоқ, экмоқ, унмоқ, ундирмоқ, олмоқ, бермоқ, бормоқ, келмоқ, қолмоқ, узмоқ, ўчирмоқ, айирмоқ, эгмоқ, букмоқ, беркитмоқ ва шу кабилар.*

6. Ёрдамчи сўзлар ва ундовлар: *билан, бирга, тагин, яна, остида, устида, ёнида, ичида; оҳ, эҳ, уҳ, тақ-тақ, шалдиршилдир, чуҳ, кишт, беҳ-беҳ ва шу кабилар.*

Луғат составининг тараққиётида сўз ясалиши муҳим ўрин тутди. Ўзбек тилида от ясовчи: *-чи, -дош, -им, -м, -лик*; сифат ва сифат даражаларини ясовчи: *-ли, -лик, -роқ*; сон турларини ясовчи: *-(и)нчи, -ов, -ала, тадан, -гача*; феъл ва феъл даражалари ҳамда равишдош ва сифатдош ясовчи: *-ла, -а, -й, -ил, -ин, -иш, -тир, -ги, -ган, -диган* каби аффикслар асрлар давомида қўлланиб келади. Тилнинг луғат составини бойитишда, актив сўзлар группаси доирасини кенгайтиришда бу хил морфологик элементларнинг роли гоят катта.

Конкрет тасаввур билан боғланган, янги сўз тармоқларини вужудга келтиришда муҳим ўрин тутадиган *от, ёш, уч, ёз, юз* каби омонимлар, тилнинг бойлиги ва гўзаллигини ифодаловчи *бошқа, ўзга, бўлак; сўнгги, кейинги, охирги* каби синонимлар, предмет тушунчаси ёки белгиларини ифодаловчи *бош-оёқ* ёки *бошдан-оёқ, катта-кичик, ота-она, ака-ука, яхши-ёмон* каби антонимлар, *ёш-ёш, бирма-бир, йилдан-йилга* каби такрорий сўзлар, шунингдек баъзи бир идиомалар ҳам актив сўзлар группасига киради.

Ўзбек тилининг актив сўзлар группаси жуда бой. Унда туркий халқлар учун умумий бўлган сўзлардан тортиб бошқа тиллардан кирган ва ўзлашиб қолган сўзларгача бор. Бу сўзларнинг ҳаммаси ўзбек тилининг сўз бойлиги ҳисобланади.

Ўзбек тили Ўрта Осиёдаги қадимий маҳаллий халқларнинг туркий тиллар системасидаги тилларидан бири бўлиб, унинг луғат состави ҳам қадимийдир. Ўзбек тили лексикаси ўзининг бутун тарихий такомилда тилнинг ички тараққиёт қонуни асосида ўсган ва тобора ривожланган.

Тарихий нуқтаи назардан қараганда, ўзбек тили лексикасида туркий тиллар учун умумий бўлган сўз бойлиги шу тил луғат составининг асосини ташкил этади. Тожик халқи билан ўзбек халқининг энг яқин алоқада бўлиши натижасида ўзбек лексиконига кўпгина тожикча сўзлар кирган. Арабларнинг

ҳукмронлиги ва араб тилининг таъсири билан анчагина арабча сўзлар ўтган. Кейинги пайтларда, хусусан Улуғ Октябрь со­циалистик революциясидан кейин ўзбек тили лексикаси рус тилидан олинган ва рус тили орқали бошқа тиллардан кир­ган сўзлар ҳисобига ўсди ва яна ҳам бойимоқда.

Шундай қилиб, ўзбек тили ўзининг бутун тарихи давомида ўз лексикасини, бир томондан, ички имкониятлар ҳисобига, иккинчи томондан, бошқа тиллардан кириб, ўзлашиб қолган сўзлар ҳисобига ривожлантирган ва такомиллаштирган.

Бошқа тиллардан сўз олиш йўллари. Ҳар бир тилга бошқа тиллардан кириб ўзлашган сўзлар ўша тил­нинг луғат составидан ўрин олади, грамматик қонун-қоида­ларига бўйсунди ва унинг сўз бойлигига айланиб кетади.

Бир халқ билан иккинчи халқнинг ўзаро жуда яқин муно­сабатда ва мустаҳкам алоқада бўлиши натижасида бир тил­дан иккинчи тилга жуда кўп сўзлар, ҳатто айрим грамматик формалар ва фразеологик бирликлар ҳам ўтиб қолади. Бун­дай алоқа айрим жойларда икки тиллиликка олиб қелади. Ўзбекистоннинг айрим районларида, айниқса баъзи қўшни миллий республикалар билан чегарадош район ёки баъзи қишлоқларда ўзбек халқининг қозоқ, қирғиз, туркман, тожик халқлари билан асрларча узлуксиз давом этиб келаётган та­рихий алоқалари туфайли икки тиллилик вужудга келганлиги бунга мисол бўла олади.

Бир тил иккинчи тилдан сўз олганда, одатда, сўз ҳар вақт ҳам аслида қандай бўлса, шундай ўта бермайди. Сўз олувчи тилнинг ички тараққиёт қонуни, айрим грамматик қоидалари ва талаффуз нормалари бошқа тилдан кирган сўзларни ўзига бўйсунушга мажбур қилади. Бошқа тилдан ўтган айрим сўз­лар бу тилнинг умумий тараққиёт жараёнига, унинг ички қо­нун ва қоидаларига мосланади.

Масалан, ўзбек тилидаги ҳафта кунларининг номлари асл­да араб ва форс тилларидан олинган: *шанба*, *яқшанба*, *ду­шанба*, *сешанба*, *чоршанба*, *пайшанба*, *жума*. Бу отлардаги *як* (бир), *ду* (икки), *се* (уч), *чаҳор* (тўрт), *панж* (беш) то­жикча мустақил маъноли сўзлар эканлиги кўриниб турибди. Аммо булардан *чаҳор* ва *панж* сўзлари ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг талаффуз нормаларига бўйсундирилиб, на­тижада *чаҳор* сўзи *чор*, *панж* сўзи эса *пай* шаклига қирган. Тожик тилида *пай* деган мустақил сўз бор, бу сўз бошқа маъ­нода қўлланади. Шунингдек, тожикча *кафгир*, *рўйба-рўй*, *роҳ­бар*, *жойшаб* сўзлари ўзбек тилининг қонун ва қоидаларига мувофиқлашиб, ҳозирги талаффузда *капкир*, *рўпара*, *раҳбар*, *чойшаб* тарзида қўлланади. Араб тилидан, рус тили ва у ор­

қали Европа халқлари тилларидан олинган баъзи бир сўз ва иборалар ҳам ўзбек адабий тилининг талаффуз қонунларига мувофиқ равишда ишлатилади.

Туркий сўзлар

Ўрта Осиё ва Қозоғистонда яшовчи турк халқлари тилларининг лугат составидаги сўзларнинг асосий қисми туркий тиллар учун умумий ва асрлар давомида қўлланиб келаётган асл туркий сўзлардир. Бу сўзлар мазкур тилларда янги сўз ва иборалар ясаб лексикани бойитиш учун асос бўлиб келмоқда. Ундай сўзлар ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, озарбайжон, татар ва бошқа туркий тилларда ҳозирги кунда ҳам кенг миқёсда ишлатилади, фақат фонетик жиҳатдан озми-кўпми фарқлари борлиги сезилади.

Ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман тилларининг унлилар системасидаги фарқи унлиларнинг қаттиқлик-юмшоқлигида, узун-қисқалигида яққол кўринади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унлилар асосан олтита, бошқа туркий тилларда эса унлилар тўққизта. Унлилар оҳангдошлиги қирғиз тилида кучли. Туркман тили узун унлиларнинг фонематик хусусиятлари билан ажралиб туради.

Туркий тилларнинг ундошлар системасида кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшашликлар бор. Масалан, *б—п, в—ф* ва *м* каби лаб ундошлари, *д—т, з, н, л, р* каби тил олди ундошлари, *к—г* каби саёз ва *қ—ғ* каби чуқур тил орқа ундошлари ва бўғиз товуши *ҳ* асосан бир хил вазифада ишлатилади. Аммо туркий тиллар группасидаги баъзи тилларда бу ундошлар бошқачароқ қўлланади. Бу тилларнинг ундошлар системасидаги тубли фарқлар асосан қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбек ва туркман тилларида тил ўрта *й* ундоши билан бошланадиган сўзлар қорақалпоқ, қозоқ ва қирғиз тилларида *ж* билан бошланади: *йўл — жўл, йўқ — жўқ, йер — жер, йигит — жигит* каби. Бироқ бунда қозоқ тили қорақалпоқ ва қирғиз тилларидан фарқ қилади: қозоқ тилида сирғалувчи соф *ж* (*z*) ундоши қўллansa, қорақалпоқ ва қирғиз тилларида қоришиқ портловчи *ж* (*ç*) товуши қўлланади. Ўзбек тилида бу иккала товуш мустақил фонема ҳисобланади: *жон, жажжи* сўзларида портловчи *ж* (*ç*), *мужда, гижда, журнал* сўзларида сирғалувчи *ж* (*z*) айтилади.

2. Ўзбек, қорақалпоқ ва қирғиз тилларида *т, к* ундошлари билан бошланадиган сўзлар туркман ва озарбайжон тилларида *д, г* ундошлари билан бошланади: *таш — даш, туз — дуз, тил — дил, кел — гел* каби.

3. Ўзбек, туркман, озарбайжон тилларида *тағ—дағ, бағ,*

сағ каби сўзлар охирида *ғ* ундоши ишлатилгани ҳолда, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, татар, бошқирд тилларида *в* (*у*) қўлланади: *тав — тау, бав — бау, сав — сау* каби.

4. Ўзбек, туркман ва қирғиз тилларида айрим сўзларда тил олди *ч* ундоши ишлатилгани ҳолда, қорақалпоқ ва қозоқ тилларида кўпинча *ш* товуши қўлланади: *куч — куш, ич — иш, уч — уш, чиқ — шық* каби.

5. Ўзбек, туркман ва қирғиз тилларида айрим сўзларда *и* ундоши ишлатилгани ҳолда, қорақалпоқ ва қозоқ тилларида *с* товуши қўлланади: *қиш — қыс, тиш — тис, бош — бас* каби.

Юқорида кўрсатиб ўтилган мисоллар туркий тилларнинг фонетик системасида ўзларига хос бўлган хусусиятларни акс эттирувчи намуналардандир.

Ўзбек тили билан бошқа туркий тиллар структурасида бўлган ўхшашлик ва ноўхшашликлар шу тилларнинг луғат составида ҳам кўринади. Урта Осиё ва Қозоғистон территориясида яшовчи маҳаллий туркий халқлар тилларининг луғат составидаги асл туркий сўзлар орасида кўп жиҳатдан ўхшашликлар бор. Туркий халқлар тилларидаги ўхшаш сўзлар энг муҳим тушунчаларни ифодалайди, асосан бир хил талаффуз қилинади ва бир хил вазифада ишлатилади. Аммо айрим сўзлар баъзи туркий тилларнинг ўз фонетик хусусиятлари ва талаффуз нормаларига мувофиқ бирмунча бошқачароқ айтилади.

Абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўзлар, сиёсий-ижтимоий, илмий-фанний терминлар ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз ва туркман тилларида кўпинча турли формада ишлатилади. Бу хил термин ва сўзлар айрим тилларда туркий сўзлар заминида вужудга келган бўлса, баъзи туркий тилларда тожикча ёки арабча сўзлар негизида туғилган, баъзи тилларда эса интернационал сўзлар ёки айрим сўзларнинг синонимик вариантлари билан алмаштирилган. Шундай қилиб, туркий тилларда ҳар бир тилнинг сўз ижод этиш талаблари ва ички тараққиёт қонунлари ҳамда ўша тилнинг сўз яшаш усулларига кўра янгидан-янги сўзлар вужудга келган.

Ўзбек тили билан бошқа туркий тилларнинг луғат состави учун умумий бўлган туркий сўзларни фақат битта туркий тилнинг ўзигагина хос сўзлардир, деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Аксинча, бундай умумий характердаги сўзлар барча ёки кўпчилик турк халқларининг луғат бойлигига оид сўзлар бўлиб, улар туркий тиллар лексикасининг негизини ташкил этувчи асосий манба ҳисобланади.

Урта Осиё ва Қозоғистондаги туркий халқлар тилларидаги айрим сўзлар қиёси (кейинги саҳифага қаранг):

Ўзбек тилида	Қорақалпоқ тилида	Қозоқ тилида	Қирғиз тилида	Туркман тилида
этэ	ата	ата	ата	ата
бэлэ	бала	бала	бала	бала
қыз	қыз	қыз	қыз	қыз
оғыл	ул	ул	ул	огул
бэш	бас	бас	баш	баш
тиш	тис	тис	тиш	тиш
қулэқ	қулақ	қулақ	қулақ	гулақ
кбз	кбз	кбз	кбз	гбз
қол	қол	қол	қол	эл
кбк	кбк	кбк	кбк	гбк
йер	жер	жер	жер	йер
сув	су	су	сув	сув
тағ	тау	тау	тоо	даг
эй	ай	ай	ай	ай
күн	күн	күн	күн	гүн
йулдуз	жулдуз	жулдуз	жулдуз	йылдыз
булут	булыт	булут	булут	булут
эт	ат	ат	ат	ат
түйэ	түйе	түйе	тбб	дўе
қой	қой	қой	қой	гой
буғдэй	быйдай	быйдай	быйдай	буғдай
арпа	арпа	арпа	арпа	арпа
тарық	тары	тары	тары	дары
қонақ	қонақ	қонақ	қонақ	гонақ
темир	темир	темир	темир	демир
алтын	алтын	алтын	алтын	алтын
күмүш	күмүс	күмүс	күмүш	күмүш
орақ	орақ	орақ	орақ	орақ
балға	балға	балға	балға	(тоқмақ)
балтэ	балта	балта	балта	балта
ўч	ўш	ўш	ўч	ўч
беш	бес	бес	беш	беш
мен	мен	мен	мен	мен
сен	сен	сен	сен	сен
у	ол	ол	ол	ол
биз	биз	биз	биз	биз
сиз	сиз	сиз	сиз	сиз
ким	ким	ким	ким	ким
нимэ	не	не	не	нэме
негэ	неге	неге	неге	намэ ўчўн
қайсы	қайсы	қайсы	қайсы	хайсы
қанча	қанша	қанша	қанча	нэче
қандай	қандай	қандай	қандай	нахили
бар	бар	бар	бар	бар
кел	кел	кел	кел	гел
эл	ал	ал	ал	ал
бер	бер	бер	бер	бер
йўр	жўр	жўр	жўр	йўр
тур	тур	тур	тур	тур
отыр	отыр	отыр	отур	отур
йэт	жат	жат	жат	йат

Ўзбек тилида	Қорақалпоқ тилида	Қозоқ тилида	Қирғиз тилида	Туркман тилида
оқы ишла билэн эх ҳайт чуҳ	оқы исле менен аҳ айт чу	оқы исте менен аҳ айт чу	оқу иште менен аҳ айт чу	оқа ишле билен аҳ ҳайт чу

Ўзбек тилининг луғат бойлигига тарихий нуқтаи назардан қараганда, ундаги туркий сўзларни қуйидагича уч хил манбага ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Туркий тилларда энг қадимги замонлардан буён асосан бир хилда қўлланиб келган, кейинги вақтларда ўсиб, ривож топиб, ҳозирги пайтда ҳам деярли барча туркий тилларда талаффуз ва маъно бирлигини сақлаган ва гоҳ баъзи бир фонетик ўзгаришлар билан сал бошқачароқ ишлатилаётган сўзлар туркий тилларнинг, шу жумладан ўзбек тилининг ҳам сўз бойлиги ҳисобланади.

2. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда яшовчи туркий халқларнинг тилларига хос, лекин бошқа жойларда яшовчи туркий халқларга номаълум сўзлар қўшни туркий халқлар тилининг, шу жумладан ўзбек тилининг ҳам сўз бойлигига киради.

3. Ўзбек тилининг ўзига хос бўлган, лекин Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги, шунингдек, бошқа жойлардаги туркий халқларга номаълум сўз ва иборалар ўзбек тилининг ўз сўз бойлиги ҳисобланади.

Грамматик қурилиш жиҳатидан ҳам туркий тилларнинг сўз таркибида ўхшашликлар кўп. Ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман тилларида сўз туркумлари, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи формалар, сўз бирикмалари ва гап қурилишида кўлгина умумийликлар бор. Сўзларнинг ясашиши, турланиши ёки сўзларнинг ўзгаришидаги ўхшашликлар, умуман сўз таркибидаги муайян система бунга ёрқин мисол бўла олади.

От туркумидаги сўзлар ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз ва туркман тилларида асосан бир типда кўплик, эгалик, келишик ҳамда кесимлик аффикслари билан ўзгаради. Сўз ўзгариш асослари бу тилларда (шунингдек бошқа туркий тилларда ҳам) бир хил бўлса-да, лекин сўз ўзгартурувчи аффикслар ҳар бир тилнинг ўз фонетик хусусиятларига кўра турлича вариантда ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўплик аффикси ҳар вақт биргина *-лар* шаклида ишлатилса, қорақалпоқ ва туркман

адабий тилларида ўзак-негизларнинг қаттиқлик-юмшоқлигига кўра икки формада: *-лар* ва *-лер* шаклида қўлланади. Кўплик аффикси қозоқ адабий тилида олти хил ишлатилади: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер* каби. Булардан *-лар* ва *-лер* унли товушлар ҳамда *р, в, й* ундошларидан кейин, *-дар* ва *-дер* аффикслари *з, ж ёки л, н, м, нг* ундошларидан кейин, *-тар* ва *-тер* қўшимчалари эса жарангсиз ундошлардан кейин қўшилади. Қирғиз адабий тилида кўплик аффикси лабланмаган унлилар ёки *р, й* ундошлари билан тугаган ўзак-негизларга *-лар* ёки *-лер* шаклида, *з, ж ёки л, м, н, нг* ундошлари билан тугаган ўзак-негизларга *-дар* ёки *-дер* шаклида, жарангсиз ундошлар билан тугаган ўзак-негизларга *-тар* ёки *-тер* шаклида қўшилади. Ўзак-негизларда лабланган унлилар бўлса, бундай ҳолларда кўплик қўшимчаси *-лор, -лөр, -дор, -дөр, -тор, -төр* шаклида қўшилади. Демак, қирғиз адабий тилида кўплик аффиксининг ўн икки хил фонетик варианты бор.

Эгалик аффикслари ҳам туркий тилларда асос эътибори билан бир хил бўлса-да, лекин ҳар бир тилнинг ўз хусусиятига кўра унинг ҳам турлича фонетик вариантлари бор. Масалан, ўзбек адабий тилида унли билан тугаган от ва отлашган сўзларга бирликда *-м, нг, -си*, кўпликда *-миз, -ингиз, -си (-лари)* шаклида, ундош билан тугаганларига бирликда *-им, -инг, -и*, кўпликда *-имиз, -ингиз, -илари* шаклида қўшилади. Демак, эгалик аффикслари адабий тилда ҳаммаси бўлиб ўн-тадан ошмайди. Бу аффикслар қорақалпоқ, қозоқ ва туркман тилларида ўзак-негизларнинг қаттиқлик-юмшоқлигига кўра икки хил вариантда ишлатилади (биринчи ва иккинчи шахс бирлик сонда келган эгалик аффикслари бундан мустасно). Бу тилларнинг ҳар бирида эгалик белгиларининг умумий сони ўн саккизтага боради. Қирғиз тилида эгалик аффикслари (фонетик вариантлари билан биргаликда) қирқ иккига боради. Ўзак-негизларнинг қаттиқлик-юмшоқлиги, негизда лабланган унлиларнинг бўлиш-бўлмаслиги, ўзак-негизларнинг кўплик қўшимчаси билан турланган-турланмаганлиги эгалик аффиксларининг махсус тусга киришини талаб этади. Бу хил талаблар қирғиз тилида эгалик аффиксларининг миқдори ошириб юборган.

Отларнинг турланиши ва уларга кесимлик аффиксларининг қўшилиши, шунингдек феълларнинг тусланиши ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман ва бошқа туркий тилларда асосан бир хил. Аммо бу тилларда уларнинг талаффуз қонунига биноан келишик, кесимлик, шахс, замон аффикслари турлича фонетик вариантда ишлатилади.

Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек тили структура жиҳатидаан Урта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги турк халқлари

тилларига, шунингдек, бошқа туркий тиллар қурилишига ўхшайди. Бу ҳол ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар, чунончи, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, озарбайжон, қумиқ, нўғай, татар, бошқирд тили сингари туркий тилларга структура жиҳатдан қардош эканлиги билан изоҳланади.

Туркий тилларга мансуб бўлган сўзлар кўпинча уч товушли бўлади (ундош, кейин унли, сўз охирида яна ундош): *бош, кўз, қўл, тиш, тил* каби. Унли билан бошланган *ов, ой, оз, ол, от* каби бир бўғинли ва унли билан тугаган *ўқи, тўқи, икки, олти, етти* каби кўп бўғинли сўзлар туркий тилларда кам учрайди. Агар *тўрт, торт, орт* сингари сўзлар ҳисобга олинмаса, сўз охирида ундошлар деярли қатор келмайди.

Демак, туркий сўзларнинг кўпчилиги икки ундош ва бир унлидан таркиб топган бир бўғинли сўзлардан иборат: *боғ, бор, бел, без, биз, бир, бил, бас, бўр, бўл, бўш, бур, доғ, дон, кир, кел, мен, сен, сиз, йем (ем), йет (ет), йер (ер), йоз (ёз), йош (ёш), жез, йўл, йўқ, куч, кўл, тоғ, тош, тез, туз, қўл, қил, қур* каби. Аффикслар одатда шу хил мураккаб бўлмаган ўзак-негизлар охирига бирин-кетин қўшилиб келади: *турмушимизда, ишчанликларини* каби.

Фонетик состави жиҳатдан қўшимчалар кўпинча ундош билан бошланади: *-чи, -лик, -дош, -дир, -тир, -лар, -нинг, -ни, -да, -дан* каби. Унли билан бошланган ёки фақат унли товушдангина иборат бўлган аффикслар ҳам учрайди. Аммо префикс характеридаги аффикслар туркий тилларга хос эмас.

Туркий тиллар учун муштарак бўлган сўзлар кўпинча бирдан ортиқ маъно ифодалайди. Демак, сўзларнинг асосий қисми кўп маънолидир. Масалан, *қўл, бел, ётмоқ, тушмоқ* каби сўзлар бу фикрни тасдиқлайди.

Тожикча сўзлар

Ўзбек тилининг луғат составида кўпгина тожикча сўз ва иборалар бор. Булар ўзбек тилининг ўз сўзлари қаторида турмуш учун зарур бўлган тушунчаларни, энг нозик маъно оттенкаларини англатади. Масалан, *дастрўмол, дастурхон, кафт, кифт, най, дутор, сетор, сурнай, доира, дарахтзор, сабзавот, чўпон, сартарош, дурадгор, мискара, пахтакор, шолипоя, ғўзапоя, серҳосил, камган, ноёб, бенуқсон, ватанпарвар, халқпарвар, номзод, раҳбар, пешқадам, пештоқ, созанда, дўзанда, ҳунарманд, донишманд* ва бошқалар.

Ҳозирги ўзбек тилида айрим тожикча сўзлар билан унинг ўзбекча эквивалентлари параллель ҳолда ҳам қўлланади. Масалан, *кўк* ва *осмон*; *қуёш*, *кун* ва *офтоб*; *булоқ* ва *чашма*; *япроқ* ва *барг*, *бутоқ* ва *шоҳ*, *манглай* ва *пешона* каби.

Тожикча сўзлар ўзбек тили луғат составининг таркибий қисми ҳисобланади. Уларнинг айримлари сўз маъноларини дифференциация (фарқ) қилиш учун хизмат қилади. Масалан, ўзбек тилида *уй* сўзи одатда турмуш кечирадиган жойни англатса, тожикча *хона* уйнинг бир бўлмасини билдиради: *тўрт хонали* уй каби. Шунингдек, *хона* сўз ясовчи сифатида ҳам қўлланади: *ошхона, чойхона, ётоқхона* каби. Ўзбекча *ер* сўзи жой, ўрин, ер курраси маъноларида, тожикча *замин* база маъносида, *ёғоч* бинокорлик ва уй рўзгорлари учун ишлатиладиган кесилган ва қуруқ ёғоч маъносида, *дарахт* кўкариб ва ўсиб турган ёғоч маъносида ишлатилади.

Профессор А. К. Боровковнинг кўрсатишича, тожикча сўзлар ўзбек тилининг луғат составида мустақкам ўрнашиб қолган, чунки улар реал нарсаларга боғлиқ сўзлардир. Масалан, *анор, барг, бўстон, дарахт, ғишт, мис, қоғоз* ва бошқалар³.

Ўзбек тилидаги тожикча сўзлардан намуналар: *обрў, оҳанг, орзу, аскар, овоз, баҳор, баҳодир, банд, барҳам, бебаҳра, бекор, баҳам, чаманзор, чора, жой, жон, жонажон, жанжал, жанг, дон, даромад, дард, дарё, дарвоза, дашт, девор, дил, дўст, дум, фарзанд, гаров, гуруҳ, ҳафта, ҳаммом, ҳамроҳ, якун, корхона, майдон, мева, нобуд, намуна, нашвати, пойтахт, парвариш, пиёда, писанд, қаҳрамон, равшан, савдо, сажар, шарманда, шикаст, шудгор, тахт* ва бошқалар.

Тожик тилидан кирган сўзлар фақат отлардангина иборат эмас. Улар орасида *астойдил, озода, оташин, баланд, жанговар, доно, камтар, меҳрибан, нам, пухта, паст, содда, ширин, хунук* каби сифат ва равишлар; *ҳеч, чунки, ёки, гарчи* каби боғловчи ва юкламалар; *ба-, бе-, -каш, -корона, -парвар, -хўр, -хуш* каби морфологик элементлар ҳам бор.

Тожик тилидан кирган сўзларга ўзбек сўзлари ва аффикслари қўшилиши билан янги сўз ва иборалар ясалган. Масалан, от ясовчи *-лик* суффикси билан: *осойишталик, баландлик, хомлик, мардлик, қаҳрамонлик, шодлик, хўжалик*; ҳолат ва касб номини ясовчи *-чилик* аффикси билан: *ободончилик, чорвачилик, пахтачилик, хурсандчилик*; кичрайтириш аффикси *-ча* билан *майдонча*; равиш аффикси *-ларча* билан: *шармандаларча*; сифат ясовчи *-ли* аффикси билан: *номли* каби.

Тожикча сўзлар ва аффикслар кўпроқ адабиёт орқали ўтган бўлиб, ўз адабий формасини асосан сақлаган.

Фонетик жиҳатдан қараганда, тожикча сўзларда чўзиқроқ айтиладиган унлилар ўзбекчага нисбатан кенгроқ қўлланади.

³ «Ученые записки Института Востоковедения», 1952, т. IV, стр. 188—189. Ўзбек тили лексикасидаги ўзгаришлар ва янги алфавит, СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Ахбороти, 1940, 2-сон, 36-бет.

Масалан, тожикча сўзлардаги *о* унлиси ўзбек тилида одатда бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинларида ишлатиладиган *о* унлисига нисбатан бирмунча ёпиқроқ, лабланиш даражаси эса кучлироқдир. Бу унли тожикча сўзларнинг ҳар бир бўғинида кела олади: *оҳанг, чодир, нобуд, баҳор, наҳор, майдон, қаҳрамон, пешона, парвона, озода, доно, овоз, ободон, корхона* каби. Тожикча сўзлар охирида *шт, ст, хт, фт, нд* каби ундошлар қатор ишлатилади: *гўшт, ғишт, дўст, рост, шикаст, паст, дарахт, карахт* каби.

Морфологик жиҳатдан қараганда, тожикча сўзлар билан бирга ўзлашган ва гурли ўзак-негизларга қўшилиб, янги сўзлар яшаш учун хизмат қиладиган аффикслар шакл ва маъно оттенкаларига кўра фарқ қилади. Бу аффикслар аслда (улардан бир қанчаси ҳозирги тожик тилида ҳам мустақил сўзлар ҳисобланади) ўзбек тилида сўз ясовчи элементлар сифатида ишлатилади.

Тожикча сўз ясовчи элементлардан айримларининг охирида икки ундош қаторлашиб келади (*-банд, -манд, -параст*): *занжирбанд, баҳраманд, ҳунарманд, амалпараст, шуҳратпараст* каби. Ҳозирги ўзбек тилида *-бин, -боп, -боз, -бон, -гўй, -дўз, -намо, -паз, -хўр, -парвар, -симон, -фуруш, -хона* каби элементлар ҳам сўз ясовчи вазифасида қўлланади: *калтабин, томошабин, оммабон, костюмбон, қоғозбоз, аризабоз, дорбоз, ишқибоз, дарвозабон, қўйчибон, тарозибон, боғбон, ростгўй, насиҳатгўй, этикдўз, камнамо, шартнома, ошпаз, сомсапаз, гўштхўр, порахўр, сулҳпарвар, халқпарвар, одамсимон, шарсимон, мевафуруш, ошхона, меҳмонхона* каби.

Сўз ясовчи элементлар орасида префикс вазифасида ишлатиладиган *бе-, ба-, бар-, бо-, но-, хуш-, ҳам-, кам-, сер-* каби морфемалар ҳам бор: *беул, бечиким, бегуноҳ, бамаслаҳат, бадавлат, барқарор, баркамол, бартараф, боадаб, ноҳақ, нотўғри, хушхабар, хушмуомала, ҳамфикр, ҳаммаслак, камгап, сермаҳсул* каби.

Ўзбек тилидаги тожикча морфемалар хилма-хил маънони ифодалайди:

1) касб, ҳунар ва машғулоти билдиради: *пахтакор, бинокор, тилшунос, созанда, этикдўз, соатсоз, ҳайкалтарош, ҳикоянавис* каби;

2) шахснинг хислати, бирор нарсага бўлган ҳаракати ёки интилишини англатади: *инсонпарвар, ватанпарвар, сулҳпарвар, амалпараст, ижарахўр, паловхўр, хўранда, кашанда, тарафдор, харидор* каби;

3) шахснинг хулқ-атвори ва характерини ифодалайди: *меҳрибон, зўравон, ифвогар, жанжалкаш, лаганбардор, хушомадгўй, зараркунанда, газанда* каби;

4) шахснинг қобилияти ёки бирор нарсага эга эканлигини билдиради: *донишманд, билимдон, боғдор, амалдор, нишондор* каби.

Арабча сўзлар

Ҳозирги ўзбек тили луғат оосаида анчагина арабча сўз ва иборалар бор. Булар маъно жиҳатдан кўпроқ абстракт хусусиятга эга бўлган сўзлардир.

Ўзбек тили лексиконидаги арабча сўзлар сўз туркумлари нуқтаи назаридан асосан от ва сифатга оиддир. Феоьларда, масалан, *забт қилди, имзо чекди, тасдиқ этди, воқе бўлди, зое кетмади* каби бирикмаларда, қўшма феълларнинг биринчи компоненти сифатида арабча сўзлар ишлатилади.

Ўзбек тилига кирган ва ўзлашиб қолган от категориясидаги арабча сўзлардан намуналар: *адабиёт, одам, аҳоли, арава, арбоб, асос, асбоб, атроф, овқат, ахборот, ахир, жамият, жазо, жумла, доим, доир, даража, давом, давлат, доҳи, диққат, аҳл, фаолият, фан, фақат, ғайрат, ғалаба, ҳужум, ҳодиса, ҳаёт, ҳокимият, ҳол, ҳақ, ҳақиқат, ҳаракат, ҳосил, ҳовуз, ҳисобот, ҳурмат, иборат, ижро, эҳтиёж, эҳтиёт, илҳом, иморат, имконият, иншоот, интизом, иқлим, истиқбол, иштирос, кашф, мажлис, маданият, махсус, машҳур, машқ, меҳнат, миллат, масъулият, муддат, мусобақа, муҳаррир, қалам, қонун, қарор* ва бошқалар.

Ҳозирги ўзбек тилида арабча *-ий* ёки *-вий* ёрдами билан ясалган *абадий, амалий, жиддий, фахрий, маданий, маҳаллий, илмий, назарий, олий, омлавий, оддий, маънавий, тарбиявий, партиявий, техникавий, физикавий, химиявий* каби сифатлар; арабча *-ан* қўшилиб ясалган *асосан, баъзан, масалан, нисбатан, қисман, шахсан, умуман* каби равишлар; шунингдек *балки, аммо, лекин, ва, ваҳоланки* каби боғловчилар ҳам ишлатилади⁴.

Тилимизда этимологик жиҳатдан арабча сўзлар воситаси билан турли комбинациядаги (арабча ва тожикча; арабча, тожикча ва ўзбекча; тожикча ва арабча; интернационал ва арабча қисмлардан ташкил топган) сўзлар учрайди.

Масалан, арабча сўзлардан ўзбекча қўшимчалар ёрдами билан қуйидагича янги сўзлар майдонга келган: *алоқачи, аълочи, илҳомчи, истеъмолчи, қутбчи, ташкилотчи; аъзолик, дарслик, эҳтиётлик, маъмурилик, розилик, саводсизлик; аҳа-*

⁴ А. Қ. Боровков. Ўзбек тилининг лексикасидаги ўзгаришлар ва янги алфавит, СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Ахбороти, 1940, 2-сон, 35—38-бетлар.

*миятли, жасоратли, иробали, масъулиятли, муваффақиятли, қимматли, қудратли, сабабли, саботли, сифатли, шонли, ша-
рафли, шиддатли, тажрибали, хавфли; шохобча; ҳозирги;
аниқламоқ, асосламоқ, жиддийлашмоқ, фахрланмоқ, ҳисоб-
ланмоқ, ҳузурланмоқ, ифодаланмоқ, илҳомлантирмоқ, расмий-
лаштирмоқ, тарбияламоқ, таъминловчи ва бошқалар.*

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бошқачароқ маъно бериш йўли билан ясалган, лекин оммага сингиб кета олмаган қуйи-дагича арабча-форсча ижтимоий-сиёсий ва илмий терминлар кейинги вақтларда истеъмолдан чиқиб қолди ёки пассив сўзлар запасига айланди: *фирқа* (партия), *шўро* (совет), *иштирокиюн* (коммунист), *жумҳурият* (республика), *байналминал* (интернационал), *кашишоф* (пионер), *ижтимоиюн* (социалист), *сармоядор* (капиталист), *мужодалавий моддиюнчилик* (диалектик материализм), *риёзиёт* (математика), *ҳикмат* (физика), *муваллидулмо* (водород), *муваллидулҳамуза* (кислород), *куррам мусанаа* (глобус), *Баҳр Муҳит Кабир* (Улуғ океан), *Баҳр Муҳит Атлосий* (Атлантик океани), *Баҳр Муҳит Ҳинди* (Ҳинд океани) ва бошқалар.

Интернационал лексика

Ўзбек тили лексикасидаги русча ва рус тили орқали Европа тилларидан кирган сўзлар интернационал лексика саналади. Бу лексика Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингандан сўнг юзага кела бошлади.

Октябрь социалистик революциясидан кейин рус халқи билан бўлган алоқанинг кенгайиши натижасида бу жараён яна ҳам кучайди. Бу даврда ўзбек тилига рус тилидан кирган сўзлар китоб, газета, журнал ва шу каби маданий ва ижтимоий воситалар орқали ўтиб, улар жонли талаффуз асосида эмас, балки рус адабий тилининг қонун ва қоидалари асосида қабул этилди. Революциядан кейин ўзбек тили лексиконида мустақкам ўрнашиб қолган ва ўзлашиб бораётган интернационал сўзлар мамлакатимиз халқларининг турли соҳадаги фаолиятини акс эттиради.

Чунончи:

1. Ижтимоий-сиёсий сўз ва терминлар: *коммунист, партия, Бюро, демократия, диктатура, интернационал, комитет, коммунизм, марксизм, ленинизм, пролетариат, прогрессив, революция, реформа, совет, социализм, экономика, съезд, директива* ва бошқалар.

2. Саноатнинг ривожига алоқадор сўз ва иборалар: *индустрия, металлургия, прокат, нефть, электр, электростанция, гидроэлектростанция, энергетика, турбина, станок, кальций,*

синтетик каучук, цемент, алюминий, никель, руда, газопровод, газогенератор, пресс-машина, флот, транспорт, самолёт, трамвай, автомобиль, автобус, троллейбус ва бошқалар.

3. Қишлоқ хўжалигига доир сўз ва терминлар: агроном, агротехника, борона, комбайн, трактор, плуг, сеялка, окучник, колхоз, бригада, звено, бригадир, правление, ирригация, мелиорация ва бошқалар.

4. Маданият, маориф ва санъатга доир сўз ва терминлар: концерт, театр, шахмат, шашка, клуб, лекция, журнал, газета, хор, оркестр, музей, санатория, курорт, кино, пьеса, поэма, драма, опера, образ, поэзия, музыка, композитор, симфония, фильм, кантата, рояль, пианино ва бошқалар.

5. Фан ва техникага доир сўз ва терминлар: академия, академик, алфавит, анорганик, археология, архитектура, биология, ботаника, ветеринария, геология, грамматика, градус, диалектика, инерция, зоология, зоотехника, институт, индукция, лаборатория, кафедра, концепция, математика, материализм, метод, оптика, педагогика, статистика, теорема, физика, формула, химия, агрегат, генератор, деравация, домна, конвейер, литограф, механизм, насос, радиолокация, телевизор, трансформатор, экскаватор ва бошқалар.

6. Ҳарбий иш, физкультура ва спортга доир сўзлар: адмирал, генерал, гвардия, батальон, лейтенант, офицер, командир, майор, капитан, полковник, маршал, артиллерия, миномёт, пулемёт, граната, окоп, разведка, штурм, волейбол, баскетбол, футбол, спорт, физкультура, гимнастика, штанга, финал, финиш, старт ва бошқалар.

7. Савдо ва молия ишларига доир сўзлар: магазин, гастроном, ассортимент, буфет, лоток, сельпо, ярмарка, банк, оборот, кредит, ведомость, рентабель ва бошқалар.

8. Қурилиш ва ободончиликка доир сўзлар: парк, сквер, бульвар, тратуар, шоссе, асфальт, трасса, тракт, канал, водопровод ва бошқалар.

9. Озиқ-овқат, кийим-кечак ва рўзгор буюмларини билдирувчи сўзлар: костюм, пальто, сорочка, ботинка, боти, галстук, фуфайка, булка, конфет, морожний, консерва, печенье, пиво, вино, тарелка, вилка, ваза, стакан, графин, керогаз, примус, мебель, стол, стул, этажерка, диван, шкаф, гардероб, тумбочка, умивальник, каравот ва бошқалар.

Ўзбекистонда совет тузуми даврида халқ хўжалигининг ривожига билан бир қаторда фан ва техника ҳам тез юксалди, илм-фаннинг ҳар бир соҳаси ва унинг айрим тармоқларига оид махсус терминлар юзага келди. Фанний терминларнинг асосий кўпчилиги рус тилидан ва рус тили орқали ғарб тилларидан олинган. Ўзбек тилшунослиги соҳасида ҳам кўпгина

терминлар қўлланмоқда. Масалан, *лингвистика, диалектология, терминология, лексикография, орфография, орфоэпия, пунктуация, грамматика, морфология, синтаксис, фонетика, ассимиляция, диссимиляция, аффикс, суффикс, идиома, фразеология, стилистика, унификация, фонема, артикуляция, транскрипция, семантика, семасиология* ва бошқалар. Бу хил сўз, термин ва иборалар ўзбек тили лексикасининг бойиётганини кўрсатади.

Рус тили орқали ўзбек тилига кирган сўзлар қуйидаги тилларга мансуб:⁵

1. Юнонча сўзлар: *алфавит, апостроф, гипс, диалект, диафрагма, идея, ирония, кафедра, лексикон, магистр, металл, мистика, музей, орган, магнит, охра, синтаксис, хор, комедия, трагедия, физика, логика, гигант, грамматика, пирамида, планета, театр, цилиндр, аладья, фонарь, лента, эпос, эпоха, эконо́м, философия, филология, лексика, психология, олимпиада, кровать* ва бошқалар.

2. Латинча сўзлар: *автор, администратор, студент, экзамен, экстерн, сенат, министр, операция, аудитория, индукция, юстиция, республика, формула, цензура, диктатура, депутат, делегат, ректор, декан, экспедиция, экскурсия, революция, конституция, лаборатория, цирк, регресс, интервал, абстракция* ва бошқалар.

3. Немисча сўзлар: *вахта, лагерь, мундир, ефрейтор, орден, солдат, офицер, рота, ранг, фельдмаршал, штурм, штаб, юнкер, верстак, штамп, шифер, кран, формат, ландшафт, капельмейстер, флейта, балетмейстер, гастроль, бутерброд, вафли, фарш; паштет, фляга, галстук, фартук, картуз, футляр, ширма, патронташ, кегель* ва бошқалар.

4. Французча сўзлар: *драп, трико, жюри, костюм, пальто, манто, блуза, этаж, мебель, буфет, кабинет, люстра, абажур, бульон, катлет, десерт, мармелад, рагу, компот, крем, капитан, сержант, авангард, артиллерия, марш, манеж, кавалерия, атака, батальон, салют, гарнизон, курьер, генерал, лейтенант, блиндаж, десант, флот, эскадра, пьеса, актёр, бельэтаж, фойе, антракт, репертуар* ва бошқалар.

5. Инглизча сўзлар: *вокзал, рельс, трамвай, клуб, бойкот, митинг, лидер, департамент, бюджет, сквер, макинтош, бифштекс, рудинг, ром, торт, финиш, футбол, баскетбол, волейбол, крокет, бокс, кросс* ва бошқалар.

⁵ Қиёс қилинг: Е. М. Галкина-Федорук. Современный русский язык. Лексика, курс лекций, Изд-во Московского университета, 1954, стр. 99—108, Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, часть 1, Лексика, фонетика, словообразовании, Изд-во Московского университета, 1962, стр. 51—54.

6. Италиянча сўзлар: *альт, бас, виолончель, мандалина, тенор, флейта, ария, канифоль, либретто, ложа, опера, купол, кавалер, панталон, бензин, банк, арка* ва бошқалар.

7. Испанча сўзлар: *карамель, гитар, серенада, ваниль, томат, лимон, жасмин, банан* ва бошқалар.

8. Полякча ва поляк тили орқали бошқа тиллардан кирган сўзлар: *кофта, булка, картина, полковник, краковек, полька, метрика, обложка, рейтуз* ва бошқалар.

9. Голландча сўзлар: *бухта, койка, кабель, крейсер, матрос, руль, рейс, фут, штурман, катер, рейд* ва бошқалар.

Интернационал сўз ва терминлар ўзларининг фонетик, морфологик ва семантик белгиларига кўра ажралиб туради.

Фонетик жиҳатдан интернационал сўзларнинг энг муҳим хусусиятлари қуйидагича: сўзнинг урғули бўғинларидаги *о* унлиси ўзбекча ва тожикча сўзлардаги *о* унлисига нисбатан ёпиқроқ; *и* ва *у* унлилари ўзбек адабий тилининг шу тип унлиларига қараганда анча чўзиқроқ талаффуз этилади; негизи ўзбек тили, умуман туркий тилларга мансуб бўлган сўзларда ундилар қатор келмайди, лекин интернационал сўзларда ундилар *иа, ио, ео, еа, аз, оо* тарзида қатор ишлатилади: *социализм, диаграмма, биография, пионер, геометрия, теорема, театр, аэропорт, аэродром, кооператив, координация* каби; бу ҳол араб тилидан қирган сўзларда ҳам учрайди: *қошда, доира, оила, шоир, жамоа, маориф, таом, муомала, шуаро, мудофаа, матбаа* каби.

Сўз ва терминлардаги ундош товушлар состави билан ҳам интернационал сўзлар бошқа сўзлардан ажраб туради: бу сўзларнинг бошида ҳам, охирида ҳам ундошлар қаторлашиб кела олади. Масалан, *килограмм, киловатт, металл, прогресс, банк, танк, факт, пункт; стол, шкаф, план, плакат, трактор, трест, справка, стрелка, структура* каби. Юнонча сўзларда *кс, пс, мв, мп* сингари товушлар қаторлашиб келади: *синтаксис, лексика, психология, олимпиада* каби; латинчада *ц:* *цирк, цитра, цилиндр* каби; немисчада *ц, шт, хт:* *матрац, штаб, штурм, паштет, шахта, вахта* каби; французчада *йу* (й+—ю), *уа, ан, ен, е:* *жюри, бюро, сюжет, брошюра, тротуар, пансион, фойе* каби; инглизчада *дж:* *джин, джентельмен, джаз* каби.

Морфологик жиҳатдан қараганда, юнонча сўзларда *пан-, анти-, архи-, а-* префикслари (*пантеизм, антимилитаризм, архиерей, амораль, аморф* каби); латинчада *де-, ин-, интер-, ре-* префикслари (*дедукция, индукция, интервал, регресс* каби); *-ат, -ор, -ия, -ура* суффикслари (*деканат, магистрат, революция, конституция, диктатура* каби); французчада *-ёр, -аж, -ант, -анс, -он* суффикслари (*режиссёр, суфлёр, массаж, саботаж, десант, сержант, реверанс, бульон, почтальон* каби); ин-

глизчада *-инг* суффикси (*митинг, демпинг, пудинг* каби); немис тилидан кирган сўзларда эса *циферблат, брандмайор, фурман* каби қўшма сўзлар компонентларининг унлилар ёрдамисиз ўзаро боғланиш ҳоллари кўпроқ учрайди.

Рус тили орқали Ғарбий Европа халқлари тилларидан олинган сўз ва терминлар фақат ўзак-негиздангина иборат эмас. Улар орасида сўз ясовчи элементлар билан бирга ўтганлари ҳам бор. Мазкур сўзлар билан маҳкам боғланган бу хил элементлар баъзан русча ўзак-негизларга қўшилиб янги сўзлар ясади. Аммо ўзбекча ёки туркий сўзларга ва ёки ўзбек тилига араб, тожик тилларидан кирган сўзларга қўшилиб, янги сўзлар вужудга келтириши жуда сийрак учрайди: *автосуғорғич, ультрақизил* каби.

Интернационал сўзлар билан бирликда ўзбек тилига кирган сўз ясовчи суффикслар қуйидагича:

-ист бажарувчи шахс отларини ясади: *журналист, машинист, баякист, связист, очеркист* каби;

-изм ижтимоий-сиёсий ва илмий оқимни, ҳолат, ихтисос ва бошқаларни англатувчи сўзлар ясади: *социализм, коммунизм, туризм, оптимизм, лиризм, хвостизм, марризм* каби;

-ация, -изация, -фикация иш-ҳаракат номларини билдирувчи сўзлар ясади: *агитация, колонизация, яровизация, химизация, электрификация, классификация* каби;

-ор шахснинг касб ва ҳунарини ёки фаолиятини англатувчи сўзлар ясади: *мелиоратор, инспектор, директор, экспедитор* каби;

-ант, -ент шахснинг ихтисосини ёки маълум соҳа бўйича машғулотини кўрсатувчи сўзлар ясади: *аспирант, диссертант, консультант, лаборант, комендант, оппонент* каби;

-ёр, -ор, -ионер шахснинг касби, хулқ-атвори ҳамда характерини билдирувчи сўзлар ясади: *суфлёр, гримёр, позёр, шахтёр, ухожёр, дирижёр, ревизор, коллекционер* каби;

-ит предмет ва касаллик номларини ясади: *метеорит, плеврит, бронхит* каби;

-ик, -а ижтимоий-сиёсий, илмий-фалсафий, диний ва бошқа хил қарашларни билдирувчи сўзлар ясади: *агностика, диалектика, метафизика, диалектик, котолик, ритмик, социалистик, коммунистик* каби;

-лог машғулот, касб ва ҳунарни билдирувчи сўзлар ясади: *гидролог, филолог, невролог, зоолог, биолог, фармаколог, графолог* каби.

Юнон тилида аслда мустақил сўз бўлиб, ҳозирда қўшимча ҳолига келиб қолган *граф, фил, метр, скоп* каби элементлар воситаси билан ясалган интернационал сўзлар (булар рус тилида қўшма сўз шаклида тасаввур қилинади): *библиограф,*

этнограф, лексикограф, славянофил, руссфил, англофил; термометр, хронометр, телескоп, микроскоп, спектроскоп, тосмоскоп каби.

Ҳолат ва ҳаракат маъносини ифода этувчи сўз ясовчи элементлар сифатида қуйидаги префиксларни кўрсатиш мумкин:

а- (юнонча) преффикси қўшилган сўз инкорлик маъносини ифодалайди: *амораль, аморф, аритмик, алогик, асимметрик* каби.

анти- (юнонча) қарама-қарши тушунчаларни ифодалайди: *антициклон, антиимпериалист* каби.

де- (латинча) ажралиш, бўлиниш, чиқиб кетиш каби маъноларни ифодалайди: *демобилизация, дегазация, дезтимологизация, дегразация* каби.

интер- (латинча) икки ҳодиса ўртасидаги ҳолатни билдиради: *интернационал, интервокал* каби.

ультра- (латинча) кучайтириш маъносидаги аффикслардан бўлиб, ўзи қўшилган негизда ифодаланган мазмуннинг юқори даражасини билдиради: *ультраконсерватор* каби. Шунини ҳам айтиб ўтиш лозимки, бу элемент кейинги вақтларда ўзбекча сўзларга қўшилиб, янги терминлар ясамоқда: *ультрақисқа тўлқин, ультратовуш* каби.

экс- (латинча): *экскурс, экскурсант, экскурсовод, экспромт, экстракт, эксцентрик* каби.

Интернационал сўзлар билан бирга кирган морфологик элементлар юқорида кўрсатилганлардангина иборат эмас. Бундай аффикслар сонини яна кўпайтириш мумкин.

СОВЕТ ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНING ТАРАҚҚИЁТИ

Совет тузуми бутун инсоният тарихида янги давр очди. Мамлакатимизда одамларнинг одамлар томонидан эксплуатация қилиниши тамомила тугатилди. Янги даврнинг талабларига мувофиқ янги давлат тузуми, жамиятни идора қилишнинг янгидан-янги ташкилотлари вужудга келди. Шу муносабат билан феодал-капиталистик тузум маъмуриятини, ташкилот ва идораларини билдирувчи сўз, ибора ва терминлар ўрнига тилда янги сўзлар туғилди. Ягона халқ маорифи системаси ўрнатилиши, таълим-тарбия ишларининг янгича интернационализм руҳида амалга оширилиши, янги инсон ва янгича ахлоқ, хулқ-атвор ва ғояларнинг юзага келиши натижасида ўзбек тилининг лексикаси янги сўз ва иборалар ҳисобига янада бойиб кетди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин юзага келган Совет ҳокимиятининг янги маъмурий органларини ифодаловчи сўзлар ва сўз бирикмалари сифатида тубандагиларни

кўрсатиш мумкин: *Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи; Ишчи, солдат ва деҳқонлар депутатлари совети; Халқ комиссарлари совети, Олий Совет, Район Маориф бўлими* ва бошқалар.

Биргина партия сўзининг ўзидан янги-янги ясама ва қўшма сўзлар бунёдга келтирилди: *партияли, партиясиз большевик, партия билети, партия бюроси, партия взноси, партия коллективи, партия комитети, партия таълими, партия ташкилоти, партия мажлиси, партия мактаби, партия маорифи* ва бошқалар. Шу қаторда кўпгина барқарор сўзлар бирикмаси туғилди: *халқларнинг бузилмас дўстлиги, ишлаб чиқариш плани, меҳнат интизоми, актуал проблема, ўсув суръати, фахрий вазифа, зарбдор бригада, коммунистик меҳнат бригадаси* ва бошқалар.

Халқ хўжалиги, саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида, маданият ва космосни забт қилиш бобида янгидан-янги сўзлар туғилди: *нефтепровод, бульдозер, экскаватор, агротехника, комбайнчи, тракторчи, квадрат уялаб экиш, сунъий йўлдош, космос, космонавт* ва бошқалар.

Совет халқининг ғолибона қуролли кучлари билан боғлиқ ҳолда адабий тилда кўпгина ҳарбий терминлар вужудга келди: *автомат, зенитчи, миномёт, танкчи, танкка қарши қурол, бронбойчи, мотопехота, ўзи юрадиган тўп, шўнғувчи бомбардимон, ҳаводесанти, бронетанк қисми, миномёт батареяси, атом бомбаси, водород бомбаси, сержант, старшина, лейтенант, майор, капитан, генерал, маршал, генералиссимус* ва бошқалар.

Сўзларнинг маънолари ва эмоционал рангдорлигида ҳам ўзгаришлар пайдо бўлди. Илгари ижобий маънода қўлланиб келган ва эски тузум шароитида мўътабар ҳисобланган сўзлар замонамиз талабларига мос равишда салбий тушунчаларни ифодаловчи сўзларга айланди: *бой, мулла, қози, эшон, хон, бек, тўра, маҳдум, тақсир, пир, пирзода* ва бошқалар. Аксинча, эски замонларда салбий маънода қўлланиб келган сўзлар янги социалистик тузум шароитида ижобий маънода мўътабар сўзларга айланди: *пролетар, ишчи, меҳнаткаш, захматкаш, камбағал, деҳқон, батрак, қўшчи, чўпон, подачи, найчи, чилдирмачи, раққос, бастакор, созанда, ҳофиз* ва бошқалар.

Айрим сўз ва сўз бирикмалари юқори стилга хосланганлиги билан характерланади: *Коммунистик партия, Улуғ Совет ватани, ватандош, ватанпарвар, инсонпарвар, маърифатпарвар, маданиятпарвар, ватан ҳимоячиси, халқ хизматкори, халқ лашкарлари* ва бошқалар.

Шундай қилиб, ўзбек тили сўз бойлиги янги давлат тузуми, янги социалистик ҳаёт, янги коммунистик ахлоқ, янги-ча дунё қараш ва янги ғояга мос келадиган сўзлар ҳисобига ривожланди.

Миллий маданиятнинг ўсувида халқ хўжалиги тармоқлари тараққиётининг роли катта. Республикада пахтачилик, чорвадорлик, ипакчилик, балиқчилик каби илғор хўжаликнинг юксалиши билан адабий тилда янги сўз, термин ва иборалар пайдо бўлди. Бунда маҳаллий диалект ва шевалар ўз сўз запаслари билан маълум ҳисса қўшди.

Адабий тил сўз бойлигининг ривожидида калькаланиш йўли билан ўзлаштирилган (нусха кўчириш ёки андоза олиш йўли билан ўзлаштирилган) сўз ва иборалар муҳим ўрин тутди. Сўз ва ибораларни бу йўл билан бунёдга келтириш тилимизда асрлар бўйи давом этмоқда. Бу йўл хусусан совет даврида авж олиб кетди.

Ҳозирги адабий тилда лексик калькаларнинг икки асосий тури маълум: 1) тўлиқ калькалар, 2) ярим калькалар. Тўлиқ калькалар бир тил ёки бир группа қардош тилларнинг лексик материаллари негизида, ярим калькалар эса турли системадаги тилларнинг лексик материаллари заминидида вужудга келди.

Тузилиши жиҳатдан калькалар уч хил:

1. Семантик калькалар асосан ўзак-негизлардан иборат бўлади. Бундай сўзлар бошқа тилнинг луғат бойлигига нисбатан янги маъно касб этади: *тил* (асир); *тилмоч* (таржимон), *бош* (асосий — главный), *бўлим* (қисм — часть, подразделение) ва бошқалар.

2. Морфологик калькалар ясама сўзлардан иборат бўлади. Булар ўзак-негизларга турли морфологик элементлар қўшиш йўли билан ясалади: *қўшув* (сложение), *йиғинди* (сумма), *олув* (вычитание), *айирма* (разность), *бирикма* (сочетание), *дарслик* (учебник), *шанбалик* (субботник), *айбланувчи* (обвиняемый), *айбловчи* (обвинитель), *оқловчи* (защитник), *қораловчи* (обвинитель) ва бошқалар.

3. Бирикмали калькалар қўшма сўз ёки сўзлар бирикмасидан иборат бўлади: *тўрт амал*, *кўп нуқта*, *кечки мактаб*, *халқ университети*, *авторлик ҳуқуқи*, *мактаб-интернат*, *кўмакчи феъл* ва бошқалар. Турғун бирикмалар ҳаракатидаги калькалар ҳам шу группага киради. Бирикмали калькалар бошқа турдаги калькаларга нисбатан сермахсул ва амалда кўпроқ учрайди.

Кальканинг юқоридаги ҳар бир тури тўлиқ ёки ярим калька бўла олади. Шарқий тилларнинг ўзаро кўп асрлик муносабатини эътиборга олиб, тубандаги калькаларни тўлиқ каль-

ка ҳисобласак бўлади: *йўлдош, издош, маслакдош, ўриндош, ундош, адабиётшунослик, табиатшунослик, қўл ёзма, айириш белгиси, кескин чора, кесма, алифбе, кўргазмали қурол, ўқув қуроли, кўп бурчакли, кўп бўғинли, кўп маъноли, кўп миллатли, кўп овозли (хор), кўп тишли (плуг), кўп қаватли (бино), кўп ҳадли (тенглама) ва бошқалар. Шу асосга кўра қуйидаги сўз ва бирикмалар ярим калькага киради: *автоматчи, авиомодельчилик, адвокатлик, авиомоторсозлик, автоматлаштириш, электрлаштириш, автографик қўл ёзма, автопойга, авточана, альбом қоғоз, альфа зарралар, альфа нурлар, адрес дафтари, таъминот агенти, академик луғат, активлик кўрсатмоқ, бош агроном, бош бухгалтер, агрессив сиёсат, интернационал тарбия* ва бошқалар.*

Ҳозирги ўзбек адабий тили луғат бойлигини қисқартирилган қўшма сўзлар ва ҳарфий аббревиатураларсиз тасаввур қилиш қийин. Совет тузуми даврида кўпгина қисқартирилган сўзлар ва шартли қисқартмалар пайдо бўлди. Булар ясалиш техникаси ва конструкцияси жиҳатидан мутахассисларни анчадан буён қизиқтириб келади.

Қисқартирилган қўшма сўзлар ва ҳарфий қисқартмаларнинг оғзаки ва ёзма нутқда хилма-хил вариантлари учрайди. Улар ҳозирги ўзбек тилига сингиб, ўзлашиб кетган. Чунончи, *вуз, ЗАГС, колхоз, совхоз, комсомол, КПСС, СССР, ВЦСПС* ва бошқалар. Шулар қаторида халқимиз тарихини эслатувчи, совет ватани ва партия тарихи билан мустаҳкам боғланган *РСДРП, ВКП(б), Коминтерн, Наркомат, НЭП, ЧЕКА, СТО* каби қисқартмалар ҳозирги тасаввурда историзмга айланган.

Қисқартма сўзларнинг тузилиши, техникаси ва бошқа хусусиятларини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан қатта аҳамиятга эга. Қисқартма сўзларни ўрганиш уларнинг талаффузи ва имлосида ҳануз давом этиб келаётган хилма-хилликларни тугатишга ёрдам беради.

Ҳозирги адабий тилда замонавий қисқартмалар муҳим ва асосий ўрин тутади. Аммо айрим тарихий воқеа ёки ҳодисаларни эслатиш учун историзм типигаги қисқартмалар аҳён-аҳёнда учраб туради.

Қисқартирилган сўзларнинг тематикаси ва семантикаси хилма-хилдир. Уларнинг бир группаси сиёсий партиялар, профсоюз, ёшлар, спорт ва ҳарбий ташкилотлар ҳамда хўжалик ва маданий жамиятлар номларини билдиради. Иккинчи группаси марказий ва маҳаллий давлат органлари, бошқарма ва комитетлар ҳамда уларнинг шохобчалари номларини англатади, ана шундай органларнинг географик ва маъмурий-территориал жойларини кўрсатади. Учинчи группаси илмий текшириш муассасалари, олий ўқув юртлари, библио-

тека, театр, музей ва шу сингари маданий ўчоқлар номларини билдиради. Тўртинчи группаси эса саноат корхоналари, қишлоқ хўжалиги органлари, турли машина, механизм, асбоб-ускуналарни англатади, илмий, техник, ҳарбий ва бошқа ихтисосий терминлар ўрнида ишлатилади.

Даврнинг талабларига кўра қисқартирилган сўзлар ўзбек адабий тилида турлича қўлланиб келган. Улар ишлатилиш усулларига кўра икки асосий группага ажралади: 1) рус тилидан кирган сўзлар заминида, 2) ўзбек ва шарқий тиллар сўзлари заминида. Адабий тил тарихи шуни кўрсатадики, Октябрь революциясининг дастлабки йиллариданоқ бу иккала усул аралаш ҳолда қўлланган. Чунончи: *РусТА* (рус телеграф агентлиги), *комячейка*, Турккомиссия, *ТурЦИК*, *окрком*, *горком*, *ВСНХ*, *РСФСР*, *СССР*, *КИМ*, *центрсоюз*, *коминтерн*, *поселком*, *комвуз*, *САКУ*, *ГорФО*, *Госстрах*, *ЎЗИШЖ* (Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти), *ИДҚА* (Ишчи-деҳқон қизил аскарлари), *ТМИШЖ* (Тожикистон мухториятли Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти), *Ўздавсуғурта*, *БИТИКИ* (Бутун Иттифоқ таъмирот (бинокорлик) ишчилар касабати иттифоқи), *Ўзнашр*, *окрижроқўм*, *УМТ* (Умумий мажбурий таълим), *ТЎМ* (Тўлиқсиз ўрта мактаб), *МИК* (Марказий ишчилар кооперативи), *Райёшқўм*, *Татар* (Ташвиқот-тарғибот) ва бошқалар. Бу хил сўз тузилиши ҳозир ҳам давом этмоқда. Шу билан бир қаторда — *ЧЕКА* — *ЧК* (Чрезвычайная комиссия — фавқулодда комиссия) ва *ГОКО* — *ГКО* (Государственный комитет обороны — Давлат мудофаа комитети) каби қисқартмалар амалда икки хил қўлланади.

Ҳозирги адабий тилда қисқартирилган қўшма сўзларнинг тубандаги каби типлари мавжуд:

1. Ҳарфий қисқартмалар: *СССР*, *ВЦСПС*, *ЦК*, *ХХР*, *ГДР*, *ВУЗ*, *ГУМ*, *САГУ*, *ГЭС*, *ЧК*, *ЧП* ва бошқалар.

2. Бўғин эътибори билан қисқартирилган сўзлар: *колхоз*, *совхоз*, *комсомол*, *местком*, *Ўздавнашр*, *Ташсельмаш*, *комхоз*, *Турксиб*, *обком*, *горком*, *райком* ва бошқалар.

3. Охирги сўз бутунлигича олиниб, олдинги сўз бўғин эътибори билан қисқартирилган сўзлар: *Ўзкомпартия*, *Ўзки-тоб*, *райсовет* ва бошқалар. Бундай қисқартмаларда баъзан бўғин эмас, сўзнинг бош қисми ҳисобга олинади: *соцгородок*, *соцтаъминот* каби.

4. Аралаш қисқартмалар: *АзССР*, *ЎзССР*, *ЛенГЭС*, *РайОНО* ва бошқалар.

Қисқартирилган қўшма сўзлар орасида омоним шакллар анчагина учрайди. Масалан: *ВАК* (Волховский алюминиевый комбинат — Волхов алюминий комбинати, Высшая арбитражная комиссия — Олий арбитраж комиссияси, Высшая

аттестационная комиссия — Олий аттестация комиссияси, Высшие академические курсы — Олий академик курслар); *ГУМ* (Главное управление милиции — Бош милиция бошқармаси, Городское управление милиции — Шаҳар милиция бошқармаси, Государственный универсальный магазин — Давлат универсал магазини, Грузооборотная машина — Ғўза йиғувчи машина) ва бошқалар.

Сиёсий партиялар, давлат органлари, илмий текшириш муассасалари ва олий ўқув юртлирининг номларини кўрсатувчи қисқартмалар сермахсул бўлиб, амалда кўпроқ қўлланади. Масалан: *КПСС* (Коммунистическая Партия Советского Союза — Совет Иттифоқи Коммунистик Партияси), *КПИ* Коммунистическая Партия Индонезии — Индонезия Коммунистик Партияси, Коммунистическая Партия Испании — Испания Коммунистик Партияси, Карельский педагогический институт — Карелия педагогика институти, Киевский педагогический институт — Киев педагогика институти), *ХХР* (Хитой Халқ Республикаси), *БМТ* (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти), *ВДР* (Вьетнамская Демократическая Республика — Вьетнам Демократик Республикаси), *ГДР* (Германская Демократическая Республика — Германия Демократик Республикаси), *НИИА* (Научно-исследовательский институт архитектуры — Архитектура илмий текшириш институти), *НИИАҚ* (Научно-исследовательский институт аэроклимотологии — Аэроклимотология илмий текшириш институти), *НИИАТ* (Научно-исследовательский институт автомобильного транспорта — Автомобиль транспорти илмий текшириш институти), *НИИВХ* (Научно-исследовательский институт водного хозяйства — Сув хўжалиги илмий текшириш институти), *НИИКС* (Научно-исследовательский институт культурного строительства — Маданий қурилиш илмий текшириш институти), *НИИСХОМ* (Научно-исследовательский институт сельскохозяйственного машиностроения — Қишлоқ хўжалиги машинасозлик илмий текшириш институти), *СоюзНИХИ* (Всероссийский научно-исследовательский институт хлопководства — Бутуниттифоқ пахтачилик илмий текшириш институти), *САНИИШ* (Средне-Азиатский научно-исследовательский институт шелководства — Ўрта Осиё ипакчилик илмий текшириш институти), *ТошДУ* (Тошкент Давлат Университети), *ТашМИ* (Ташкентский медицинский институт — Тошкент медицина институти), *ТИИИМСХ* (Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства — Тошкент қишлоқ хўжалик ирригация ва механизация инженерлари институти) ва бошқалар.

Ўзбек тили лексикасининг ажралмас қисмларидан бирини атоқли отлар ташкил этади. Тилдаги кўп сонли атоқли отлар — антропонимлар, астронимлар, зоонимлар, топонимлар ва этнонимлар алоҳида группа сўзлардир. Совет даврида бу группа сўзлар ҳам ривож топди.

Ўзбек антропонимикаси лексиконининг асос кўпчилигини ўзбек тилининг ўз сўзидан ёки туркий сўзлардан ясалган исмлар ташкил қилади. Шу билан бирга ҳозирги ўзбек тилида тожикча, арабча, мўғулча ва хитойча исмлар ҳам учрайди. Бу ҳол ўзбек халқининг қўшни халқлар ва бошқа халқлар билан бўлган иқтисодий-сиёсий, маданий алоқалари ҳамда ҳамкорлигининг ёрқин намунаси.

Ҳозирги замон ўзбек тили антропонимикаси лексиконида учровчи *Дарвин, Клара, Коммуна, Ленинза, Марат, Тельман, Октябрь, Офелия, Роза, Роман, Света, Элмира, Гамлет, Темза* каби атоқли отлар интернационал номлардир. Интернационал номларга рус тилидан ўзлаштирилган *Вера, Виктория, Гуля, Жонетта, Зоя, Лариса* типдаги исмларни ҳам киритиш мумкин. Интернационал номлар Европа тилларида ва рус тилида, ўзбек, қozoқ, уйғур, туркман ва қорақалпоқ ҳамда бошқа бир қанча миллат тилларида барабар қўлланади. Шу хусусиятларига қараб интернационал номлар деб юритилади.

Қиши номлари: исмлар, фамилия, отчество (отасининг исми), лақаб ва тахаллуслар тилнинг лексик системасини тўлдирувчи микросистемалардан биридир.

Атоқли отлар ҳам маънога эга. Қиши номларининг маъноси якка шахс тушунчаси билан маҳкам боғланган. Исмлар кўп қиррали бўлиб, унда ном учун асос ҳисобланган сўзнинг асл лексик маъноси ифодаланади.

Структурасига кўра ўзбекча исмлар содда (*Тош, Турсун, Гулнор, Анор*), қўшма (*Мелихол, Зебинисо, Муҳаммадали, Қутлуғмурод, Холнисо*) ва қисқартма (*Ленар, Қим, Маэла, Ренат*) бўлади.

Ўзбек тилида киши номлари асосан уч хил усулда ясалди: морфологик, лексик ҳамда синтактик усул.

Морфологик усулда ясалган киши номлари икки хил: ономастик доирада ясалган номлар (фамилия ва отчестволарнинг ясалиши) ва ясама сўзлардан ясалган исмлар.

Ҳозирда ўзбекча фамилиялар ота ёки бобо номидан эрлар учун русча *-ов(-ев)*, аёллар учун *-ова(-ева)* аффикслари ёрдамида ясалди: *Усмонов Акбар, Иззатуллаев Раҳмат, Назарова Муқаддас, Зияева Зубайда* каби. Отчестволар эса ота исмидан ёки фамилияга асос бўлган номдан эрлар учун *-ович (-евич)*, аёллар учун *-овна (-евна)* аффиксларини қўшиш орқали ҳосил қилинади: *Аъзамов Йўлдош Аъзамович, Шодиев*

Ҳамид Шодиевич, Акбаров Икром Илҳомович, Абдуллаева Музафара Абдуллаевна, Қўчқорова Ҳанифахон Ғиёсовна каби.

Ясама сўзлардан ясалган номлар ўзбекча негизларга турли морфологик элементлар қўшилиши натижасида вужудга келади: *Йўл-дош, Тўхта-син, Қут-ли, Тол-мас, Ула-ш, Тирка-ш, Тило-в* каби.

Киши номларининг лексик усулда ясалишига лексик субстантивациялар киради. Ономастикада субстантивация ҳодисасининг доираси жуда кенг — деярли барча сўз туркумлари киши номи бўлиб кела олади: сифат — *Азиз, Ботир, Буюк, Доно*; олмош — *Кимсан, Қимсаной*; сон — *Олтибой, Олтмиш, Тўқсонбой, Етмишбой*; феъл — *Берди, Сотиволди, Юрсин, Қўпайсин*; сифатдош — *Кўчар, Усар, Суярбек*; равишдош — *Ерлиқаб, Эсиргаб*; ҳаракат номлари — *Тиловқул, Қараш, Яраш*; равиш — *Аввалбек, Омонжон, Хурсандой*; модал сўз ва ундовлар — *Шукур, Раҳмат, Муборак, Марҳамат* ва бошқалар.

Ўзбек тилида киши номларининг жинсга кўра табақаланиши лексик-семантик, морфологик ҳамда синтактик усуллар билан ифодаланади. Лексик-семантик усулда: *Бибинур, Ойтўти, Онабиби* ва *Дадақўзи, Отабек, Бобожон*; морфологик усулда: *Азим — Азим-а, Карим — Карим-а, Наим — Наим-а, Рихси — Рихси-я, Соли — Соли-я, Қутби — Қутби-я*; синтактик усулда: *Холқиз, Қурбонбиби, Дурхон, Пардагул* ва *Холбек, Дурбек, Пардабой* ва бошқалар.

Лақаблар ўтмишда ўзбек тилида фамилия вазифасига яқин функцияда қўлланган ва яқка шахснинг бирини иккинчисидан ажратиш учун хизмат қилган: *Шерали қўнғирот, Неъматулла тўҳсаба, Ниёз додҳо қипчоқ* каби. Лақабларнинг бой намуналарини ҳозирги ўзбек тили диалект ва шеваларида, фольклорда, шунингдек, айрим адабий асарларда кўриш мумкин: *Мугал полвон, Қудрат дев, Марайим чаққон, Шарофат чевар, Бадал чапдас, Ислом новча, Миряқуб қовоқ, Ҳоширмат пакана, Абдулла қора, Бадал аравакаш, Илҳом самоварчи, Абдужаббор уста, Карим шарбатдор, Парни қассоб* ва бошқалар.

Ўзбек тили тахаллусларга ғоят бой. Тахаллус ёзувчи ёки олимнинг мақсад ва интилишига, асар жанри ёки машғулотнинг характериға, ёзувчининг турар жойига кўра танланади. Демак, тахаллус олдиндан белгиланмайди, балки танлаб олинади. Шу жиҳатдан у исм ва лақаблардан фарқ қилади. Социалистик тузум шароитида ўзбек тилида янгидан-янги тахаллуслар майдонга келган: *Ойбек* (Мусо Тошмуҳаммедов), *Уйғун* (Раҳматулла Отақўзиев), *Яшин* (Комил Нўъмонов),

Файратий (Абдурахим Абдуллаев), *Шухрат* (Ғулом Алиев), *Ойдин* (Манзура Собирова) ва бошқалар.

Ўзбек классик адабиётида ишлатилиб келган тахаллуслар орасида қуйидагилар характерлидир: *Навоий*, *Фоний*, *Вафойий*, *Жомий*, *Нишотий*, *Шавқий*, *Увайсий*, *Нодира*, *Фурқат*, *Завқий* ва бошқалар.

Хуллас, ўзбек тилида кўп асрлар давомида қўлланиб келган бир қатор номлар ҳозирда ҳам кенг истеъмол қилинади. Баъзан эски номларнинг маъноси ўзгариб, улар янги маъно касб этган. Давр талабларига мувофиқ ўзбек тилида янгидан-янги атоқли отлар вужудга келган.

Совет даврида ўзбек тили лексик қатламларида ҳам маълум даражада ўзгаришлар юз берди. Ҳозирги ўзбек адабий тили луғат составининг туркий сўзлар ҳисобига бойишида, асосан, тўрт хил тенденция бунёдга келди: 1) ҳамма туркий тиллар учун умумий, яъни муштарак луғат бойлигини яратиш; 2) эски ўзбек адабий тилидаги қадимий туркий сўзларни тиклаш; 3) озарбайжон тили лексик элементларини кучайтириш; 4) татар адабий тилидаги туркий сўзлар шаклларидадан фойдаланиш.

Бу тенденциялар XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланиб, 1905—1917 йилларда авж олиб кетди. Айниқса, Октябрь социалистик революциясининг дастлабки йилларида бу тенденциялар орасида революциядан олдин бўлган қаттиқ кураш янада кескин равишда давом этди. 1922 йилга келиб ўзбек адабий тили лексикаси тараққиётида юқоридаги тўртта тенденцияга қарама-қарши муайян бир йўл танлаб олинди. Шунга қарамай, адабий тилда эски ўзбек тили, озарбайжон ва татар тили элементлари учраб турарди. 1929—1933 йиллар давомида ҳам ўзбек тили лексикаси ривожига туркий тиллар учун муштарак луғат бойлиги яратишга уринишлар бўлди.

Жамият тараққиётининг кейинги босқичида, мамлакатимизда собиқ эзилган синф ва эзилган миллатлар кураши авж олиб, социалистик революция узил-кесил ғалаба қозонган, ҳар бир миллат чинакам озодликка чиқиб, ўзининг ҳақиқий ва тарихий мустақиллигига эришган бир даврда ҳамма туркий тиллар учун муштарак луғат бойлигини яратишга уриниш ҳаракати прогрессга зид эди. Бу зиддият аслида собиқ Россиянинг чекка ўлкаларида капитализм элементлари кўрина бошлаган даврда-ёқ бунёдга келган эди. Социализм даврига ўтгач, зиддият кучайиб бориб, миллий тиллар лексикасининг эркин тараққиёти йўлида туркий тилларнинг муштарак луғат бойлигини яратиш тенденцияси қаттиқ қаршиликка учради.

Эски ўзбек адабий тили лексикасидаги қадимий туркий сўзларни тиклаш тенденцияси чигатоёчилик ёки чигатаизм

оқими ҳаракати билан маҳкам боғланган эди. Бундан ташқари, қадимий туркий сўзлар давр талабларига жавоб бермас ва янги тушунчаларни ифодалай олмас эди. Шу сабабли бу оқимнинг тутган йўли ўз вақтида кескин равишда қораланди.

Озарбайжон тили лексик элементларини кучайтириш тенденцияси Бокуда ёки Истанбулда таълим олган ёки шу таълимнинг мухлислари бўлган бир гуруҳ интеллигенциянинг орзу-истакларигина эди. Лекин бу истак ўзбек миллий тилининг ва шу тил лексикасининг мустақил равишда ривожланишига зид эди. Шунинг учун озарбайжон тили лексик элементларидан воз кечиш йўли тўғри топилди.

Ниҳоят, ўзбек тили луғат бойлигининг ўсиш йўлида татар тили элементларининг кучайишига келсак, бунда татар адабиёти ва маданиятининг таъсири, Ўзбекистонда матбуот ва нашриётда, мактаб ва маориф органларида, таржима ва адабий танқидчилик соҳасида татар халқи намоёндаларининг раҳбарлик вазифаларда ишлашлари сабаб бўлди. Бундан ташқари, ўз замонасида, пешқадам ҳисобланган ўзбек интеллигентларидан бир қанчаси татар маърифатпарварлари қўлларида таълим олган эдилар. Бироқ, бундан қатъий назар, ўзбек тили луғат бойлигини татар тили лексик элементлари ҳисобига ривожлантириш давр талабларига зид бўлиб чиқди.

Хусусан, 1929—1933 йиллар давомида ўзбек адабий тили лексикасининг ривожига илмий-фанний, сиёсий-иқтисодий, умуман жамият тараққиёти билан боғлиқ бўлган янги тушунчаларни туркий сўзлар билангина ифодалаш, сўзларнинг фонетик ва морфологик структурасини умумий туркий тиллар қонуниятига бўйсундириш асос қилиб олинган эди. Ҳатто айрим терминларни туркий сўзлар заминида яратиш ҳаракати (гарчи бу йўл ғайри табиий бўлса ҳам) айни шу йилларда авж олиб кетди. Аммо бундай ҳаракат ўзбек тили лексикасининг умумий тараққиёт йўлига мос тушмади, миллий адабий тилнинг ривожига маълум даражада тўсқинлик қилди.

1937—1938 йилларда адабий тил лексикасининг ривожига янги давр бошланди. Бу даврда тутилган йўл (эски ўзбек адабий тили таъсиридан қутулиш, форсий ва арабий сўзлар қатламини чеклаш, озарбайжон ва татар тилининг лексик элементларидан воз кечиш) 1940 йилга келиб тугалланди. Шундан кейин ҳозирги замон ўзбек адабий тили лексикаси ўз тараққиёт қонунлари асосида ривожланди ва юксалишнинг тўғри, катта йўлига тушиб олди.

Ҳозирги ўзбек адабий тили лексикасининг шу тараққиёт йўлига арабча сўзлар қатлами заминида янги сўз ва терминлар яратиш тенденцияси тўғри келмай қолди. Революция йилларида шу асосда вужудга келган айрим сўз ва иборалар

кенг оммага сингиб кета олмади, шу сабабли, баъзи бир ижтимоий-сиёсий, фанний-илмий терминлар кейинги вақтларда истеъмолдан чиқиб қолди. Хусусан, йигирманчи — ўттизинчи йилларда ўзбек матбуоти саҳифаларида қуйидаги каби арабча сўзлар анча эди: *имроний* (иморат, бино), *таъмирот* (бинокорлик), *ижмолий* (қисқа равишда), *ашкол* (қизма шакллар), *каср аъшорий* (ўнлик каср), *аъмолий арбаа* (тўрт амал), *иғфол* (ғафлатга солмоқ), *сомита* (ундош товушлар), *соита* (унли товушлар), *мусолиҳа* (сулҳ, ярашмоқ), *машруъ* (расмий, одатдагича), *биноан алайҳ* (шунга кўра), *такзиб* (ёлғонламоқ), *билфеъл* (амалий), *аркони ҳарбия* (аскар боши) ва бошқалар. Сўнги чоқларда бу хил сўз ва иборалар омма тушунадиган эквивалентлар билан алмаштирилди.

Ўзбек адабий тили сўз бойлигидаги асосий лексик қатламларда юз берган ўзгаришларни кузатиш шундан далолат берадики, 1922 йилдан буён интернационал сўзлар қатлами адабий тилнинг умумий луғат составида дастлабки 2 процентдан 15—16 процентгача кўтарилди. Бу давр ичида арабча сўзлар анча камайиб кетди. Тўғри, бадий асарларда, жумладан, поэзияда арабий сўзларнинг, хусусан абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўз ва ибораларнинг маълум даражада салмоғи бор. Аммо фанний асарларда, айниқса, табиий фанларда интернационал сўзларнинг салмоғи ортиқ, фаннинг айрим соҳаларида интернационал сўзларнинг умумий миқдори 18—20 процентгача етади.

Мамлакатимизда коммунизм қурилиши авж олган сари миллий тиллар ҳамкорлик йўли билан янада ўсади ва юксалади. Ўзбек тилининг луғат состави туркий ва бошқа қардош халқлар сўзлари билан бир қаторда, хусусан, рус тили орқали ўзлаштирилган интернационал сўзлар ҳисобига ортади, янада бойийди.

СССРда коммунизм ғалаба қозониши билан турли миллат халқлари янада кўпроқ яқинлашади, уларнинг иқтисодий ва ғоявий бирлиги кучаяди, маънавий қиёфаларидаги умумийлик, коммунистик фазилатлар етилиб боради. Халқларнинг қардошларча дўстлиги ва ўзаро ишончи шароитида миллий тиллар тенг ҳуқуқлилиқ ва бир-бирини бойитиш асосида ривожланиб борадилар.

МОРФОЛОГИЯ

МОРФОЛОГИЯГА КИРИШ

Сўз ва сўз таркиби

Сўз тушунчаси. Тилдаги асосий ва энг муҳим нарса, омил сўздир. Сўз нутқнинг, тилнинг муҳим қисми бўлиб, асосий нутқ бирлигини ташкил қилади; тилнинг баркамоллиги, нутқнинг мужассамлиги ҳам сўз билан рўёбга чиқади. Тилнинг барҳаётлиги, мунтазамлиги шу тилдаги сўзлардан — лугат бойлигидан иборатдир. Сўзсиз тил, нутқ мавжуд бўлмайди. Тил ёки нутқ дейилганда, аввало, сўзлар тасаввур қилинади, чунки тил аслида шу сўзлардан ташкил топади.

Жамият аъзоларининг ўзаро фикрлашувида, кишилар ўртасидаги муомала процессларида сўзлар ва сўзлардан ташкил топган гаплар асосий ва муҳим вазифаларни бажаради. Бундан кўринадики, сўзлар фикр юритиш ва муомала ишларида, тушунча ва тафаккурнинг ривожланишида жамият аъзолари ўртасида алоқа қуроли сифатида асосий ролни ўйнайди.

Мақсадга мувофиқ тарзда ўзаро бириккан нутқ товушлари билан маъно (ё тушунча)нинг узвий бирлиги — мужассамлиги сўз дейилади.

Воқеликдаги ҳодиса, воқеа, предмет ва предмет белгиларининг ё улар ўртасидаги муносабатларнинг онгимиздаги инъикоси, иккиламчи сигналлари ва уларнинг тилдаги кўриниши, нутқдаги шакли сўздир. Сўз маъно билан тилга хос шаклнинг узвий бирлигидан ҳосил бўлган нутқнинг кичик элементидир.

Сўзлар таркибига кўра асосан уч турга бўлинади: 1) содда сўзлар, 2) қўшма сўзлар, 3) жуфт сўзлар.

Содда сўз. Таркибида сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи аффиксларнинг бор-йўқлигига қарамай, ёлғиз бир ўзакдан ёки негиздан пайдо бўлган (*қуш*, *ишчиларимизни* сингари) сўзлар содда сўзлар дейилади. Содда сўз тушунчасининг акси тарзида қўшма сўз тушунчаси мавжуддир. Содда сўз икки гурппага бўлинади: 1) туб сўз, 2) ясама сўз.

Туб сўз. Таркибида сўз ўзгартувчи аффиксларнинг бор-йўқлигидан қатъий назар, фақат ёлғиз ўзакдан ҳосил

бўлган (*иш, ишда, ишга, бош, ёзди* шаклидаги) сўзлар туб сўз дейилади.

Я с а м а с ў з. Туб сўзларга бирор ясовчи аффикснинг қўшилиши билан ҳосил бўлган (*ишчи, бошлиқ, ўқувчиларимиз* каби) сўзларга ясама сўз дейилади.

Қ ў ш м а с ў з. Икки ва ундан ортиқ содда сўзларнинг бирикувидан тузилган *кетиб қолди, қолиб кетди, отбоқар, кунботар, қўлёзма, қўл қўйиб қўя қолди* каби сўзлар қўшма сўз дейилади. Қўшма сўзлар таркибида мустақил ўзақлар икки-тадан кам бўлмайди.

Такрорланган сўзлар бирикмаси ҳам қўшма сўзнинг бир тури ҳисобланади: *озиқ-овқат, кийим-кечак, борди-келди, бора-бора, ишлай-ишлай* каби.

Қўшма сўзлар ва сўз бирикмалари баъзан *КПСС, СССР, колхоз* тарзида қисқарган шаклларда ҳам қўлланади. Булар қисқарган сўзлар дейилади.

Ж у ф т с ў з л а р. Икки ўзақдан тузилиб, бир хил шаклга эга бўлган сўзларга жуфт сўзлар дейилади.

С ў з н и н г м у ҳ и м х у с у с и я т л а р и. Ҳозирги ўзбек тилидаги сўзларнинг энг муҳим ва асосий хусусиятлари, қисқача, қуйидагичадир:

1) Сўз нутқнинг энг майда қисми ва тилдаги асосий бирлик — нутқ бирлиги ҳисобланади. Бу хусусият сўзнинг умумий ва муҳим белгисидир.

2) Предмет ва предмет белгилари, улар ўртасидаги муносабатлар ҳамда бу муносабатлар қонуниятларининг онгимиздаги инъикоси, инсонга хос ҳис-ҳайжон ва туйғуларнинг сўзлар ёрдамида ифодаланиши сўзнинг логик ва психологик хусусиятлари саналади.

3) Сўз таркибий тузилишига кўра, етакчи ва ёрдамчи морфемаларга бўлинади (*пахта-кор-лар-им-из-ни* сингари). Бундай бўлиниш сўзнинг морфологик хусусияти дейилади.

Сўзларнинг лексик-грамматик категорияларга — сўз туркумларига ажралиши ҳам уларнинг морфологик хусусиятларига киради.

4) Нутқда — гап таркибида сўзларнинг грамматик алоқага киришуви — ўзаро боғланиши, гап бўлаклари вазифасида келиши сўзнинг синтактик хусусиятлари дейилади.

5) Таркибан сўзнинг қандай товушлардан тузилганлиги — товуш хусусиятлари сўзнинг фонетик хусусиятлари дейилади.

Сўзнинг талаффуз (орфоэпик) хоссалари унинг фонетик-акустик хусусияти ҳисобланади.

6) Сўзларнинг бирор усулда ёзувда акс этиши, маълум ёзув белгилари ёрдамида тасвирланиши, кўрсатилиши ва

мақсадга мувофиқ тарзда ёзилиши сўзларнинг график ва орфографик хусусияти дейилади.

7) Сўзнинг этимологияси — бу ҳар бир сўзнинг тарихи, келиб чиқиши демакдир.

8) Сўзларнинг мураккаб хусусиятларидан яна бири уларнинг семантикасидир. Сўзларнинг маъно турлари, мазмун томони уларнинг семантик хусусияти ҳисобланади.

9) Сўзларнинг яна муҳим хусусиятларидан бири уларнинг услубий томонидир. Сўзларнинг кўрсатиб ўтилган хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда яна бошқа хусусиятлари ҳам бўлиши мумкин.

Сўзларнинг бундай хусусиятлари тилшуносликнинг турли соҳалари томонидан текширилади ва ўрганилади: морфологик хусусиятлари морфология фанида, синтактик хусусиятлари синтаксисда, семантик хусусиятлари семантика (семасиология)да, стилистик хусусиятлари стилистикада, этимологик хусусиятлари эса этимология фанида ўрганилади ва ҳоказо.

Сўз формалари. Нутқда, гапнинг грамматик тузилиши талабига кўра, сўзлар бир-бири билан шаклан ва мазмунан ўзаро узвий боғланиб келади. Бунинг натижасида гап таркибида иштирок этувчи сўзлар турлича ўзгаришларга учрайди: *қўл қўлни танийди; қўлдан кетгунча, эгасига етгунча; қўлга тушди; қўлда тайёрланган; қўлнинг чаққонлиги* бирикмаларида *қўл* сўзи бирикма таркибидаги бошқа сўзлар билан боғланиш учун турли келишик шаклларида ишлатилган. *Мен ўқидим; сен ўқидинг; у ўқиди; биз ўқидик; сиз ўқидингиз* гапларидаги *ўқимоқ* феъли қўшни сўзлар билан грамматик жиҳатдан мақсадга мувофиқ равишда узвий боғланиш учун шахс-сонда турлича шаклларда қўлланган.

Сўзнинг гапда бошқа сўзлар билан грамматик жиҳатдан боғланиши учун ёки сўзда ифодаланган тушунча билан боғлиқ ҳолда ўзгариши — турли шаклларга кириши сўз формалари дейилади. Масалан, *иш, ишни, ишда, ишдан, ишинг, ишлар, ишларимиз, ишларимизни, ишларимиздан* шаклларининг ҳаммаси ёлғиз биргина *иш* сўзининг ҳар хил грамматик формаларидир.

Сўзнинг сонда — бирлик ё кўпликда, эгалик ҳам келишикда, феълларнинг шахс-сон, замон шаклларидаги кўринишлари сўз формаларига киради.

Сўз ўзгариши натижасида сўз формалари вужудга келади. Сўз ясалиши натижасида эса бир сўздан бошқа янги сўзлар ҳосил бўлади. Сўз ўзгариши ва ясалиши ҳодисалари структурал грамматиканинг асосий ва муҳим қисми бўлиб, морфология бўлимида ўрганилади. Морфология сўз ясалиши ва сўз ўзгариши усуллари ҳақидаги таълимотдир.

Сўз ясалиши. Тилдаги мавжуд сўзлардан бирор усулда янги сўз ҳосил қилиниши сўз ясалиши дейилади. Масалан, *ишчи, ишчан, ишчанлик, ишсиз, ишсизлик* сўзлари сўз ясовчи *-чи, -чан, -лик, -сиз, -сизлик* аффикслари ёрдамида *иш* сўзидан (ўзагидан) ясалган (*иш* сўзига нисбатан) янги ясама сўзлардир. Сўз ясалиши ёрдамида миллий тилдаги мавжуд сўзлардан турли янги сўзлар ҳосил бўлади. Шу тариқа тилнинг сўз бойлигини кенгайтириш учун қулай имконият туғилади.

Ўзбек тилида сўз ясалишининг асосан икки усули мавжуд:

1) синтактик усул, 2) морфологик усул.

Синтактик усул ёрдамида сўзларнинг ўзаро қўшилишидан янги сўзлар ясалади. Бу усулда бирор мавжуд сўзга бошқа бир ёки бир неча сўз қўшилиб, қўшма сўзлар юзага келади: *ойболта, белбоғ, кетиб қолмоқ, қолиб кетмоқ, тасдиқ қилиб қўя қолмоқ* каби.

Синтактик усулда сўз ясалиш натижасида ҳосил бўлган қўшма сўзлар таркибан ўзгариб, даврлар оша турлича қисқаришларга учрайди. Бу процесда асосан қўшма сўз таркибидаги компонентлардан кейингиси — кўмакчи сўз вазифасида келганлари баъзан шаклан турлича қисқаради. Шу йўсинда, қўшма сўзлар содда сўз тусини олади ва иккинчи компонент сўз ясовчи аффиксга айланади: *кела + ётиб + ман > кел + яп + ман; кела + дуруп > келади* каби ва ҳоказо.

Морфологик усул ёрдамида миллий тилдаги бирор мавжуд сўзга бир ва баъзан бирин-кетин бир неча сўз ясовчи аффиксларнинг қўшилиши билан янги сўзлар пайдо бўлади: *ёз — ёз + ув, ёз + ув + чи, ёзув + чилик; қўз — қўз + га, қўз + го + лон, қўз + го + лон + чи* каби.

Ўзбек тилида сўз ясалишида асосан шу икки усулдан кенг фойдаланилади. Шу билан бирга, сўз ясалишининг булардан ташқари яна бошқача усуллари ҳам бор. Улардан энг муҳими семантик усулдир. Бу усулда мавжуд сўз нутқда маълум шароитларда — конкрет бирикмаларда шаклан ўзгаришсиз, мазмунангина ўзгариб, янги маънода қўлланади. Шундай қилиб, янги сўз вужудга келади: *иш* сўзи ўзининг асл маъносидан (меҳнат, машғулот каби маъноларидан) ташқари судга оширилган *иш* (яъни досъе) маъносида, канцелярия ишлари маъносида ҳам қўлланади. Аффиксиз сўз ясалиши натижасида сўзнинг семантик ҳажми кенгайди. Полисемия ҳодисасининг рўёбга келиш сабабларидан бири аффиксиз сўз ясалишидир.

Сўз ясалишида фонетик усулдан ҳам фойдаланилади. Бу усулда тилдаги бирор мавжуд сўз таркибида баъзи фонетик ўзгаришлар юз бериши билан сўзнинг маъноси ҳам янгиланади.

нади — янги сўз ясалади. Масалан, *қиммат* (*қиммат нарса*) ва *қиймат* (*нарсаинг қиймати*); *шаҳарча* (*шаҳардек маъносиди*) ва *шаҳарча* (*кичик шаҳар маъносиди*) каби.

Сўз ўзгариши. Сўзлар гапда турли формалар ёрдами билан ўзаро грамматик алоқага киришади ва шу йўл билан маълум грамматик маъноларни ҳам ифодалайди. Бундай сўз ўзгариши натижасида сўзнинг турли формалари ҳосил бўлади. Бунда сўз билан ифодаланган тушунча асосан тубдан ўзгармайди, аммо сўз формасининг (грамматик форманинг) ўзигина ўзгаради, у бир грамматик формадан бошқа грамматик формага ўтади, холос. Сўз ясалишида эса бирор мавжуд сўздан янги тушунча ифодаловчи ясама сўз вужудга келади.

Сўзнинг таркибий қисмлари. Сўзларни шаклан ва мазмунан ташкил қилувчи элементлар сўзнинг таркибий қисмлари дейилади.

Сўзлар, одатда, таркибий қисмларига кўра, мураккаб элементлардан тузилади: фонетик тузилишига кўра, фонетик элементларга — фонемаларга, семантик жиҳатдан турли семантик элементларга — айрим маъноларга ва морфологик тузилиши томонидан эса морфологик элементларга — айрим морфемаларга бўлинади.

Сўзлар, морфологик тузилишига кўра, дастлаб икки асосий қисмга — морфемага бўлинади: етакчи морфема — ўзак ва кўмакчи морфемалар — аффикслар. Сўз таркибидаги етакчи ва кўмакчи морфемаларнинг, яъни ўзак билан турли аффиксларнинг ўзаро бирикуви натижасида сўзнинг янги морфологик шакллари ва уларга мос келадиган грамматик тушунча ва маънолар (категориялар) туғилади. Сўз таркиби ўзак, негиз ва турли қўшимчалардан — аффикслардан иборатдир.

Ўзак. Сўзнинг асл, туб маъносини англатувчи, яхлит тушунча ифодаловчи етакчи морфемадан иборат бўлган аффиксиз қисми ўзак дейилади. *Ишчиларимиз* сўзининг *иш* қисми ўзак бўлиб, қолганлари эса аффикслардир; *гулзорлардаги* сўзида эса *гул* қисми ўзакдир, *темирйўлчи* сўзидаги *темир* ва *йўл* қисмлари ўзак морфемалардир.

Демак, сўз таркибидан барча аффикслар олиб ташлангандан кейин қолган қисм ўзакдир.

Сўзларнинг ўзак шакллари икки хил муҳим вазифада қўлланади: 1) сўз ясалиши учун база вазифасини бажаради: *иш-чи*, *бош-лиқ* каби; 2) нутқда мустақил сўз вазифасида қўлланади: *ёз*, *ўқи*, *ош*, *иш* каби.

Негиз. Сўзларнинг ўзак шаклларига сўз ясовчи аффикслар қўшилиши билан ҳосил бўлган янги форма негиз дейилади. *Ёзувчи*, *ўқувчи* сўзлари *ёз* ва *ўқи* ўзақларидан ясалган не-

гиз формаларидир. Сўзларнинг негизи ҳам, ўзак каби, икки хил муҳим вазифада: 1) сўз ўзгариши учун (*ўқишингиз, ўқишларни* каби) асос ва сўз ясалиши учун. (*ўқувчилар, ёзувчилар* каби) база вазифасида қўлланади; 2) нутқда мустақил сўз вазифасида келади. Негиз шакллари орқали асл (туб) маънодан ясалган ва улар билан узвий алоқадор бўлган янги тушунчалар ифодаланади: *бош* ва *бошлиқ*, *катта* ва *катталик*, *куч* ва *кучли*, *темир* ва *темирчи* каби. Негизлар сўз вазифасида келганда, ясама сўзлар турига киради: *уч-ув-чи-лар*, *ёзув-чи-лар*, *пахта-кор* каби. Шундай қилиб, ўзак ва негизнинг грамматик жиҳатдан муҳим хусусияти сўз ўзгариши учун асос ҳамда янги сўз яшаш учун база вазифасида қўлланишидир.

А ф ф и к с. Сўз яшаш ва сўз ўзгартиш учун хизмат қилувчи кўмакчи морфемалар аффикс дейилади. Масалан: *-ни, -да, -дан, -га, -лар, -им, -имиз, -имизда, -ларимизнинг, -чи, -лик, -ли, -роқ, -гу, -чилик, -гилик, -иқ, -ик* ва шу кабилар. Аффиксларига, умумий, асосий ва муҳим грамматик ҳам семантик вазифаларига кўра дастлаб сўз ясовчилар ва сўз ўзгартувчилар номи билан икки катта туркумга бўлинади ва буларнинг ҳар бири ўз навбатида яна майдароқ турларга ажралади. Бирор-мавжуд сўздан янги тушунча ифодалаш учун янги сўз ҳосил қилувчи аффикслар сўз ясовчилар дейилади. *Яраш* сўзидаги *-ш*, *келтир* сўзидаги *-тир*, *балиқчи* сўзидаги *-чи*, *шаҳарлик* сўзидаги *-лик*, *қочқоқ* сўзидаги *-қоқ*, *тепки* сўзидаги *-ки* формантлари сўз ясовчи аффикслардандир. Отлардаги барча келишик, эгалик, кўплик ва феъллардаги шахс-сон, замон формантлари сўз ўзгартувчи аффикслар ҳисобланади.

М о р ф е м а. Сўзнинг таркибий қисмлари тўғрисида гапирилганда, морфемалар ҳақида ҳам қисман маълумот берилган эди. Морфемалар — сўзнинг морфологик қисмлари — етакчи морфема (ўзак) ва кўмакчи морфема (аффикс)лар каби икки турга группаланади. *Ишчиларимиз иш-чи-лар-имиз* тарзида бешта морфемадан тузилган, *яхшилик* сўзи *яхшилик* тарзида икки морфемадан тузилган. Сўзлар, морфологик тузилишига кўра, бир морфемали ё кўп морфемали бўлади: *тур*, *ур*, *оқ*, *кўк*, *тош*, *иш*, *юз* сўзлари бир морфемали, *туриш* (*тур-иш*), *урушқоқ* (*ур-иш-қоқ*), *оқартувчилар* (*оқ-ар-т-ув-чи-лар*) сўзлари кўп морфемали сўзлардир.

Сўз туркумлари

С ў з т у р к у м л а р и ҳ а қ и д а. Тилимиздаги сўзлар, ўзларига хос хусусиятларига кўра, от, сифат, сон, феъл каби

бир неча группага бўлинади. Сўзларнинг бундай группалари грамматикада сўз туркумлари деб аталади.

Сўзларнинг бирор туркумга мансублигини аниқлаш ва кўрсатишда уларнинг ўзига хос грамматик ва семантик белгилари, қандай сўроққа жавоб бўлиши асос қилиб олинади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги барча сўзлар муҳим грамматик белгилари ва асосий лексик-семантик хусусиятларига қараб мустақил сўзлар ва ёрдамчи сўзлар номи билан дастлаб икки катта тўдага бўлинади. Тилимизда мустақил сўзлар тўдасига ҳам ва ёрдамчи сўзлар тўдасига ҳам кирмайдиган, алоҳида бир тўдани ташкил қилувчи ундов — мимемалар, тасвирий сўзлар ва баъзи модал сўзлар ҳам учрайди.

Предмет ва ҳаракат тушунчаларини ёки белги, миқдор маъносини ифодалайдиган, гапда мустақил сўроқларга жавоб бўлиб келиб, эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи каби гап бўлаклари вазифасида қўллана оладиган *киши, пахтакор, ўқи-моқ, ишламоқ, яхши, ёмон, мен, сен, сиз, ўн, беш, йигирма, тез, секин* каби сўзлар мустақил сўз дейилади. Мустақил сўзлар гапда база ва асос вазифасида келиб, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффиксларни қабул қилади. Демак, булар ясалиш-турланиш ва тусланиш хусусиятига эгадир. Мустақил сўзларнинг ўзига хос урғулари ҳамда оҳанг — интонациялари ҳам бўлади. Отлар, сифатлар, сонлар, олмошлар, феъллар ва равишлар мустақил сўзлар тўдасини ташкил қилади. Сўз туркумлари доирасида муҳим омил мана шу мустақил сўзлардир.

Гапда турли грамматик вазифаларни бажариш, сўзлар ва гаплар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ифодалаш учун хосланган *ва, учун, чунки, аммо, билан* кабилар ёрдамчи сўзлар деб аталади. Ёрдамчи сўзларнинг асосий вазифаси мустақил сўзларнинг ё айрим гапларнинг ўзаро грамматик боғланиши, учун улар ўртасида турли муносабатларни ифодалашдир. Ёрдамчи сўзлар мустақил сўзлар каби алоҳида тушунчаларни ифодалай олмайди. Шу сабабли улар ёлғиз ҳолатда, сўзлар бирикмасидан ёки гапдан ташқарида қўллана олмайди. Ёрдамчи сўзлар, одатда, база ва асос вазифасида қўлланилмайди. Демак, улар сўз ўзгартувчи аффиксларни қабул қиллолмайди. Буларда тусланиш, турланиш ва ясалиш каби морфологик хусусиятлар йўқ. Бундан ташқари, ёрдамчи сўзлар мустақил сўроқларга жавоб бўлиб келолмайди, гапда эга, кесим, аниқловчи ва тўлдирувчи каби гап бўлаклари вазифасида қўллана олмайди; булар етакчи (бош) урғуга, мустақил сўзлар сингари ўз оҳанг—интонациясига эга эмас. Баъзи ёрдамчи сўзлар ўзлари боғланган сўзлар ва бирикмаларнинг мазмунига бир нав таъсир кўрсатади: *келдими, келди-ку,*

келибоқ, кетмон билан каби уларга қўшимча маъно беради.

Ёрдамчи сўзлар тўдасига *учун, қадар, билан, сайин, сари* каби кўмакчилар, *ва, ҳам, аммо, ёки, ёхуд* каби боғловчилар, *-чи, -ку, -а, -я, -ми* каби юкламалар киради.

Ундовлар ва тақлидий (тасвирий) сўзлар инсоннинг ҳис-ҳаяжон ва туйғуларини, товушларга тақлид қилиш маъносини англатади: *ҳай-ҳай, бай-бай, ҳо-ҳо, оббо* каби сўзлар инсоннинг кечирмаларини, туйғуларини билдиради; *маҳ-маҳ, беҳ-беҳ, ту-ту-ту, кишт-кишт, чуҳ* каби сўзлар ҳайвон ва паррандаларни чақириш ё ҳайдаш маъносини англатади; *жаранг, тарс-турс, қарс-қурс, тарақ-туруқ, шарақ-шуруқ, гумбур-гумбур* каби сўзлар табиий товушларга тақлид қилиш маъносини англатади; *ялт-ялт, милт-милт, йилт-йилт* каби сўзлар нурнинг турлича товланиш тасаввурини ифодалайди.

Отлар туркуми. Предмет тушунчасини ифодаловчи *кишилар, шаҳар, сув, бош* каби сўзлар тўдаси отлар туркуми дейилади. Бу туркумдаги сўзлар *қуш, шамол, пахта* каби конкрет тушунчаларни ифодалаганидек, *муҳаббат, катталик, кўплик, тарих* каби умумлашган ва абстракт тушунчаларни ҳам ифодалайди. Шундай қилиб, отлар туркумидаги сўзлар предмет, ҳодиса ва воқеа тасаввурини, умумлашган ва абстракт тушунчаларни ифодалайди. Бу туркумдаги сўзлар ким? нима? кимлар? нималар? сўроқларидан бирига жавоб бўлади. Гапда маълум бир хил синтактик вазифани бажариб келади. Отлар гап тузилишида эгалик, кишилик, кўплик ва кесимлик аффиксларини олиб, турланиш учун асос вазифасини бажаради. Шунингдек, отларга сўз ясовчи аффикслар ҳам қўшилиши мумкин. Отларнинг гапдаги синтактик вазифаси асосан эга ва тўлдирувчи бўлиб келишидир. Аммо ўрни билан гапнинг бошқа бўлақлари вазифасида ҳам қўллана олади.

Отлар туркумидаги сўзлар нутқдаги умумий сўзлар ичидан энг кўп миқдорни ташкил қилади ва муҳим ўринни эгаллайди. Воқеликдаги нарсалар ва ҳодисалар отлар туркумидаги сўзлар ёрдамидагина онгимизда мужассам тарзда акс этади. Отлар туркумига мансуб сўзларнинг энг муҳим ва умумий хусусияти уларнинг предмет тасаввури ва тушунчаларини ифодалаш, ясаши ва турланишидир.

Сифатлар туркуми. Предметларга хос доимий белги маъносини ифодаловчи *қизил, катта, кучли, марказий* каби сўзлар тўдаси сифатлар туркуми дейилади. Бу туркумдаги сўзлар предметларнинг ранг-тус, шакл, ҳажм, хусусият, хосса, фазилат каби доимий-статик белгиларини кўрсатиш учун хизмат қилади ва қандай? қанақа? каби сўроқларга жавоб бўлади. Сифатлар сўз ўзгартувчи аффиксларни қабул қила олмайди — сифатларга кўплик, эгалик, келишик аффикслари

қўшилмайди. Сифатларда махсус даражаланиш хусусияти бор. Даражаланиш учун сифатларга даража ясовчи аффикслар қўшиладики, бу сифатларнинг морфологик хусусиятидир. Сифатларнинг гаптаги асосий синтактик вазифаси отлар ва от ўрнида қўлланган сўзларга битишув йўли билан боғланиб, аниқловчи ролида келишдир, бироқ ўрни билан сифатлар гапта бошқа вазифаларда ҳам қўллана олади.

Сонлар туркуми. Предметларнинг миқдор белгисини, абстракт миқдор маъносини — сон тушунчасини, нарсаларнинг саногини, тартибини англатувчи *тўрт (киши), беш (килограмм), бир минг тўққиз юз, йигирма бешта, ўттизинчи* каби сўзлар тўдаси сонлар туркуми дейилади. Бу туркумдаги сўзлар, одатда, қанча? нечанчи? қанча миқдорда? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлиб келади.

Сонлар туркумидаги сўзларнинг ўзларига хос формалари бор: *-та (бешта, ўнта* каби), *-овлон (учовлон, тўртовлон), -ов (учов, тўртов* каби), *-тача (ўнтача, юзтача* каби), *-тадан (бештадан, мингтадан* каби), *-инчи (бешинчи, ўнинчи* каби) сингари аффикслар ёрдамида саноқ сонлардан соннинг бошқа турлари ясалади.

Сонлар предмет миқдорини, умуман, миқдор белгисини англатиш учун қўлланганда, гапта сифатлар каби аниқловчи вазифасида келади, келишик, эгалик ва сон аффиксларини қабул қилмайди, аммо абстракт миқдор — сон тушунчасини ифодалаш учун қўлланганда, ўрни билан уларга эгалик, келишик ва кўплик аффикслари қўшилиши мумкин: *бир юз элликка, учтаси, юзлар, минглар, бештасини, ўнинчисига* каби. Баъзан сонлар сўз ясовчи аффиксларни ҳам қабул қила олади: *бешлик, учлик* каби.

Олмошлар туркуми. Предметлар ва уларнинг турли белгиларини англатувчи сўзлар ўрнида қўлланадиган ва ким? нима? қанча? қачон? қани? қайси? каби сўроқларнинг бирига жавоб бўлиб келадиган сўзлар тўдаси олмошлар туркуми дейилади. Олмошлар туркумидаги сўзлар предметлар ва уларнинг белгилари, миқдори тушунчаларини бевосита ифодаламайди, аммо уларни кўрсатувчи сўзлар ўрнида алмашилиб келади. Олмошлар, одатда, отлар, сифатлар, сонлар ва равишлар туркумидаги сўзлар ўрнида уларнинг ўринбосари вазифасида келади, бинобарин, олмошларнинг луғавий маънолари ва грамматик хусусиятлари ҳам шу сўзларнинг луғавий маънолари ва грамматик хусусиятлари билан характерланади. Ҳар бир олмошнинг конкрет маъноси гап таркибидагина аниқ билинади.

Феъллар туркуми. Предметларнинг ҳаракат ё ҳолат тушунчасини ифодаловчи сўзлар тўдаси феъллар туркуми

дейлади. Бу туркумдаги сўзлар ҳаракат тушунчасидан ташқари яна *ётмоқ*, *ухламоқ* каби ҳолат тушунчасини ҳам; *сезмоқ*, *кўрқмоқ* каби психик ўзгаришлар тушунчасини ҳам; *юксалмоқ*, *ўсмоқ* каби биологик ўзгаришлар — ривожланиш тушунчасини ҳам; *севмоқ қизғанмоқ*, *жирканмоқ* каби субъектнинг объектга муносабати тушунчасини ҳам англатади. Феъллар нима бўлди? нима бўлади? нима қилди? нима қилади? сўроқларидан бирига жавоб бўлади. Шу тариқа, бу туркумдаги сўзлар ҳам отлар туркумидаги сўзлар каби бой семантик ва мураккаб грамматик хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради. Грамматик категорияларга бойлиги жиҳатидан эса феъллар барча сўз туркумлари ичида энг мураккабидир.

Феълларнинг ўзига хос энг муҳим грамматик категориялари қуйидагича:

Феълларда шахс ва сон категориялари бор: *ёздим* — бирлик сон, биринчи шахс, *ёздик* — кўплик сон, биринчи шахс.

Бўлишли ва бўлишсизлик категориялари: *ёздим* — бўлишли ва *ёзмадим*, *ёзганим йўқ*, *ёзган эмасман*, *ёзмаганман* — бўлишсиз.

Замон категорияси: *кўрдим*, *кўрганман* — ўтган замон; *кўряпман*, *кўрмоқдаман*, *кўраётирман* — ҳозирги замон; *кўраман*, *кўрарман*, *кўрсам* — келаси замон.

Майл категорияси: *юр*, *юринг*, *юравер*, *юраверинг* — буйруқ майли; *юрса*, *юрсангиз* — шарт майли ва ҳоказо.

Феълларда, булардан ташқари, яна даража, тарз, ўтимлилик-ўтимсизлик, шахслилик-шахсизлик ва шулар каби яна бир қанча грамматик категориялар ҳам бор.

Феъллар сўз ясовчи аффиксларни қабул қилиш учун база вазифасини ҳам ўтайди: *илгак*, *илмак*, *қуймоқ*, *тилик*, *тилим*, *синиқ*, *тепки*, *туртки*, *урғу*, *сайлов*, *уруш* каби.

Феълларнинг муҳим ва типик синтактик вазифаси гапда асосан кесим вазифасида келишдир.

Р а в и ш т у р к у м и. Феъллар билан ифодаланувчи ҳаракатларга ва предметнинг сифатларига хос белги маъносини, белгининг белгисини англатувчи сўзлар тўдаси равишлар туркуми дейлади.

Равишлар туркумидаги сўзлар *тез* (*гапирмоқ*), *секин* (*юрмоқ*) каби ҳаракатнинг белгиси маъносини ёки *кўп* (*яхши*) каби сифат белгиси маъносини англатади.

Равишлар аслида сифатлар каби турловчи ва тусловчи аффиксларни қабул қилмайди, яъни бу туркумдаги сўзлар ўзгармайди, ўзлари боғланган сўзлар билан мослашмайди, уларни бошқармайди; равишлар бу сўзларга битишув йўли

Билангина боғланади. Бу туркумдаги сўзлар қандай? қандай қилиб? қандай бўлиб? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Равишларда ҳам даража категорияси бор: *тез-тезроқ, тик-ка-тиккароқ* каби.

Равишларнинг гапдаги асосий синтактик вазифаси ҳол бўлиб келишидир.

Модал сўзлар туркуми. Сўзловчининг ўз фикрига турлича муносабатини англатувчи сўзлар тўдаси модал сўзлар туркуми дейилади. Модал сўзлар *эҳтимол (келар), балки (билгандир)* каби ҳаракатнинг содир бўлиши даргумон эканлигини; *ҳақиқатан ҳам (билмаган эди), дарҳақиқат (кўрган экан), шубҳасиз (биласиз)* каби фикрнинг (ҳаракатнинг) аниқлиги каби маъноларни англатади. Модал сўзларда отлардаги каби турланиш, феъллардаги сингари тусланиш хусусиятлари йўқ. Модал сўз вазифасида қўлланувчи барча сўзлар гапда кириш сўз вазифасида келади.

Қўмакчилар туркуми. Гап таркибида от ва олмошлардан кейин келиб, уларнинг бошқа сўзлар билан боғланиши учун ёрдам қилувчи сўзлар тўдаси кўмакчи сўзлар туркуми дейилади. Қўмакчи сўзлар қарийб келишик аффикслари вазифасида қўлланади: *Ватан учун хизмат қилмоқ — Ватанга хизмат қилмоқ, қўл билан экин экмoқ — қўлда экин экмoқ, бозор сари кетмоқ — бозорга кетмоқ* каби.

Боғловчилар туркуми. Нутқда гапларни, гап таркибида айрим сўзларни ё сўзлар бирикмаларини ўзаро боғлаш учун ёрдам қилувчи сўзлар тўдаси боғловчилар туркуми дейилади. Бу туркумдаги сўзлар, мустақил луғавий маъноси бўлмагани сабабли, ёлғиз ҳолда бирикмадан ташқарида қўлланмайди. Улар фақат гапда ва сўзлар бирикмаси таркибидагина қўллана олади.

Юкламалар туркуми. Гап таркибидаги айрим сўзларнинг ва шулар орқали баъзан гапнинг ҳам мазмунига сўроқ, таъкид сингари маъно туси берувчи сўз ва қўшимчалар тўдаси юкламалар туркуми дейилади.

Юкламалар, шакл хусусиятларига кўра, икки хил бўлади: 1) аффикс тусидаги юкламалар: *-а, -я, -да, -оқ, -ёқ, -гина, -чи, -ку* каби; 2) сўз шаклидаги юкламалар: *ахир, ёлғиз, ҳатто, наҳотки, ҳаттоки* каби. Юкламалар мазмун томондан ҳам бир неча турга бўлинади.

Ундовлар туркуми. Инсоннинг ҳис-ҳаяжонлари, туйғуларини ва парранда, ҳайвонларни ҳайдаш ё чақиришни англатувчи сўзлар тўдаси ундовлар туркуми дейилади. Масалан, *оҳ, воҳ, уҳ, беҳ-беҳ, кишт-кишт* ва бошқалар. Бу туркумдаги сўзлар икки катта турга бўлинади: 1) *вой, дод, оҳ* сингари инсоннинг ҳис-ҳаяжон ва туйғуларини, 2) *қуррей, беҳ-беҳ,*

хйш, кишт каби парранда ва ҳайвонларни чақирриш ё ҳайдаш маъносини англатувчи ундовлар.

Тасвирий сўзлар туркуми. Табиий товушларга тақлид қилиш, нур ва ҳаракатларни тасвирлаш маъносини англатувчи сўзлар тўдаси тасвирий сўзлар туркуми дейилади. Масалан, *тарс-турс, пақ-пуқ, шарақ-шарақ, йилт-йилт, милт-милт, лапанг-лапанг, лоп-лоп* ва шу кабилар. Бу туркумдаги сўзлар, маъно хусусиятларига қараб, дастлаб уч турга бўлинади: 1) *шатир-шутур, пақир-пуқур, тарс-турс* сингари бирор табиий товушга тақлид сўзлар, 2) *ялт-йилт, милт-милт* каби нурлар ҳаракатининг образли ҳолатини кўрсатувчи сўзлар, 3) *лоп-лоп, лип-лип, лапанг-лапанг* сингари предметлардаги ташқи ҳаракат тасвирини билдирувчи сўзлар.

Сўзларнинг туркумдан туркумга ўтиши. Гапда сўзлар нутқ эҳтиёжи туфайли маълум шароитларда бир туркум доирасидан бошқа туркумга ўта олади. Масалан, *қора, қизил, катта* сўзлари луғавий хусусиятларига, семантик-грамматик белгиларига кўра аслида сифатлар туркумига мансубдир, аммо *кўзнинг қораси, юзнинг қизили, элнинг каттаси* каби конкрет бирикмалар таркибида келганда, *қораси, қизили, каттаси* сўзлари от туркумига ўтиб, муваққат отлашган сўзлардан ҳисобланади. Энди бу сўзлар отларга бериладиган сўроқларга жавоб бўлиб келади, отлар сингари эгалик, келишик ва кўплик аффиксларини қабул қилиб, турланиш учун асос вазифасини бажаради.

Равишлар туркумга мансуб бўлган *кўп* ва *оз* сўзлари гапда шаклан ўзгармасдан сифатлар туркумига ҳам ўта олади. Шунингдек, ўрни билан отлар каби турланиб, муваққат отларга айланади: *кўп гапирди, кўп кишилар, кўпдан, кўпга, кўпни* каби.

Отлар туркумига мансуб бўлган *пўлат, анор, бахмал, тахта* сўзлари *пўлат ирода, анор юз, бахмал кўйлак, тахта, кўприк* бирикмаларида шаклан ўзгармасдан сифатларга хос грамматик вазифаларни бажариб, аниқловчи вазифасида келган ва белги маъносини англатиб, сифатлар туркумига ўтиб қолган, сифатларга бериладиган сўроқларга жавоб бўлиб келиб, предмет тушунчасини ифодалаш хусусиятидан маҳрум бўлган.

Сифатларнинг равишлар ва баъзан отлар туркумига шаклан ўзгаришсиз ўтиши табиий ҳодиса: аффиксиз сўз ясалиши асосида муайян туркумга мансуб сўзлар шаклан ўзгаришсиз ўз туркумини ўзгартириб бошқа туркумга ўта олади. Аммо бундай ўтиш позицион характерда бўлиб, конкрет бирикма таркибида вақтинчалик тусда бўлади, барқарор тус олмайди, яъни отларнинг сифатлар туркумига, сифатларнинг

отлар ва равишлар туркумига шаклан ўзгаришсиз ўтиши фақат маълум шарт-шароит асосида муайян бирикма таркибидоғина содир бўлади.

Махсус аффикслар ёрдамида бир туркум сўзларидан бошқа туркумга хос сўзлар ясалганда аҳвол бошқача бўлади: аффикс ёрдамида сўзнинг қандай туркумга мансублиги аниқ кўрсатилган бўлса, у сўз ҳар қандай ҳолатда ҳам асосан шу туркумга мансублигича қола беради, масалан, от туркумига мансуб *ақл, зеҳн* сўзларига *-ли* аффикси қўшилгач, *ақлли, зеҳнли* каби сифатлар ҳосил бўлади.

От

От предметлик тушунчасини ифодаловчи мустақил сўз туркумидир. От туркумига: тирик мавжудотларни (*бола, ҳайвон, парранда, ҳашарот* каби), объектив борлиқдаги предмет, воқеа ва ҳодисаларни (*шаҳар, дарахт, тош, зилзила, пахта, шоли* каби), шунингдек, фикрда предмет деб тасаввур қилинадиган турли ҳаракат ёки ҳолат, ҳодиса, хусусият ва муносабат тушунчаларини (*кураш, севинч, тинчлик, мардлик, гўзаллик, яхшилик, биродарлик* каби) билдирувчи сўзлар киради.

От туркумидаги сўзлар предмет тушунчасини сон, эгалик ва келишик категориялари билан бирга ифодалайди. Отнинг асосий морфологик белгилари сон, эгалик, келишик категориялари ҳамда махсус от ясовчи аффикслардир: *пахтакорларимизга, оналарингиздан* каби. Бу сўзларда предмет тушунчаси сўз ясовчи (*-кор*), сон (*-лар*), эгалик (*-миз, -ингиз*), келишик (*-га, -дан*) маънолари билан ифодаланган.

От гапда бирлик сонда қўлланганда, бирликни кўрсатиш учун махсус аффикс олмайди. Гапда отнинг бирлик сондаги шакли борлиқдаги якка предмет, воқеа тушунчасини ёки яхлит ҳолда тасаввур қилинадиган айрим предметлар тўдасини билдиради: *уй, одам, дўстлик, армия, халқ, ўрмон* каби.

Кўпликда қўлланганда эса от кўп предмет ёки ҳодисанинг айрим-айрим ҳолда кўп миқдорда мавжудлигини кўрсатади. Отларда кўплик маъноси махсус *-лар* аффикси, миқдор билдирувчи сўз ва сон маъносини англатувчи сўзлар ёрдамида ифодаланади: *болалар, дарахтлар, бир қанча дарахт, иккита бола* каби.

От гапда, асосан, эга ёки тўлдирувчи, қаратқичли аниқловчи, шунингдек от-кесим ва ҳол вазифасида келади:

*Рапортларда ва дилларда яшнайди Ленин,
Тезлаштириб Коммунизм ярқироқ кунин*

(Шайхзода)..

Бу мисолда *Ленин* — эга, *рапортларда*, *дилларда*, *кунин(и)* — тўлдирувчи; *коммунизм(нинг)* белгисиз қаратқич вазифасида келган.

Синтактик талаблар билан от бирор келишиқ қўшимчасини олади ва келишиқ формалари орқали гапнинг бошқа бўлаклари билан боғланади.

От туркумидаги сўзлар грамматик ва семантик хусусиятларига кўра бир неча турга бўлинади.

Отларнинг маъно турлари

Атоқли ва турдош отлар

Отлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра даставвал атоқли отлар ва турдош отлар номлари билан икки турга бўлинади.

Атоқли отлар. Ўзларининг маъно хусусиятлари билан бошқа отлардан ажралиб турувчи айрим шахс ва индивиднинг номи, объектив борлиқдаги якка предмет ва ҳодисаларнинг ёки бир турнинг ичидаги якка нарсаларнинг номи атоқли от дейилади.

Шахсларнинг исм ва фамилиялари, тахаллуслари, географик номлар, тарихий воқеа номлари, адабий ва илмий асарнинг номлари, ташкилот, жамият номлари, астрономик номлар, ҳайвонларга қўйилган махсус номлар ва шулар кабиларни кўрсатувчи отлар атоқли отлардир: *Одил Шокиров*, *Ойбек*, *Тошкент*, *Ўзбекистон*, *Сирдарё*, *«Навоий»*, *«Қонли якшанба»*, *«Динамо»*, *Ер*, *Қуёш*, *Бароқ* каби.

Турдош отлар. Турдош отлар бир хилдаги жинсдош ва турдош нарса ва ҳодисаларнинг умумийлаштирувчи номи бўлиб, от туркумидаги сўзларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Турдош отлар бир турдаги предметларнинг умумий номини англатади: *бино*, *дарахт*, *кўйлак*, *жамият*, *талант* каби.

Атоқли отлар, одатда, кўплик формада ишлатилмайди. Атоқли от қўшимча маънога эга бўлсагина кўплик қўшимчаси билан қўллана олади. Бундай вақтда атоқли отлар бир хилдаги предметларни ифодалаш хусусиятига эга бўлади ва турдош отлар қаторига ўтади: *хосиятхон* (атласнинг бир тури), *муслимка* (буғдойнинг нави) каби.

Турдош отлар якка шахс ёки предметларнинг хусусий номларини ажратиб кўрсатиши ҳам мумкин. Бунда турдош отлар атоқли отлар қаторига кўчган бўлади. Масалан, *Юлдуз*, *Бўри*, *Арслон*, *Пўлат*, *Шухрат* каби.

Отлар, ифодаланган тушунчанинг хусусиятига кўра, конкрет ва абстракт отлар номи билан ҳам икки турга ажралади.

Конкрет отлар. Сезги органларига бевосита таъсир кўрсата оладиган конкрет предмет номларини билдирувчи отлар конкрет отлар дейилади: *қуш, халқ, дарахт, стол, уй* каби.

Конкрет отлар *Сирдарё, Волга* каби якка тасаввурни ҳам, *пахта, одам* каби умумий тасаввурни ҳам билдириши мумкин. Субъектив баҳо формалари билан қўлланиш хусусияти ҳам фақат конкрет отларгагина хосдир. Конкрет отларнинг бирлик формаси якка предметни ёки предметлар тўдасини ифодалаши мумкин. Шунга кўра, конкрет отлар якка ва жамловчи отлар номи билан икки турга ажралади.

Якка отлар бирлик формада бир турдаги предметларнинг биттаси тушунчасини ифодалайди: *қалам, китоб, бола* каби.

Жамловчи отлар бирлик формада ҳам бир хил предметларнинг тўдаси, жами тушунчасини англатади: *армия, пода, халқ* каби.

Абстракт отлар. Сезги органларига бевосита таъсир кўрсата олмайдиган, мавҳум тушунчани, абстракт белгини англатадиган отлар абстракт отлар дейилади. Масалан, *озодлик, катталик, садоқат, чидам, бахт, севги, яхшилик, меҳрибонлик* каби.

Абстракт отлар, одатда кўплик қўшимчаси *-лар* ва сон билан қўлланмайди. Агар абстракт отларга кўплик қўшимчаси *-лар* қўшилса, у маънони кучайтиради:

*Кўнгулда қувончлар эгнимда сарпо,
Шарафлар тонгидир ҳар иш жобажо,
Улуғ кун байрами — тинчлик байрами.* (Ғ. Ғ.)

Отларнинг грамматик категориялари

Отларда сон категорияси

От туркумидаги сўзлар гапда *китоб, пахта* каби предметларнинг бирлик сон маъносини ва *китоблар, пахталар* каби шаклда кўплик маъносини ифодалай олади. Бирлик ва кўплик формаларига эга бўлиш отларда грамматик сон категорияси ҳисобланади.

Отларнинг бирлик шакли предмет ёки предметларнинг айримлигини, яккалигини ёки уларнинг бир бутун — яхлит, бўлинмас эканлигини билдиради: *шаҳар, одам, қалам, виждон, болалик, тўда* каби. Отнинг бирлигини кўрсатадиган

махсус аффикс бўлмагани учун уни одатдаги (-лар аффикси қўшилмаган) ҳолати отнинг бирлик формаси деб қаралади. Жамловчи отлар бирлик формада бўлса-да, маъно жиҳатдан кўп предмет тушунчасини билдиради. Отларнинг *китоблар, кишилар* каби кўплик шакли кўп предметнинг айрим-айрим ҳолда мавжудлигини англатади.

Отларда грамматик кўплик маъноси махсус -лар аффикси билан ифодаланади: *шаҳарлар, одамлар, қаламлар* каби. Кўпликнинг бундай шаклда берилиши кўплик маъносининг морфологик усул билан ифодаланиши дейилади.

Кўпликнинг бу ҳилда морфологик усул билан баён қилиниши кўп предметнинг айрим-айрим ҳолда мавжудлигини англатиш учун қўлланади. Аммо -лар аффикси билан англатилган кўплик маъноси ноаниқ кўплик саналади, масалан, *қушлар, дарахтлар* деганда уларнинг турли белгиларидан қатъий назар, маънога кўра ўша предметнинг абстракт ёки нисбий кўплиги ифодаланади. Жумладан, *қушлар* деганда, бир қанча қушлар ёки қушлар тўдаси тасаввур қилинади.

Грамматик кўпликни англатадиган -лар аффикси, кўпликдан ташқари, яна қуйидагича маъноларни билдиради.

1. Абстракт отларга, доим яқка ҳолда мавжуд бўладиган предмет отига кўплик қўшимчаси -лар қўшилса, шу предметнинг маъносини кучайтиради: *Балки севинчлар бир-бирлари орқасидан баҳор капалаклари каби енгил қанотлар билан учишиб келарлар, балки тоғ-тоғ ала м-кулфатлар уни битирмоқ истарлар...* (Ҳ. О.). *Табиат гўзалликлари шу боғда мужассамлашгандек туюлар эди* («Ўзбекистон хотин-қизлари»). *Сизларга қараб, завқларим тошиб кетди* (О.).

2. Кўплик аффикси -лар қариндошлик маъносини ифодаловчи отларга (кўпинча эгалик аффиксидан кейин) қўшилиб, ҳурмат маъносини билдиради: *онамлар, акамлар, отамлар* каби.

3. Атоқли отларга -лар аффикси қўшилганда, уларни умумлаштиради. Бу аффикс билан келган атоқли отлар жамловчи турдош от маъносини англатади... *Сув ишқида ўртанган ширинларнинг фожиалари, ёр васлини биёбонлардин излаган мажнунларнинг саргузаштлари ҳаёлимда жонланади* (А. П.) *Сирдарёлар энди халқ бойлиги ва фаровонлиги учун хизмат қилмоқда* («Қизил Ўзбекистон»).

4. Кўплик аффикси -лар шахс маъносини англатадиган отларга, олмошларга қўшилганда, баъзан пичинг, кесатик маънолари ифодаланади: *Хўжайиннинг ўзлари яшаб турган ҳовли жиндак торлик қилиб қолди шекилли, жиянлари тоғ-*

нидан текин ёғоч-тахталардан кестирилиб, икки ярим ой давомида ремонт қилдирилди («Муштум»).

5. Жуфт предметларнинг отларига *-лар* аффикси қўшилганда, таъкидлаш маъноси англашилади: ...Энди боягига қараганда бир оз енгиллангансимон, жон олувчи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган эдилар (А. Қ.).

6. Санаб бўлмайдиган сув, ун, нон каби предметларни билдирадиган отлар *-лар* аффикси билан қўлланганда, тур маъноси ифодаланади: *сувлар* деганда турли сув (газли сув, минерал сув, ариқ суви, водопровод суви), *нонлар* деганда ноннинг хиллари (*оби, гижда, патир, ширмон* нонлари) назарда тугилади.

Предметнинг кўплик маъноси синтактик усул билан ҳам ифодаланади. Бунда махсус миқдор билдирувчи сўз, сон ва нумератив сўзлар отнинг аниқловчиси бўлиб келади: *Укам учун б и р неча китоб, бешта дафтар, талайгина қалам олдим* каби.

Одатда *кўп, оз, бир неча, бир қанча, талайгина* каби миқдор билдирувчи сўзлар билан ишлатиладиган отлар ҳам кўплик аффикси *-лар* билан қўлланган отлар каби абстракт ёки нисбий кўпликни билдиради. Отлар сон ва нумератив сўзлар билан бирга *ўн киши* тарзида қўллангандагина предмет сони конкретлашади. Қуйидаги мисолларни солиштириш буни яққол кўрсатади: *китоблар олдим, кўп китоб олдим* ва *беш дона китоб олдим, бешта китоб олдим* каби. Сон ва нумератив сўзлар билан қўлланиш, асосан, турдош отларгагина хосдир.

Отларда эгалик категорияси

Эгалик аффикслари отларга қўшилиб предмет ёки предметлик тушунчасининг уч шахсдан бирига тааллуқли ёки мансуб эканлигини билдиради. Шунингдек, эгалик аффикслари предмет тушунчасини конкретлаштириш, маъно доирасини торайтириш каби маъноларни англатади: *китоб* (умуман), *китобим* (меники) каби.

Эгалик аффикслари билан турланган *китобим, китобинг, китоби* сўзларидаги *-им, инг, -и* аффикслари китоб сўзи билан ифодаланган предметнинг сўзловчи (биринчи шахс), тингловчи (иккинчи шахс) ёки ўзга (учинчи шахс) га қарашли эканлигини билдиради. Демак, эгалик предметнинг уч шахсдан бирига — сўзловчи, тингловчи ёки ўзгага тегишли эканини кўрсатадиган грамматик категориядир.

Эгалик аффикслари синтактик форма бўлиб, у гапда сўзларнинг ўзаро муносабатини, яъни олмошларнинг отлар билан ёки отларнинг отлар билан муносабатини кўрсатади. Масалан:

менинг дафтарим, сенинг китобинг, унинг қалами, гулнинг барги каби. Бундай ҳолларда биринчи элемент қаратқич, иккинчиси эса қаралмиш вазифасида қўлланади.

Эгалик аффиксларининг биринчи ва иккинчи шахс шакли ҳамма вақт олмош билан отни боғлайди. Эгаликнинг учинчи шахс шакли эса олмош билан отни ҳам, от билан отни ҳам боғлаш вазифасини бажаради. Бундан кўринадики, III шахс эгалик аффиксларининг маъно чегараси I ва II шахс эгалик аффиксларининг маъно чегараларига қараганда кенгроқдир.

Эгалик аффикслари шахсга кўра уч турга, сонга кўра икки турга бўлинади. Негизнинг сўнгги говуши унли ёки ундош бўлишига қараб эгалик аффикслари икки вариантда қўлланади.

Эгалик аффикслари қуйидагилар:

Сон		Шахс	Ундошдан сўнг	Унлидан сўнг
Бирлик сон	Шахс ва предмет бирликда	I шахс— <i>менинг</i> II шахс— <i>сенинг</i> III шахс— <i>унинг</i>	-им: <i>китобим</i> -инг: <i>китобинг</i> -и: <i>китоби</i>	-м: <i>опам</i> -нг: <i>опанг</i> -си: <i>опаси</i>
	Шахс бирликда ва предмет кўпликда	I шахс— <i>менинг</i> II шахс— <i>сенинг</i> III шахс— <i>унинг</i>	-им: <i>китобларим</i> -инг: <i>китобларинг</i> -и: <i>китоблари</i>	-м: <i>опаларим</i> -нг: <i>опаларинг</i> -и: <i>опалари</i>
Кўплик сон	Шахс кўплик, предмет бирликда	I шахс— <i>бизнинг</i> II шахс— <i>сизнинг</i> III шахс— <i>уларнинг</i>	-имиз: <i>китобимиз</i> -ингиз: <i>китобингиз</i> -и: <i>китоби</i>	-миз: <i>опамиз</i> -ингиз: <i>опангиз</i> -си: <i>опаси</i>
	Шахс ва предмет кўпликда	I шахс— <i>бизнинг</i> II шахс— <i>сизнинг</i> III шахс— <i>уларнинг</i>	-имиз: <i>китобларимиз</i> -ингиз: <i>китобларингиз</i> -и: <i>китоблари</i>	-имиз: <i>опаларимиз</i> -ингиз: <i>опаларингиз</i> -и: <i>опалари</i>

Эгалик аффикслари ўзлари қўшилиб келган предмет маъносини билдирувчи сўзнинг қаратувчисини англашиб туради. Шунинг учун ҳам, одатда, ўша сўз олдидан алоҳида қаратқичнинг бўлиши талаб қилинмайди. Агар эгалик аффикслари олган сўздан олдин қаратқични кўрсатувчи сўз келса, қаратқич уқтириш, таъкидлаш каби алоҳида семантик вазифани бажаради: *бизнинг китобимиз, сенинг онанг, унинг дафтари* каби.

Стилистик мақсадга кўра иккинчи шахс эгалик аффикси бирлик формада шу шахснинг кўплиги учун (*сенларнинг дафтаринг* каби) ёки, аксинча, кўплик формада бирлик учун (*сизнинг онангиз* каби) қўлланиши мумкин. Булардан биринчи ҳолатда тингловчини сенсираш, камситиш, иккинчи ҳолатда эса сизлаш, ҳурмат қилиш маъноси ифодаланган.

Агар учинчи шахс эгалик аффикси кўплик кўрсаткичи билан бирга қўлланса, ҳурмат, кесатиқ, ҳазил каби маъноларни билдириши мумкин: *Ўзларининг аҳволларини билгани келдим* каби. Ҳурматга нолойиқ шахсга нисбатан ҳурмат формаси қўлланганда кесатиш маъноси англашилади. Бундай ҳолатда интонация катта роль ўйнайди.

Эгалик аффикси, одатда, кўплик сондаги отга кўплик қўшимчасидан кейин қўшилади: *опаларим* каби. Эгалик аффикси кўплик қўшимчасидан олдин келса, ҳурмат маъноси ифодаланади: *опамлар* каби.

Биринчи ва иккинчи шахсда грамматик сон шу қўшимчани олган отдан англашилган предмет сонини эмас, балки қаратувчи шахснинг грамматик сонини билдиради: *бизнинг мактабимиз, сизнинг мактабингиз* каби. Бунда қаратувчи шахслар *биз, сиз* ва қаралмишдаги *-имиз, -ингиз* ҳам қаратувчининг кўплигини билдиради.

Учинчи шахс эгалик аффикси бирлик ва кўплик учун умумий бўлиб, предметнинг бирлик ёки кўпликка алоқадорлиги қаратувчининг грамматик сон формасига қараб белгиланади: *унинг китеби, уларнинг китоби*.

Шунга кўра, ўзбек тилида эгалик аффикслари билан қўлланган отлар эгалик ва сон жиҳатдан қуйидагича бўлиши мумкин:

Қаратувчи ва қаралмиш бирликда ёки кўпликда кела олади: *менинг китобим, бизнинг китобимиз* каби; қаратувчи бирликда, унга мансуб бўлган сўз кўпликда: *менинг китобларим* каби; қаратувчи кўпликда, қаралмиш бирликда: *бизнинг китобимиз* каби.

Эгалик аффикси олган от ёки от ўрнидаги сўз баъзан чиқиш келишигидаги от билан боғланади. Масалан, *ўқувчилардан бир тўдасини, студентлардан баъзилари* каби бирикмаларда қарашлилиқ маъносини англатадиган қаратқич келишиги йўқ, бунда эгалик аффикси фақат алоқадорлик, мансублик маъносинигина ифодалайди. Демак, бу хил бирикмаларда фақат грамматик эгалик маъносигина мавжуддир. Эгалик аффикси олган сўзнинг қаратқичи белгисиз шаклда ҳам қўлланиши мумкин: *колхоз боғи* каби.

Шундай қилиб, эгалик аффикси олган от белгилі қаратқич келишигидаги сўз билан (*Гулнорнинг китоби, унинг мак-*

таби каби), белгисиз қаратқич келишигидаги от билан (*мактаб биноси, баҳор ҳавоси* каби), айрим вақтларда чиқиш келишигидаги от билан (*газламалардан бир тўпи* каби) грамматик алоқага киришади.

Эгалик маъноси баъзан эгалик аффиксисиз, синтактик усул билан ифодаланади. Бу ҳол, одатда, биринчи шахс кўплигида учрайди: *Бизнинг Ҳакима олов* (О.)

Булардан ташқари, от ёки олмошларга *-ники* аффикси қўшиш билан ҳам эгалик маъносини ифодалаш мумкин. Бунда эгалик ифодаловчи сўз кесим вазифасини бажаради: *Бу бойликлар бизники. Қитоб библиотеканики* каби.

Отларда жинс категориясининг ифодаланиши

Ўзбек тилида жинс маъносини ифодалаш учун махсус грамматик белги — аффикс йўқ; аммо жинс учун алоҳида грамматик форма бўлмагани билан жонлиларда биологик маънодаги жинс (род) ни айриб кўрсатувчи махсус сўзлар бор.

Ўзбек тилидаги отларда жинс махсус бир сўз ёки сўз бирикмаси орқали ифодаланади, масалан, *қиз, келин, хотин, кампир, амма, хола, буви, она, она* каби сўзлар хотинлик жинсини билдирса, аксинча, *ўғил, йигит, эркак, куёв, чол, амаки, тоға, бува, ота, ака, ука* каби сўзлар эркаклик жинсини кўрсатади.

Таққосланг: *хўроз, қўчқор, айғир, ҳўкиз; макиён, совлиқ, бия, сигир.*

Бундай ҳолатда баъзи сўзлар жинс билан бир қаторда жонлиларнинг ёшларини ҳам англатади: *чол, кампир* (қарилик) ва *йигит, қиз* (ёшлик).

Ўзбек тилида кўпгина жониворлар учун жинс маъносини кўрсатувчи алоҳида сўзлар мавжуд эмас. Бундай ҳолларда аниқловчи сўз келтирилиб, шу аниқловчи сўз орқали жинс маъноси белгиланади: *эркак бўри, урғочи бўри; эркак арслон* (шер), *урғочи арслон* каби.

Бунда ўрни билан одамлар учун *эркак, хотин, аёл, ўғил, қиз* сўзлари; ҳайвонлар учун *эркак* ва *урғочи*; паррандалар учун эса *хўроз* ва *макиён, мода* сўзлари аниқловчи сифатида ишлатилади.

Ўзбек тилида араб тилидан, рус тили ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўтган хотинлик жинсини англатувчи аффикслар билан қўлланувчи бир қанча отлар учрайди. Морфологик йўл билан хотинлик жинсини кўрсатиш мақсадида баъзан махсус аффикс қўлланади, аммо эркаклик жинсини кўрсатувчи махсус аффикслар йўқ. Бу ҳодиса бошқа тиллардан

олинган бўлиши билан бир қаторда ўзбек тилида фақат киши номлари ва баъзи касб-ҳунар отларигагина хосдир.

Ўзбек тилининг луғатига бошқа тиллардан ўтган хотинлик жинсини англатувчи аффикслар қуйидагича:

1. Рус тилидан ўтган *-ка* аффикси: *артист — артистка, машинист — машинистка, телефонист — телефонистка, татар — татарка, ўзбек — ўзбечка* каби.

Ўзбек тилидаги фамилия ва отчестволарда хотинлик жинсининг морфологик кўрсаткичи *-ова, -ева, -овна, -евна* кабилардир: *Саидов — Саидова, Алиев — Алиева, Туропович — Туроповна* каби.

Ўзбек тилидаги отлардан эркаклик ва хотинлик жинсидаги фамилия ва отчествони ҳосил этиш рус тилининг таъсирида янгидан пайдо бўлган ҳодисадир.

Рус тили ва у орқали бошқа тиллардан ўзбек тилига ўтган *актриса, уборщица, машинистка* каби хотинлик жинсидаги отлар ўзбек тилида туб от сифатида тасаввур этилади. Умуман, рус тилидан ўтган хотинлик жинсидаги отлар кўпроқ бажарувчи шахс отларигагина хосдир.

2. Араб тилидан ўзбек тилига ўтган хотинлик жинсидаги отларда жинснинг морфологик белгиси *-а* ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек тилида унинг қўлланиш доираси жуда чегаралангандир. Араб тилидаги хотинлик жинсининг морфологик кўрсаткичи *-а* ўзбекча сўзларга қўшилолмайдди, *вакила, раққоса* каби арабча сўзлардагина учрайди. Хотинлик жинсидаги арабча сўзлар ўзбек тилида кўпинча морфологик белги (*-а*) сиз қўлланаверади.

Шунингдек, *Соли — Солия, Саид — Саида, Фарид — Фарида* каби кишиларнинг атоқли отларида арабча жинс кўрсаткичи асли жинс англатса ҳам, ўзбек тилида бундай сўзлар бир ўзак ёки негиз сифатида уқилади.

Ҳар икки жинс учун бир хилда бўлган *Султон, Сарвар, Турсун, Турди, Жўра* каби отларда эркак жинс учун *-бек, -бой, -жон, қул* каби, хотин жинс учун *-ниса, -биби, -ой* каби аффикслар қўшиш билан жинс тушунчаси англатилади.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида жинс категорияси араб ва рус тилидагидек морфологик усулда ифода этилмайди, ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятига кўра семантик усул билан ифодаланади. Рус тилининг таъсирида ўзбек тилида баъзи отларда жинснинг морфологик белгиси пайдо бўла бошлаган бўлса-да, бу хусусият фақат фамилия ва отчестволарда, касб-ҳунар номларидагина учрайди, қолган ҳолатларда ўзбек тилида жинснинг морфологик ифодаланиши кўринмайди, сўзларнинг асосий қисми умумий жинс формасида ишлатила беради.

Келишик категорияси от ёки отлашган сўзнинг феълга, отга ёки бошқа бирор сўзга грамматик алоқасини — гап тузумида гап бўлаклари ўртасидаги муносабатларни англатадиган грамматик категория бўлиб, махсус аффикслар билан ифодаланади. Келишик аффикслари от ёки отлашган сўзнинг гапдаги синтактик вазифасини кўрсатади: *Ойқиз отасининг доно сўзларини қалбига маҳкам жойлади* (Ш. Р.) гапидаги отаси сўзи қаратқич келишиги аффикси нинг воситасида сўзларини билан, қалби сўзи -га аффикси воситасида жойлади феъли билан боғланган.

Ўзбек тилида келишикларнинг маъноси уларнинг асосий функцияларига, қандай маъноли сўзларни бириктираётганига қараб белгиланади. Жумладан, чиқиш келишиги от билан феъл орасидаги синтактик алоқани кўрсатиб, ҳаракатнинг бошланиш ёки чиқиш ўрнини билдиради, аммо бу асосий вазифадан ташқари, чиқиш келишиги яна бир неча маънони ифодалайди: *Эрталабдан ёмғир бошлади* гапида пайт маъносини; *Суюнганидан гапиролмайди* ганида сабаб маъносини; *Олтидан дўстлик қиймат* гапида чоғиштириш маъносини; *Пичоқ пўлатдан ишланган* гапида материал маъносини англатгани каби.

От туркумидаги сўзларнинг гапда келишик аффикслари билан бирга қўлланиши турланиш дейилади. Ўзбек тилида келишиклар олтита: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги.

Келишик формасидаги сўзлар гапдаги бошқа сўзлар билан қуйидагича грамматик алоқага киришади:

1. Қаратқич келишиги, қисман бош келишик от билан отни боғлайди: *гулнинг барги, пахта — халқ бойлиги* каби.

2. Тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари отни феъл билан боғлайди: *гулни кўкартир, пахтани терди, гулга қара, гулдан узма, даладан келди* каби.

3. Келишик формасидаги отлар, от ва феълдан ташқари, баъзан сифат, равиш, сон, олмош, ундов сўзларга ҳам боғланади: *Уят ўлимдан қаттиқ* (мақол); *Оқила қиз биринчи бўлиб дадил қадам ташлаган аёллардан бири* (Н. С.).

Ўзбек тилида отларнинг гапда бошқа бўлақлар билан бўладиган бундай синтактик муносабатлари кўмакчилар орқали ҳам ифода этилиши мумкин. Бундай ҳолларда келишик маъноси билан кўмакчи маъноси ўзаро бир-бирига ўхшаш келади: *пичоқда кесди ва пичоқ билан кесди, сизга олди ва сиз учун олди. Ойқизга ҳалақит бермаслик учун* (ёки бермаслик-

ка дейиш ҳам мумкин) *интилардилар* (Ш. Р.) *Катта ёруғ йўл сари* (ёки йўлга) *етаклади меҳнатинг* (Ғ. Ғ.).

Бош келишик. Бош келишик отнинг махсус келишик формаси бўлмаган асосий шакли бўлиб, бошқа келишик формаларининг ҳосил этилиши учун бош манба, асос вазифасини бажаради. Бу келишикдаги от ким? нима сўроқларига жавоб бўлади.

Бош келишикдаги от бир неча хил синтактик вазифаларни бажаради:

1. Бош келишикда келган сўзнинг энг асосий синтактик вазифаси гапда эга бўлиб келишдир (*Олтин ўтда билинади* каби). Гапда эга вазифасида келган бош келишикдаги сўз бошқа сўзлар томонидан изоҳланади, аммо ўзи ҳеч вақт аниқлаш вазифасини бажармайди.

Эга вазифасини бажарган сўз гапда, асосан, кесим орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг бажарувчисини, яъни ҳаракат қилувчи предмет (субъект)ни, иш-ҳаракатни ўз устига олган объектни билдиради: *Ойқиз қўнғироқдай овозининг борича кулиб юборди* (Ш. Р.). *Мирзачўл кундан-кунга яшнамоқда.*

2. Бош келишикдаги от гапда ундалма вазифасида ҳам келади: *Тетик бўл, Ойқиз, ёлғиз эмассан* (Ш. Р.)

3. Бош келишикдаги от амал, унвон, ҳолат, машғулот, касб, мутахассислик, миллат, ўхшатиш каби маъноларни билдириб, гапда изоҳловчи вазифасида ҳам келади: *Ҳорманг, қизлар, пахтакор қизлар...* (Қўшиқ). *Ишлар эди терга ботиб Темирчимиз Жўра кофир* (О.).

4. Бош келишикдаги от (кўпинча аниқловчилар билан бирга) атов гап бўлиб келади: *Байрам. Кенг далалар. Катта пахтакор ерлар* каби.

5. Бош келишикдаги от кесим вазифасида ёки составли кесимнинг асосини ташкил этиб келиб, белгини, ҳолат ва иш-ҳаракатни, *-дир* қўшимчасини олганда эса таъкид, тасдиқ, баъзан ишончсизлик, гумон каби маъноларни билдиради: *Тил — юракнинг калити. Айтган сўз — отган ўқ. Юрган — дарё, ўтирган — бўйра. Қуйлаётганлар ҳаваскорлардир.*

Қаратқич келишиги. Бу келишик бир предметнинг бирор шахс ёки предметга қарашли эканлигини, хослигини билдиради.

Ўзбек адабий тилида қаратқич келишиги *-нинг* аффикси орқали ифодаланади, кимнинг? ниманинг? сўроғига жавоб бўлади ва гапда қаратқич аниқловчи вазифасини бажаради.

Қаратқич келишигида келган от ёки от ўрнидаги сўз бошқа бирор от ёки отлашган сўз билан боғланади. Бунда қаралмиш қаратқич билан шахс ва сонда мослашади.

Қаратқич келишиги аффикси *мен, сен* олмошларига қўшиладиганда *-инг* шаклига эга бўлади: *менинг, сенинг* каби.

Қаратқич келишиги шаклан белгили ва белгисиз бўлади. Белгили қаратқич келишигидаги от ёки олмош ҳар вақт *-нинг* аффикси билан бирга ишлатилади. Бунда бир предметнинг бирор шахс ёки предметга қарашли эканлиги (*олманинг барги, Лоланинг совғаси* каби), ажратиб кўрсатиш (*ўқувчиларнинг бири* каби), ҳаракатнинг объектга ёки субъектга муносабати, улар учун хослиги (*ашуланинг айтилиши, булбулнинг сайраши*), бутуннинг бўлаги (*узуннинг донаси* каби) маънолари ифодаланади.

Белгисиз қаратқич келишигидаги от ёки олмош аффиксиз қўлланади. Бунда бир предметнинг бошқасига умуман хослиги — шахсга, ўринга, пайтга мансублиги (*Горький асарлари, мактаб боғи, баҳор ҳавоси* каби), номига қўйилганлиги (*Ильич заводи, Навоий театри, Ҳамза кўчаси* каби), предметнинг конкрет номи (*ўзбек халқи, комсомол аъзоси* каби) маънолар ифодаланади.

Қаратқич келишиги белгиси қуйидаги ҳолларда сақланиши шарт:

1. Қаратқич атоқли отлардан, кишилиқ олмошларидан ёки отлашган сўзлардан бўлганда: *Лениннинг машҳур асарлари, менинг дўстим, сенинг мақсадинг, яхшининг ёмони, ёмоннинг яхшиси* каби.

Мисоллар: *Менинг азиз рус қардошим менга бўлди раҳнамо (Ш.). У — Лениннинг гўзал фарзанди, йигирмага кирган баҳодир (О.) Ёмоннинг яхшиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл (мақол).*

2. Қаратқич қаралмишдан сўнг келганда; бу ҳол кўпроқ шеърийатда учрайди:

*Ҳар бир гули бу чаманзорнинг
Жон бағишлар тилига торнинг ... (О.).*

3. Қаратқич билан қаралмиш орасида сўз ёки сўзлар бўлганда:

*Уқирар Текстилнинг
Мағрур вазмин гудоги (Ф. Ф.).
Лекин бугун колхоз аҳлининг
Бошқа бир завқ келмас эсига (Ш.).*

Тушум келишиги. Тушум келишигидаги сўздан англашилган предмет гапда ҳаракат таъсирини ўз устига олганлигини кўрсатади. Бу келишикдаги от ҳар вақт ўтимли феъл билан бирикади: *гулни узди, пахтани терди, китоб ўқиди, қалам олди* каби.

Ҳозирги адабий тилда тушум келишиги *-ни* (поэзияда баъзан *-н*) аффикси билан ифодаланади, кимни? нимани? сўроғига жавоб бўлади: *китобни олди, хатни ёзди, бағрин тузлади* каби.

Мисоллар:

*Ҳар дамнинг монолит ҳайкалин қурдик
Урол тоғларидек метин — мустаҳкам (Ғ. Ғ.).
Тақдирин қўл билан яратур одам,
Ғойибдан келажак бахт бир афсона (Ғ. Ғ.).*

Баъзан эски услубда ёзилган, шунингдек диалектал хусусияти сақланган адабий асарларда ва мен, сен олмошларига қўшилганда *-ни* аффикси *-и* формасида қўлланади:

*Мени бахтиёр қилган
Шу енгилмас Ватаним (Ҳ. О.).*

Тушум келишигидаги от воситасиз объектни ифодалагани учун гапда фақат воситасиз тўлдирувчи бўлиб келади:

*Она Ватанни кўз қорачиғидай сақла (А. Қ.).
Бир киши тарихни яратмаса ҳам,
Кишининг тарихда юксак ўрни ҳақ (Ғ. Ғ.).*

Тушум келишиги маъно ва шакл жиҳатдан белгили ва белгисиз бўлади.

Белгили тушум келишигидаги от ва олмошлар ҳар вақт *-ни* аффикси билан ишлатилади — сўзловчи ва тингловчи учун аввалдан маълум бўлган предмет ёки ҳаракатни ифодалаш билан уни бошқаларидан айириб кўрсатади: *китобни олдим* (илгаридан маълум бўлган конкрет китобни).

Тушум келишигидаги сўз атоқли от, олмош, сон, сифатдош, пайт билдирувчи сўз, отлашган сўзлардан бўлганда, фақат белгили тушум келишиги шаклида қўлланади: *Саодатни чақирди. Тағин ўзимни юпатиб... (Ғ. Ғ.). Экканингни ўрасан (Мақол). Баҳорни севаман* каби.

Шунингдек, тушум келишигидаги сўз қаралмиш позициясида ёки кўрсатиш олмошлари, ўрин, пайт билдирадиган аниқловчи билан келса, белгили тушум келишиги шаклида қўлланади: *Бу мақолани ўқидингми? Тошкентнинг паркларини тамоша қилар эдик (Ғ. Ғ.). Уйдаги материални олиб кел.*

Агар тушум келишигидаги сўз билан феъл орасида сўз ёки сўзлар бўлса ҳам ҳар доим белгили тушум келишиги шаклида қўлланади: *Пахтани машинада тердилар. Чин сўзни ёлғонга чулғама ва чин айта олур тилни ёлғонга булғама (Н).*

Белгисиз тушум келишигидаги сўз аффиксиз қўлланади. Бунда гап маълум бир турдаги предмет устида боради: *Кам-*

пир нон ушатиб, чой қуймоқчи бўлган эди... (Ғ. Ғ.). *Китоб олдим.* Бу мисолларда тушум келишигида келган *нон, чой, китоб* сўзлари маълум, аниқ, конкрет нон, чой, китоб бўлмай, умуман нон, чой ёки китоб эканлиги ифодаланган.

Белгисиз тушум келишигидаги сўз феъл-кесим билан шундай зич боғланган бўладики, улар орасига бошқа сўз киритиб бўлмайди: *пахта терди, дафтар олди, бош қотирди* каби. Шунинг учун тушум келишигидаги сўз феъл билан бириктиб, баъзан ўзаро бир бутунликни ташкил қилади ва яхлит ҳаракат тасаввурини билдириб, қўшма феъл ҳосил қилади: *овқат қилди* (овқатланди маъносиди), *от қўйди* (атади маъносиди) каби.

Жўналиш келишиги. Жўналиш келишигидаги от асосан иш-ҳаракат йўналган предметни кўрсатади. Ҳозирги адабий тилда жўналиш келишиги асосан *-га* аффикси билан ифодланади. Негиз охирида *к* ёки *г* товуши бўлса, бу аффикс *-ка* шаклида, *қ* ёки *ғ* товуши бўлса, *-қа* шаклида келади: *мактаб — мактабга, терак — теракка, барг — баркка, булоқ — булоққа, тоғ — тоққа* каби. Эски адабий тилда, фольклорда, баъзи шеваларда жўналиш келишиги аффикси *-га, -а* шаклида ҳам учрайди: *бўстониға, жонима, бетима* каби.

Жўналиш келишигидаги отлар қўйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Иш-ҳаракат йўналган шахс, предмет ёки томон каби маъноларни билдиради: *Дилда бўлса, тилга келади* (Мақол). *Ғўза унинг кўзларига кўпроқ яшнаб чиройли кўринар* (О.). *Мен Норинга кетаяпман, Зебихон* (С. З.).

*Баҳорий даштларга, гул водиларга
Ой Барчин тикмишдир қаро кўзини* (Ҳ. О.).

2. Бирор предмет, ҳолат ва шу кабиларга эришув, яқинлашув маъносини ифодалайди: *Пахтамиз 3 миллионга етди. Поезд тобора пишқириб, манзилга яқинлашиши учун шошилди.*

3. Предметнинг бирор коллективга, шахсга аталганлигини ёки ҳаракат қаратилган предметни билдиради: *Китобни укамга олдим. Завод ишчиларига маданият саройи қуриб берилди. Қурултой делегатларига биродарлик салом.*

4. Иш-ҳаракатнинг нима мақсадда ёки нима сабаб билан қилинганлигини ёхуд эваз, тенглик, муддат маъноларини ифодалайди: *План бажарилганига хурсандмиз. Колхоз ёшларидан механизаторлик курсига ўқишга юборилди. Бугунги ишни эртага қўйма* (Мақол) каби.

Жўналиш келишигида келган отлар кимга? ёки нимага? сўроғига жавоб бўлади ва гапда воситали тўлдирувчи вази-

фасида келади: *У Мунисхонга шу қадар ёқимли назар ташила-
дики, бун пайқаган Мунис уялиб, секин ерга қаради.* (З. Ф.).

*Гўзал фонтанлари ўхшар булоққа,
Тошкент ўхшар лола ёпинган тоққа.*

Бу келишикдаги сўзлар гапда ўрин ҳоли ва равиш ҳоли вазифасида ҳам келади: *Азиза ҳеч қачон Иқболларникига бормаган бўлса ҳам, қаерда туришларини бир кун Рағно унга кўрсатган эди* (С. З.). *Бегимжон бўлса, нима қилишини билмай, ҳар томонга аланглаб қаради* (Н. С.). *Бирданига гапириб юборди.*

Ўрин-пайт келишиги. Ўрин-пайт келишигидаги сўз ҳаракат манбаини ёки бошқа бирор предметнинг ўрнини, жойини ёки ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни кўрсатади. Ўрин-пайт келишиги адабий тилда -да аффикси билан ифодаланади: *Унинг меҳнатда чиниққан қорамтир юзида, жонли, тийрак, йирик кўзларида болаларча маъсумлик жилваланади* (О.).

Баъзан пайт маъносини билдирган сўз ўрин-пайт келишигида келганда, келишик қўшимчасини олмайди: *Деҳқон бўлсанг, куз ҳайда, куз ҳайдамасанг, юз ҳайда* (Мақол).

Учинчи шахс эгалик аффиксини олган сўзларга -да қўшилганда, баъзан унинг олдидан -н орттирилади. Бу ҳолат эски адабиётда, гоҳо эски услубда ёзилган асарларда учраб қолади: *ичинда, тошинда, қўлинда, ҳақинда* каби. Мисол: *Бу тоғнинг ичинда Балогардон макон қурган эди* («Балогардон»).

Ўрин-пайт келишигининг вазифалари тубандагича:

1. Ўрин-пайт келишигидаги от ёки от ўрнида қўлланган сўз ҳаракат ёки предметнинг ўрнини билдиради: *дарёда яшайди, далада ўсади, боғда бўлади* каби.

Мисоллар:

*Бир кемам бор, океанлар айланиб сузар,
Гоҳо Болтиқ денгизида, гоҳо Каспийда* (Ш.).
*Усталарнинг болғасида, шоирларнинг шеърида,
Соқчиларнинг ҳуштагида, радионинг сасида,
Трамвайнинг елишида, гулларнинг нафасида
Бу шаҳарнинг азамати, тантилиги, чиройли...* (Ш.).

2. Ўрин-пайт келишигидаги сўзнинг ўзаги пайт билдирдиган сўзлардан бўлса, пайт маъноси англашилади: *ёзда, қишда, баҳорда, кузда, кунда, ҳафтада* каби. Мисоллар: *Раҳимжон ҳам ҳаётнинг худди шу фаслида, унинг навбаҳорида яшар эди* (У. Н. С.). *Саратонда терлаб-пишиб меҳнат қилган деҳқон кузда ютаверади* («Қизил Ўзбекистон»).

3. Урин-пайт келишигидаги сўз ҳаракатнинг бажарилиши-да восита бўлган предметни кўрсатади: *тракторда ер ҳайдади, қаламда хат ёзди* каби.

Мисоллар:

Машинада териладиган пахтанинг миқдори йил сайин орта боради («Қизил Ўзбекистон»).

*Курашларнинг бўронида чиниқди халқлар,
Синовларда Ватан олди «беш» деган баҳо* (Ш.).

4. Урин-пайт келишигидаги сўз бирор шахс ё предметнинг ҳолатини, машғулотини англатади: *гапда чечан, меҳнатда тетик, ҳаётда дадил, ишда пишиқ* каби.

Мисоллар:

*Йўналган қудрат бор, номи большевик
Курашда енгилмас, меҳнатда тетик* (Ш.).
*Ҳар бир ғалабадан шодланганимда,
Оғир меҳнат, жангни хотирангга ол* (У.).

Халқ чиндан, юракдан севинади, халқ ҳаяжонда (О.). *Кун дим, япроқ қимир этмас, дарахт уйқуда...* (О.).

Урин-пайт келишигидаги сўз гапда турли вазифада келади.

1) Воситали тўлдирувчи вазифасида келиб, кимда? ёки нимада? сўроғига жавоб бўлади:

*Қўшиқларда, олишувларда,
Жангномада ва ашулада,
Ўтиб кетди ёшлик йиллари,
Қўп ҳикматлар йиғдим каллада* (Ш.).

2) Пайт ҳоли вазифасида келиб, қачон? сўроғига жавоб бўлади: *Ҳар тонгда радиоприёмниклардан Москва саломи янграйди* (Т. Ҳ.).

3) Урин ҳоли вазифасида келиб, қаерда? сўроғига жавоб бўлади: *Ҳар ерда қайнар булоқ бино қилди кунма-кун* (Ҳ. О.). *Ҳақиқатан, бизни мактабдагина эмас, чойхонада, кўчада, далада, ҳамма ерда ўқитишга илми етадиган муаллим керак* (А. Қ.).

4) Равиш ҳоли вазифасида келиб, қандай? қай тарзда? каби сўроқларга жавоб бўлади: *Ҳамма бой бир текисда инсофсиз* (О.). *Ойқизни безовта қилмаслик учун оёқ учида юриб, ташқарига чиқиб кетди* (Ш. Р.).

5) Предмет ёки ҳодисанинг бўлиш ўрни, ёши, ҳолатини ифодалаб, гапда кесим вазифасида келади ва қаерда (дир)? нечада? кимда? нимада? деган сўроқлардан бирига жавоб бўлади: *Шу долзарб кунларда барча меҳнатга қобилиятли*

кишиларнинг ўрни пахта даласида («Қизил Ўзбекистон»).
Ҳамма гап меҳнатда ва тажрибада (О.). Катта иззатда, кичик
хизматда (Мақол).

Чиқиш келишиги. Бу келишикдаги сўз ҳаракатнинг
бошланиши, келиб чиқиши, манбаи, ажралиш ўрни, вақти,
сабабини ёки ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган пред-
метни билдиради. Чиқиш келишиги -дан аффикси билан ифо-
даланади: *уйдан, даладан, шаҳардан, кўнгиладан, мендан,
сендан, ўшандан, қачондан, кечадан* каби.

Мисоллар:

*Ватаним шарафидан, ғолибларнинг сафидан,
Лениннинг мақбаридан, пойтахтнинг минбаридан,
Юртимнинг гулшанидан, колхозчилар шағнидан,
Барчасидан сўзлар у, кўзимдан қочар уйқу (Ш.).*

Эски адабий тилда чиқиш келишиги аффикси -дин шакли-
да ҳам учрайди: *китобдин, сиздин, алардин* каби.

Мисол:

*Бу ҳикмат Русиянинг давлатидин,
Бўлибдур илми хосиятидин (Ф.).*

Чиқиш келишигидаги сўзларнинг грамматик маънолари
қуйидагича:

1. Ҳаракатнинг бошланиши, келиб чиқиши, бажарилиш
ўрнини, чиқиш пунктини, манбаини билдиради: *уйдан келди,
кимдан чиқди, қаердан кўринди, нимадан бошланди* каби.

Мисоллар:

*Тонгги концерт садолари остида чўл ноз уйқусидан уйғо-
нади (С. А.). Сафарим узоқ. Мен Ҳиндистондан кеча келдим
(О.).*

*Еқут юлдузлардан нур сочиб, порлаб,
Москва, Кремль кўринар кўзга (У.).*

2. Ҳаракатнинг бошланиш пайтини, бўлган муддатини
ифодалайди: *саҳардан, пешиндан, эрталабдан, тонгдан, кеча-
дан* каби.

Мисоллар:

Эрталабдан қизнинг кўнгли нотинч бўлди (Ш.).

*Тондим ўзим туғилган йилдан,
Тондим ҳатто, ойдан, ҳафтадан,
Менга керак Толстойча умр,
Чинор қадар яшаяжакман (Ш.).*

Чўтлаб кўрсам паспортимда йилларнинг сонин...

Эҳ-ҳе... Қирқдан ошиб кетган. Бу-ку сир эмас (Ш.).

3. Предметнинг нимадан ишланганлигини, материални билдиради:

Лойдан ҳолва ясаб бўлмайди (Мақол).

Қуёш ва юлдуздан яралган олам

Зеҳним, ҳаётимни этмишдир мафтун (Ғ. Ғ.).

4. Иш-ҳаракатда восита бўлган предметни, сабаб маъносини англатади:

Бу кун жангда қилар экансан ёвни яқсон,

Найзангдан учар экан душманлар боши... (Ҳ. О.)

Гулловчи водидан, бол боғларингдан

Уйнаб оқар экан эрка Зарафшон (Ҳ. О.).

Эл тикилар ва севинчдан

Жовдирайдир кўзларида ёш (Ҳ. О.).

5. Чоғиштириш, тўдадан бири, бутуннинг бўлаги ёки қиммат каби маъноларни ифодалайди:

Ғазалда қошларни олқишлаш шартми?

Меҳнатнинг чиройи гўзалдан гўзал! (Ш.)

Раҳима ҳаёт мактабида таълим олган, чиниққан, оқ-қоранинг фарқига борадиган саботли, иродали комсомол раҳбарларидан бирига айланган эди (У. Н. С.). Симириб-симириб муздек сувдан қонгунча ичди (О.).

6. Сон, миқдор билдирган сўзлар чиқиш келишигида келганда, улуш, тенг бўлинганлик каби маъноларни билдиради: *Колхозчилар ҳар бир меҳнат кунига тўрт сўмдан пул олдилар («Қизил Ўзбекистон»). Турсуной Охунова бригадаси гектаридан 40 центнердан «оқ олтин» олди («Қизил Ўзбекистон»).*

Чиқиш келишигидаги сўз гапда турли вазифада ишлатилади:

1) Воситали тўлдирувчи вазифасида келиб, кимдан? ёки нимадан? сўроғига жавоб бўлади:

Ҳар кимнинг ҳам оқшом файзидан

Кутаётган армони бордир (Ш.).

Пўлат қушлар ўраб атрофни

Учмоқдадир булутдан баланд (В. Инб.).

2) Ҳаракатнинг бошланиши, давом этиш ўрнини билдириб, ўрин ҳоли вазифасида келади ва қаердан? сўроғига жавоб бўлади:

*Тожихонлар тонги бошланган
Фарғонадан Амуга қадар (Ҳ. О.).
Ҳамма ёқ интилар Москвага қараб,
Шу қасрдан қон олар қалбига ҳаёт,
Шу қуёш ўнгида айланар дунё,
Шу ердан бошланар бутун коинот (Ҳ. О.).*

3) Сабаб ва пайт ҳоллари вазифасида келиб, нимага? нима учун? қачондан? сўроқларига жавоб бўлади: *У... гўзал ҳаёт ишқи билан ёнади, ҳаётга ташна, бу ташналикдан унинг ҳалқумлари қурийдди, ҳайратидан тавба деб ёқа ушлайди...* (У.).

*Илож бўлса, бутун кетганини
Қайтарса-ю, ўз ҳаётини
Гўдакликдан бошласа секин,
Янги ҳаёт бошлаб, олса тин (Ҳ. О.).*

*Эртаги тонг кўринар
Бугунги тонгдан ёрқин (Ҳ. О.).*

Отларнинг ясалиши

Ўзбек тилида от категорияси, умуман отлар туркумига оид сўзлар янги сўзлар ҳисобига жуда тез бойиб туради. Бу ҳодиса, асосан, от бўлмаган сўзлардан ва отларнинг ўзидан от ясаш ҳисобига бўлади.

Ўзбек тилида отлар қўидаги усуллар билан ясалади:

1. Аффикслар қўишиш билан, яъни морфологик усулда: *меҳнат-каш, иш-чи, ачит-қи, пахта-зор, мард-лик* каби.

2. Синтактик усулда, яъни сўзлар бирикуви ёки қўшилиши йўли билан қўшма, қисқартма ва жуфт отлар ясалади.

Отларнинг ясалишида морфологик ва синтактик усуллар бошқа усулларга қараганда маҳсулдор бўлиб, бевосита грамматикага тааллуқлидир.

Морфологик усул билан от ясалиши

Аффикслар қўишиш билан — морфологик усул билан от ясашда сўзларнинг ўзак ёки негизига махсус от ясовчи аффикс қўишиш йўли билан янги ясама от ҳосил қилинади: *ёз — ёзув, ёзувчи, ёзувчилик* каби.

Ўзбек тилида отлар феъллардан, сифатдош, сон ва ундов сўзлардан, шунингдек отларнинг ўзидан ҳам ясалади. Отларнинг энг кўп қисми феъллардан ва баъзан сон ва олмошлардан ясалади.

Феъллардан от ясалганда, от ясовчилар феълларнинг буйруқ майли формасига қўшилади, чунки феълларда буйруқ майли формаси ўзак ва негизга тенг бўлади. Бошқа сўз категорияларидан от ясалганда, аффикслар ясама сўз (негизлар)га ҳам қўшила беради. Масалан, *тер* — *терим, теримчи, теримчилик* каби.

Ўзбек тилида ўзаклар, кўпинча, жуда қисқа бўлиб, ўзакдаги бирор товушнинг ўзгариши ўша сўзнинг маъносини ҳам ўзгартириб юборади, шу сабабдан ҳам ўзак деярлик ўзгармайди.

Ўзбек тилида турли от ясовчилар воситасида бир ўзакдан бир неча янги сўз ҳосил қилса бўлади: *ёз* — *ёзув, ёзувчи, ёзувчилик, ёзма, ёзиш, ёзишма, ёзарлик, ёзилувчи, ёздирувчи; кўр* — *кўрсатма, кўрсаткич* каби.

Аффикслар қўшиш билан от яшашда қўлланувчи от ясовчилар ўзларининг лексик-семантик хусусиятларига кўра тубандагича группаларга бўлинади:

1. Конкрет от ясовчи аффикслар.
2. Абстракт от ясовчи аффикслар.
3. «Субъектив баҳо» ифодаловчи аффикслар.

Конкрет от ясовчи аффикслар

Ҳозирги ўзбек тилида конкрет от ясовчи аффикслар анчагина. Мисоллар: *-чи: ёзувчи, ўқувчи, спортчи, подачи... -дош: қариндош, мактабдош, суҳбатдош...-бон: боғбон, меҳрибон... -кор: пахтакор, шоликор... -каш: сураткаш, чизмакаш... -паз: ошпаз, кабобпаз... -боз: қиморбоз, беданабоз... -хўр: ошхўр, нонхўр... -хон: ғазалхон, газетхон... шунос: тарихшунос, адабиётшунос.. -дор: боғдор, ҳосилдор... -ист: материалист, идеалист* ва бошқалар.

Конкрет от ясовчи аффикслар ёрдамида ясалган отлар ўз семантик хусусиятларига кўра қуйидаги группаларга бўлинади: 1) шахс отини билдирувчилар, 2) нарса ва қурол отини билдирувчилар, 3) ўрин ва жой маъносини билдирувчилар.

Шахс отини билдирувчи аффикслар. Бу группага кирувчи аффикслардан *-чи* ёрдамида ясалган отлар асосан «шуғулланувчи» маъносини билдиради.

1) Бу аффикс: атоқли ва турдош отларга, баъзан сонларга қўшилиб, ўзак ёки негиз англатган предметга, ташкилотга, ишга, маслакка мансуб бўлган шахс маъносини англатади: *марксчи, ленинчи, динамочи, мусобақачи, кўп мингчи, юз центнерчи* каби.

2) Ўзак ёки негиз орқали ифода этилган предмет ёки иш билан шуғулланувчи шахсни билдиради: *газетачи, балиқчи,*

шахматчи, тракторчи, машиначи, подачи, гулчи, сувчи, кетмончи, бетончи, овчи каби.

3). От, сифат ва бошқа сўз туркумларига қўшилиб, ўзак ёки негиз англатган хулқ-атворга, характер-хусусиятга эга бўлган шахс отини ясайди: *таваккалчи, ёлғончи, алдоқчи, қизиқчи, прогулчи* каби.

4) Иш-ҳаракат маъносини билдирган ёки мазмунан иш-ҳаракат билан алоқадор бўлган сўзларнинг ўзак ёки негизига қўшилиб, иш-ҳаракат ёки вазифани бажарувчи шахсни англатади: *теримчи, ўқитувчи, бўёқчи, оқловчи* каби.

Бу аффикс баъзан тўғридан-тўғри феъл ўзакларига қўшилган чоғда шахс отини эмас, предметни ифодалайди: *суюнчи, томчи* каби. Шунингдек, бу аффикс ёрдамида баъзан парранда ва ҳашаротларнинг номларини билдирувчи отлар ҳам ясалади: *балиқчи* (қуш), *ниначи* (ҳашарот) каби.

-дош аффикси билан ясалган от ўзак ёки негиз англатган предмет, белги туфайли бошқа шахс билан биргаликни, ўртоқликни билдиради. Бунда яшаш, ишлаш ўрни ва пайти, иш-ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолати бир хил бўлади: *ватандош, курсдош, қариндош, сафдош, йўлдош, замондош, сирдош* каби.

Бу аффикс баъзан *сифатдош, равишдош* сингари илмий терминларнинг ясалишида ҳам қўлланади. *ҳам-* аффикси ёрдамида ясалган отлар ҳам, кўпинча, *-дош* аффикси билан ясалган отларга маънодош бўлади: *ҳаммаслак — маслакдош, ҳамсуҳбат — суҳбатдош* каби.

-бон аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предметни сақловчи ёки шу объектга қаровчи шахс отини ясайди: *боғбон, қўйчибон, дарвозабон, меҳрибон* каби.

Баъзан *соябон* типиди нарсани ёки ўрин билдирувчи от ҳам ясайди.

-кор аффикси бирор соҳа билан шуғулланувчи маъносидаги от ясайди: *пахтакор, лавлагикор, шоликор, санъаткор*. Кўринадики, маъно жиҳатдан *-кор* аффикси *-чи* аффиксига жуда яқиндир.

Ўзак ёки негиздан англашилган соҳа билан шуғулланувчи шахс отлари *-кар, -гар, -каш* каби аффикслар билан ҳам ясалади: *мискара, заргар, аравакаш, сураткаш, чизмакаш* каби.

-боз аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предмет билан кўп шуғулланувчи ёки шу предметни ясовчи, ўйновчи, севувчи шахс отини ясайди: *каптарбоз, беданабоз, қиморбоз, найрангбоз, дорбоз, ишқибоз* каби.

-паз аффикси овқат номини билдирувчи сўзларга қўшилиб, шу овқатни пиширувчи шахс отини ясайди: *ошпаз, кабобпаз, мантипаз, сомсапаз* каби.

-*хўр* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган овқат ёки ичимликни ортиқ даражада истеъмол қилувчи шахс отини ясайди: *нонхўр, чойхўр, сувхўр, гўштхўр* каби. Баъзида бу аффикс билан ясалган шахс оти кўчган маънода ҳам қўлланади: *одамхўр, судхўр, балохўр* каби.

-*дўз* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган кийим турини тикувчи ҳунарманд отини ясайди: *махсиддўз, этикдўз, дўппиддўз* каби.

-*соз* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предметни яратувчи, тузатувчи касб-ҳунар кишиларини билдиради: *кemasоз, анжомсоз, машинасоз, соатсоз* каби.

-*хон* ўзак ёки негиздан англашилган предметни ўқувчи шахсни билдиради: *навоийхон, газетхон, ғазалхон* каби.

-*шунос* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предмет, соҳа билан шуғулланувчи шахсни билдиради: *типроқшунос, ўлкашунос, тилшунос, табиатишунос* каби.

-*дор* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предметга ёки хусусиятга эга бўлган шахс отини ясайди: *чорвадор, боғдор, байроқдор, қарздор, пулдор* каби. Бу аффикс аслида сифат ясовчи аффикс бўлиб, бу аффикс орқали ҳозирда ҳам баъзан сифат ясалади: *яғриндор, вафодор, гулдор, рангдор* каби.

-*фуруш* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предмет билан шуғулланувчи, савдо қилувчи шахс отини ясайди: *мевафуруш, читфуруш, пахтафуруш* каби.

Юқорида кўриб ўтилган аффикслардан *-кор, -кар, -гар, -боз, -паз, -дўз, -соз, -хўр, -хон, -шунос, -дор, -фуруш* кабилар аслида тожикча феъл ўзаклари бўлиб, улар ҳозирги ўзбек тилида янги сўзлар ясовчи маҳсулдор аффикслар қаторига қиради.

Ўзбек адабий тилида совет интернационал сўзлар таркибида қўлланувчи шахс оти ясовчи аффикслар қуйидагилар:

-*ист* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предмет, тушунча, ташкилот, муассаса, маслак, оқим ёки ҳаракатга муносабати бўлган шахс отини ясайди: *машинист, гуманист, материалист, коммунист, социалист, парашютист, фольклорист, активист* каби. Бу аффикс баъзан *-чи* аффикси билан параллель қўлланиши ҳам мумкин: *марксист — марксчи, танкист — танкчи, тракторист — тракторчи* каби.

Бу аффикс ёрдамида ясалган отлар шахснинг ижтимоий, илмий, ғоявий, бадий оқим ёки бирор турмуш ҳодисасига бўлган муносабатини ҳам билдиради.

-*ик* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предметга, ҳодиса ёки хусусиятга муносабати бўлган шахс отини ясайди: *академик, физик, химик, лирик* каби.

-ор аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предмет ёки ҳаракатга боғлиқ бўлган шахсни билдиради: *агитатор, оператор, экспедитор* каби.

-(ион) ер аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предметга боғлиқ бўлган касб-ҳунар эгасини ёки шахснинг муассаса ёки предметга бўлган муносабатини билдирувчи шахс отини ясайди: *коллекционер, революционер, селекционер* каби.

-ант, -ент аффикслари ўзак ёки негиздан англашилган предмет ёки ҳаракатга муносабати бўлган шахс оти ясайди: *диссертант, квартирант, окупант, ассистент* каби.

Нарса-қурол ва ҳосила отларини ясовчилар. Бу аффикслар феълнинг ўзак ёки негизига қўшилиб, ундан англашилган ҳаракатни бажариш учун қўлланадиган нарса, қуролнинг ёки ҳаракат, ҳолат натижаси бўлган предметнинг номларини ясайди.

-к, -ик, -ук, -қ, -иқ, -уқ, -ак, -оқ аффиксларидан -к аффикси охирида унли товуш бўлган юмшоқ негизга қўшилади: *злак, курак, тилак, безак* каби; -ик ундош товуш билан тугаган юмшоқ негизга қўшилади: *кўрик, тешик, эмзик* каби; -ук охири ундош бўлиб, составида лабланган у товуши иштирок этган негизга қўшилади: *куюк (куй-ук), суюк (суй-ук)* каби; -қ охирида унли бўлган қаттиқ негизга, -иқ охирида ундош бўлган қаттиқ негизга, -уқ составида лабланган у унлиси бўлган қаттиқ негизга қўшилади: *тароқ, тирноқ, ўроқ, қочоқ, солиқ, чизик, ютуқ* каби; -ак, -оқ аффикслари ёрдамида баъзан ундовлардан ҳам қурол, асбоб, ҳосила отлари ясалади: *йилтироқ, қалтироқ, бодироқ* каби.

-ги, -ки, -ғи (-ғу), -қи аффиксларидан -ги жарангли ёки сонор ундош билан тугаган юмшоқ негизга, -ки жарангсиз ундош билан тугаган негизга қўшилади: *сезги, сузги, кулги, севги, тепки, туртки* каби; -ғи (-ғу) жарангли ёки сонор товуш билан тугаган қаттиқ негизга, -қи жарангсиз товуш билан тугаган қаттиқ негизга қўшилади: *ёқилғи, чолғу, туйғу, урғу, ачитқи, чопқи, тутатқи* каби.

-гич, -ғич, -кич, -қич аффикслари. Унли ёки жарангли ундош билан тугаган юмшоқ негизга -гич, қаттиқ негизга -ғич, жарангсиз товуш билан тугаган юмшоқ негизга -кич, қаттиқ негизга -қич қўшилади: *кулдиргич, ўлчагич, савағич, чизғич, тепкич, кўрсаткич, қисқич, йиртқич, тутқич* каби.

-инди аффикси ўзак ёки негиздан англашилган иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предметни билдиради: *ташланди, чайинди, қиринди, чиқинди* каби.

Қуйидаги аффикслар ҳам феълнинг ўзагига қўшилиб, от ясайди.

-*ма* аффикси феълнинг ўзак ёки негизига қўшилиб, ундан англашилган ҳаракатга тааллуқли ёки ўша иш натижасида юзага келган предметни, шунингдек, ўрин, касаллик турлари, жамият ёки ташкилот, овқат навларининг отларини билдиради: *тузма, тортма, қўлёзма, бостирма, қайнама, иситма, бўғма, терлама, бошқарма, сузма, қовурма, қийма* каби. Бу аффикс ёрдамида баъзан абстракт от (*эслатма* каби), сифат (*қайнатма шўрва, чийратма* ил. каби) ҳам ясалади.

-*м, -им, -ум* аффикслари ўзак-негиздан англашилган ҳаракат процессини ёки иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предметни билдиради: *чидам, ўрам, чимдим, босим, бўлим, унум, ютум, тузум* каби.

-*н, -ин, -ун* аффикслари ўзак ёки негиздан англашилган ҳаракат натижасида ҳосил бўлган ёки шу ҳаракат билан боғлиқ бўлган предметни ёки ҳаракат процесси отини ясайди: *ёнғин, экин, ўтин, тугун, тутун, қуюн* каби.

-*дон* аффикси ўзак ёки негизга қўшилиб, ундан англашилган предметнинг сақланиш ўрнини билдиради: *сиёҳдон, сувдон, қаламдон, оловдон* каби.

Ўрин-жой билдирувчи отларни ясовчилар. Бу аффикслар отнинг ўзагига қўшилиб, ўзакдан англашилган предмет мавжуд ёки мўл бўлган, экиладиган ёки яшайдиган ўрин-жой отларини ясайди. Бундай аффикслар қуйидагилар:

-*лоқ, -лов*: *тошлоқ, ўтлоқ, қумлоқ, яйлов, қишлов* каби.

-*зор*: *пахтазор, олчазор, ўрикзор, гулзор, дарахтзор* каби.

-*хона*: *босмахона, чойхона, кўмирхона* каби.

-*истон*: *Гулистон, Ўзбекистон, Арманистон, Тожикистон* каби.

-*гоҳ*: *жангоҳ, сайргоҳ* каби.

Абстракт от ясовчи аффикслар

Абстракт от ясовчи аффикслар от, сифат, сон, олмош, феъл, равишларнинг ўзак ёки негизларига қўшилиб, улардан абстракт маъноли отларни ясайди. Абстракт маъноли от ясовчи аффикслар қуйидагича:

-*лик, -лиқ* аффикслари от, сифат, сон, равиш, баъзан олмош ва модал сўзлардан белги-хусусият ифодаловчи от ясайди: *болалик, гўдаклик, оналик* (отдан ясалган); *яхшилик, гўзаллик, мардлик, енгилтаклик, қўрқмаслик* (сифатдан); *тезлик, секинлик* (равишдан); *бирлик, ўнлик* (сондан); *манманлик, ўзлик* (олмошдан); *борлиқ* (модал сўздан) каби. *-лик* аффикси конкрет предмет отларига қўшилганда, кўнинча

конкрет нарса, бирор нарсага мўлжалланган ёки ўша нарсага яроқли саналган предмет отини билдиради: *кийимлик, тўнлик, овқатлик* каби. Бундай отлар сифат ўрнида ҳам қўлланиши мумкин: *тўнлик беқасам, йиллик план, ошлик масаллиқ* каби.

-*чилик, -гарчилик* аффикслари билан ясалган отлар бирор турмуш ҳодисаси ёки кайфият, баъзан пайт-мавсум маъносини англатади: *хурсандчилик, пахтачилик, ўртоқчилик, ўзибўларчилик, пишиқчилик, обломовчилик, қурғоқчилик* каби.

-*изм* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предмет тушунчаси билан боғланган турли абстракт тушунчаларни ифодаловчи отларни — билим номи, ижтимоий-сиёсий, илмий оқимлар, ҳаракат, ҳолат, ҳодиса, белги каби маънолардаги абстракт отларни ясайди: *марксизм, ленинизм, дарвинизм, коммунизм, демократизм, материализм, магнитизм, туризм, реализм, оптимизм* каби.

-*ш, -иш, -уш* аффикслари феълларга қўшилиб, ўзак ёки негиздан англашилган иш-ҳаракат, ҳолат, ўрин, предмет ёки ҳодиса маъноларини ифодаловчи абстракт от ясайди: *ўқиш, териш, қарғиш, ётиш, кириш, бурилиш, йиғилиш, қурилиш, уруш* каби.

-*ч, -инч* аффикслари феълнинг ўзак ёки негизига қўшилиб, кишидаги руҳий ҳолатни, кайфиятни билдирувчи абстракт маъноли от ясайди: *ишонч, таянч, соғинч, ўтинч, севинч, қўрқинч* каби.

-*в, -ув* аффикслари феъл ўзакларига қўшилиб, иш, процесс маъноларини англатадиган абстракт от ясайди: *ўқув, тўқув, сайлов, тергов* каби.

«Субъектив баҳо» ифодаловчи формалар

«Субъектив баҳо» ифодаловчи формалар отларга қўшилиб, субъектнинг шахс ёки предметга турлича муносабатини ифодалаш учун хизмат қилади.

«Субъектив баҳо» ифодаловчи формалар сўз ўзгартувчи ва сўз ясовчи аффикслардан фарқ қилади. Одатда, ясовчи аффикслар сўзнинг реал маъносини бутунлай ўзгартиб юборади, «субъектив баҳо» ифодаловчи формалар эса сўзга қандайдир қўшимча субъектив маъно беради ва нутқнинг тасвирийлиги, ифоданинг бадийлиги учун хизмат қилади.

«Субъектив баҳо» ифодаловчи аффикслар фақат отларга қўшилиши, ўзи қўшилган сўзнинг лексик маъносини бутунлай ўзгартириб юбормаслиги каби хусусиятлари билан бошқа от ясовчи аффикслардан фарқ қилади.

Ўзбек тилида «субъектив баҳо» ифодаловчи формалардаъ характерлиси кичрайтиш ва эркалатиш маъноларини билдирувчи аффикслардир.

Кичрайтиш маъносини билдирувчи аффикслар, асосан, *-ча*, *-чак*, *-чоқ* (*-чиқ*) кабилар бўлиб бу аффиксларни олувчи сўзлар ўз лексик маъносига кўра, қўшимча равишда кичикликни ҳам билдиради. Масалан: *Чироқни тўнтариғлик товоқчага қўйиб, ўзи сандалга ўтирди* (М. И.). *Бахтингдан ўргилай, дўндиқчалар, туф-туф, кўз тегмасин...* (Р. Ф.).

*Қўлида бор тугунча, қаттиқ босган бағрига,
Сўйлагил эй келинчак, бунча чопасан нега?*
(Х. О.).

Баъзан юқоридаги мисолларда учрагани каби *дўндиқча*, *келинчак* типигаги сўзлар ҳам кичрайтиш, ҳам эркалаш маъносини англатиши мумкин.

Кичрайтиш аффикси *-ча* жонли ва жонсиз предмет номларига бир хилда қўшилиб, кичрайтиш отлари ҳосил қила олади, *-чоқ* аффикси эса, асосан, жонли предмет номларигагина қўшилади. Баъзан *қўғирчоқ* каби жонсиз предмет номларида *-чоқ* аффикси учраб қолади. Аммо бу сўзлардаги *-чоқ* аффикси ўз аффикслик хусусиятини йўқотган, бундай отлар аффиксиз бутун ҳолича алоҳида сўз саналади. Худди шу каби *-ча* аффикси билан ясалган *декча*, *белча* (косибчиликка хос), *олуча* каби сўзлар ҳам алоҳида сўз каби тасаввур этилади.

Баъзан *-ча* аффиксини олган сўзлар кичиклик билдирувчи жажжи, кичкина каби сўзлар билан қўшиб ишлатилади. Бундай ҳолатда кичрайтиш мазмуни янада бўрттирилади. Масалан: *Воҳиджон жажжи кроватча олиб келди, бўлмади* (Р. Ф.). *Саври ҳола ошни сузиб келтирди, кичкина ликобчада Қобилжонга солиб, устига гўшт майдалаб берди* (Р. Ф.).

Эркалаш маъносини англатувчи аффиксларга *-гина*, *-кина*, *-қина* аффикслари киради.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида *-кина*, *-гина* аффиксларида кичрайтиш билан бирга эркалаш оттенкаси борлиги айтилади. У давр тилида эркалатишни билдирувчи *-ки* аффикси ҳам мавжуд эди. Масалан: *отоқи* (стагина), *опоқи* (опагина, суюкли опа) каби. Бу аффикс ҳозирги тилда аффикслик ҳолатини йўқотган бўлиб, *опоқи* сўзи Тошкент шеvasида яқинлик, қариндошлик билдирувчи туб сўз тарзида тасаввур этилади.

Отларга, киши отлари ўрнида қўлланувчи отлашган сўзларга *-кина*, *-гина*, *-қина* аффикслари қўшилиб, эркалаш маъносини билдиради. Масалан: *Болагинам най чалаяпти, Раши-*

дим, кўзимнинг нури... (М. А.). Тентаккинангиз савлатлик-кина йигит бўлиб қайтди-я саллотликдан (Ғ. Ғ.).

Эркалатиш маъноси арслон, йўлбарс, шер каби ёввойи ҳайвонлар, тойлоқ, тойчоқ, бўталоқ, кўзичоқ каби уй ҳайвонлари номларига эгалик аффикси (-м, -им) қўшиш билан ҳам англантилади. Масалан: *Кечир, арслоним, ҳозир уйингга бормоқчи эдим...* (О.). *Болажоним! Бўталоғим! — деди чол, у бундан бошқа бир оғиз ҳам сўз айта олмади («Янги йил»).* *Ширин, болам, кўзичоғим, тез-тез юра қол,— деб боласига сўзлаб қўярди («Гулхан»).*

Кишиларнинг атоқли отларига ёки яқинлик билдирувчи сўзларга, гўзал ўсимлик номларига эгалик аффикси қўшиш билан ҳам эркалатиш маъноси ифодаланади: *Ойқизгинам, сен билан маслаҳатлашадиган ишларим кўпайиб қолган.* (Ш. Р.). *Келинлар, қизалоқларим, гуллоларим, ўтиринлар (О.).*

*Нега эркам, нега Гуласалим,
Гул юзларинг бунча сўлибди? (У.).*

Баъзан эркалатиш аффикслари билан эгалик аффикси қўшалок келиши ҳам мумкин: *Тойчоққинам, колхоз осонгина тузилмаган... қон тўкканмиз (Р. Ф.). Кўзичоққинангни боғчасидан ола келдим...* («Ўз. х. қ.»).

Синтактик йўл билан — бирикма ҳолда ҳам эркалатиш маъноси англантилади:

*Жоним, кўзим Оқтош юртнинг эгаси,
Кўрар кўзим, жоним болам, бормисан? («Ўз. х. д.»).
Гул қўлтиқлаб, келин болам
Кулиб келди, ёр-ёр (М. А.).*

Аффикс ҳолига келган *жон, хон, биби, бика, ой, пошша, бек, бой (вой), той, кўзи* каби элементларни кишиларнинг отларига қўшиш орқали ҳам «субъектив баҳо» билдирилади. Бу сўзлар ёш болалар ва қизчалар номига қўшилгандагина эркалаш, севиш маъносини, катталар номига қўшилганда эса ҳурмат ва муҳаббат маъносини англатади. Масалан: *Юлдузхон, сени излаб юрган эдим, тасаддуқ (О. Ё.).*

*Кўрар кўзим, руҳи равоним,
Суянган фарзандим, сен, Ёдгоржоним («Ўз. х. д.»).*

Киши номлари билан бир қаторда қариндошлик ёки оила аъзоларини билдирувчи номларга ҳам *жон* элементи қўшилиб, эркалаш ёки севиш маъноларини ифодалайди.

Масалан: *Эрбўта нуқул: «Тоғажон, айланай тоғажон!» — деб йиғлар эди. (М. И.).*

*О, онажон, меҳр булоғинг,
Қарашларинг баҳордай илиқ (С. З.).
Деди чол:—Болажонлар, энди тўхтат,
Таёқларни узоқларга қараб от! (М. А.).*

Баъзан киши отларини *Ойпош (Ойпошиша), Сатти (Салтанат)* тарзида қисқартиш, шунингдек, такрорлаш йўллари билан ҳам эркалатиш-кичрайтиш маънолари ифодаланади. Кейинги ҳолатларда, умуман, гапнинг мазмуни ва интонация ҳам маълум даражада роль ўйнайди.

Қисқартиш ёки такрорлаш йўли билан эркалаш-кичрайтиш усули ёш жиҳатдан катта бўлган шахс томонидан ўзига нисбатан кичик бўлган шахсга қарата ишлатилади. Бошқа ҳолларда бу форма қўлланмайди.

Синтактик усул билан от ясалиши

Икки ёки ундан ортиқ сўзларни — ўзак ё негизни бирор йўсинда бириктириб, бир предметни англатувчи от ясалиши синтактик усул билан от ясалиши дейилади, масалан, *отқулоқ, босволди, белбоғ* каби.

Синтактик усул билан қўшма, таркибли, қисқартма ва жуфт отлар ясалади.

Қ ў ш м а о т. Бир бош урғу билан айтилиб, икки ва ундан ортиқ сўзлар — ўзакларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан ўзаро бир-бирига узвий қўшилиш йўли билан тузилган отлар қўшма отлардир. Уларни ташкил этган қисмлар орасидаги синтактик алоқа кучсизлашган бўлади.

Қўшма от составидаги сўзларнинг биринчиси, кўпинча, кейингисини аниқлаб келади. Бунда:

а) биринчи қисмга иккинчининг қарашли эканлиги, унга хослиги, унинг бир тури эканлиги ифодаланади: *кўзойнак, лампашиша, машинаш, тоққайчи* каби;

б) иккинчи қисмнинг биринчидан англашилган ўринга, пайтга муносабати, унинг жинси, нимадан ишланганлиги билдирилади: *тоғолча, отқулоқ, номозшомгул, мисбаркаш, белбоғ* каби;

в) биринчи қисмда ифода этилган предметга иккинчисининг ўхшашлиги ифодаланади: *тошбақа, карнайгул* каби.

Қўшма от қисмлари қуйидагича грамматик муносабатда бирикади:

1. Аниқловчи-аниқланмиш типиди. Икки от — ўзакнинг ўзаро бирикишидан: *белбоғ, ошқозон, қовоғари, отқулоқ, таннарх* каби; сифат ва отнинг бирикишидан: *оқсоқол, кўршапалак, Оқтепа, Қорасув, оққуш* каби; сон билан отнинг бирикишидан: *мингбоши, қирқоғайни, Учқўрғон, Бешариқ* каби.

2. Эга-кесим типиди. От билан феълнинг ўзаро бирикишидан: *сойкелди, жонкелди, қорёғди* каби.

3. Тўлдирувчи-кесим типиди. От билан феълнинг сифатдош формаси ўзаро бирикишидан: *кунгабоқар, товонтешар, ўринбосар* каби.

4. Ҳол-кесим типиди. Феъл билан феълнинг ўзаро бирикишидан: *босволди, Сотволди, искабтопар* каби; сон билан феълнинг ўзаро бирикишидан: *бешотар* каби.

Т а р к и б л и о т л а р. Бу тип отлар бир неча сўзлардан ташкил топган бўлиб, партия, давлат органлари, муассаса, ташкилот номлари кабиларни билдиради: *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, Ўзбекистон Министрлар Совети, Ўзбекистон Фанлар академияси, Тошкент Давлат университети* каби.

Қ и с қ а р т м а о т л а р. Юқоридагидай турғун сўз бирикмаларини маълум даражада қисқартириш натижасида нутқда ихчамликка эришилади. Шу мақсадда қисқартирилган отлар қисқартма отлар ёки аббревиатура дейилади. Масалан: Москва Давлат Университети — *МДУ*, район комитети — *райком* каби.

Бу хил сўз ясалиши рус тили таъсирида вужудга келган бўлиб, ўзбек тилида Октябрь революциясидан сўнггина кенг қўллана бошлади.

Ўзбек адабий тилида қисқартма қўшма отлар қуйидагича тузилади:

1. Турғун бирикмадаги сўзларнинг биринчи товушларини олиш йўли билан тузилади. Бундай қисқартма қўшма отлар фақат ундош товушлардангина иборат бўлса, алфавитдаги номи билан айтилади: *СССР — Эс-эс-эс-эр* каби. Агар қисқартма от таркибида унли товуш бўлса, ҳарфлар кўрсатган товушларнинг ўзи талаффуз қилинади: *ВАК, ЗИЛ, ГЭС* каби.

2. Биринчи сўзнинг бош бўғини, қолганларининг эса биринчи товушлари олинади: *ТошДУ (Тошкент Давлат Университети), ЎзССР (Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси)* каби.

3. Турғун бирикмадаги сўзларнинг бош бўғинлари олинади: *колхоз (коллектив хўжалик), обком (область комитети). Ўздавнашр (Ўзбекистон Давлат нашриёти)* каби.

4. Турғун бирикмадаги биринчи сўзнинг бош қисми, охири сўз бўтунигича олинади: *райсовет (район совети), Ўзкомпартия (Ўзбекистон Қоммунистик партияси)* каби.

5. Аралаш йўл билан тузилади: *Ўзполиграфкомбинат* каби. Қисқартма отлар ўзбек ёзма адабий тилида камроқ ишлатилади. Лекин сўзлашув тилида рус тилида мавжуд бўлган қисқартма қўшма сўзларнинг деярли барча турлари, айниқса

илмий-сиёсий терминлар, ташкилот, муассаса номлари бўлган қисқартма отлар кўп учрайди: *физмат, педфак, горком, завхоз, политотдел, сельсовет, партбюро, завмаг, медпункт, райпотребсоюз, облоно* каби.

Ғўлиқ ҳолда қўлланмайдиган баъзи қисқартма отлар ўзбек тилида бир бутун негиз сифатида уқилади ва бошқа отлар каби турланади ҳамда янги сўз ясашда асос бўлади: *совхозга, совхоздан, совхозга, совхозни, совхознинг, колхозчи, колхозлаштириш* каби.

Жуфт отлар. Жуфт отлар одатда умумийлик, жамлик маъноларини англатиб, бош келишидаги икки сўзнинг грамматик тенг боғланишидан ҳосил бўлади.

Жуфт от қисмларининг ҳар биттаси грамматик жиҳатдан тенг ва ўз урғусига эга бўлиб, аффикслар фақат кейинги қисмга қўшилади: *ота-онанг, ошна-оғайнилар* каби.

Жуфт отларнинг ясалиши қуйидагича:

Жуфт сўз икки мустақил маъноли сўздан иборат. Мазкур сўзлар маъноларининг йиғиндисидан жуфт сўзнинг маъноси келиб чиқади. Бу хил жуфт сўзнинг қисмлари ўзаро боғловчиларсиз (*ота-она, қовун-тарвуз* каби) ва боғловчи (*-у* ва *-ю*) ёрдамида (*олмаю. анор, тоғу тош* каби) боғланади.

Бунда жуфт сўзнинг қисмлари маъно жиҳатдан қуйидагича муносабатда бўлади:

1. Қисмлар маънодош (синоним) сўзлардан иборат, улардан бири архаик ёки бошқа тиллардан кирган сўз: *болачақа, орзу-ҳавас, мука-ун* каби.

2. Қисмлар қарама-қарши маъноли сифат, от, равиш ёки феълларнинг бирикувидан ясалади: *ер-кўк, кеча-кундуз, борди-келди* каби.

3. Маъно ва тур-жинсларига кўра бир-бирига яқин сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлади: *сигир-бузоқ, она-бола, дафтар-китоб, гап-сўз, қовун-тарвуз* каби.

Айрим жуфт отларда биринчи қисмигина мустақил сўз бўлади: *мева-чева, чой-пой, патир-сатир, пул-мул* каби.

Жуфт сўз мустақил ҳолда қўлланмайдиган тақлидий сўзлардан иборат бўлиши ҳам мумкин. Бунда предмет ёки туншунчага нисбатан салбий муносабат ифодаланади: *алғов — далғов, ивир-шивир, ғала-ғовур* каби.

Сифат

Сифат ва унинг маъно турлари

Предметнинг шакли, ранг-туси, мазаси, ҳажми каби белгисини ифодаловчи сўзлар сифат дейилади. Сифатлар икки турли бўлади: аслий ва нисбий сифатлар.

Аслий (туб) сифатлар. Бундай сифатлар предметнинг асл ва доимий белгисини билдиради: *яхши, ўткир, қизил, совуқ, қуюқ, оғир, бахил, ботир, доно, ювош, йўғон, ингичка* каби. Шунинг учун ҳам булар аслий сифатлар деб аталади.

Бундай сифатларнинг грамматик хусусиятларида ҳам ўзларига хослик бор. Махсус кўрсаткичлар воситасида бу хил сифатлар даражаланади: *қизил — қип-қизил, юмалоқ — юм-юмалоқ, кўк — кўкимтир, оқ — оқиш, кичик — кичикроқ — жуда кичик* каби.

Жуфт сифатлар асосан аслий (туб) сифатлардан таркиб топади: *аччиқ-чучук, яхши-ёмон, маза-бемаза, енгил-елпи, арзон-гаров* каби.

Нисбий сифатлар. Бошқа сўз туркумларига тааллуқли сўзлардан сифат ясовчи грамматик формантлар воситасида ясалган сифатлар нисбий сифатлар ҳисобланади. Отлардан морфологик усул билан хослик, ўхшашлик, ўрин ёки пайтга муносабат, мўлжал каби маъноларни ифодаловчи нисбий сифатлар ясалади. Чунончи: 1) хослик маъносини ифодаловчи нисбий сифатлар ҳосил қилиш учун от негизига *-ий* (*-вий*) аффикс қўшилади: *тарихий, оммавий, оилавий, маънавий, ташкилий, сиёсий* каби; 2) от негизига *-симон, -дек, -дай* аффиксларини қўшиш орқали ўхшашлик маъносини ифодаловчи нисбий сифатлар ясалади: *тошсимон, ойнасимон, шишадек, ойдай* каби; 3) ўрин ёки пайт маъноларини ифодаловчи нисбий сифатлар ҳосил қилиш учун *-ги, -ки, -қи* аффиксларидан фойдаланилади: *сиртқи, қишки, ёзги, бултурги, тушки, кечки* каби; 4) мўлжалланганлик, хослик, ўлчов маъноларини ифодаловчи нисбий сифатлар ясашда *-лик* аффикси ишлатилади: *кўйлаклик, кўрпалик, кўчалик, (уч) ойлик, (бир) ҳафталик, тошкентлик, москвалик* каби.

Сифат предметнинг ранг-тусини, ҳажми, шакли, мазаси, ўрин ва вақтга муносабати, психик ҳолати каби белгиларини ифодалар экан, шунга кўра, сифатларни маъно жиҳатидан қуйидаги турларга бўлиш мумкин: 1) ранг-тус билдирувчи сифатлар: *оқ, қора қизил*; 2) ҳажм билдирувчи сифатлар: *кенг, тор, узун*; 3) шакл билдирувчи сифатлар: *думалоқ, ясси, қийшиқ*; 4) маза билдирувчи сифатлар: *аччиқ, чучук, ширин*; 5) характер ва хусусият билдирувчи сифатлар: *яхши, ёмон, аъло, аблаҳ, уришқоқ, тиришқоқ*; 6) ҳолат билдирувчи сифатлар: *касал, мусофир, бой, камбағал, ёш, қари, кал, кар, пес* ва бошқалар.

Ранг-тус билдирувчи сифатлар. Ранг-тус предметнинг белги хусусиятларидан биридир. Предметнинг ана шундай белгисини ифодалаш учун қўлланувчи сифатлар ранг-

тус билдирувчи сифатлар дейилади: *қизил олма, зангори ранг каби*. Мисоллар: *Қишнинг поёнсиз оқ кўрпаси ҳамма ёқни ўраб ётарди* (О.) *Йўғон гавдали қора йигит Кенжа нутқини шу сўзлар билан тугатди* (А. Қ.).

Ҳажм билдирувчи сифатлар. Бундай сифатлар предметнинг катта-кичиклиги, узун-қисқалиги, паст-баландлиги ёки кенг-торлиги каби хусусиятларини англатади: *катта уй, чуқур ҳовуз, кенг йўл каби*. Мисол: *Сўқмоқ катта йўлга туташган жойдан бепоён дала бошланар эди* (А. Қ.).

Шакл билдирувчи сифатлар. Бундай сифатлар предметнинг (ташқи ёки ички кўриниши) қандай шаклга, формага эга эканлигини ифодалаб келади: *эгри таёқ, қийшиқ бўйин, дўнглик ер, озғин одам каби*. Мисоллар: *Япасқи дарахтлардан нўхтадай қизил ва қора мевалар териб ошалади* (О.). *Қиз қаддини ростлаб, йирик юмалоқ кўзларини ўйнатди* (О.). *Эгри-бугри шохлари бутун ҳовлини тутган катта нащавати дарахт тагида бир тўда болалар ўтиришибди* («Ш. Юл»).

Маза билдирувчи сифатлар. Бундай сифатлар предметнинг таъм-мазасини англатади: *ширин қовун, аччиқ пиёз, нордон олма каби*. Мисоллар: *Қалла шўрва хўп бамаза нарса-да* (О.). *У пиёлани столга қўйди, худди аччиқ фамил чойнинг иссиғи юзига теккандек бурнининг учигача қизариб кетди*. (С. А.).

Характер-хусусият билдирувчи сифатлар. Бундай сифатлар жонли ёки жонсиз предметларнинг ўзига хос хусусиятларини англатади: *қизғанчиқ одам, бахил аёл каби*. Мисоллар: *Ҳиммати-ку эрта кунда йўқ, яна ўзи ҳам ўлгудай бахил, нияти қора йигит,— деди Бердиёр* («Муштум»).

Ҳолат билдирувчи сифатлар. Бундай сифатлар предметнинг қай ҳолатда эканлигини, доимий ёки доимий бўлмаган белгиларини англатади: *совуқ ҳаво, қуюқ чой, бақувват одам каби*.

Ҳолат билдирувчи сифатлар икки хил бўлади:

а) психик ҳолатни ифодалайди: *хурсанд, хафа, касал, инжиқ, жоҳил каби*. Мисол: *У маҳаллада катта-кичик ҳамма билан саломлашар, хурсанд киши билан чақчақлашиб, хафа билан дардлашар эди* (А. Қ.);

б) табиий ҳолатни ифодалайди: *ёш, қари, кекса каби*. Мисоллар: *Савалаб ёққан ёмғирдан сўнг офтобнинг қизиб кетиши қари мударрис Камолуддин Махдумни ҳам ҳужрасидан чиқариб юборди* (М. И.). *Ҳануз тикка турган чўтир хотин шошиб ҳалигиларнинг қаторига бориб ўтирди* (А. Қ.).

Сифатлар икки хил усул билан ясалади: 1) морфологик усул ва 2) синтактик усул.

1. Морфологик усул билан сифат ясалиши. Бунда аффикслар ёрдами билан турли сўз туркумларидан сифат ясалади:

-*ли* кенг қўлланувчи, актив аффикслардан бўлиб, турли сўз туркумларидан сифат ясайди: а) предметларнинг сўз ўзаги орқали ифодаланган нарсага, белги ёки характерга эга эканлигини англатади: *кучли одам, мевали дарахт, минишли от, ўтиришли жой* каби; б) шахснинг бирор жой ёки географик муҳитга тааллуқли эканини билдиради: *урганчли, сибирли, тоғли, шаҳарли* каби.

Бу аффикс яна сўз бирикмаларига ва жуфт сўзларга (баъзан иккинчи компонентга ва баъзан эса ҳар иккала компонентга) қўшилиб сифат ясайди: *қизил юзли, оқ соқолли, қора қошли, кўп болали, бола-чақали, уй-жойли (уйли-жойли), ер-сувли (ерли-сувли)* каби.

-*қи, -ки, -аки, -и* аффикслари эгалик, хослик маъносини билдирувчи сифат ясайди: *қишлоқи, пистаки, тутаки, вайсақи, юзаки, қалбаки, шартаки, оғзаки, шаллақи* каби.

Баъзан *-ки* ясовчиси *-лик* аффикси билан алмашилиб қўланиши мумкин: *шунчаки — шунчалик, қишлоқи — қишлоқлик* каби.

-*ги (-ки, -қи)* аффикси пайт англатувчи сўзларга қўшилиб, предметнинг вақтга бўлган муносабатини билдирувчи сифатлар ясайди: *ёзги, бултурги, кузги, тушки, қишки* каби. Бу аффикс айрим ҳолларда ўрин-пайт келишигидаги сўзларга қўшилиб, ўринга муносабатни ифодаловчи сифат ясайди. Бундай сифатлар ёлғиз *-ги* аффикси ёрдамида ясалган сифатлардан мазмунан фарқ қилади, *-ги* аффикси воситасида ясалган сифатлар хослик маъносининг умумийлигини кўрсатади: *ёзги каникул, тунги патруль* каби; *-даги (да+ги)* аффикси орқали ясалган сифатлар эса хослик маъносини конкретлаштиради: *уйдаги ғалва, ойдиндаги суҳбат* каби.

Олд қўшимчаси *ба-* ёрдамида ҳам сифат ясалади. Бу қўшимча сўзларнинг олдидан қўшилиб, предметдаги белги, хусусият маъноларининг мавжудлигини ёки нормадан ортиқлигини англатади: *баҳаво боғлар, бадавлат колхозлар, бақувват одамлар* каби. Бу аффикс баъзан *-ли* аффиксининг вазифасини бажаради: *бадавлат (давлатли), бақувват (қувватли)* каби.

Сўзларнинг олдидан қўшилиб келадиган *сер-* аффикси сифат ясайди ва ўша сўз маъносидаги белги, хусусиятнинг ёки мавжудликнинг ортиқлигини англатади: *серҳосил, серган, серҳаракат, серташвиш, серқуёш серёмғир, серсавлат, серсоқол* каби.

-*ма* аффикси, кўпинча, буйруқ феълларга қўшилиб, иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўлган белгини англатади: *қайнатма* (шўрва), *ағдарма* (этик), *бўяма* (соч), *ясама* (тиш) каби.

-*чил* аффикси ёрдамида бошқа сўз туркумларидан сифат ясаллади ва предметнинг мазкур аффикс қўшилган сўз орқали ифодаланган белгига эга эканлигини англатади: *эпчил, изчил, дардчил* каби.

-*чан* аффикси орқали ясалган сифатларда предмет ёки иш-ҳаракатдаги мавжуд белгининг ортиқлиги ёки бирор хусусиятнинг активлиги ифодаланади: *ишчан, кўнгилчан, унутувчан, уятчан, курашчан* каби.

Бу аффикс *-чанг* шаклида ҳам учрайди. Бундай ҳолда маънода фарқ бўлади, яъни *-чан* аффиксидаги ортиқлик, активлик маъноси *-чанг* аффиксида «эга эмас», баъзан эса «фақат ўшангагина эга» деган маъноларга ўтади: *кўйлакчанг, махсичанг, иштончанг* каби.

Бундай маънолар шевалараро ҳам маълум даражада фарқланади.

-*қоқ, -ғоқ* аффикслари, кўпинча, феъл туркумидаги сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракат белгисининг ортиқлигини билдирувчи сифат ясайди: *ботқоқ, тойғоқ, урушқоқ, тиришқоқ, буришқоқ, ёпишқоқ, тўзғоқ* каби.

-*чоқ, -чак, -чиқ, -чик* аффикслари ҳам феъл туркумидаги сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракатга бўлган мойилликнинг нормадан ортиқлигини англатувчи сифат ясайди: *куюнчак, тортинчоқ, мақтанчоқ, эринчак, тирғанчиқ* каби.

-*ий, -вий* аффикслари отларга қўшилиб хослик, алоқадорлик муносабат маъноларини англатувчи сифатлар ясайди: *оммавий, партиявий, ҳаётий, тарихий, ишқий* каби.

-*ик, -иқ, -уқ, -ук* аффикслари, кўпинча, феълнинг буйруқ майли формаларига қўшилиб, ҳолат билдирувчи сифат ясайди: *чўзиқ, йиртиқ, очиқ, қуруқ, бузуқ, узук, осик, юлуқ, қуюқ, куюқ* каби.

-*ғин, -ғун, -кин, -қин* аффикслари ҳам феъл ўзакларига қўшилиб, ҳолат ёки хусусият билдирувчи сифат ясайди: *қизғин, сўлғин, кескин, сотқин, ҳорғин* каби.

-*а + фон, -а + н + фич* аффикслари ҳам феълдан сифат ясайди. Бу аффикслар негиздан англашилган маънони бўрттириш, активлаштириш учун хизмат қилади: *чопафон (чопанғич), би-*

лағон (биланғич), кулағон (куланғич), қопағон (қопанғич) каби:

-мон кам қўлланувчи аффикс бўлиб, сўз ўзагидан англашилган белги ёки хусусиятнинг ортиқлигини англатади. Баъзи ўринда у -ағон аффикси функциясини бажаради. Бу аффикс феълнинг -ар билан тугалланган формасидан сифат ясайди: билармон, устабузармон, ўлармон каби.

-қир, -қур, -ғир, -ғур, -кир, -гир аффикслари феълнинг ўзақ ва негизларига қўшилиб, хусусият билдирувчи сифатлар ясайди: чопқир, ўткир, сезгир, бўлмағур, топқир каби.

-сиз аффикси ёрдамида турли сўз туркумларидан сифат ясалади ва ўзақдан англашилган тушунчанинг инкорини, мавжуд эмаслигини ёки мавжудликнинг акс маъносини англатиш учун хизмат қилади: сувсиз, ерсиз, фарзандсиз, фойдасиз, илмсиз, хабарсиз каби.

бе- аффикси сўзларнинг олдидан қўшилиб келади ва ўша сўздан англашилган тушунчага инкор тусини беради, функция жиҳатидан -сиз аффиксига тўғри келади: беҳабар, беадаб, беибо, бесабр, бедаво каби.

но- олд қўшимчаси сифат ва бошқа сўз туркумларидан инкор маъносини ифодаловчи сифатлар ясайди ва эмас сўзининг функциясини бажаради: нотўғри, ноқулай, нотинч, ноўрин, ножўя, номуносиб, нолойиқ, ноҳақ каби.

-а+ки аффикси отларга қўшилиб, тур, усул каби белги маъноларини англатувчи сифатлар ясайди: оғзаки (оғиз+аки), қалбаки [қалб («сохта») +аки], хомаки (хом+аки), юзаки (юз+аки), даҳанаки (даҳан+аки) каби.

-симон аффикси ўхшашлик, тақлид маъноларини англатувчи сифат ясайди: одамсимон, маймунсимон, тухумсимон, шарсимон каби.

Рус тили орқали кирган совет-интернационал сўзлар таркибида сифат ясовчи -он, -(а)л, -ик, -ив аффикслари бўлиб, улар тубандагича маъноларни англатади:

-он аффикси хослик, алоқадорлик маъноларини билдиради: революция — революцион, эволюция — эволюцион, интонация — интонацион, ревизия — ревизион каби.

-а (л) аффикси маълум ҳолатга эга эканликни англатади: форма — формал, горизонт — горизонтал, норма — нормал каби.

-ик аффикси эгалик, хослик маъносини билдиради: грамматик, синтактик, коммунистик, социалистик, педагогик каби.

-ив аффикси хосликни англатади: прогрессив, регрессив, объектив, субъектив каби.

2. Синтактик усул билан сифат ясалиши. Бу усулда икки ва ундан ортиқ сўзларни турли йўллар билан

ўзаро бириктириб, предметнинг белги-хусусиятини ифодалаш учун хизмат қиладиган янги сифатлар ясалади. Бундай сифатлар составли, яъни қўшма ва жуфт бўлади. Бу ҳақда қуйида («Сифатларнинг тузилишига кўра турлари» бўлимида) маълумот берилади.

Сифатларнинг тузилишига кўра турлари

Сифатлар тузилишига кўра уч турли бўлади: содда, қўшма ва жуфт сифатлар.

1. Содда сифатлар. Содда сифатлар шаклан бир ўзакли ёки бир негизли якка сўзлардан ташкил топади. Бунда улар: а) якка ўзакдан иборат бўлади: *оқ, қора, яхши, ёмон, зўр, катта, кенг, тор* каби; б) бирор аффикс ёрдамида ясалган ясама сифатдан иборат бўлади: *болали, оммавий, уятчанг, сувсиз* каби.

2. Қўшма сифатлар. Икки ёки ундан ортиқ ўзакларнинг бирикувидан ҳосил бўлган сифатлар қўшма сифат деб аталади.

Қўшма сифатлар бир бош урғу билан айтилиб, бир белги-хусусиятни ифодалаш учун хизмат қилади: *оч сариқ, кўп болали, қалам қош* каби.

Қўшма сифатлар состав жиҳатидан қуйидагича қисмлардан иборат бўлади: 1) сифат+сифат: *тўқ кўк, оч пушти, ола қашқа, эрка-арзанда, ижтимоий-сиёсий, маданий-маиший* каби; 2) сифат+от: *очиқ кўнгил, очкўз, яланг оёқ (оёқ яланг), ёлғиз оёқ, хушфеъл, софдил, қора қош* каби; 3) сифат+от+сифат ясовчи аффикс: *кўк кўзли, ўткир зеҳнли, қизил байроқли* каби; 4) от+от: *қўй кўз, шер юрак, тош бағир, эчки соқол, бодом қовоқ* каби; 5) от+от+сифат ясовчи аффикс: *темир иродали, ит феълли* каби; 6) от+сифатдош: *тинчликсевар, эрксевар, қўзилғамас, ишёқмас* каби; 7) равиш+феъл: *эртапишар, кечпишар, тез оқар* каби; 8) сон+от+сифат ясовчи аффикс: *тўрт болали, икки ғилдиракли, уч элементли, минг тилли* каби; 9) от+аффикс+бор, йўқ (сўзлари): *бахоси йўқ, тенги йўқ, ақли бор* (йигит) ва ҳоказолар.

3. Жуфт сифатлар. Жуфт сифатлар предметнинг бир умумий белгисини ифодалайди, одатда икки содда сифатдан тенг боғланиш йўли билан тузилади. Бундай сифатлар қуйидаги йўллар билан ҳосил қилинади:

1) Бир хилдаги икки сифатнинг такрорланишидан: *яхши-яхши, баланд-баланд, катта-катта, паст-паст, янги-янги, эски-эски, ёш-ёш* каби.

2) Маънодош икки синонимик сифатдан: *қинғир-қийшиқ, пишиқ-пухта* каби. Бундай жуфт сифатларнинг баъзиларида

ҳозирги замон тилида иккинчи компонент мустақил маънога эга бўлмайди: *икир-чикир, эски-туски, ола-була* каби.

3) Икки сифатдошнинг ё феълнинг такрорланишидан (бундай такрорланишнинг иккинчи компоненти бўлишсиз формада келиши ҳам мумкин): *олди-қочди, бўлар-бўлмас* каби.

4) Икки сифат такрорланади ва улардан биринчиси *-дан* аффиксини олади: *яшидан-яши, суюқдан-суюқ, янгидан-янги, кўндан-кўп, бемазадан-бемаза* каби.

5) Қарама-қарши маъноли сўзлар, антонимик сифатлар жуфтлашади: *оқ-қора, катта-кичик, паст-баланд, узоқ-яқин, яхши-ёмон* каби.

Жуфт сифат таркибидаги қисмларнинг ҳар бири мустақил урғу билан айтилади.

Сифат даражалари

Предмет белгисининг юқори ёки пастлигини, ортиқ ёки камлигини билдирувчи сифат шакллари сифат даражалари дейилади.

Предмет белгисининг ортиқ ё камлигини, баланд ё пастлигини белгилашда сифатларнинг даража шакллари ҳосил қилинади: *яхши, яхшироқ, энг яхши* каби.

Сифат даражасини уч гурӯҳга бўлиш мумкин: 1) орттирма даража, 2) чоғиштирма (қиёсий) даража, 3) озайтирма даража.

1. **Орттирма даража.** Бу даража предмет белги даражасининг нормал ҳолатдан ортиқлигини кўрсатади ва икки хил: 1) морфологик ва 2) синтактик йўл билан ҳосил қилинади.

1) Морфологик усул билан белгининг ортиқлигини ифодалаш учун кўпинча:

а) сўзнинг биринчи очиқ бўғини ажратилиб, унга *п, м, баъзан с* ундош товушлари орттирилади ва кетидан асл ўзак қайтарилади: *қоп-қора, қип-қизил, бус-бутун* каби. Бир бўғинли ўзақларда орттирма даража *бўм-бўи, кўм-кўк* тарзида ҳосил қилинади.

б) баъзи сўзларда белгининг ортиқлигини ифодалаш учун ҳосил қилинган янги бўғиндаги *п, м* ундоши иккиланади ва *а* унли товуши орттирилади, натижада кучайтирувчи бўғин икки бўғиндан иборат бўлади: *тўппа-тўғри, соппа-соғ, қуппа-қуруқ* каби.

а) айрим ҳолларда, кўп бўғинли сифатларда, сўзнинг биринчи очиқ бўғини шу сўз таркибида ўзидан кейин келган бўғин

бошидаги ундош билан биргаликди такрорланади: *пак-пакана, яп-япалоқ, дум-думалоқ* каби.

2) Синтактик йўл билан белгининг ортиқлиги тубандагича ифодаланади:

а) *энг, тим, жуда* каби сўзлар воситасида: *энг яхши ўқувчи, жуда гўзал манзара, тим қора соч* каби.

б) сифатларни такрорлаш йўли билан: *яхши-яхши, совуқ-совуқ, сархил-сархил* каби. Баъзи ҳолларда маънони янада кучайтириш учун такрорий сўзларнинг биринчиси чиқиш келишиги кўрсаткичини олади: *янгидан-янги, тўғридан-тўғри, совуқдан-совуқ* каби.

2. Қ и ё с и й д а р а ж а. Бунда предметнинг турли белгилари, яъни ундаги ранг-тус, катта-кичиклик, яхшилиқ, гўзаллик, бадбинлик каби хусусиятларнинг ортиқ-камлиги ёки юқори-пастлиги, хуллас уларнинг белгиларидаги фарқлар бир-бирига қиёсланади.

Қиёсий даража турли усуллар билан ҳосил қилинади:

1) Морфологик усул билан:

а) *-роқ* аффикси орқали; бунда предметдаги белги даражасининг сифат орқали ифодаланган белгидан кам ёки кучсизлиги кўрсатилади: *ширин қовун—ширинроқ қовун; яхши ўқувчи—яхшироқ ўқувчи; оғир иш—оғирроқ иш; энгил юк—енгилроқ юк* каби.

Бу аффикс ёрдамида ифода этилган даража маъноси контекстда янада аниқроқ кўринади: *Камтар санъаткорнинг қоп-қора соқол билан қопланган узунчоқроқ юзини мулоҳим табассум беади (О.).*

б) *-дек, -дай* аффикслари ёрдамида ҳам сифат даражаси, яъни предмет белгисининг ортиқ-камлиги бошқа предметга ўхшатиш, таққослаш йўли билан аниқланади: *сутдай оқ; пахтадай юмшоқ; муздек совуқ* каби. Баъзи ўринда *-дай* аффикси ўрнида *-дан* қўлланиши ҳам мумкин: *асалдай ширин—асалдан ширин* каби.

2) Синтактик йўл билан, яъни *қараганда, кўра, нисбатан, каби, сингари, ўхшаш* сўзлари ёрдамида ҳам қиёсий даража ҳосил қилинади: *ёмғирга қараганда қор яхши* каби.

Қиёслаш вақтида даража маъносини кучайтириш учун *юз марта, минг марта* ифодалари ҳам қўлланади: *Гадоиликдан ўлим яхши, минг марта яхши,—ийғлаб деди Шоқосим (О.).*

Қиёсий даражада бир турдаги предмет белгилари таққосланади: *Бу қовун кечагисидан ширинроқ* каби. Шунингдек, бу даражада ҳар хил турдаги предметлар қиёсланади: *Гилос олчадан ширинроқ* каби.

3. О з а й т и р м а д а р а ж а. Бу даража предмет белгисининг нормал ҳолатдан камлигини кўрсатади. Бу даража

кўпроқ ранг-тус билдирувчи сифатларга хос бўлиб, морфологик ва синтактик усул билан ҳосил қилинади:

1) Морфологик усул билан, яъни -иш, -ғиш || -ғич, -мтир, -имтир -мтил, -имтил, -чил, -сил каби аффикслар орқали: *оқиш, қизғиш, қорамтир, кўкчил* каби. Мисол: *Қудёшнинг қизғиш нури саҳнани ёритади* (А. Қ.). *Оппоқ қизнинг кўкиш кўзлари жиққа ёшга тўлди* (А. Қ.).

2) Синтактик усул билан, яъни *ним, оч* каби сўзлар ёрдамида *ним пушти, оч қизил, оч сариқ* каби: *Гулзор зангор, ложувард, малла, оқ, ним ранг ола турдаги гуллар билан безанган.*

Сифатларнинг отлашуви (субстантивация)

Сифат туркумидаги сўзлар баъзан (контекстда) от туркумидаги сўзларнинг функциясини бажариб келиши мумкин. Бунда сифат ўзининг белгилик вазифасини йўқотиб, предмет маъносини ифодалаш учун хизмат қилади. Шу жиҳатдан сифат туркумидаги сўзларнинг маъноси отга кўчган ҳисобланади. Лекин бу ҳодиса бир сўзнинг бир туркумдан иккинчи туркумга тамоман кўчиб кетиши саналмайди, балки бир туркумга хос сўз маълум шароитда иккинчи туркумга хос сўзнинг грамматик хусусиятларини вақтинча қабул қилади.

Сифат туркумидаги сўзлар қуйидаги ҳолларда отга кўчади: грамматик форма олмаган ҳолда сифат туркумидаги сўз (маъносидаги силжиши туфайли) отга ўтади. Бундай ҳолда гапдаги аниқланмиш яширинади, аниқловчи-аниқланмиш бирикмасининг вазифасини фақат аниқловчи бажаради: *Кўр тутганини қўймас, кар эшитганини* (Мақол).

От (ҳайвон) тусини англатувчи сифатлар отлашади: *саман, тўриқ, бўз, қашқа* каби. Мисол: *Умрзоқ ота саманни толга боғламоқчи эди, Сергей юганини унинг қўлидан олди* (Ҳ. Ғ.).

Лақаб учун ишлатиладиган баъзи сифатлар ҳам отлашади: *чиноқ, маймоқ, чўтир, тажанг, қорахон, кичкина* каби. Бундай лақаб билдирувчи сўзлар киши исмлари билан бирга ҳам қўлланади: *Бектемир бу гуруҳ ичида элатларидан Сафар чўтир билан Али тажангни кўрди* (О.).

Сифатлар отлашиб киши исмлари сифатида қўлланади: *Яхшивой, Оқой, Гўзал* каби. Мисол: *Тангриберганова Бахтиёр деган ўғил туғиб берди* («Муштум»). *Бечора Оқила, ўзи жуда ҳалол, меҳнаткаш, қисқаси — баҳоси йўқ хотину, орқада қолиб кетди!* (А. Қ.).

Шунингдек, *бой, камбағал, касал, соғ, келгинди, мусофир, катта, кичик, ёш, қари* каби белги-хусусият билдирувчи сўзлар

ҳам от ўрнида қўллана олади. Мисоллар: *Камбағални туянини устида ит қопар* (Мақол). *Бой қурсин, уят-андишани билмай-дими? Қариб мияси айнигандир* (О.). *Қизимни мусофирга бермайман деб қўярмикин, билмадим* (А. Қод.).

Сифатлар отлашганда отнинг бутун морфологик белгиларини, яъни келишик, кўплик қўшимчаларини олади: *Соқол оқи ўлимга пешравдир, Тириклик сабзаси узра қировдир* (Н.). *Ёмондан қоровул қўйсанг ёв етти бўлур* (Мақол). *Муҳаммад сўнги шеърини бир оз тузатиб оққа кўчириш учун уйга бормоғи кераклигини айтди* (О.).

Отлашиш кўпроқ туб сифатларда юз беради. Сифатлар синтактик жиҳатдан гапда асосан аниқловчи вазифасида келади. Отлашганда эга, кесим ва иккинчи даражали бўлаклар вазифасида қўлланиши мумкин. Масалан, *Ойқиз иссиқ юзини сезимли эрининг кўксига қўйиб, ўзини чиндан ҳам бахтиёр ҳис қиларди* (Ш. Р.). *Яхши топиб гапирар, ёмон қошиб гапирар* (Мақол). *Мол оласи ташида, одам оласи ичида* (Мақол).

Сон

Сон предметнинг миқдорини, саногини ё унинг сон жиҳатидан тартибини ифодалайди. У ўзига хос маъно ва грамматик хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради. Сон предметнинг миқдор белгисини ифодалайди: *бешта қалам, ўн минг киши* каби. Агар предмет билан боғланмаса, сон абстракт ҳолдаги миқдор тушунчасини ифодалайди: *икки карра икки тўрт; учни еттига қўшсак, ўн бўлади* каби.

Ўзбек тилида миқдор тушунчаси асосан йигирма иккита сўз билан ифодаланади. Булардан тўққизтаси бирлик сонларни билдиради: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз; тўққизтаси ўнлик* сонларни билдиради: *ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, эллик, олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон; тўрттаси юқори миқдорни* англатади: *юз, минг, миллион, миллиард*. Сонларнинг бошқа типлари миқдор билдирувчи сўзларнинг ўзаро бирикуви орқали ифодаланади: *ўн бир, йигирма беш, етти юз эллик* каби.

Сонларнинг ўзларига хос хусусиятлари қуйидагича:

1. Сон туркумига оид сўзлар гапда предмет билдирувчи сўзлар олдида келиб, улар билан грамматик жиҳатдан боғланади ва предметнинг миқдорини, саногини кўрсатади.

2. Сон маъносини англатувчи сўзлар бошқа сўз туркумидан ясалмайди, аксинча, сон тушунчасини билдирувчи сўзлар бошқа туркумдаги сўзлар билан бирикиб, сондан бошқа туркумларга оид сўзларни ясашда база вазифасини ўтайди: *Бешариқ, Олтмишбой* каби.

3. Соннинг ўзига хос форма ясовчи қўшимчалари бор. Сон турларини ясашда *-инчи, -ов, -ала, -та, -тача* формантлари хизмат қилади.

4. Предметнинг миқдорини ифодалашда предмет билан сон ўртасида *тонна, центнер, метр, километр* каби нумератив сўзлар қўлланади.

5. Сон боғланган от баъзан нутқда ишлатилмаслиги, тушиб қолиши мумкин. Бунда сон отлашади. Сонлар отлашганда ва абстракт миқдор тушунчасини билдирганда келишик ва эгалик аффикслари билан турлана олади.

Маъно ва морфологик белгиларига кўра сон турлари

Ҳозирги ўзбек тилида сонлар маъно ва морфологик белгиларига кўра аввало икки турга ажралади: *саноқ сонлар* ва *тартиб сонлар*. Саноқ сонлар ўз навбатида яна жамловчи сон, чама сон, доналик сон, тақсим сон, каср сон номлари билан беш турга бўлинади. Саноқ сон бошқа турдаги сонларни ясаш учун бош манба ва асос бўлиб хизмат қилади.

Саноқ сон. Саноқ сон турига кирувчи сўзлар миқдор ҳақидаги тушунчани ифодалайди. Мисоллар: *Саида ўн тўрт саҳифадан иборат қўлёзма нутқини кўриб, ичида хўп қулди (А. Қ.). У хуржуннинг икки кўзига икки кўзани жойлаб, эшакка ортарди-да, булоқма-булоқ сув қидирарди (Ш. Р.).*

Ўзларининг конкрет миқдоридан ташқари *минг, миллион, миллиард* сонлари жуда кўп деган маънони ҳам ифодалайди. Бундай ҳолатларда отга хос грамматик қўшимчаларни олади ва саналмиш сўзлар қўлланмайди: *Асримиз зулматида адашган, камситилган, ўкситилган минглар, миллионларнинг бири эмасми у? (М. И.). Бу буюк тарих иши эди, бу ишга шу кунларда миллионлар кетган эди (А. М.).*

Сон от билан бирга ишлатилганда от одатда бирлик формада ишлатилади. Бунинг сабаби шундаки, сон предметни миқдор томондан аниқлагани учун отга кўплик аффиксини қўшишга ҳожат қолмайди.

Бир сўзи ва унинг хусусиятлари. Саноқ сонлар орасида бир сўзи турли маъно ва вазифаларда қўлланиши билан характерланади. Бир сўзининг маъноси контекстда бошқа сўзлар билан боғланганда конкретлашади.

Бир сўзи ўзак ҳолида, асосан, тубандаги маъноларни ифодалайди:

1) Бир сўзи ўлчов ва миқдор маъносида саноқ сон вазифасида қўлланади: *бир метр чит, бир кило шакар, бир гектар ер* каби. Мисоллар: *Кифоятхон дастурхонга ўроғлик бир коса ош, иккита равоё келтирди (А. Қ.). Устимиздан бир челақ совуқ сув қўйгандек энтикдим, қандай жавоб беришга тилим келмай*

қолди (А. Қ.). *Шоқосим бир чойнак чой, иккита нон, бир тарелка қора майиз узатди.* (О.)

Бир сўзининг маъноси ёлғиз, якка сўзлари орқали ҳам ифодаланади: *Агар шартимизни қабул қилсалар, ёлғиз боламиз икки бўлиб айни бизнинг муддаомиз* (А. Қ.). *Арслонқул Соҳиб Доро орқасидан юриб якка дарахт остида ўткир кўзлари билан бир гуруҳ ишчиларнинг ҳар бир кишининг олдига келди* (О.).

2) Бир сўзи бир бор, бир марта маъносини билдиради: *бир кўринг, бир борай, бир қарасин* каби. Мисоллар: *Қани юринг, муюлишга яна бир бориб қайтамиз* (П. Т.). *Фотима унинг юзига бир тикилиб олди-да кулимсираб гапирди* (П. Т.).

3) Бир сўзи предметнинг конкрет эмаслиги, ноаниқлиги каби маъноларни билдиради: *бир киши, бир кун, бир нарса, бир гап* каби.

4) Бир сони ва у билан боғланган сўз ҳеч ким, ҳеч қандай олмошлари маъносида қўлланади: *Шу кунларда звено аъзолари ичида кундалик нормасини бажармаётган бир киши ҳам қолмаган эди* («Қизил Ўзбекистон»). *Бу ҳаводан нафас олган бир зот бормикин ўз жонини аяғучи ўз юрти учун* (Ғ. Ғ.).

5) Бир сўзи таъкид маъносини англатади, бундай вақтда бир сўзи олдидан таъкидни кучайтирувчи шундай олмоша келади: *Зеро, халқ шундай бир дарёи азимки, у тошса, унинг мавжидин на шоҳнинг қасри, на дарвешининг кулбаси қолур, у шундай бир ўтки, унинг бир учқуни тушса, на хашакни кўяр, на фалакни* (О.). *Малоҳат ҳам шундай бир нарсани орзу қилиб юрар экан* (А. Қ.).

6) Бир сўзи олдида қандайдир олмоши келса, гапда предметнинг номаълумлиги, ноаниқлиги маъноси кучаяди: *Соатига яна бир қараб столнинг тортмасини очди, қандайдир бир қоғозни олиб қўйди* (А. Қ.). *Буларда қандайдир бир ички дард бор* (А. Қ.) ... *Юрагида қандайдир бир бўшлиқ, ҳаёт билан робитасизлик сезди* (О.).

7) Бир сўзи сифат билан сифатланмиш ўртасида қўлланданда, шу сифатни таъкидлаш учун хизмат қилади: *Қалбнинг тоза туйғуларини авжга солган бу учрашув Гулнор учун улғур бир бахт эди* (О.). *Мен ёлғиз эмасман, кўпчиликмиз,— деди поездда кетаётган гавдали бир киши* (Ж. Ш.). *Менимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир,— деди Раҳмат ва Отабекка юз ўғирди* (А. Қод.).

8) Бир сўзи равишдош олдидан келганда, ҳаракат ё ҳолат маъносини кучайтириш учун хизмат қилади: *Ниҳоят олифта шоир баҳсга тоб бермагандек, Соҳиб Доро билан совуққина хайрлашган ҳамон, Арслонқул бир йўталиб, Соҳиб Доро қаршисига ўтди* (О.).

Турли аффикслар қўшилганда бир сўзи қуйидаги маъно ва функцияларга қўлланади:

1) Бир сўзча доналик сон аффикси *-та* қўшилганда, *-р* товуши *-т* га айланади ва ёлғиз деган маънони ифодалайди: *Рувон кампир битта сомсани лунжида айлантириб кавшаб, зўрға ивтиди ва қулт этиб ютгани ҳам сезилди (О.). Қаранглар, дарахтларимда битта япроқ қўймасдан барини кўкка учирдим (О.).*

Такрорланган битта сўзининг биринчи компоненти *-ю* юк-ламаси билан келганда ҳам яккаю ягона, ёлғиз деган маънони англатади: *У ёлғиз қолган биттаю-битта қизини ҳам унутди (Ш. Р.). Биттаю-битта ўғли Марғилон деган жойда, аллакимларнинг қизига уйлансинда.. (А. Қод.).*

Иш-ҳаракатнинг бажарилишида бир бошдан, тафсилий деган маънони билдиради. *Аввал колхоз активларига битта-битта тушунтириб, улардан маслаҳат олиш керак (С. Н.).*

2) Бир сўзи доналик сон аффикси *-та* ва чиқиш келишик қўшимчаси *-дан* аффиксини олганда, предметнинг тенг бўлинганлигини, тақсим маъносини билдиради: *Кейин «яхши қизлар экансиз» деб биттадан конфет берди-да, йўлига шошди (А. М.).*

3) Бир сўзига тартиб сон аффикси *-(и)нчи* қўшилганда, предметнинг тартибини билдиради: *Биринчи гуруҳдагилар билан савдо муомаласини аввалгича давом эттирди (О.).* Дастлабки, илғор деган маънони англатади: *Мана биринчи чигит тупроқни ёриб ўз жамолини қуёшга намоиш қилди («Қизил Ўзбекистон»).* Биринчи сўзи *сорт, разряд* сўзлари билан қўлланганда, предметнинг сифатини, даражасини билдиради: *Етиштирилган отбор биринчи сорт пилланинг ҳар килограммига икки сўм тўланади («Қизил Ўзбекистон»).* *Янгийўллик қиз Тамара биринчи разрядли сувоқчи («Қизил Ўзбекистон»).* Биринчи сўзи *бор, марта* каби сўзлар билан қўлланганда, энг олдин, аввал деган маънони ифодалайди: *Ёдимдадир жоним сен билан биринчи бор танишган кунлар («Ш. ю»).*

4) Биринчи сўзи чиқиш келишик қўшимчасини олганда, гапда кириш сўз функциясини бажаради ва ифодаланаётган фикрнинг тартибини англатади: *Аммо, биринчидан, сизнинг ҳовлигингизни сўроқлаб топши менга қийинроқ кўринди (А. Қод.). Биринчидан, шунинг туби очилишидан ваҳимага тушди (О.).*

5) Бир сўзига жамловчи сон аффикси *-ов* қўшилганда, маъно жиҳатдан жамлик кўрсатилмайди (чунки биттагина предметнинг жамланиши мумкин эмас), балки гумон олмоши ўрнида, кимдир маъносида ишлатилади: *Канизаклар кампир-*

дан қайта-қайта қарғиш эшитгандан сўнг, бўйинларидан биров судраб тортгандек, ноилож ташқарига чиқишди (О.).

6) Бир сўзига *-ор (-он)* аффикси қўшилганда, гумон, тусмол маънолари билдирилади: *бирор гап, бирон китоб* каби.

Бир сўзи кўплик аффикси (*-лар*)ни олиб, *вақт, пайт, замон* каби пайт маъноли сўзлар билан бирга келганда, бу бирикма қачонлардир деган ноаниқлик маъносини билдиради. *Шоир бир вақтлар завқланиб кезди, саройда гулзорларни соғинчли назарлар билан тамошо қилди* (О.). *Бир пайтлар саёқ йиғитларга қўшилиб қолгандим-да* (О.).

Нумератив сўзлар ҳақида. Саноқ сонлар баъзан нумератив сўзлар билан бирга қўлланади. Сон билан предмет ўртасида қўлланадиган нумератив сўзлар предметнинг хусусиятига қараб қўшилади. Бир турли предметларнинг саналишида нумератив сўзлар иштирок этмайди. Лекин баъзи предметларнинг саналишида нумератив сўзлар иштирок этади.

Сон билан қўлланувчи предмет ўзига хос нумератив сўз билан ифодаланади. Предметнинг характери ёки хусусиятига кўра уларнинг миқдорини белгилашда нумератив сўзлар катта роль ўйнайди.

Предметларнинг миқдорини белгилаш йўлларига кўра нумератив сўзлар, асосан, икки хил бўлади: 1) предметнинг конкрет миқдорини ифодаловчи нумератив сўзлар: *метр, сантиметр, километр, гектар, килограмм, грамм* каби, 2) предметларни чамалаб, тўдалаб, доналаб кўрсатувчи нумератив сўзлар: *тўда, гала, гуруҳ, дона, нафар, нусха* каби.

Нумератив сўзлар англатган маънолари ва қўлланиш доираларига кўра қуйидаги ҳолларда ишлатилади:

1) Оғирликни ўлчашда *килограмм, грамм, тонна, центнер, луд* каби нумератив сўзлар қўлланади: *Шолини нормал қалинликда ўстириш учун ўртоқ Ким Ин-Хен ҳар гектарга бир юз йигирма килограмм уруғ экади* («Ўз. қиш. хўж».).

2) Узунликни ўлчашда *метр, сантиметр, километр* каби нумератив сўзлар ишлатилади: *Энг яхши тракторчи ҳам йигирма беш — ўттиз сантиметр чуқурликда ҳайдайди* (С. Н.). *Унинг закази бугун битмайди,— деди ўн сантиметр узунликдаги тунука парчасини кўрсатиб* (И. Р.).

3) Суюқ моддаларни ўлчашда *литр* сўзи ишлатилади: *Ҳар кун икки литр сув кетади,— деди Татьяна* (И. Р.).

4) Сатҳни ўлчашда *гектар, сотих, таноб* нумератив сўзлари қўлланади: *Йўлнинг чап тарафидаги икки гектарча ғўза қониб сув ичган. Ун таноб ерингни Ҳожийқуббой жанобларига минг танга бадалига сотдингми?* (С. А.).

5) Предметни доналаб ёки тўдалаб ўлчаганда *дона, бош, нафар, нусха, тўп, тўда, гала, той, гуруҳ* каби сўзлар қўлла-

нади: *Едгорни зиндондан чиқарди, зиндонбон унга тўрт нафар сарбозни, соқчи қилиб берди* (С. Айн.). Бу каттагина ҳовлида ўртароқда ҳовуз, четроқда катта бир ўрик билан бир туп кўксултон бор. (П. Т.).

Тартиб сон. Предметнинг сирасини — тартибини англатувчи сонлар тартиб сон деб аталади.

Тартиб сон саноқ сонлардан ўзининг махсус морфологик белгиси *-инчи, -нчи* форманти билан, маъно томондан эса предметнинг сон жиҳатдан тартибини ифодалаши билан фарқланади: *бешинчи синф, тўртинчи қават, учинчи кун* каби.

Мисоллар: *Ёзлик, енгил оқиш шоҳи тўн кийган Мажиддин чиқиб кўшкнинг иккинчи қатига таклиф этди* (О.). *Қоғозни иккига йиртди-да, оёғининг остига ташлади ва иккинчи мактубни очди* (А. Қод.).

Составли сонларда тартиб сон аффикси *-инчи, -нчи* энг охиригга ўзакка қўшилади: *Бир минг тўққиз юз олтинчи учинчи йил, икки юз олтинчи бешинчи хона* каби.

Тартиб сон предметларнинг тартибини, сирасини билдиришдан ташқари, предмет сифатини, даражасини ҳам ифодалаши мумкин. Бундай ҳолларда, кўпинча, биринчи, иккинчи, учинчи сонлари *нав, сорт, разряд* каби сўзлар билан бирликда қўлланади: ... *Етиштирилган отбор, биринчи иккинчи ва учинчи сорт, пилланинг ҳар килограммига икки сўм, қорапачоқ пиллага эса бир сўм тўланади* («Ўз. қиш. хўж».).

Саноқ сон турлари

Жамловчи сон. Бу сон тури предметларни жамлаб кўрсатади. Қуйидагича ясалади:

1) Саноқ сон ўзагига *-ов* қўшимчасини қўшиш билан ясалади: *икков, учов, тўртов, олтов* каби.

Мисоллар: *Қумри эски сочвонини Назокатнинг оёғи остидан топибди шекилли, қоронғу бурчакда иккови талаша кетди* (Ас. М.). *Аёллар ёрдамга етишдилар-да, Бозор билан бирга учови Сафарни эшак устидан олиб, супага ётқиздилар* (С. А.).

Мисоллардан кўриниб тургандек, *-ов* қўшимчасидан кейин эгалик, ундан олдин баъзан кўплик аффикси қўшилиб келади: *иккови, бешови, олтовларингиз* каби.

2) Саноқ сон ўзагига *-ала* аффиксини қўшиш билан ҳам жамловчи сон ясалади. Бундай ҳолатларда саналмиш конкрет ифодаланади.

Мисоллар: *Иккала ёшнинг ҳаётини бахт билан тўлдирган чин севги уларга куч, ишонч ва жасорат бағишлайди* (Ш. Р.). *Бешала қиз-жувонларнинг ўзига яраша дарди, қайғу-ҳасрати бор* (Ж. Ш.). *Дўстона оиланинг учала аъзоси ҳам: Умурзоқ*

ота ҳам, Ойқиз ва Олимжон ҳам ишдан кеч қайтдилар (Ш. Р.).

3) Саноқ сонга *-ов+лан* аффиксини қўшиш билан ҳам жамловчи сон ясалади: *Юринг, биз икковлан «инжил» ёқасида сайр этиб келайлик* (О.).

*Олтовлан ола бўлса, оғиздагин олдираар,
Тўртовлан тугал бўлса, унмаганин ундираар*
(Мақол).

Жамловчи соннинг *-ов+лан* қўшимчаси билан ясалган тури классик ўзбек адабиётида кўпроқ учрайди:

*Менга бу даҳр ичра на бир ҳамдами
Ки бирдам икковлан дейишсак ғами* (Н.).

Жамловчи сон аффикслари *-ов, -ала, -ов+лан* асосан икки сонидан етти сонига қадар қўшилади: *икков, иккала; учов, учала; тўртов, тўртала; бешов, бешала; олтов, олтала; еттов, еттала* каби. Жамловчи сон аффикси *-ала, -ов+лан* аффикслари бир сонига қўшилмайди: *бирала, бировлан* дейилмайди.

Унли билан тугаган етти, икки, олти каби сонларга *-ов* аффикси қўшилганда, охириг унли тушиб қолади: *икки — икков, етти — еттов, олти — олтов* каби.

Доналик сон. Предмет миқдорининг доналаб саналишини билдирувчи сонлар доналик сон деб аталади. Саноқ сон ўзақларига *-та* аффиксини қўшиш орқали доналик сон ясалади: *саккизта, тўққизта, ўнта* каби.

Мисоллар: *Тўққизта дастгоҳнинг ҳар бирининг устида шундақанги тепа туйнук бор* (Ас. М.). *Сизнинг болаларингиздек иккита қора кўз ўғлим бор эди.* (П. Т.). *Бир оздан кейин шоир ҳалвофуруш тандиридан янги узилган иккита нон ва жуда нафис ишланган гулдор мис лаганда кесма ҳалво олиб чиқди. Битта тарелкада узум ҳам келтириб қўйди* (А. М.).

Чама сон. Предмет миқдорининг чамалаб саналишини билдирувчи сонлар чама сон дейилади. Чама сон, одатда, кўп предметнинг миқдорини аниқ билдирмай, миқдор маъносини тахминан кўрсатади. Чама сон қуйидагича ясалади:

1) Доналик сон ўзагига *-ча* аффиксини қўшиш билан: *Бу пахса деворлик қўрғончалар билан сой бўйлаб баланд тоғ бағриларига тизилишган ўттизтача қингир-қинғир уйлик бир қишлоқ эди* (П. Т.). *Унинг япроқлари кўк забаржадан наваларнинг учларида сарғиш дурдан, ёқутдан ўнтача йирик, юмалоқ ва порлоқ мевалари бор эди* (О.).

2) Саноқ сон ўзагига *-лар+ча* формантларини қўшиш билан ясалган чама сонда предметнинг кўплиги, ортиқлиги ифодаланади: *У турли шоирларнинг турли-туман асарларидан ўн мингларча байтни ёд билар эди* (О.). *У мингларча йилги*

маданиятни, асрларнинг фикр бойлигини қамраган шоир эди (О.).

Демак, -лар+ча аффикси *ўн, юз, минг* каби сўзлар билан ифодаланган миқдор сонларга қўшилиб келади. Бу аффикс *саккиз, тўққиз* каби содда сонларга, *ўн беш, ўн тўққиз* каби составли сонларга қўшилмайди, яъни *саккизларча, ўн тўққизларча* дейилмайди.

Саноқ сонларга *-тача* қўшимчасини қўшиш билан чама сон ясалиш доираси -лар+ча аффикси ёрдамида ясалган сонларга нисбатан анча кенгдир, чунки *-тача* формасини беш, олти, етти, саккиз каби бирлик, ўн, йигирма, ўттиз каби ўнлик, юз, тўққиз юз каби юзлик ва минг каби минглик сонларга қўшиш мумкин: *бештача қалам, юзтача китоб, мингтача одам* каби.

Бу икки усул билан ясалган чама сонлар маъно томондан ўзаро фарқланади. Масалан: *юзларча ишчи — юзтача ишчи* бирикмаларини қиёс қилганда, биринчи бирикма миқдор томондан жуда кўп (бир неча юз) маъносини англатиши, иккинчи бирикма эса, шу бирикмада кўрсатилган миқдор атрофида (юзга яқин) деган чамани билдириши маълум бўлади.

3) Саноқ сонга *-лаб* аффикси қўшилиши билан ҳам чама сон ясалади. Агар -лар+ча аффикси саноқ сонларга қўшилиб чама-жамлаш маъносини англатса, *-лаб* аффикси чама-тақсим маъносини билдиради: *ўн талаб, юз талаб, минг талаб* каби.

Чама сонларнинг *-лаб* аффикси ёрдами билан ясалиши, бир томондан, ясалиш доирасига кўра -лар+ча ёрдами билан ясалишга ўхшаб кетади. Аммо бу ўхшашликдан қатъий назар, англатган маъноларига кўра улар бир-биридан фарқ қилади. Масалан: *ўнлаб* чама сони ўз ичида бир неча ўн сонининг мавжудлигини ифодалайди.

Мисоллар: *Ўнлаб китобни ҳазм қилгандан сўнг, ўз ишқининг аламли, туганмас дostonица берилади* (О.). *Юзлаб олим, юзлаб шоир, юзлаб санаъткор, шайхор, садрлар видолашар, хўнграб-хўнграб чиқардилар* (О.).

Тилдаги *оз, кўп* каби сўзлар сон туркумига кирмайди. Чунки миқдорни ифодаловчи ҳар қандай сўзлар сон ҳисобланавермайди. Сонга ёзувда рақамлар билан ифодалаш мумкин бўлган ва конкрет миқдорни ифодалаган сўзларгина киради, *оз, кўп* каби сўзлар эса равиш туркумига киради. Булардан ташқари, *чама, яқин, кўпроқ, ортиқ, ошган, ўртасида* каби махсус сўзлар ёрдами билан ҳам чама маъносини ифодалаш мумкин: *Унинг ёнида икки бола — бири ўн, иккинчиси ўн икки яшир чамаси қандайдир ёмон шубҳа ва ғайрат билан тўла кўзларини жовдиратиб туришар эди* (О.). *Қамчининг*

кумуш дастаси билан отнинг қора ёлини тараб-тараб йигирмага яқин йигитни айирди (О.). Кейинги мисолдан кўриниб турганидек, сон яқин сўзи билан бирга келганда, сон жўналиш келишиқ қўшимчасини олади ва кўрсатилаётган миқдордан камроқ сон тахмин қилинади. Сон *ошган, кўпроқ, ортиқ* сўзлари билан келганда эса, у чиқиш келишиқ қўшимчасини олади ва кўрсатилаётган миқдордан ортиқ сон тахмин қилинади: *Бу ерда, қалин дарахтларнинг кўланкасида юздан ортиқ шоир тўпланган эди* (О.). *Қишлоқ районларида партия аъзолари ва кандидатлардан уч миллиондан кўпроқ киши яшайди* («Қ. Ўз.»). *Ёши эллик бешлардан ошган хушфёъл Робихола, чинни коса тўла қип-қизил гилосни тоқчадан олди* («Х. оч.»).

Саноқ сонлар жуфт келганда ҳам чама маъноси ифодаланади: *уч-тўрт, беш-олти, саккиз-тўққиз, бир юз-икки юз* каби. Бундай ўринларда жуфт сонларнинг биринчи компоненти миқдор жиҳатдан иккинчисидан кам бўлади.

Мисоллар: *Мана шу саккиз-тўққиз йилдан бери мени кўргангиз йўқ* (М. Й.). *Арслонқул ўн беш-йигирма қадам олдинроқ юриб кетди* (О.).

Тақсим сон. Предмет миқдорининг бўлиниши, тақсимланиши маъносини англатувчи сонлар тақсим сон деб аталади. Бу хил сонлар доналик сонга чиқиш келишиги қўшимчасини қўшиш билан ясалади: *учтадан, ўнтадан* каби. Тақсим сон предметларнинг тенг тақсим этилганини, группаланиш миқдорини кўрсатади.

Мисоллар: *Ҳамма бўлимдаги сарбозлар миллиқларини елкаларига кўтардилар ва бошиқа бир команда билан тўрттадан қатор бўлдилар* (С. А.). *Ҳар бир сандалга тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар таҳрири, ёрлиғ ишоси билан машғул эдилар* (А. Қод.).

Тақсим маъносини ифодалашда миқдор жиҳатдан бир хил сон жуфт ҳолда қўлланиши ҳам мумкин. Бундай вақтда, кўпинча иккинчи компонент *-та + дан* қўшимчасини олган бўлади: *Бошлиқ ўз қўл остидаги новкарларни тўртта-тўрттадан бўлиб, қочоқ сарбозни қўлга олиш учун чўлга юборди* (С. А.).

Тақсим маъносини ифодалашда *-дан* қўшимчаси ўзининг функция ва семантикаси билан чиқиш келишиги функциясидан фарқланади: бу қўшимча семантик жиҳатдан тақсим маъносини ифодаласа, грамматик жиҳатдан фёълга эмас, отга боғланади.

Қаср сон. Бир бутун миқдорнинг майда қисмлари маъносини ифодаловчи сонлар қаср сон деб аталади. Ҳозирги ўзбек тилида қаср сонлар ифодаланиши жиҳатдан бошиқа сон турларидан фарқланади. Бу сон тури синтактик усул билан

тузилади — каср сонлар маълум сўз бирикмасидан иборат бўлиб, бирикмадаги биринчи сон чиқиш келишиги *-дан* қўшимчасини қабул қилиш йўли билан ҳосил қилинади: *учдан бир, бешдан икки, ўндан бир* каби.

Мисоллар: *Умуман, бутун Хуросон, Мовароуннаҳр олимлари ва шоирлари каби, мажлисдагиларнинг ҳам ўндан тўққизи форсарастилар эди* (О.). *Кибрли Рамазонқоридек одамлар шаҳардан юзтадан битта топилар эди* (П. Т.).

Тилда каср маъносини билдирадиган махсус сўзлар ҳам бор: *ярим, чорак, ним чорак* каби. Мисол: *Мана шу кунларда Муродхўжа домлага аллаким орқали унинг минг сўмини уч айлантириб бир ярим минг қилиб қайтарди-да* (А. Қ.).

Ярим сўзининг ўзига хос хусусияти шундаки, у саноқ сонларга қўшилганда, саноқ сондан кейин қўлланади: *Ниҳоят соат бир яримларда куёв келди* (А. Қод.). Юқори миқдорни ифодаловчи *минг, миллион* сонлари *ярим* сўзи билан қўлланганда, *ярим* сўзи бу сонлардан олдин келади: *ярим минг, ярим миллион* каби.

Сонларнинг тузилиш жиҳатдан турлари

Сонлар тузилиши жиҳатдан уч хил бўлади: содда сонлар, составли сонлар, жуфт сонлар.

Содда сонлар. Бир ўзакдан иборат бўлган сонлар содда сон саналади: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма, эллик, минг, миллион* каби.

Составли сонлар. Бирдан ортиқ ўзақларнинг ўзаро бирикувидан иборат бўлиб, миқдор жиҳатдан бир бутун тушунчани англатувчи сонлар составли сонлар ҳисобланади: *ўн уч, ўн тўққиз, йигирма беш, икки юз, уч юз, ўндан беш* каби. Составли сонларнинг ўзаро ички муносабатлари бир хил эмас. Ўнлар хонаси доирасидаги составли сонлар ўзаро тенг боғланиш заминида вужудга келади.

Шу сабабли улар бири иккинчисини аниқламайди ва изоҳламайди. Аммо *икки юз, уч минг* каби составли сонларда *икки, уч* сонлари *юз, минг* сонларига нисбатан аниқловчидир.

Жуфт сонлар. Кетма-кет келадиган икки сон тизмасидан тузилган сонлар жуфт сонлар саналади. Жуфт келган соннинг биринчи компоненти миқдор жиҳатдан иккинчи компонентдан оз бўлади: *Колхоз ҳар гектардан йигирма саккиз ўттиз центнердан биринчи сорт пахта топшириб, планини бир юз йигирма беш процент бажаради* («Қизил Ўзбекистон»). *Мирзакарим исмли қирқ беш-эллик ёшлар чамасида, қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши эди* (А. Қод.).

Бирлик сонлар жуфт ҳолда келади: *бир-икки, уч-тўрт, беш-*

олти каби; ўнликлар жуфт келади: *ўттиз-қирқ, эллик-олтмиш* каби; юзлик ва мингликлар жуфт келади: *икки юз-уч юз, тўрт юз-беш юз, бир минг-икки минг* каби. Миқдор жиҳатдан бир хил сонлар ҳам жуфт ҳолда келиши мумкин: *икки-икки, учта-учта, тўртта-тўртта* каби.

Сонларнинг отлашуви (субстантивация)

Сон туркумига оид сўзларнинг от вазифасини бажаришга ўтиши соннинг отлашуви (субстантивация) дейилади. Соннинг отлашуви ўзига хос хусусиятга эга. Сонлар отлашганда, маълум бир шароитда икки хил тушунчани.— предмет ва миқдор тасаввурини ўзида акс этдиради.

Ҳозирги ўзбек тилида сон отлашганда, гапда кўпинча эга ёки тўлдирувчи вазифасини бажариб, отларга хос грамматик формантларни, яъни кўплик, эгалик ва келишик қўшимчасини олади: *Иккови бир-бирларига тикилиб, қадда, гавдада, юзда, кўзда йилларнинг таъсирини очик кўрдилар* (О.). *Иккиси икки қучоғимда. Иккисига айни даражада муҳаббат қўйдим* (О.). *Мактабга биринчилар қатори кирганлар ана шу Шарофатхонга ўхшаганлар эди* («Ўз. х.-қ.»).

Маълум бир соннинг бир гуруҳ предметларнигина аниқлаши бизга маълум бўлса, аниқланмиш от яширинади. Бунда отнинг маъно ва функцияси сонга ўтади. Аниқланмишнинг яшириниши ҳар вақт ҳам содир бўла бормади, у маълум шароитдагина яшириниши мумкин.

Отлашган сонлар, одатда, бир турдаги предметларни ифодалайди. Агар конкрет предметларнинг ўзларини айтиш зарурияти бўлмай, уларнинг миқдорини гапириш асосий мақсад бўлса, у тақдирда предметларнинг миқдорини умумлаштириш йўли билан ҳам предмет, ҳам миқдор тушунчаси бир сўзнинг ўзида баён этилади. Бундай ҳолларда предмет тасаввури ҳам ўша миқдор ифодаси орқали англашилади. *Аҳмад билан Карим комсомол аъзоси гапи ўрнида: Иккови ҳам комсомол аъзоси гапини қўллаш мумкин бўлгани каби.* Кейинги гапда шахсни ифодаловчи атоқли отлар бирма-бир санаб ўтилмай, диққат шу атоқли от тасаввурини уларнинг миқдори орқали баён этишга қаратилган. Бундай ҳолларда фикр конкрет шахс ёки предметда эмас, балки унинг миқдори устига бўлади. Шу сабабли миқдор биринчи ўринда туради ва шу орқали предмет тасаввур этилади. Бу эса соннинг абстракт хусусияти билан маҳкам боғланган. Чунки сон отлашганда, унинг абстракт хусусияти конкрет предметни унинг миқдор белгиси воситаси билан ифодалашга имкон беради.

Отлашган соннинг маъно доираси отларга нисбатан анча кенг. Унда бирорта конкрет предмет тасаввур этилмаса-да,

маълум миқдорга эга бўлган бир гуруҳ предметлар тушунчаси ўзининг шу абстракт белгиси орқали ифодаланadi. Бу ҳолат мураккаб фикрлар ифодалаган афоризмларда, мақол ва ҳикматли сўзларда кўпроқ учрайди.

Мисоллар: *Ун бир ёнда, юз бир ёнда, ботир юрар майдонда* (Мақол). *Бирга вафо — мингга вафо* (Мақол). *Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар* (Мақол). *Бирдан икки яхши, иккидан уч яхши* (Мақол). *Олтовлан ола бўлса, оғзидагин олдирад, тўртовлан тугал бўлса, ўнмаганин ундирад* (Мақол). *Икковга биров ботолмас, отлиққа яёв етолмас* (Мақол).

Отлашган сонлар фикрни стилистик жиҳатдан ихчам ва образли ифодалаш учун ҳам хизмат қилади.

Сонларнинг гапдаги вазифалари

Соннинг характерли синтактик функцияси гапда аниқловчи бўлишидир. Сон предметни миқдор томонидан аниқлайди: *Мавжуд икки вазир — Хўжа Ато ҳам Абдухолиқ девондаги ишларни бошқариб улғирмас эдилар* (О.). *Сиздай етти йигитим бўлса, етти иқлимни забт эта олардим* (О.). *Учта отлиқнинг от чоптириб келганларини кўриб, кўрғон устида ўтирган мудофиьлар кўпти* (А. Қод.). *Хаёл ўтмай қорни чиққан Ҳожи ака олдида, узун каридордан ўнинчи палатага томон йўл олдик* (А. Қ.).

Жамловчи сон ҳам аниқловчи бўлиб келиши мумкин. Бундай вақтларда кўпинча -ала формасини олган бўлади: *Бешала қиз-жувоннинг ўзига яраша дарди, қайғу-ҳасрати бор* (Ж. Ш.).

Саноқ сон, тартиб, жамловчи, доналик сонлар от ўрнида келиб, кўплик ва эгалик қўшимчаларини олганда, гапда эга ёки тўлдирувчи вазифасини бажаради: *Уларнинг иккиси ҳам ўйга ботиб, бир нафас жим қолишди* (О.). *Икковлари бир сандиқ четига ёнма-ён ўтириб, ҳар вақтдаги каби, секин-секин сўзлашди* (О.). *Иккаллари ораларидан қил ўтмайдиган дўст эдилар* (Ш. Р.). *Лаълихон бешни кутар эди* (О.). *Икковингизни ҳам огоҳлантириб қўймоқчиман* (Ас. М.). *Ефим Данилович кулиб, икковига ҳам қўл берди* (Ас. М.).

Жамловчи сон -овлон формаси билан ифодаланганда гапда эга вазифасида қўлланади, лекин эгалик қўшимчасини қабул қилмайди:

*Не хуш бўлғай икковлан мас бўлсак васл боғида,
Қўлим бўлса анинг бўйнидаю, оғзим қулоғида* (Н.).

Сон умумлаштирувчи эга вазифасида келганда ҳам кесим-

га боғланади: *Ҳайдар ва Анорхон — иккаласи бир қишлоқнинг боласи (И. Р.) Алпомиш билан Шомурот — иккови дўстлик бобида суҳбат қуриб ўтирар эди («Ёдгор»).*

Кесим вазифасини бажариш сонларнинг ҳамма турлари учун характерлидир: *Яхшилигимни унутмасин, сўз битта (О.). Москвада соат икки, Тошкентда — беш (П. Т.).*

Сон ҳол вазифасида ҳам келиши мумкин. Бунда у отлашиб, асосан ўрин келишигида қўлланади: *Иккинчисида котиблар китоб кўчирадилар (О.).*

Составли сон пайт маъносини билдирувчи сўзлар билан келганда, пайт ҳоли функциясини бажаради. Бундай ўринларда саналмиш пайт маъносидаги йил, соат каби сўзлардан бўлади: *Бир минг тўққиз юз ўн биринчи йил бўлса керак, куз жуда ҳам тез тушди (Ой.). Бир миңг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йилнинг июль ойида партиямиз Марказий Комитети биринчи беш йиликда пахтачиликни юксалтириш программасини белгилаган қарор қабул қилди («Қ. Уз.»).*

Сонлар кириш сўз вазифасида ҳам келади. Бундай ҳолларда тартиб сон чиқиш келишиги -дан қўшимчаси билан бирга қўлланади: *Биринчидан, бирор ҳунарни ўрганиш учун баъзи бир ёқимсизликларга чидаш керак (С. А.). Иккинчидан, бизнинг ҳукуматимиз камбағаллар ҳукумати эмас, ишчи-деҳқон ҳукумати (Ас. М.).*

Саноқ, тартиб, жамловчи, тақсим сонлар гапда уюшиқ бўлак вазифасида келади: *Бир учида тахта суна — у ерда битта стол, икки шкаф, бурчакда иккита қизил байроқ суяб қўйилган, тепага алвон тортилган (Ас. М.). Икки, тўрт, олти, саккиз мисрали «тарих» лар саноқсиз пайдо бўла бошладилар (О.). Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тагин ҳам кучайди (А. Қод.). Шолчалар тўшалган катта сўрилар учов, тўртовдан давра қурган одамлар билан тўлган эди (П.Т.). Ҳар хонада бешлаб, ўнлаб мушилар, нависандалар совуқдан қўлларини пуфлаб-пуфлаб энгашиб ёзув ёзадилар (О.).*

Олмош

От, сифат, сон ва баъзан равиш ўрнида қўлланувчи сўзлар олмош деб аталади: *мен, сиз, биз, у, ўша, ким, нима, қачон* каби сўзлар олмошлар туркумига киради.

Олмошлар семантик ва грамматик хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан фарқланади. Олмошларнинг асосий маъноси ва қайси сўз туркуми ўрнида қўлланиши контекстда реаллашади.

Олмошлар абстракт маънога эга бўлиши билан характерланади. Олмошларнинг бу хусусияти уларни от, сифат каби

сўз туркумлари билан таққослаганда янада очиқроқ кўринади: отлар конкрет предмет ва шахсларнинг номларини билдиради; сифатлар оқ, қизил, сариқ каби конкрет белги тушунчасини ифодалайди; аммо олмошлар бирор конкрет шахс ёки муайян предметни билдирмайди, балки ҳар хил предмет ёки шахс олмошлар орқали ифодаланади.

Бошқа сўз туркумларига қараганда, сўз ясалиш имконияти олмошларда жуда чегараланган. Олмошлардан саноқлигина сўзлар ясаш мумкин: *манманлик, менсимаслик, сенсиромоқ* каби.

Синтактик функцияси жиҳатдан олмош туркумига кирган сўзлар гапда ҳар қандай синтактик вазифани бажаравермайди. Кишилик олмошлари, асосан, гапнинг ҳар қандай бўлаги вазифасида кела олса, белгилаш олмошларидан *ҳар ким*, *кўпинча*, *эга вазифасида*, *ҳар бир* олмоши эса аниқловчи вазифасида келади.

Олмошларнинг маъно турлари

Ҳозирги ўзбек тилида олмошлар маъно жиҳатдан қуйидаги турларга бўлинади: кишилик олмоши, кўрсатиш олмоши, ўзлик олмоши; сўроқ олмоши, эгалик олмоши, белгилаш олмоши, гумон олмоши, бўлишсизлик олмоши.

Кишилик олмоши

Нутқ процессида тилга олинган шахс ёки предмет оти ўрнида қўлланувчи олмошлар кишилик олмошлари дейилади. Кишилик олмошлари сўзловчи ўрнида келадиган *мен, биз*, тингловчи ўрнида келадиган *сен, сиз* ва ўзга ўрнида келадиган *у, улар* сўзларидан иборат. Демак, бирлик ва кўпликда биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошлари махсус сўзлар орқали ифодаланади: *мен, сен, биз, сиз*. Учинчи шахснинг кўплиги эса бирлик шаклидан (*у* олмошидан) кўплик аффикси (-лар)ни қўшиш орқали ҳосил қилинади: *у* (бирлик), *улар* (кўплик). Биринчи шахс *мен* кишилик олмошига кўплик белгиси -лар аффиксини қўшиш умуман мумкин эмас, иккинчи шахс шакли *сен* сўзига -лар аффикси қўшилганда, камситиш оттенкаси ифодаланади: *сенлар, сенларнинг дастингдан, сенларга, сенлардан* каби.

Кишилик олмошларнинг I ва II шахслари инсонга нисбатан ишлатилади. Кишилик олмошларининг III шахси маъно жиҳатдан I ва II шахс олмошларига қараганда анча кенг: бу олмош учинчи шахсни кўрсатиш билан бирга ҳар қандай предметга нисбатан ҳам қўллана беради. Бундай ўринда у кўрсатиш олмоши саналади.

Биз олмоши кўпликни ифода этиш билан бир қаторда қуйидаги маъно оттенкаларини ҳам билдиради:

1) Биринчи шахснинг — сўзловчининг шу коллектив ичида эканлигини англатади: *Биз мана шуни тушунмасак, шу талабларни кўрмасак, шунга қараб оёқ олмасак обрў ортдира олмаймиз* (А. Қ.).

2) Сўзловчининг шу коллектив номидан гапираётганини англатади: *Сизга-ку, ҳеч нарса эмас, бу ер бўлмаса, бошқа колхозга раис бўлиб ишлай берасиз, лекин бизга — колхозчиларга қийин* (А. Қ.).

3) Камтарлик маъноси ифодаланади, бундай вақтда сўзловчи ёлғиз бўлса-да, ўзини биз олмоши орқали кўрсатади. Мисоллар: *Сиз бизни танимайсиз-да, биз сизни таниймиз* (А. Қ.). *Биз томонга ҳам кирар экансиз-ку?* (А.Қ.).

4) Биз олмошининг ўзи кўплик маъносини билдиргани ҳолда, яна -лар аффиксини ҳам қабул қилади: *бизлар, бизларга, бизларни* каби. Бундай ҳолларда биз олмошининг маъно оттенкаси яна кучаяди — бир туда шахс эмас, балки халқ, омма маъносини англатади. Мисол: *Отамиз Ленинга минг-минг раҳматки, ўзи азоб чекиб, бизларни азобдан қутқазди*.

Кишилик олмошларининг от туркумидаги сўзлар ўрнида қўлланиши улардаги субстантивлик хусусиятини кўрсатади. Шунинг учун ҳам олмошлар гапла, асосан, отлар бажарган синтактик функцияларда, гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари вазифасида келади: *Ҳа, биз ўтқир партиявий қурол — коммунистик ғоялар билан қуролланган эркин санъаткорлармиз* («Ўз. мад.»). *Даштдаги савдони биздан сўрамаган эдингиз-ку?— деди Эргаш* (И. Р.). *Китоб бизнинг кундалик турмушимиз, ҳордиқ омилигимиз, кўнгил қувончимиз, дарслигимиздир* («Ўз. мад.»). *Ўзр, сизни қўрқитиб юбордим,— деди Ғуломжон* (М. И.). *Юрт тинч — сен тинч* (И.Р.).

Учинчи шахс кишилик олмоши у ўзак ҳолида — кишилик олмоши маъносида аниқловчи вазифасида келмайди, аммо от ўрнида қўлланганда аниқловчи ёки тўлдирувчи бўлиб келади. Таққосланг: *У шу қадар шод эдики, бир ҳовуч сувни олиб, қизлар томонга югурмоқчи бўлди* (И. Р.); *Тиниқ зангори само, азамат қуёш унинг кўзларига кирди* (О.).

Кўпинча сиз олмоши ўзидан олдин аниқловчини қабул қилмайди. Биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмоши ўзак шаклида аниқловчи бўлиб келмайди.

Кишилик олмошлари келишиклар билан турлана олади. Бирлик сондаги биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошлари тушум, қаратқич келишиклари билан турланганда, олмош таркибидан -н тушиб қолади: *мен+ни — мени, сен+ни — сени, мен+нинг — менинг, сен+нинг — сенинг* каби.

Учинчи шахс олмоши келишик билан турланганда олмош таркибида бир *-н* ортади, тўғрироғи, ўзак таркибидаги қадим-ги *л* товуши тикланади: *у+га — унга, у+дан — ундан, у+да — унда* каби.

Сиз олмоши тингловчи якка шахсни кўрсатади. Бундай ҳолларда сўзловчининг тингловчига нисбатан ҳурмати ифодаланади. Сиз олмошининг якка ҳолдаги иккинчи шахсга нисбатан ҳурмат маъносида қўлланиши нормал ҳолга айланган. Мисоллар: Сиз бошлиқ бўлсангиз, мен ҳеч нарса талаб қила олмас эдим (Ас. М.). Сизга совға олиб келдим. Шуларнинг ҳаммаси сизники (И. Р.).

Иккинчи шахс олмошининг кўплиги сен ва сиз олмошларига *-лар* аффиксини қўшиш орқали ифодаланади. Сиз олмоши *-лар* аффикси билан қўлланганда, шахснинг бирдан ортиқлиги, коллектив ифодаланади: *Раҳмонқул тили билан айтганда, «жонли ишчи кучи» яъни сизлар — комсомолга раҳмат, сизларни юзлаб, минглаб юборади (Ас. М.).*

Кўрсатиш олмоши

Предмет ё унинг белгиларини кўрсатиш учун қўлланувчи сўзлар (*бу, шу, у, ўша*) кўрсатиш олмошлари дейилади. Кўрсатиш олмошлари вақт ва маконга нисбатан кўрсатиш, белгилаш вазифасини бажаради.

Кўрсатиш олмошлари *бу, шу, у, ўша* кишилик олмошларига қараганда янада абстрактлиги билан ажралиб туради. Кишилик олмошлари шахс оти ўрнида қўллапса, кўрсатиш олмошлари шахс ва предмет отлари ўрнида ҳам қўллана беради. Кишилик олмошлари гапда отлар бажарган вазифаларни бажарса, кўрсатиш олмошлари, асосан, сифатлар бажарган вазифаларни бажаради, яъни аниқловчи ёки кесим вазифасида келади. Демак, бу олмошлар синтактик функцияси жиҳатидан сифатнинг эквиваленти бўлиб хизмат қилади. Бироқ кўрсатиш олмоши предметнинг белгисини ифодалашда сифатдан фарқ қилади. Сифат предметнинг ранг-тус, маза, ҳажм каби конкрет белгиларини ифодаласа, кўрсатиш олмошлари предметнинг ана шу белгиларини кўрсатиш, таъкидлаш, конкретлаш учун хизмат қилади.

Масалан: *У қасрда, у водида чўрилар, қуллар, ҳозирги замон тили билан айтганда — хизматкорлар керак бўлади (А. Қ.). Бу чанг бутун маҳалланинг томларини ҳам, деворларини ҳам, сувсизликдан қақраб қолган яккам-дўккам да-рахтларни ҳам бир хилдаги жонсиз оқши рангга бўярди (Ас. М.). Мана энди ўзингиз ўйлаб кўринг, уста ака, шу аҳволда қандай қилиб бошим иккита бўлсин? (М. И.).*

Учинчи шахс бирлик сондаги кишилик олмоши (*у*) билан кўрсатиш олмоши (*у*) форма жиҳатдан бир хилдир. Аммо билдирган маъноси ва қандай сўроққа жавоб бўлишига кўра улар ўзаро фарқ қилади. Кишилик олмоши шахс ва предмет поми ўрнида қўлланиб ким? нима? сўроғига жавоб бўлади: *У тақдирга тан бериб, бадбахтлигини пешонасидан кўрди* (Ас. М.). *У кўрсатиш олмоши эса шахс ва предметларни кўрсатишга хизмат қилади, гапда аниқловчи вазифасида келади: У фалокатдан билиб қочган экансан-да, ўғлим* (А. Қ.).

Кўрсатиш олмошлари маъно жиҳатдан бир-биридан фарқланади.

1) *У, ўша* олмошлари сўзловчига маълум бўлган вақт-масофа жиҳатдан узоқроқ предметни кўрсатади. *Ўша тахмин қилинган кўприкнинг ўнг биқинида тарвақайлаб ўсган қари тут бор* (Ас. М.). *Ўша ерда катта сурат турибди* (Ас. М.).

Бу олмошлар пайт маъносини англатган маҳал, пайт, вақт сўзлари билан бирга қўлланади: *у вақтда, ўша маҳалда, ўша пайтда* каби.

2) *Шу, бу* олмошлари сўзловчига яқин ва маълум бўлган предметни ё шахсни кўрсатади: *Бу ният унинг хотини Собирахонга жуда маъқул бўлди* (Ас. М.). *Кейин Онахон бу фикр-ни кенгайтиргиси келди* (Ас. М.). *Шу кишига учрашинглар, нима керак бўлса беради* (М.И.).

У, бу олмошлари ёнма-ён келиб, ҳар нима, турли нарса деган маънони ифода қилади: *Собир зеркиб, у-бу тўғрида Эгамбердини гапга солди* (О.).

3) *Шу, ўша* олмошлари худди ўзи деган маънони ҳам ифода қилади: *Мен ўйлаган қиз — шу.*

4) *Шу* олмоши чеклаш маъносини ҳам ифодалайди: *Мен шу институтни битирганман.*

Бу, шу, ўша олмошлари мана, ана сўзлари билан бириккан ҳолда ҳам қўлланади. Бундай ҳолларда мана, ана сўзлари бу, шу, ўша олмошларини таъкидлаш, маънони кучайтириш учун хизмат қилади: *Мана шу ишонч Мастурага ўлимни йўлатмайди* (А. Қ.). *Нима дейсиз, инженер, ишни мана шу Арслонтепадан бошласак? — деди Ефим Данилович* (Ас. М.). *Мана бу сафар Жўра шоҳи олиб келибди* (А. Қ.).

Ана, мана сўзлари ҳам кўрсатиш маъносини ифодалайди. Лекин уларнинг қўлланиш доираси анча кенг. Биринчидан, кўрсатиш, ишора маъносиңи англатса, иккинчидан, ундов сўз вазифасида ҳам кела олади: *Мен, ана кетди, мана кетди бўлиб ётган эдим-да* (А. Қ.).

Бу, у, шу, ўша олошлари келишик ва эгалик аффикси билан турланидиган бўлса, ёки *-дай, -ча* аффикси ёрдамида улардан бошқа сўз туркуми ясалса, аффиксдан олдин қадим-

ги ўзак таркибидаги *л* → *н* товуши тикланади: *шу-н-дан, шу-н-га, у-н-га, бу-н-и-си, у-н-и-си, шун-дай, шу-н-ча* каби.

Кўрсатиш олмошлари гапда бош ёки иккинчи даражали бўлак вазифасида келиши мумкин. Бундай ҳолларда олмош от ўрнида келади ва отга хос аффиксларни олади. Мисоллар: *Шулар тақир чўлларда олтиндай буғдойларнинг битмас-туганмас манбаини яратдилар* (Ўз. х.—қ.). *Ашур Мирзо китобни сандал устига ташлади. Бу Ғуломжонга ғалати туюлди* (М. И.). *Ер ости оқимлари билан курашда сизга ҳам менинг тилагим — шу* (Ас.М.). *Баҳор оқшомлари йигитлар мана шу қияликдаги майсазорда, мана шу тошда ўтириб ўйин-кулги қилишар экан* (Ас. М.). *Бу товуш менга жуда чуқур ўйланган қарор жарчисидек эшитилди* (М. И.).

Ўзлик олмоши

Предметни таъкидлаб, унинг маъносини кучайтириб кўрсатиш учун хизмат қилувчи *ўз—ўзим, ўзинг, ўзи, ўлари* каби сўзлар ўзлик олмошлари дейилади. Бу хил олмошлар от билан боғланиб, предметни аниқлаб, шу предметнинг маълум шахсга қарашли эканини билдиради. Ўзлик олмоши, кўпинча, эгалик аффикслари билан бирга қўлланади: *ўзим, ўзинг, ўзи, ўзимиз, ўзингиз, ўлари* каби. Бундай ҳолларда ўзлик олмоши кишилиқ олмошлари ўрнида ҳам ишлатилади: *мен олдим — ўзим олдим* каби.

Ўзлик олмоши синтактик жиҳатдан кишилиқ олмошларидан фарқланади. У ўзак ҳолида аниқловчи бўлиб келади, эгалик аффиксларини олганда, синтактик жиҳатдан отлар билан тенг бўлади, гапда эга, кесим, тўлдирувчи вазифасида қўлланади.

Ўзлик олмоши от олдидан келганда, қарашлилик маъносини билдиради. Бундай ҳолларда ўзлик олмошларидан кейин келган от кўплик, эгалик аффиксларини қабул қилади: *ўз китобим, ўз китобинг, ўз китоби, ўз кишилари, ўз ўртоқларим* каби.

Мисоллар: *Ҳар бир ота ўз боласи учун қўлдан келганча ёрдам қилади, албатта* (О.). *Ҳамма ўз машинаси, ўз трактори, ўз аравасини ўтказишга тиришади* (И. Р.). *Сиз нима қилмоқчисиз, ука, ўз оёғингиз билан* (А. Қод.).

Бу олмош мустақил қўлланганда, кўплик, эгалик аффиксларни қабул қилади: *ўлари, ўларингиз, ўларидан* каби. Гапда эга вазифасини бажаради: *Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи пишса* (А. Қ.). *Рост, қизлар,— деди Бегимхон,— майли, ўзимиз камроқ есак ҳам, ўшаларга юборайлик* (И. Р.).

Ўзлик олмоши -лар қўшимчасини қабул қилганда, у қуйидаги маъноларни англатади:

а) Кўпликни ифодалайди: *Колхозчилар ўзлари беришди* (И. Р.). *Тревога эълон қилиниши билан солдатлар дарахт паниларига, уйдим-чуқур жойларга ўзларини олдилар* (И. Р.).

б) Ҳурмат ёки киноя маъноларини англатади: *Ана, Матқурбон отамнинг ўзлари ҳам келаяптилар,— деди Норжон* («Муштум»). *Мана бугун ҳам ўзлари супанинг тўрига солинган қалин тўшак устида саллалик ўтириб, олдида давра қурган муллаваччаларга ахлоқдан дарс бермоқдалар* (М. И.).

Ўзлик олмоши келишиқлар билан турлана олади, бундай вақтда келишиқ аффикслари олдидан эгалик аффиксининг қўлланиши шарт: *ўзимга, ўзимдан, ўзимда, ўзингда, ўзини* каби. Бундай формада қўлланган ўзлик олмоши бош ва иккинчи даражали бўлак вазифасини бажаради.

Ўзлик олмоши бирикмали эга ёки бирикмали кесим вазифасида келиши мумкин: *Қип-яланғоч қақирда қизларнинг ўзи қолди. Уларнинг ғамхўри ҳам ўшанинг ўзи* (И. Р.).

Ўзлик олмоши аниқловчи вазифасида келади: *«Ҳамма ўз-машинаси, ўз трактори, ўз аравасини ўтказишга тиришди* (И. Р.). *Тепадан қараган кишига бу ариқча илон изидек эгилиб, букилиб, ўзининг ўқидан ўзи айланётганга ўхшаб кўринади* (И. Р.).

Ўзлик олмоши тўлдирувчи вазифасида: *У ўзини шу қизлар кўз-қулоғи, насиҳатгўйи, деб билдиради* (И. Р.). *Бобонинг тол эккани ўзига ном эккани,— деди иккинчи қария, ўрнидан туриб* (И. Р.).

Сўроқ олмоши

От, сифат, сон ва баъзан равиш маъносини сўраш орқали англатувчи олмошлар сўроқ олмошлари деб аталади: *ким, нима, қанча, қачон, қандай, қайси* каби.

Сўроқ олмоши предмет, белги, миқдор ҳақидаги сўроқ маъносини билдиради ва от, сифат, сон ва равишга бериладиган сўроқларга жавоб бўлиб келади. Сўроқ олмошларидан *ким* фақат кишиларга нисбатан қўлланади, *Нима* олмоши эса кишилардан бошқа предметларга нисбатан ишлатилади. Сўроқ олмошларидан *қандай, қанақа, неча, қанча* кабиларнинг қўлланиш доираси анча кенг. Бу олмошлар шахс, предмет, ҳайвон ва шу кабиларга нисбатан қўллана беради.

Ҳар бир сўроқ олмоши ўзига хос хусусиятлари билан бириридан фарқ қилади. Чунончи:

1) *Ким* сўроқ олмоши кишиларга нисбатан қўлланиб, шахс ҳақидаги сўроқ маъносини билдиради. *Ким* сўроқ олмоши

-лар қўшимчасини қабул қилганда, кўплик маъносини ифода-
лайди ва бошқарувчи сўз билан сонда мослашмайди.

Мисоллар: *Ҳаётхонни қишлоқда ким танимайди (М. И.). Сизни бу ерда ким томошабин қилди (А. Қод.). Далаларда иш қайнайди: кимлар пахта теради, кимлар беда ўради, кимлар шудгор қилади (М. И.).*

2) *Нима сўроқ олмоши* умуман сўроқни, баъзан предмет-
ни ҳам англатади. *Нима олмоши -лар* аффиксини қабул қил-
ганда, бир хил нарсанинг кўплигини эмас, ҳар хил нарсанинг
кўп эканлигини билдиради: *У нима дейишини билмай дам
узумга, дам уялибгина қизга қаради (О.). Қиз шошиб қолди;
нима қиларини, нима қилиши кераклигини билмас эди (М.
И.). Ермат ака, мендан нимани яширасиз (О.). Ҳаёт жавоб
қилмади. Аммо нималар ўйлаганини, кўнглида нималар бор-
лигини Фуломжон қаердан билади (М. И.).*

3) *Қанча, қандай олмошлари* белги, миқдор ҳақидаги сў-
роқ маъносини ифодалайди: *Она қанча қистамасин, Уктам
тонг отгандан сўнг, қалин, юмшоқ тўшакда талтайиб ётгиси
келмади. (О.). Сўзга чиққанда, гапни нимадан бошлайди, ни-
ма тўғрида гапиради ва қандай хулоса чиқаради (А. Қ.).*

Предмет ҳақидаги сўроқ маъносини билдирувчи сўроқ ол-
мошлари сон, эгалик, келишик формаларини олиб келиши
мумкин: *кимлар, кимни, кимдан, нималар, нимага, нимадан,
нимада* каби.

Сўроқ гаплар сўроқ олмошлари воситасида тузилади.

Бу хил олмошлар эргаш гапни бош гапга боғлаш учун
хизмат қилиши ҳам мумкин: *Кимки чиндан севса ёрини, умри
бўлар ҳамиша баҳор (Т. М.). Колхозчилар нима деса, шу бў-
лади (А. Қ.). ...Ер қанча муҳлат билан олинган бўлса, қарзи
шу муҳлат ичида тўланади (А. Қ.).* Бундай ўринларда олмош-
лар сўроқ маъносини ифодаламайди ва шунинг учун ҳам ол-
мошнинг махсус турини — нисбий олмошни ташкил этади.

Сўроқ олмоши такрор ҳолда қўлланганда жуда кўп деган
маъно ифодаланади: *Узимизнинг қишлоқда бир мактаб, бир
клуб, қанча-қанча уй-жой солинган (Ас. М.).* Бир неча йил
мобайнида *қанча-қанча таклифлар амалга оширилди (О.).*

Эгалик олмоши

Бу хил олмошларга *меники, сеники, ўники, бизники* каби
эгалик маъносини ифодаловчи олмошлар киради. Бу олмош-
лар семантик ва морфологик жиҳатдан бошқа олмошлардан
фарқланади. Эгалик олмошлари кишилик, ўзлик, кўрсатиш
ва сўроқ олмошларига *-ники* аффиксини қўшиш йўли билан
ясалади. Кишилик олмошларидан I, II шахснинг бирлик

шаклига *-ники* аффикси қўшилганда, олмош таркибидаги *-н* товуши тушиб қолади: *меники, сеники* каби.

Эгалик олмошлари келишик, қўплик қўшимчалари билан турланади: *меникидан, сеникидан, бизникилар, сеникини, уникидан, ўзиникининг, шуникидан* каби.

Эгалик олмошларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар аниқловчи вазифасида қўлланмайди. Масалан, *у китоб сеники* мисолидаги *у* кўрсатиш олмоши китоб сўзини кўрсатиб, таъкидлаб келмоқда, гапда эса аниқловчи вазифасини бажармоқда. Аммо эгалик олмошлари эса бундай хусусиятга эга эмас, гапда аниқловчи вазифасида ишлатилмайди. Эгалик олмоши, асосан, кесим, тўлдирувчи, эга вазифаларини бажаради.

Эга вазифасида қўлланган эгалик олмоши жишилик олмошларидан ясалган бўлиб, *-лар* қўшимчасини олади: *Эсимни таниганимдан бери биламан: Бизникилар қумни ҳам, шағални ҳам фақат Туячўкдидан олишади* (Ас. М.).

Эгалик олмошлари ўрин, чиқиш келишик қўшимчасини олганда, тўлдирувчи ёки ўрин ҳоли вазифасида қўлланади: *У Элчибекнинг кимникидан келаётганини билади, албатта билади* (Ас. М.). *Ҳамқишлоқлар Эргашни саволга кўмиб юборишди:— Бизнинг бола-чақалар омонми? Бизникида бўлдингизми?* (И. Р.).

Белгилаш олмоши

Предмет ёки унинг белгисини умумлаштириб, белгилаб кўрсатувчи олмошлар белгилаш олмошлари дейилади. Белгилаш олмошларига *ҳамма, барча, бари, баъзи, ҳар ким, ҳар нима, ҳар қандай, ҳар қайси, ҳар бир, ҳар нарса* кабилар киради. Булардан *ҳамма, барча, бари* предмет ёки белгини жамлаб, тўдалаб ифода қилади.

Масалан: *Ҳозир ҳамма қизлар звено-звено бўлиб кетган* (О.). *Унг қўлим, сўл қўлим — бари ўз қўлим* (А. Қ.).

От ўрнида келганда, *ҳамма, барча, бари* олмошлари эгалик, келишик аффиксларини олади: *ҳаммамиз, ҳаммаси, барчаси, ҳаммаларида, ҳаммасида* каби. Бу олмошлар гапда эга, тўлдирувчи, аниқловчи вазифасида кела олади. Предмет ёки белгини таъкидлаш учун *ҳамма* олмоши такрорланиши мумкин: *Қишлоқнинг уйлари, катак-катак ҳовлилари, паст-баланд боғлари — ҳаммаси, ҳаммаси Норматга тикилаётганга ўхшайди* (И. Р.).

Белгилаш олмошларидан *баъзи* бутуннинг бўлаги маъносини ифодалайди: *Пушкин ҳам Лермонтовнинг баъзи шеърларини ҳали ҳам ёддан билар эди* (О.). *Силос — баъзи кол-*

хоз чорва молларининг қишда тушига кирадиган озуқа («Муштум»).

Юқоридаги мисолларда баъзи олмоши ҳеч қандай қўшимча олмасдан, сифат сингари, от олдида сифатловчи вазифасини бажарган. Бу олмош от ўрнида келганда, эгалик ва келишиқ қўшимчасини қабул қилиб, гапда бош ва иккинчи даражали бўлак вазифасини бажаради: *Анвар супада ўрда юмушларидан баъзисини таҳрир қилиш билан машғул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келди* (А. Қод.).

Бу олмош бир, биров каби сўзлар билан бирикиб келиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳам бутундан бўлак маъноси ифодаланади; эгалик, келишиқ, кўплик қўшимчалари бир, биров сўзларига қўшилади: *Мен бу ерда баъзи бировларнинг ҳаракатига тушуна олмай қолдим* (П. Т.). *Яна шунисига доғманки, баъзи бир бойларимиз, баъзи бир савдогар болалари уларнинг сўзига ишонади* (О.).

Белгилаш олмошларидан ҳар, ҳар ким, ҳар нима, ҳар қандай кабилар шахс, предмет ва белгини ажратиб кўрсатади: *Раҳмонқулов аввало ҳар кимнинг ҳар қандай гапини чидам билан, ҳатто астойдил эътибор билан тинглар экан-у, охирида бари бир ўзи олдиндан тайёрлаб қўйган хулосани чиқараркан* (Ас. М.). *Ҳар нима бўлмасин, унга сунчиқ керак* (О.). *Сўнг Ермат асабийланиб деди:— Одам деган ҳар нарсага аралашавермайди* (О.).

Сўроқ олмошлари билан ясалган белгилаш олмошлари грамматик жиҳатдан сўроқ олмошларига ўхшаса, нарса сўзи билан ясалган белгилаш олмоши отга ўхшайди; бир сўзи билан ясалган белгилаш олмоши грамматик жиҳатдан баъзи олмошига ўхшайди.

Келишиқ қўшимчалари ҳар ким, ҳар нарса, ҳар нима, ҳар бир каби белгилаш олмошларининг иккинчи элементиға, яъни ким, нарса, нима олмошлари ва бир сўзига қўшилиб келади: *ҳар кимға, ҳар нарсани, ҳар нимаға, ҳар бириға, ҳар бирининг* каби.

Ҳар олмоши, кўпинча, гапда аниқловчи вазифасида келади ва ҳар қандай деган маънони ифода қилади: *Булар ҳар ишининг урдасидан чиқади* (О.). *Ҳар ишға бош бўламан дейди* (О.). *У ҳар балони билади, ҳар ишининг урдасидан чиқади* (А. Қ.).

Ҳар сўзи қандай, қанча олмоши билан бирға белгилаш олмоши ҳосил этганда, у эгалик, келишиқ қўшимчаларини қабул қилмайди, гапда аниқловчи вазифасида қўлланади: *Менинча, ҳар қандай коллектив тарбия мактаби* (Ас. М.).

Белгилаш олмошларидан ҳар ким гапда эға вазифасида қўлланади: *Тўғри, жон ширин ҳар ким ўз жонини аяйди, ле-*

кин одамнинг юрагида меҳр бўлиши керак (О.). Юз номарддан юз қайтар, бир мардни ҳар ким мақтар (Мақол). Бу олмош қаратқич келишиги қўшимчасини олиб, аниқловчи вазифасида келади: *Ҳар кимнинг нияти — ўзининг йўлдоши (Мақол). Китоб ўқимасангиз ҳар кимнинг оғзидан эшитилган гапларни такрорлаш билан умрингиз ўтади-кетади, — деди Элмурод (П. Т.).*

Шунингдек, бу олмош тўлдирувчи вазифасида ҳам келади: *Мирзакаримбой ўйлаб қолди: «Ўз уруғини ишлатиш ҳаммадан роҳат». Овқатдан, кийимдан ҳар кимга шикоят қилмайди (О.). Кечқурун правление аъзоларидан уч-турт кишини чақириб, ҳар кимга тайинлик бир вазифа топширилса (А. Қ.).*

Белгилаш олмошларидан ҳар бир гапда аниқловчи бўлиб келади ёки ўзидан олдин қаратқич келишигида келган сўз билан бирикиб, қаралмиш вазифасида ишлатилади: *Ҳар бир ота ўз боласи учун қўлдан келганча ёрдам қилади, албатта (О.). Уч коммунистнинг ҳар бири ўз ўрни, ўз бурчини ҳар қачонгидан ҳам яхши тушунар эди (И. Р.).*

Гумон олмоши

Сўзловчи учун номаълум, ноаниқ предметлар ё белгиларга ишора қилувчи олмошлар гумон олмоши дейилади. Гумон олмошларига *аллаким, алланима, аллақандай, алланечук, кимдир, нимадир* каби сўзлар киради. Гумон олмоши номаълум предметни ёки унинг белгисини кўрсатади.

Гумон олмошлари қуйидагича ясалади:

1. *Ким, нима, қандай, нечук* каби сўроқ олмошлари олдиндан алла сўзини келтириш билан: *Яна бояги ўйлари билан банд бўлиб, бир неча одим юрган эди, аллаким энгидан секин тортди (М. И.). У токчалардаги чойнак-пиёла, патнис ликобларни тартиб билан терди, яна алланима майда-чуйда ишларга берилди (Ҳ. Ғ.). Ғуломжон қозининг кўз қарашида аллақандай илиқлик ва ҳатто таҳсин сизди (М. И.). Кўнглини алланечук шубҳалар, совуқ ваҳималар қоплаб, ўзини беҳол сезди (Ҳ. Ғ.).*

2. *Ким, нима, қандай* каби сўроқ олмошларига *-дир* элементини қўшиш билан: *Кимдир баланд овоз билан кимгадир бир нима деди (А. Қ.). Қизариб-бўзарса ҳам, тезроқ қочмоқ истаса ҳам, нимадир уни ушлаб қолди (О.). Врач деганда Сауданинг кўз олдига негадир катта-катта киши келади (А. Қ.).*

Гумон олмоши келишик, эгалик, кўплик аффикслари билан турланганда, бу қўшимчалар *-дир* аффиксидан олдин қўшилади: *Нормат кимнингдир: «Мот! мот! деб қичқирган*

товушини эшитиб пастга қаради (И. Р.). Аввал Холмат, кейин Эргаш айвон олдига келиб, ниманидир гаплашиб қолишди (И. Р.). Гуландомхоннинг уйига олиб боринг бойваччани!— деди-да кўзлари ва юз ҳаракати билан яна нималарнидир кампирга ишорат қилди хўжайин (О.).

Сўроқ олмошлари олдига алла қўшиш билан ясалган гумон олмошлари ҳам эгалик, келишик, кўплик қўшимчалари билан турланади: *Ичкаридан аллакимнинг чуқур ух тортгани эшитилди* (М. И.). *Тонг отиши билан яна докторлар кириб, алланималарни ўз тилларида гапиришди* (И. Р.). *Навбатдаги чопиққа одам кетидан уч кун бурун кечки пайт иккита медсестра келиб, алланимага қарши ҳаммага укол қилди* (А. Қ.).

Қандайдир, аллақандай олмошлари эгалик, келишик қўшимчалари олмайди, гапда, кўпинча, аниқловчи бўлиб келади: Бу қандайдир безовта бир жимлик эди (Ас. М.). *Ҳамми нарса ҳорғин, мудрашга бошлаган каби аллақандай поёнсиз ғариб оқшом* (О.).

Бўлишсизлик олмоши

Предмет ё белгини инкор қилиш учун қўлланадиган олмошлар бўлишсизлик олмоши дейилади.

Бўлишсизлик олмоши сўроқ олмошларига ҳеч сўзини қўшиш йўли билан ясалади: *ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қандай, ҳеч қачон, ҳеч нарса* каби. Яна ҳеч сўзига бир сонининг қўшилиши натижасида ҳам бўлишсизлик олмоши ясалади: *Бошқалар ҳам раиснинг бу қилмишига ҳеч бир аҳамият бермагани кўриниб турар эди* (А. Қ.).

Ҳеч ким, ҳеч нима олмошлари гапда эга вазифасида келади. Бундай ҳолларда мазкур олмошлар бош келишикда бўлади: Кўчалар жимжит. Ҳеч ким унинг дардини билгиси келмайди (И. Р.). *Тор кўчада ҳеч ким кўринмайди* (О.).

Бўлишсизлик олмошлари келишик қўшимчалари билан турланиши мумкин. Бундай ҳолда улар асосан иккинчи даражали бўлак вазифасида қўлланади: *Парашют яқинига ҳеч кимни келтирма* (И. Р.). *Рисолат «гапирайми йўқми» дегандай ҳаммага бир-бир назар ташлади, ҳеч кимдан садо чиқмагандан сўнг, давом этди* (А. Қ.). *Ҳеч кимнинг фарқига бормаган бўлиб, эшикда юмушларини қилавердим* (О.).

Ҳеч қандай олмоши эгалик, келишик қўшимчаларини олмайди, гапда аниқловчи вазифасида қўлланади: Бунга энди ҳеч қандай шубҳа қолмади (А. Қ.). *Ҳақиқатан ҳам, бу атрофда ҳеч қандай қурилиш нишонаси кўринмас эди* (Ас. М.). *Аммо*

ракетачиларнинг буғдойноя билан ҳеч қандай иши бўлмади (И. Р.).

Ҳеч қачон олмоши асосан ҳол вазифасида келади.

Феъл

Ҳаракат маъносини англатувчи сўзлар феъл дейилади: *ишламоқ, билмоқ, югурмоқ, кетмоқ, келмоқ* каби сўзлар феъллар туркумига кирувчи сўзлар намунаси. Феъллар ҳаракат маъносидан бошқа яна психик ўзгаришлар, нарсаларнинг ҳолати ва ўзаро муносабатларини ҳам англатади. Масалан: *ухламоқ, ётмоқ, ўтирмоқ* каби феъллар ҳолат маъносини билдирса, *чўчимоқ, шодланмоқ, ҳуркмоқ* каби феъллар психик ўзгаришларни билдиради, *кўкармоқ, ўсмоқ* каби феъллар эса биологик ўзгаришларни ифодалайди.

Феъллар билан ифодаланган ҳаракат тушунчаси, бир томондан, замон ва майл категориялари билан, иккинчи томондан, даража категорияси билан узвий боғлиқдир. Булардан ташқари, феъллар орқали яна ҳаракат маъноси билан боғлиқ бўлган бир қанча грамматик маънолар ҳам ифодаланади. Улардан энг муҳимлари: ҳаракатни бажарувчи предмет — субъект, субъектнинг шахси (қайси ва нечанчи шахс экани), шахснинг миқдори (бирлик, кўплик) сон маъноси ҳам англашилади. Феъллар орқали яна ҳаракатнинг ўтимлилиқ ё ўтимсизлиги, шахслилик ё шахсизлиги, бўлишлилик ё бўлишсизлиги каби маънолар ҳам ифодаланади. Феъллар ўзларининг шу хил семантик ва грамматик категориялари билан бошқа сўз туркумларидан кескин фарқ қилади.

Феъллар, майл хусусиятларига қараб, икки катта турга бўлинади: 1) майлдор феъллар, 2) майлсиз феъллар.

Майл маъносини ифодаловчи феъл шакллари майлдор феъллар дейилади: *ўқи, ўқиди, ўқияпти, ўқиса, ўқир, ўқимоқчи* каби. Майл тушунчасини англата олмайдиган феъл формалари майлсиз феъллар дейилади: *ўқимоқ, ўқиш, ўқув, ўқиб, ўқишчи* каби.

Майлсиз феъллар турига инфинитив, равишдош ва ҳаракат номлари киради, чунки бу хил феъл формаларида майл маъноси ва майлга хос хусусиятлар йўқ. Майлсиз феъллар замон, шахс-сон шаклларида маҳрумдир.

Агар феълларнинг равишдош ва инфинитив формалари гапда маълум шароитда шахс-сон формаларини қабул қилиб тусланса, улар майлдор феъллар қаторига ўтади.

Феъллар гап таркибида, асосан, кесим вазифасида келади.

Гап таркибида феъллар, қандай семантик вазифаларни бажаришидан ва қандай формаларда (майлдор феъл, инфинитив)

нитив, равишдош ёки ҳаракат номлари формаларида) келишидан қатъи назар, ўзи билан грамматик жиҳатдан боғланган сўзларни, одатда, отлар туркумига мансуб сўзларни бошқариб келади, яъни уларнинг муайян келишик шаклида ёки кўмакчи билан грамматик жиҳатдан боғланиб келишини талаб қилади: *китобни ўқиди, уйдан келди, қишлоққа кетди, шаҳарда туради, қалам билан ёзади* каби.

Сўз туркумлари ичида феъллар энг бой ва мураккаб грамматик категорияларга эгадир. Феълларнинг муҳим грамматик (морфологик) хусусиятлари, асосан, майл, замон, шахсон, даража ва тарз категориялардан иборатдир. Булардан ташқари, юқорида айтилганидек, бўлишли-бўлишсизлик, ўтимли-ўтимсизлик, шахсли-шахсизлик категориялари ҳам феъллар морфологиясида жуда муҳим ўрин тутди.

Бу категориялардан баъзилари бевосита ҳаракат билан баъзилари эса ҳаракат субъекти билан боғланади: замон категорияси ҳаракатнинг хусусиятини — замонга муносабатини, сон категорияси эса, аксинча, субъектнинг ўзи билан боғланиб, унинг миқдорини билдиради. Даража категорияси, асосан, ҳаракатнинг субъект ёки объектга хосланганини кўрсатиш учун хизмат қилади. Шу билан бирга субъектнинг турли хусусиятларини ҳам англатади. Феълларнинг бошқа грамматик категориялари ҳам худди шундай хусусиятларга эгадир.

Феъллардаги ўтимли-ўтимсизлик, бўлишли-бўлишсизлик, даража, бошқариш хусусиятлари барча феъл формалари учун — майлдор феъллар учун ҳам ва майлсиз феъллар учун ҳам умумий бўлиб, шахс-сон, замон, майл каби грамматик категориялар фақат майлдор феълларга хосдир.

Феълларнинг асосий ва муҳим грамматик белгиси майл категориясида намоён бўлади: шахс-сон, замон шакллари ёрдамида феълларнинг тусланиш ҳодисаси феълларнинг бирор майл шакли доирасидагина расмий грамматик тусга кирмолади. Майл шакллари доирасидан ташқарида феъллар тусланмайди.

Феълларнинг мураккаб грамматик маънолари аслида ўзак шаклларида — етакчи морфема қисмида мужассамлангандир. Бу ҳодисани хоҳлаган бирор конкрет феъл ўзагида кўриш мумкин, масалан, *кел* ўзагида, биринчидан, асосий маъно — «келиш» ҳаракати тушунчаси бор, иккинчидан, бу ўзагда ҳаракатнинг субъекти тушунчаси, субъектнинг шахси маъноси (қайси ва нечанчи шахс экани, бу мисолда II шахс маъноси), субъектнинг миқдори (бирлик-кўплик), — сон маъноси (бунда бирлик сон маъноси) бор. Булардан ташқари мазкур феълда яна ўтимли-ўтимсизлик (ўтимсиз), бўлишли-бўлишсизлик (бўлишли), даража (бош даража), майл (буй-

руқ майли), замон (келаси замон) ва шулар каби маънолар ҳам ифодаланган. Феъл ўзагида азалдан мавжуд бўлган бу хил маънолар гапда, эҳтиёжга қараб, турли грамматик воситалар ёрдамида ўзгариб боради.

Феъллар, юқорида кўрсатилганидек, майл шакллари ёрдамида гапда кесимлик вазифасида келишга хосланган, кесимлик хусусиятини касб этгандир. Гапнинг шакл турлари, модаллик хусусиятлари ҳам кесим вазифасида қўлланган феълнинг майл хусусиятидан келиб чиқади: буйруқ майли шаклидаги феъл кесим вазифасида келса, гап ҳам буйруқ тусини олади, шарт майли шаклидаги феъл кесим бўлиб келганда, гап ҳам шарт тусига киради, феъл дарак майли шаклида келса, гап дарак гап бўлади ва ҳоказо. Шу тариқа, гап турлари билан феълнинг майл турлари ўртасида логик ва грамматик алоқа ва узвий боғланиш бор.

Ўтимли ва ўтимсиз феъллар

Феъллар ўтимли ёки ўтимсиз бўлади.

Ҳаракат таъсирининг бирор объектга ўтишини кўрсатувчи феъл ўтимли феъл дейилади. Ўтимли феъллар *кимни, кимларни ё нимани, нималарни* сўроқларидан бирига жавоб бўлувчи тўлдирувчи билан (объект ифодаси билан) боғланади. Ўтимли феъллар тушум келишигидаги отларни бошқаради: *ки-тобни ўқиди, болаларни кўрасиз* каби. Ўтимли феълларда субъект, ҳаракат ва тушум келишигида келган от — объект маънолари ўзаро узвий боғланган: *Карим далаларни кўрди. Муаллим болаларни ўқитди. Даврон хатни ёзиб қўйди* каби.

Ҳаракат таъсирининг бирор объектга ўтмаслигини кўрсатувчи феъл ўтимсиз феъл дейилади: *келди, кетди, юрди, хурсанд бўлди* каби.

Ўтимлилик ва ўтимсизлик маънолари аслида феълларнинг ўзаклари орқали ифодаланади, бундай маъноларни кўрсатиш учун махсус грамматик формант талаб қилинмайди.

Ўтимли феъллар ўтимсизга ва ўтимсиз феъллар ўтимлига айланиши мумкин. Бу ҳодиса — ўтимли феълларнинг ўтимсизга ва ўтимсиз феълларнинг ўтимлига айланиши феълларнинг даражаланиши билан, даража ясовчи формантлар ёрдамида вужудга келади.

Қўзғатиш даража ясовчи *-тир, -дир, -т, -ит, -гиз, -газ, -киз, -каз, -ғиз, -ғаз, -қиз, -қаз, -ар, -ир, -ур* каби формантлар ёрдамида ҳар қандай ўтимсиз феъл (туб ё ясама, содда ё қўшма феъл тарзида келишидан қатъи назар) ўтимлилашади: *тушун-тир, кел-тир, чири-т, ири-т, ухла-т, қури-т, кир-ит, юр-гиз, кўр-гиз, кўр-газ, эк-киз, тек-киз, чиқ-ар, уч-ир* каби.

Мажхул ва қайтим даража ясовчи *-н, -ин, -л, -ил* формантлари ёрдамида ҳар қандай ўтимли феъл грамматик жиҳатдан ўтимсизлашади: *юв-ин-ди, кўр-ин-ди, тара-н-ди, бега-н-ди, кўр-ил-ди, ос-ил-ди, тик-ил-ди, кел-тир-ил-ди, кўр-сат-ил-ди, сана-ди, бега-л-ди, бура-л-ди* каби.

Қўшма феълларда ўтимлилик ва ўтимсизлик категорияси қўшма феъл таркибидаги етакчи феълнинг ўтимлилик ё ўтимсизлик хусусиятига боғлиқ; етакчи феъл ўтимли бўлса, қўмакчи феълларнинг ўтимли ё ўтимсиз бўлишига қарамай, қўшма феъл ҳам ўтимли бўлади: *ёзиб кўрдингиз, ёзмоқчи бўлиб юрган экан, олиб бордингиз, кўриб қолишди, сезиб юрган экан, кўрмай қолган эмиш* каби. Етакчи феъл — ўтимсиз бўлса, қўмакчи феълларнинг ўтимли ё ўтимсиз бўлишига қарамай, қўшма феъл ҳам ўтимсиз бўлади: *йиқила ёзди, йиғлай бошлади, келиб кўрди, кела кўрмасин, кетмоқчи бўлиб қолди, ухлаб қолди, дам олмоқчи бўлиб юришган эди* каби.

Қўп маъноли феъллар ўрни билан ўтимли ҳам ва ўтимсиз ҳам бўла олади. Омонимлар тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. Қуйидаги феъллар бу фикрларга мисол бўлади: *ортмоқ, ўйнамоқ, чопмоқ, боқмоқ* ва бошқалар. Булардан *ортмоқ* феъли кўпаймоқ феълига синоним тарзида қўлланса, ўтимсиз бўлади. *юкламоқ* сўзига синоним тарзида ишлатилганда эса ўтимли бўлади.

Синонимик хусусиятга эга бўлган ҳамма феъллар, қанча ва қандай маъноларда қўлланишидан қатъи назар, улар барча маъноларда бирдек фақат ўтимли ёки фақат ўтимсиз бўлса, у ҳолда феълнинг асл ўтимлилик-ўтимсизлик хусусияти ўзгармайди. Агар унинг маъноларидан бири ўтимли бўлиб, қолганлари ўтимсиз тусда бўлса, шундагина феълнинг ўтимлилик-ўтимсизлик хусусиятида ўзгариш содир бўлади.

Феълларда бўлишлилик ва бўлишсизлик

Ҳаракатнинг бажарилиши ёки рўёбга чиқиши мумкинлигини англатувчи феъл шакллари бўлишли феъл дейилади. Феъл ўзаклари орқали турли маънолар қаторида (семантик усул билан) бўлишлилик маъноси ҳам ифодаланади. Демак, бўлишлилик маъносини кўрсатувчи махсус грамматик формант йўқ: *ўқиб, ўқий, ўқиди, ўқияпти, ўқиган, ўқир, ўқимоқчи, ўқиб кўради, ўқиб кўрмоқчи* феъллари бўлишлидир.

Ҳаракатнинг бажарилмаслиги ёки юзага келмаслигини англатувчи феъл шакллари бўлишсиз феъл дейилади. Бўлишсизлик маъносини кўрсатиш учун одатда *-ма* форманти қўлланади: *ўқи-ма-ди, ёз-ма-дик, кўр-ма-дик, ўқиб кўр-ма-дилар* феъллари бўлишсиз феъллардир.

Бўлишсизлик форманти *-ма* туб феълларда феъл ўзаги-га, ясама феълларда эса феъл негизига қўшилади: *ёз-ма-ди, кўр-ма-йди, кел-ма-бди, ёздир-ма-ди, ёзиш-ма-ди, кўрсат-ма-йди, келтир-ма-япти* каби. Қўшма феълларда бўлишсизлик белгиси *-ма*, мазмун талабларига қараб, кўмакчи феълга (айтиб *қўй-ма-нг, бора кўр-ма-нг, гапира кўр-ма-син* каби) ё етакчи феълга (*гапир-ма-й қолди, ишла-ма-й юрибди* каби) ёки етакчи феълга ҳам ва кўмакчига ҳам (*гапир-ма-й қўй-ма-нг, кўр-ма-й қол-ма-син* тарзида) қўшила олади.

Шундай қилиб, қўшма феълларда бўлишсизлик форманти, мазмун талабига кўра, етакчи ё кўмакчи феълга ёки ҳар икковига ҳам қўшила олади.

Қўшма феъл таркибида *-ма* форманти етакчи феълга қўшилганда, қўшма феъл таркибидаги асосий ҳаракат маъноси-гина инкор қилинади, холос. Кўмакчи феъл билан ифодаланган грамматик маънолар бўлишлилик хусусиятини сақлаб қолади, инкор қилинмайди: *қарамай қолди, бормай қўйди, ўқимай юрибди* каби. Бундай бўлишсизлик қисман инкор деб аталади.

Қўшма феъл таркибида *-ма* форманти кўмакчи феълга қўшилиб келганда, қўшма феъл таркибидаги барча элементларнинг ҳаммаси тўлиқ инкор қилинади: *қараб турмади, қараб туrolмади, айтиб юбормади, гапириб бериб қўя қолмади* каби. Бундай бўлишсизлик тўлиқ инкор деб аталади.

Қўшма феъл таркибидаги ҳар иккала компонентга—етакчи феълга ҳам ва кўмакчи феълга ҳам *-ма* форманти қўшилиб келганда, бўлишсизлик маъноси инкор қилинади ва иш-ҳаракат бўлишлига айланади: *гапирмай турмасин* (гапирсин), *ишламай юрмагин* (ишлагин), *айтмай қўймасин* (айтсин), *кўрилмай қолмасин* (кўрилсин) каби. Бундай бўлишсизлик инкорнинг инкори деб аталади.

Равишдош, сифатдош, инфинитив ва ҳаракат номларида бўлишсизлик *эмас, -мас* ёрдамида ясалади: *келган эмас ёки келганмас, ўқиган эмас, олдирган эмас, олган эмас, ўқиш эмас, ёзиш эмас, ўқимоқ эмас* каби.

Ўрни билан бўлишсизлик маъноси *йўқ* сўзи билан ҳам ифодаланadi: *олгани йўқ, келгани йўқ, кўргани йўқ* каби.

Баъзан бўлишсизлик маъноси *на* ёрдамида англатилади: *на ўқиди, на ёзди* (ўқимади ҳам, ёзмади ҳам маъносида).

Феъл даражалари

Феъл орқали ифодаланувчи ҳаракатнинг субъект ё объектга турлича муносабатларини ифодаловчи феъл шакллари феъл даражаси дейилади. Феъллардаги даража маъносини

ифодаловчи грамматик шакллар феълларнинг даража шакллари деб аталади. Тўлиқсиз феълдан ташқари, ҳар қандай феъл шакли муайян даража формасида бўлади, чунки феълларнинг ўзак шаклларида азалдан даража маъноси мавжуддир: *ўқи, ёз, кел, кет* феълларида бош даража маъноси бор. Феълларда бош даража аффикслар ёрдамисиз ифодаланади. Феълларнинг бош даражаси бошқа даража шаклларини ясаш учун асос бўлади.

Феълларнинг даража шакллари орқали ҳаракат таъсирининг бирор ташқи объектга ё субъектнинг ўзига жўналиши ва ўтиши ифодаланади, масалан, *ёзмоқ, ўқимоқ, билмоқ* каби ўтимли феълларнинг бош даража шакли ёрдамида ҳаракат таъсирининг бирор ташқи объектга йўналиши ва ўтиши англатилса, худди шу феълларнинг *ёзилмоқ, ўқилмоқ, билинмоқ* каби мажҳул ва қайтим даража шакллари ёрдамида ҳаракат таъсирининг фақат субъектнинг ўзига йўналгани ва ўтгани ё субъектнинг ўз шахсияти учун хослангани англатилади ёки *келмоқ, кетмоқ, юрмоқ* каби ўтимсиз феълларнинг бош даража шакли ёрдамида ҳаракат таъсирининг субъектнинг ўзига йўналгани ва унинг ўз шахсияти учун хослангани кўрсатилади. Худди шу феълларнинг *келтирмоқ, кеткизмоқ, юргизмоқ* каби қўзғатиш даража шакли орқали ҳаракат таъсирининг бирор ташқи объектга йўналгани ва унга ўтгани англатилади. Булардан ташқари, феълларнинг даража шакллари воситасида *ишлашди, кўришди, ўқишди* каби ҳаракат субъектининг миқдори — кўплик сон, субъектларнинг биргалиги каби маънолар *ўқишди, ишлатди, ёздирди* каби ҳаракатни бажаришда субъектларнинг баробар иштироки ва ўзаро ҳамкорлик, ўртоқлик муносабатлари сингари мураккаб грамматик маънолар ҳам ифодаланади.

Феълларда, асосан, беш хил даража шакли бор: бош даража, қайтим даража, мажҳул даража, қўзғотиш даража ва биргалик даража. Феъл даражаларининг бу шакллари қўшма феълларга ҳам, содда феълларга ҳам тегишлидир.

Содда феълларнинг даражалари

Бош даража. Бу даража маъноси феълларнинг ўзак шакли орқали даража ясовчи формантсиз ифодаланади, *ўқиди, ёзди, келди, кетди* каби. Феълларнинг бош даражаси орқали ҳаракат таъсирининг ўтимли феълларда объектга ўтиши: *китобни ўқийди, хатни ёзади* каби; ўтимсиз феълларда субъектнинг ўзига хосланиши кўрсатилади: *ухлайди, тўхтади* каби.

Қайтим даража. Бу даража воситасида ўтимли феъллар билан ифодаланган ҳаракатнинг субъектга қайтиши, йўналиши кўрсатилади: *ювинди, таранди, безанди* каби. Бунда субъект ҳаракат таъсирини ўзига қабул қилиб, объектлик вазифасини ҳам бажаради. Қайтим даража шакли, асосан, *-(и)н* ва ўрни билан *-(и)л* аффикси ёрдамида ясалади: *ясанди, кўринди, юрак сиқилди, кўнгул очилди, иситмаси босилди* каби.

Ҳозирги замон ўзбек тилида *-(и)н* аффикси асосан ҳақиқий қайтим даража ясовчи формант бўлиб, *-(и)л* эса асосан мажҳул даража ясовчи аффиксдир. Бу грамматик ҳодисани кўрмоқ, ювмоқ, безамоқ, ясамоқ, тарамоқ ва шуларга ўхшаш феълларнинг мажҳул ва қайтим даража шаклларида аниқ кўриш мумкин: *кўринмоқ*, (кўр-ин-моқ) қайтим, аммо *кўрилмоқ* (кўр-ил-моқ) мажҳул даражадир. Худди шу йўсинда *ювинмоқ, ювилмоқ, безанмоқ — безалмоқ, ясанмоқ — ясалмоқ, таранмоқ — таралмоқ* каби. *-(и)н* форманти қайтим, *-(и)л* форманти билан мажҳул даража ясалади.

Бироқ *букланмоқ, отланмоқ, тайёрланмоқ, тусланмоқ, шайланмоқ, турланмоқ, тўпланмоқ, сақланмоқ, таъминламоқ* каби феълларда қайтим ва мажҳул даражалар шаклан бир хилда бўлади: *Халқимиз томонидан яхши урф-одатларимиз сақланган* гапидаги *сақланган* феъли мазмунан мажҳул даражада келган, аммо: *Сиз бу ишга яхши тайёрландингиз* гапидаги *тайёрландингиз* феъли қайтим даражададир. Икки хил феъл даражасининг бундай бир хил формант билан ясалишига сабаб шуки, тилдаги фонетик қонулар таъсири билан бир сўз таркибида бир-бирига ўхшаш икки товуш (хусусан *л* товуши) такрор кела олмайди, диссимиляция ҳодисаси бунга йўл қўймайди. Шунинг учун улардан бири (*л* > *н* тарзида) мажбуран ўзгаради: *сақламоқ, тайёрламоқ, букламоқ, тўпламоқ* феълларидан мажҳул даража ясаш учун уларга *-(и)л* формантини қўриш лозим эди: *сақлалмоқ, тайёрлалмоқ, тўплалмоқ* каби. Бироқ диссимиляция қонунининг талаби билан *л* товуши *н* билан алмашади. Натижада бунда, феълларнинг қайтим ва мажҳул даражалари шаклан бир хил бўлиб қолади.

Мажҳул даража. Бу даража ёрдамида ўтимли феълларда ҳақиқий объект вазифасидаги сўз грамматик жиҳатдан эга вазифасини ўз зиммасига олгани кўрсатилади, бунда субъект маъноси ифодаланмай, яширин ҳолатда бўлади. Масалан: *Хат ёзилди* гапидаги *ёзилди* феълида хатни ёзган ҳақиқий субъект яширинган. Аслида «ёзиш» ҳаракати объектга — хатга йўналтирилган бўлиши керак эди, чунки хат —

объектдир. Бироқ хатни ёзган логик субъект яширингани сабабли логик объект (хат) грамматик жиҳатдан эга вазифасини ҳам бажаришга ўтган.

Ўтимсиз феълларда мажхул даража шакли ёрдамида шахссизлик маъноси ифодаланади: *ўтилди, ўтирилди, ўтирилсин, ётилди, ухланди, ухлансин* каби.

Мажхул даража шакли *-(и)л*, ўрни билан *-(и)н* аффикси ёрдамида ясалади: *сот-ил-ди, тер-ил-ди* ва *ушла-н-ди, бош-ла-н-ди* каби.

Ўқувчилар катта залда тўпланди, Қаримов бу ишга яхши тайёрланди гапларидаги *тўпланди, тайёрланди* феъллари *-н* аффикси билан ясалган қайтим даражададир. Бу хил қайтим даража ўрни билан, вазиятга, гапнинг мазмунига қараб, мажхул даража маъносини ҳам англатади: *Болалар ўзларича тўпланди ёки биров томонидан тўпланди, Қаримов ўзича тайёрланди ёки биров ёрдамида* (бошқа киши томонидан) *тайёрланди* каби.

Қўзғатиш даража. Қўзғатиш даража ёрдамида феъл орқали ифодаланган ҳаракатни бажариш учун субъектни қўзғатиш, мажбур қилиш каби маънолар ифодаланади: *ишлади — ишлатди, ўқиди — ўқитди, ёзди — ёздирди, ухлади — ухлатди, тўхтади — тўхтатди* каби. Бу даража *-ат, -ит, -т, -сат, -гиз, -киз, -газ, -каз, -ғиз, -ғаз, -қиз, -қаз, -тир, -дир, -ир* аффикслари ёрдамида ясалади: *тўла-т-ди, ўқи-т-ди, кўрсат-ди, юр-гиз-ди, е-гиз-ди, кет-гиз-ди, ет-каз-ди, ет-киз-ди, тўл-ғиз-ди, ўт-қаз-ди, тут-қиз-ди, қут-қаз-ди, кел-тир-ди, тўл-дир-ди, ош-ир-ди* каби.

-ит форманти *қўрқ-ит, йиқ-ит* тарзида ундош товушдан сўнг қўшилади. *-т* форманти *чўқи-т, қури-т, тара-т, ишла-т* шаклида унли товушдан сўнг қўшилади.

-ат форманти *тўлди—тўл-ат-ди* (чоғ—*тўл-дир-ди, тўл-ғаз-ди*) тарзида ундошдан сўнг келади.

-сат форманти кўр феълидагина қўлланади: *кўрсатмоқ* каби.

-гиз унлидан ва жарангли ундошлардан сўнг қўшилади: *е-гиз-моқ, кий-гиз-моқ, юр-гиз-моқ, кир-гиз-моқ* каби; *-газ* форманти баъзан *-гиз* ўрнида қўлланади: *киргизмоқ* ва *киргазмоқ, юргизмоқ* ва *юргазмоқ* каби.

-киз ва *-каз* форманти юмшоқ талаффуз қилинадиган сўзларда жарангсиз товушлардан кейин келади: *бит-киз-моқ* ва *бит-каз-моқ, ет-киз-моқ* ва *ет-каз-моқ* каби.

-қиз форманти жарангсиз товушдан кейин қўшилади: *ют-қиз-моқ, тут-қиз-моқ* каби; *-қаз* форманти баъзан *-қиз* форманти ўрнида қўлланади: *ют-қиз-моқ* ва *ют-қаз-моқ* каби.

-ғиз форманти жарангли товушлардан кейин келади: *тур-ғиз-моқ, тұл-ғиз-моқ* каби; -ғаз форманти эса баъзан -ғиз аффикси ўрнида қўлланади: *турғазмоқ, турғизмоқ, тұлғизмоқ* ва *тұлғазмоқ* каби.

-ир форманти *ч, ш* ундошларидан кейин келади: *уч-ир-моқ, қоч-ир-моқ, ош-ир-моқ, туш-ир-моқ* каби.

-дир форманти фақат бир бўғинли сўзларнинг ўзак-негизларида жарангли товушдан кейин қўлланади: *ёз-дир-моқ, қўн-дир-моқ, син-дир-моқ, тин-дир-моқ, сез-дир-моқ, бил-дир-моқ* каби.

-тир форманти бир бўғинли сўзларда жарангсиз ундошдан сўнг келади: *эк-тир-моқ, тик-тир-моқ, ёқ-тир-моқ, тўк-тир-моқ, бос-тир-моқ, қис-тир-моқ, бўрт-тир-моқ* каби. Бу аффикс кўп бўғинли сўзларга ҳам қўшила олади: *тушун-тир-моқ, осил-тир-моқ, тирил-тир-моқ, ёздир-тир-моқ, ясат-тир-моқ, ювин-тир-моқ* каби.

-из (< -ғиз) форманти *эмиз* (< *эмғиз*) *моқ, оқиз* (оққиз) *моқ, томиз* (< *том-ғиз*) *моқ* каби бир неча феъллардагина келади.

Баъзи феълларнинг қўзғатиш даража шакли икки, уч, ҳатто тўрт вариантли ҳам бўлади: *кўрсатмоқ — кўргизмоқ, едир-моқ — еғизмоқ, киритмоқ — кирғизмоқ, юргизмоқ — юритмоқ, турғизмоқ — турғазмоқ, томдирмоқ — томғизмоқ — томизмоқ, тўлдирмоқ — тўлатмоқ — тўлғизмоқ — тўлғазмоқ* каби.

Ҳар қандай ўтимсиз феъл, юқорида айтилганидек, қўзғатиш даражада келганда ўтимлилашади: *ухламоқ* (ўтимсиз) — *ухлатмоқ* (ўтимли), *келмоқ — келтирмоқ, соғинмоқ — соғинтирмоқ, юрмоқ — юргизмоқ, ёнмоқ — ёндирмоқ* каби.

Бош даражадаги феълнинг қўзғатиш даражага ўтиши билан гапда субъект вазифасида келган сўз (эга) объектга айланади: *Аҳмад ўқиди* (феъл — бош даражада, «Аҳмад» — субъект); *Аҳмадни ўқитди* (феъл қўзғатиш даражада, «Аҳмадни» — объект) каби. Бош даражадаги феълнинг қўзғатиш даражада келиши билан гапда субъект вазифасида келган сўз баъзан субъектлик хусусиятини сақлаб қолади, бироқ бундай ҳолатда қўзғатиш даражада келган феъл муайян объект талаб қилади, натижада қўшимча объект тушунчаси пайдо бўлади: *Муаллим китобни болаларга ўқитди. Карим суратни болаларга кўрсатди* каби.

Биргалик даража. Ҳаракатни бир неча субъект ўзаро бирлашиб бажарганини англатувчи даража шакли биргалик даража дейилади. Феълларнинг ўтимли ё ўтимсизлигидан қатъи назар, биргалик даража -(и)ш аффикси ёрдамида ясалади: *ўқи-ш-ди, ёз-иш-ди, кет-иш-ди* каби.

Бу даражадаги феъллар орқали ҳаракатни бажаришда ўртоқлик, биргалик, коллективлик маънолари ифодаланади:

Экин экди (субъект якка) — экишди (субъект кўп) каби. Олий Советга депутатлар сайлашди гапидаги сайлашди феълли биргалик даражада ҳаракатни бажарувчи субъектларнинг коллектив тарзида ўзаро бирлашганлигини, иш-ҳаракатни коллектив бўлиб амалга оширганини англатади.

Биргалик даражадаги феъллар, даражанинг хусусиятига кўра, қуйидагича асосий маъноларни англатади:

1) Биргалик маъносини: *ўқишди, ёзишди, гаплашмоқда* каби.

2) Биргалик-кўплик маъносини: *юлдузларни кўришди (кўрдилар маъносида), болалар пахта теришди, ишчилар ишдан келишди* каби.

3) Биргалик-ўтишиш маъносини: *ўзаро севишди, бири бири билан учрашди, кўришди, ўпишди, тўқнашди* каби.

4) Биргалик-мусобақа маъносини: *стадионда югуришди, бир-биридан ўзишди, чопишди* каби.

* * *

Феълларда даража шакллари баъзан қоришиқ тарзда, бирор даража шаклидаги феълга яна бошқа бирор даража ясовчи аффикс қўшилиб, мураккаб шаклларда кела олади: *келтир-ил-моқ, йиғ-иш-тир-моқ, тани-ш-тир-моқ, кўр-сат-иш-моқ* каби. Баъзан бундай қоришиқ даража шаклларига яна бирор хил даража ясовчи аффикс қўшила олади: *йиғ-иш-тир-ил-моқ, тани-ш-тир-ил-моқ, беа-н-тир-иш-моқ, кел-иш-тир-ил-моқ* каби.

Бирдан ортиқ даража ясовчи аффикслар билан ясалган даража шакллари феълларнинг қоришиқ даражаси деб аталади.

Қоришиқ даража турлари, морфологик белгиларига кўра, асосан қуйидагича:

1) Қайтим-муҳул: *беа-н-ил-ди, юв-ин-ил-ди, қўлла-н-ил-ди* каби. Бу хил қоришиқ даража орқали аслида феълларда шахсизлик маъноси ифодаланadi.

2) Қайтим-қўзғатиш: *юв-ин-тир-ди, ясан-тир-ди, кий-ин-тир-ди, беа-н-тир-ди, тара-н-тир-ди, суя-н-тир-ди* каби.

3) Мажҳул-қўзғатиш: *осил-тир-ди, тир-ил-тир-ди, кер-ил-тир-ди* каби.

4) Қўзғатиш-қўзғатиш: *е-дир-тир-ди, кий-дир-тир-ди, ясат-тир-ди, ўқи-т-тир-ди, кел-тир-тир-ди, тўл-дир-тир-ди, бил-дир-тир-ди* каби.

5) Биргалик-мажҳул: *тани-ш-ил-ди, кўр-иш-ил-ди, кер-*

иш-ил-ди каби. Бу хил даража шакли ёрдамида ҳам феълларда шахссизлик маъноси ифодаланлади.

6) Қўзғатиш-мажҳул: *ўқит-ил-ди, тўхта-т-ил-ди, кўрсат-ил-ди, ёз-дир-ил-ди, бил-дир-ил-ди, кел-тир-ил-ди, юргиз-ил-ди* каби.

7) Биргалик-қўзғатиш: *кўр-иш-тир-ди, ур-иш-тир-ди, сур-иш-тир-ди, кел-иш-тир-ди* каби.

8) Биргалик-қўзғатиш-мажҳул: *тани-ш-тир-ил-ди, йиғ-иш-тир-ил-ди, ур-иш-тир-ил-ди, яра-ш-тир-ил-ди, алиш-тир-ил-ди* каби.

9) Қўзғатиш-қўзғатиш-мажҳул: *кел-тир-гиз-ил-ди, бега-т-тир-ил-ди, ўқи-т-тир-ил-ди, ёз-дир-тир-ил-ди, юв-дир-тир-ил-ди* каби.

10) Қайтим-қўзғатиш-мажҳул: *юв-ин-тир-ил-ди, кий-ин-тир-ил-ди, бега-н-тир-ил-ди, яса-н-тир-ил-ди, ур-ин-тир-ил-ди, қоқ-ин-ти-р-ил-ди, еч-ин-тир-ил-ди* каби.

11) Мажҳул-қўзғатиш-мажҳул: *ос-ил-тир-ил-ди, кер-ил-тир-ил-ди, сую-л-тир-ил-ди, тир-ил-тир-ил-ди, чўз-ил-тир-ил-ди* каби ва ҳоказо.

Қўшма феълларнинг даражалари

Қўшма феълларнинг даражаланиши жуда мураккаб грамматик ҳодисалардандир. Масалан, қўшма феълларда биргалик даража аффикси *-(и)ш* мазмун талаби билан *тан-иш-иб олди* тарзида етакчи феълга, *таниб ол-иш-ди* шаклида кўмакчи феълга ёки *таниш-иб ол-иш-ди* сингари етакчи феълга ҳам, кўмакчи феълга ҳам қўшилиб кела олади. Қўшма феълларда қайтим, мажҳул, қўзғатиш даража шаклларининг ясалиши ҳам худди шундай хусусиятга эгадир.

Агар даража аффикслари қоришиқ ҳолда (*йиғ-иш-тир-иш-иб ол-иш-ди, тани-ш-тир-иб ўт-ил-ди* шаклида) келса, қўшма феълларнинг даражаланиши янада мураккаб тус олади.

Демак, даража аффикслари қўшма феъл таркибидаги компонентлардан қайси бирига ва қандай тартибда қўшилиши грамматикада муҳим ўрин тутади, маъно, услуб ва грамматик талабларга кўра, фикрнинг аниқ ва равон ифодаланишига ёрдам қилади.

Қўшма феъл таркибидаги феълларнинг ўзак-негизлари, содда феъллар сингари, ҳеч қандай даража формантини олмаган шакли бош даража ҳисобланади: *кетиб қолди, ўқиб чиқди, билиб олди, кўриб қолди, ишлай бошлади* каби.

Қайтим даража *-(и)н, -(и)л* ва баъзан *-(и)ш, -(и)к, -(и)қ* аффиксларидан бирининг етакчи феълга қўшилиши билан ясалади: *яса-н-иб олмоқ, ос-ил-иб турмоқ, уз-ил-иб турмоқ, қис-*

ил-иб- турмоқ, жойла-ш-иб олмоқ, тута-ш-иб кетмоқ, бўша-ш-иб кетмоқ, тутақ-иб кетмоқ, кўн-ик-иб кетмоқ каби.

Мисоллар: *Оппоқ сочли кампир президиум томон қўл чўзиб, туртиниб келар эди (Е. Ш.). Унга озор беришдан мулоҳаза қилган Назира ўйланиб қолди (Е. Ш.).*

Икки ўзакли қўшма феълларда қайтим даража шакли қуйидагича кўринишларда қўлланади: 1) *сақланиб қолди, бошланиб кетди, кўриниб қолди, севиниб кетди;* 2) *сотилиб кетди, қисилиб қолди, йиқилиб кетди, отилиб чиқди, йиртилиб ётибди, титилиб кетибди;* 3) *буришиб қолди, уюшиб қолди, қалашиб ётибди, туташиб кетди;* 4) *толиқиб қолди, тутақиб кетди, кўникиб қолди, қизиқиб юрибди;* 5) *қизиқсиниб қолди, ажабсиниб турибди;* 6) *тутақишиб турибди, қизиқишиб кетди* ва бошқалар.

Мажҳул даража шакли қўшма феъл компонентларидан иккинчисининг даражаланиши билан ясалади: *айтиб берилди, сотиб юборилди, узиб ол-инди, гапириб кўрилди, сотиб берилди* каби.

Мисоллар: *Атрофи деворлар билан ўраб олинган ва бунда машина асбоблар ишлатишининг сира имконияти бўлмаган (Р. М.). Булардан икки новда запас бўлиб, ҳосилсиз бўлиб чиқса, хомтоқ вақтида олиб ташланади (Р. М.).*

Қўшма феълнинг кўмакчи феъл қисми бўлмоқ, эмоқ, кетмоқ, келмоқ, бошламоқ феълларидан бўлса, унинг мажҳул даража шакли содда феълларнинг мажҳул даража шаклининг ясалиш қондасига бўйсунди: *ай-ти-л-иб бўлди, кўр-ил-а бошлади, эк-ил-а бошлади, сот-ил-иб кетди, қўл-лан-иб келди, кўр-ил-ган эди* каби.

Қўшма феъл таркибидаги феъл ўзақлари ўз мустақиллигини сақласа, уларнинг ҳар бири мустақил ҳолда даражаланади: *ўйлаб қўйди, йиртиб ташлади* каби феълларнинг мажҳул даража шакли *ўйланиб қўйилди, йиртилиб ташланди* тарзида бўлади. Бироқ бундай ҳолларда ҳам, умумий қондага мувофиқ, *ўйлаб қўйилди йиртиб ташланди* тарзида кўмакчи феълни даражалаш билан мажҳул даража шакли ясаш мақсадга мувофиқдир.

Кўзғатиш даража шакли, одатда, қўшма феъл таркибидаги компонентлардан биринчисининг даражаланиши билан ясалади: *кел-тир-иб қўйди, ёт-қиз-иб олди, кўр-сат-иб қолди, ёз-дир-иб олди, сўз-лат-иб турди* каби.

Биргалик даражада қўшма феъл таркибидаги компонентлардан кўмакчи феъл даражаланса, у ҳолда кўплик маъноси ифодаланади: *келиб қол-иш-ди* (келиб қолдилар маъносида), *билиб ол-иш-ди* (билиб олдилар маъносида) каби.

Мисол: Одамлар катта, кичик гуруҳларга бўлиниб, ҳар ёққа тарқалиб кетишди (О.).

Қўшма феъл таркибидаги ўзаклардан биринчиси — етакчи феъл даражаланса, биргалик даражанинг биргалик-ўтишиш, биргалик-қайтим маънолари ифодаланади: *сўз-ла-ш-иб олди*; *кўр-иш-иб қолди* каби.

Мисоллар: *Собир таваккал билан Шароф мўйлов бир-бирига аста қарашиб олди* (Ё. Ш.). *Башорат ўз ёрдамчиси кочегар билан маслаҳатлашиб олгач, яна бир марта инжекторни кўздан кечириб чиқди* (Р. Ф.).

Қўшма феъл таркибидаги компонентларнинг ҳар иккаласи баробар даражаланиши билан биргалик даражанинг биргалик-ўтишиш, биргалик-қайтим маъноларига бу даражанинг яна кўшлик маъноси ҳам қўшилади: *сўз-ла-ш-иб ол-иш-ди* (сўзлашиб олдилар маъносида); *гап-ла-ш-иб қол-иш-ди* (гаплашиб қолдилар маъносида), *кўр-иш-иб бўл-иш-ди* (кўришиб бўлдилар маъносида) каби. Мисол: *Улар бир пасда талай воқеалар тўғрисида сўзлашиб олишди* (О.).

Феълларнинг тусланиши

Тусланиш ва феъл тусловчилар. Феълларнинг шахс-сон формантлари ёрдамида ўзгариш ҳодисаси феълларнинг тусланиши (ёки тусланиш) дейилади. Феълларнинг тусланиши процессида қўлланувчи қўшимчалар феъл тусловчи формантлар деб аталади. Шахс ва сон қўшимчалари феъл тусловчи формантлар доирасига киради, майл ва замон формантлари тусланишда ҳам, феъл формалари ясалишида ҳам қатнашади.

Феълларда майл, замон, шахс, сон маънолари аслида феълларнинг ўзак шаклларида азалдан мавжуддир. У маънолар ўзакка феъл ясовчи ва тусловчи формантлар қўшилганда (фикр ифодалаш талаблари билан) мақсадга мувофиқ тарзда ўзгаради. Чунончи: ўқи, ёз феъллари (ўзак шаклида) буйруқ майлида бўлиб, келаси замон, II шахс, бирлик сон, бош даража, бўлишлилик, ўтимлилик ва шуларга ўхшаш маъноларни ҳам англатади. Демак, бу феълларда (феълларнинг ўзак шаклида) майл, замон, шахс, сон ва шулар каби грамматик маънолар азалий мавжуддир.

Феъл ўзакларига (мисол учун) *-ди* форманти қўшилса, ўзак шаклидаги буйруқ майли дарак майлига, келаси замон ўтган замонга, II шахс эса III шахсга айланади: *ўқиди, ёзди* каби. Агарда *ўқиди, ёзди* шаклларига *-к* форманти қўшилса, у феъллар *ўқидик, ёздик* тарзида тусланади ва III шахс I шахсга, бирлик сон маъноси эса кўпликка айланади.

Кўринадики, феъл тусловчи формантлар феълларнинг ўзак таркибидаги азалдан мавжуд грамматик маъноларни тусланиш процессида ўзгартиради ва шу билан бирга тусланиш натижасида пайдо бўлган грамматик формаларни ҳам зарурият туғилса, қайта ўзгартира олади, бошқача тусга киритади — туслайди: *ўқи — ўқиди, ўқидик, ўқидингиз, ўқидилар* каби. Тусловчилар феъл таркибига янги маънолар кирита олмайди, фақат бирор муайян грамматик маънони ўзгартиради, холос. Баъзи формантлар феълларга қўшилиб келиб, бир қанча грамматик маъноларнинг бир йўла ўзгаришига ҳам сабаб бўлади. Масалан, *-ди* форманти феълнинг ўзак шакли орқали ифодаланувчи майл, замон, шахс маъноларини бирданига ўзгартиради: *ўқи* (келаси замон, буйруқ майли, II шахс), *ўқиди* (ўтган замон, дарак майл, III шахс). Баъзи формантлар, масалан, *-лар* форманти *ўқидилар* каби фақат биргина маънони ўзгартириш учун (бирлик сон маъносини кўплик маъносига айлантириш учун) хизмат қилади, холос.

Баъзан бир неча формантлар бир феъл таркибида биринкетин ўзаро бир-бирига қўшилиб, уюшиб келиш ҳодисаси ҳам учрайди: *ўқияписиз, ёзмоқдамиз* феълларидаги *-яп-сиз, моқ-дамиз* формантлари бунга мисол бўла олади.

Тусловчи формантлар феъл таркибида феъл ясовчи аффикслардан кейин келади: *ўқияптилар, йиғиштирилаётир* каби. Қўшма феълларда феъл тусловчи формантлар, одатда (охирги) кўмакчи феълга қўшилади: *гапириб қўя қолдилар, кетиб қола қолди* каби.

Шахс формантлари. Феълларда шахс маъносини англатувчи қўшимчалар шахс формантлари дейилади: *ўқийман, ёзаман* феълларидаги *-ман*; *ўқиймиз, ёзамиз* феълларидаги *-миз*; *ўқий, ёзай* феълларидаги *-й, ай*; *ўқийлик, ёзайлик* феълларидаги *-йлик, -айлик*; *ўқисин, ёзсин* феълларидаги *-син*; *ўқийсиз, ёзасиз* феълларидаги *-сиз*; *ўқидинг, ёздинг* феълларидаги *-нг* морфемалари шахс формантларидандир.

Баъзи формантлар ҳам шахс, ҳам сон маъноларини бараварига англата олади: *ўқидик, ёздик* феълларидаги *-к* форманти I шахс ва кўплик сон маъносини билдиради. Ҳозирги замон тили нуқтаи назаридан *ўқиймиз, ёзамиз, ўқийсиз, ёзасиз* феълларидаги *-миз, -сиз* формантлари ҳам I шахс ва кўплик сон маъноларини билдиради.

Шахс формантлари ёрдамида феъллар орқали ифодаланган ҳаракатни бажарувчи субъектнинг шахси — нечанчи ва қайси шахс экани кўрсатилади: *ўқидим, ўқидик, ўқийлик, ўқисак, ўқимоқчи бўлдик, ўқиямиз, ўқиганмиз, ўқирмиз* — I шахс; *ўқидинг, ўқидингиз, ўқиймиз, ўқисангиз, ўқирсиз, ўқи-*

гандингиз, ўқигансизлар — II шахс; ўқиди, ўқиса, ўқиган, ўқир, ўқишар, ўқитар, ўқишган, ўқидилар — III шахс.

Кўплик формантлари. Феълларда кўплик сон маъносини англатиш учун хосланган морфемалар кўплик формантлари дейилади. Кўплик формантлари ёрдамида сўзловчининг тингловчига ва субъектга нисбатан ҳурмат маъноси ҳам ифодаланади. Масалан: *ўқийдилар, ёзадилар* феълларидаги *-лар* қўшимчаси кўплик формантларидан биридир. Шу билан бирга, бу қўшимча, ўрнига қараб, сизлаш, ҳурмат изҳор қилиш маъносини ҳам англатади. Кўплик аффикси ёлғиз шахсга нисбатан ҳурмат маъносида қўлланганда, бунда соф кўплик маъносини йўқотади.

Бирлик сон маъноси феълларнинг ўзак морфемаси орқали (семантик усул билан) ифодаланади, яъни феълларнинг ўзак қисмида бирлик сон маъноси азалдан мавжуддир: *ўқи, ёз, ол, кўр* каби. Бирлик сон маъносини кўпликка айлантириш учун махсус грамматик формантлардан фойдаланилади: *ўқийлик, ёзайлик* феълларидаги *-лик*; *ўқиймиз, ёзамиз* феълларидаги *-миз*; *ўқидингиз, ёздингиз* феълларидаги *-нгиз*; *ўқийсиз, ёзасиз* феълларидаги *-сиз*; *ўқишди, ёзшди* феълларидаги *-ш, -иш*; *ўқидингизлар, ёздингизлар* феълларидаги *-нгизлар* морфемалари шахс-сон жиҳатдан кўплик формантларидир.

Феъллардаги бирлик, кўплик сон маъноси аслида ҳаракатни бажарувчи субъектнинг миқдорини англатади: *ўқиди* феълида ҳаракатни бажарувчи субъект бирликда — миқдоран битта, ёлғиз бўлиб, *ўқидилар* феълида субъект миқдоран кўп экани тушунилади.

Юқорида айтилганидек, *ўқидик, ёздик, ўқигандик, ёзгандик* феълларидаги *-к* форманти; *ўқинг, ёзинг* феълларидаги *-нг* форманти бирданига ҳам шахс, ҳам сон маъноларини ифодалайди. Шунингдек, *ёзамиз, ёзасиз* феълларидаги *-миз, -сиз* морфемалари ҳам ҳозирги замон тилида ажралмас, таркибий қисмларга бўлинмайдиган формантлардан бўлиб, I ва II шахс ҳам кўплик сон маъноларини ифодалайди.

Замон формантлари. Феълларда замон маъносини англатиш учун хосланган морфемалар замон формантлари дейилади. Феълнинг ўзак шакли орқали ифодаланадиган турли маънолар қаторида замон (келаси замон) маъноси ҳам азалдан мавжуддир: *ўқи, ёз, бор, кел* каби. Бу феъл ўзакларида келаси замон маъноси бор. Замон маъносини ифодаловчи формантлар ёрдамида феъл ўзагидаги келаси замон маъноси турлича ўзгаради: *ўқи — ўқиди, ўқияпти, ўқимоқда, ўқийди; ёз — ёзди, ёзаяпти, ёзмоқда, ёзади* каби.

Айрим ҳолларда равишдош, сифатдош, инфинитив формантларидан ҳам майл шакли орқали замон формалари ҳосил

қилинади: *ўқибман, ёзибман, ўқибсиз, ёзибсиз* (равишдошдан ҳосил бўлган ўтган замон); *ўқимоқдамиз, ўқимоқдасиз, ёзмоқдаман* (инфинитивдан ҳосил бўлган ҳозирги замон шакли) каби. *Ёзясиз, ўқимоқдамиз, ишлаётирлар* феълларидаги *-яп, -моқда, -ётир* морфемалари замон маъносини (ҳозирги замонни) ифодалаш учун хосланган замон формантларидир; *ёзди, ўқиди, ёздик, ўқидингиз* феълларидаги *-ди* морфемаси ҳам замон маъносини (ўтган замонни) англатиш учун хослангандир.

Замон формантлари, одатда, шахс, сон, майл формантларидан ажралган ҳолда, «яхлит замон» шаклида кела олмайди: *ўқияпти* феълидаги *-яп* форманти, гарчи ҳозирги замон белгиси ҳисобланса ҳам, лекин у ҳамма вақт шахс-сон ва майл маънолари билан узвий боғланган. Бошқа формантлар ҳам шундайдир.

Майл формантлари. Феълларда майл маъносини англатиш учун хосланган қўшимчалар майл формантлари дейилади: *ўқиса, ўқисак, ёзишсалар, ўқий, ўқисин* феълларидаги *-са, -й, -син* аффикслари феълларда майл маъносини англатиш учун хосланган майл формантларидир.

Майл маъносини англатувчи формантлар, одатда, замон ва шахс-сон маъноларини ҳам ифодалайди: *ёзди, ўқиди* феълларидаги *-ди* форманти дарак майли маъносини, шу билан бирга бирлик сон, ўтган замон, III шахс маъноларини ҳам англатади.

Майл маъносини англатиш учун хосланган формантлар майл маъноси билан бирга, замон ва шахс-сон маъноларини ҳам билдиради.

Хуллас, майл, замон, шахс-сон категориялари бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг бирини иккинчисидан ажратиб бўлмайди.

Сўзловчи тингловчига ҳурмат билан сизлаб ёки ўзаро оддий муносабатда сенсираб гапириши ҳодисаси тилда акс этади. Бу ҳодиса феълларнинг тусланишида баъзи тусловчи формантлар билан ифодаланади.

Феълларнинг II ва III шахс шаклларида сенсираш ва сизлаш тубандагича ифодаланади:

II шахснинг сенсираш формаси (бирликда) *ўқидинг, ўқимадинг*; (кўпликда) *ўқидинглар, ўқимадинглар*.

Сизлаш формаси: (бирликда) *ўқидингиз, ўқимадингиз*; (кўпликда) *ўқидингизлар, ўқимадингизлар*.

III шахснинг сенсираш формаси: (бирликда) *ўқиди, ўқимади*; (кўпликда) *ўқишди, ўқишмади*.

Сизлаш формаси: (бирликда) *ўқидилар, ўқимадилар*; (кўпликда ҳам бирликдагидек) *ўқидилар, ўқимадилар*.

Феъл тусловчи шахс-сон формантлари қуйидагича шаклларда қўлланади

	Формантлар		мисоллари	
	бирлик	кўплик	бирлик	кўплик
I шахс	-м -ман	-к -миз	ўқидим, ёздим, ўқисам, ёзсам, ўқигандим, ёзган- дим ўқийман, ёза- ман, ўқиганман, ёзганман, ўқир- ман, ўқимоқчи- ман, ёзмоқчиман	ўқидик, ёздик, ўқисак, ёзсак, ўқигандик, ёзган- дик " ўқиймиз, ёзамиз, ўқи- ганмиз, ёзганмиз, ўқир- миз, ёзармиз, ўқимоқ- чимиз, ёзмоқчимиз
	-й -йин -ай -айин	-йлик -айлик	ўқий, яшай ўқийин, яшайин ёзай, билай ёзайин, билайин	ўқийлик, яшайлик ёзайлик, билайлик
II шахс	-нг -нгиз	-нглр -нгизлар	ўқидинг, ёздинг ўқидингиз, ёз- дингиз	ўқидинглр, ёздинглр ўқидингизлар, ёздин- гизлар
	-сан -сиз -гин -нг -нгиз	-санлар -сизлар -нглр -нгизлар	ўқийсан, ёзасан ўқийсиз, ёзасиз ўқигин, ёзгин ўқинг, ёзинг ўқингиз, ёзингиз	ўқийсанлар, ёзасанлар ўқийсизлар, ёзасизлар ўқинглр, ёзинглр ўқингизлар, ёзингиз- лар
III шахс	-ди -ди -син -син	-(и)ш ди -дилар -(и)ш син -синлар	ўқиди, ёзди ўқиди, ёзди ўқисин, ёзсин ўқисин, ёзсин	ўқишди, ёзишди ўқидилар, ёздилар ўқишсин, ёзишсин ўқисинлар, ёзсинлар

Тусланиш асослари. Тусловчи формантларни ўзига қабул қилган феъл қисми тусланиш асоси дейилади.

Тусланиш учун бўлишли, бўлишсиз шакллардаги содда феълларнинг ўзак ёки негизи, содда равишдош, сифатдош, қўшма феъл шакллари асос вазифасида қўллана олади.

Тусланиш асослари, морфологик хусусиятларига кўра, бир неча хил бўлади:

1. Шахс-сон асоси. Феъллардан шахс-сон формантлари олиб ташланганидан кейин қолган қисм шахс-сон асоси дейилади. *ўқияп-ман, -сан, -ди, -миз, -сиз, -дилар, ўқимоқда-ман, -сан, -миз, -сиз, ўқиса-м, -нг, -нгиз*. Бу мисоллардаги *ўқияп-, ўқимоқда-* ва *ўқиса* қисмлари тусланишда шахс-сон формаси учун асос бўлиб келган.

2. *Замон асослари.* Феъллардан замон формантлари олиб ташлангандан кейин қоладиган қисм замон асоси дейилади: *ўқияпман, ўқияпсан, ўқияпти, ўқияпмиз, ўқияпсиз* феъллари учун феълнинг ўзак шакли — *ўқи* қисми асос бўлиб хизмат қилган; *келиб қолаётир, келиб қолаяпти* феълларида *келиб қол* қисми ҳозирги замон формаси учун асос вазифасида келган.

3. *Майл асоси.* Феълларда майл формантлари олиб ташлангандан қолган қисм майл асоси дейилади: *ўқиса, ёзса, ўқиб кўрса, ёзиб кўрса* феълларидан шарт майли форманти *-са* олиб ташланса, шарт майли учун асос бўлган қисм (*ўқи, ёз, ўқиб кўр, ёзиб кўр*) қолади.

Феъл майллари

Сўзловчи томонидан тингловчига ҳаракат (ҳолат)нинг ижроси (ё унинг содир бўлиши) ҳақида берилган хабар-дарак маъносини ва модаллик тушунчасини ифодаловчи феъл шакллари феъл майли дейилади. Феълнинг майл шакллари воситасида ҳаракат (ҳолат)нинг рўёбга келиши, пайдо бўлгани ҳақида сўзловчи томонидан тингловчига берилган дарак маъноси, модаллик тушунчаси билан бирга замон, шахс-сон ва шулар каби маънолар ҳам ифодаланади: *келса, келсин, келмоқчи, келарсиз, келди, келаётир, келиб қолди, келиб қолади, келиб қолаётир, келиб қолса, кел, кела бер* каби.

Майл хусусиятига эга бўлмаган феъл шаклларида ҳаракатнинг рўёбга келиши ё келмаслиги ҳақида сўзловчи томонидан тингловчига бериладиган дарак тушунчаси, модаллик, замон, шахс-сон каби грамматик маънолар ҳам, сўзловчи ва тингловчи маънолари ҳам ифодаланмайди. Масалан: *келинг, келди, келади, келаётир, келмоқдалар, келар, келмоқчи, келиб қолади, кел олади* каби майл шаклларида сўзловчи томонидан ҳаракат ижроси ҳақида тингловчига берилган хабар-дарак тушунчаси, модаллик, замон, шахс-сон каби маънолар бор, ammo *келмоқ, келув-кетув, келиш-кетиш, келиб, келиб-келиб, келгач, кела, кела-кела* феъллари майл хусусиятига эга бўлмагани сабабли буларда шахс-сон, дарак, замон ва модаллик каби маънолар йўқ.

Дарак мазмунини ифодаладиган *Аҳмад келди* гапида дарак маъносининг пайдо бўлишига гапнинг кесими *келди* феълнинг турли маънолар қаторида дарак маъносини ҳам билдириши — дарак майлида бўлиши асосий сабабдир. Агар бу гапдаги *келди* феъли шарт майли шаклида қўлланса, у ҳолда бу гап *Аҳмад келса* тарзида шарт (эргаш) гапга

айланади. Демак, майл шаклларининг ўзгариши натижасида феъл кесимнинг вазифаси ҳам ўзгаради ва шунга қараб гапнинг модаллик хусусияти ҳам ўзгаради.

Майл шакллари модаллик, замон, шахс-сон шакллари билан узвий боғлиқдир. Замон, шахс-сон шаклларида ажраган ҳолда соф майл шакли мавжуд бўла олмайди. Майл шакллари ёрдамида ҳаракат ижроси ҳақида сўзловчи томонидан тингловчига берилган хабар ё дарак ҳар хил бўлади. Шунга қараб, майл тушунчаси ҳам буйруқ, дарак, шарт, мақсад, гумон, ҳикоя, орзу-истак, илтизом тарзида ҳар хил шаклларда ифодаланади.

Феълнинг майл шакллари ёрдамида феъл туркумидаги сўзларнинг гапда кесимлик хусусияти рўёбга келади, яъни феъллар узил-кесил кесимликка хосланади. Гап тузумида феъл кесимнинг майл хусусиятига қараб, гапнинг (дарак, шарт, буйруқ гап каби) маъно турлари ва модаллик хусусияти пайдо бўлади.

Майл турлари

Феълнинг асосий ва муҳим майл турлари учта: 1) буйруқ-истак майли; 2) дарак майли ва 3) шарт майли.

Б у й р у қ - и с т а к м а й л и. Ҳаракатнинг бажарилиши ё бажарилмаслиги рўёбга чиқиши ё чиқмаслиги ҳақида буйруқ ва истак маъноларини англатувчи феъл шакллари буйруқ-истак майли дейилади. Бу майл шаклидаги феъллар, маъно ва интонация хусусиятига кўра, икки хил бўлади: 1) буйруқ майли, 2) истак майли.

Б у й р у қ м а й л и ёрдамида ҳаракат ижроси ҳақида сўзловчи томонидан тингловчига берилган маълумот амр-фармон тарзида ифодаланади. Бу майлдаги феъллар буйруқ маъносини англатади: *ўқи, ўқинг, ёз, ёзинг, ёзиб қўй, кутиб тура тур* каби. Буйруқ майлидаги феъллар гапда асосан буйруқ гапларнинг кесими бўлиб келади.

Буйруқ майли шаклидаги феъллар ҳозирги ва келаси замон доирасида иккинчи шахснинг бирлик ва кўнлик сонидан қўллана олади. Бу майлнинг I ва II шахс шакллари истак майли саналади. Буйруқ майли маъноси феълларнинг ўзак-негиз шакллари орқали ифодаланади: *ол, олинг, ишланг, олма, ишланг* каби.

Истак майли ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги истагини англатади. Бу майл орқали ҳаракатнинг бажарилиши ё бажарилмаслиги исталгани ҳақида сўзловчи томонидан тингловчига хабар берилади: *ўқий, ўқийин, ёзай, ёзайин, ўқийлик, ёзайлик, ўқитсин, ўқиб кўрилсин* каби.

Истак майли бирлик шаклдаги феълларнинг ўзак-негизларига *-ай, -й, айин, -йин* (I шахс) ва *-син* (III шахс) аффиксларини қўшиш йўли билан ясалади. Бу майлнинг кўплигида *-ай(л)ик* (I шахс) ва *-синлар, -(и)шсин* (III шахс) аффикслари қўлланади. Бўлишсиз шакли ўзак-негиз шаклларига *-ма* формантини қўшиш билан ясалади.

Истак майлидаги феъллар баъзан тўлиқсиз феъллар билан ҳам бирикиб кела олади: *ўқисин эди, ўқисин эмиш* каби. Бунда *эди* элементи феълнинг замон маъносига таъсир қилади: келаси замонни ўтган замонга айлантиради.

Буйруқ-истак майлидаги феъллар ҳозирги ва келаси замон доирасида қўлланади.

Буйруқ-истак майлининг ҳозирги замон шакли бермоқ кўмакчиси ёрдамида ясалади. Бу замон шакли орқали ҳаракатнинг ҳозирги замонда — нутқ сўзланаётган пайтда давом этаётгани тушунилади: *ўқий берай (ин), ёза берай (ин), ўқиб юра берай (ин); ўқий бер, ёза бер, ўқиб юра бер, ўқий бергин, ёза бергин, ўқиб юра бергин; ўқий беринг, ёза беринг, ўқиб юра беринг, ўқий берсин, ёза берсин, ўқиб юра берсин; ўқий берай (л)ик, ёза берай (л)ик, ўқиб юра берай(л)ик; ўқий беринглар, ёза беринглар, ўқиб юра беринглар; ўқий берингизлар, ёза берингизлар; ўқиб юра берсинлар, ўқий берсинлар, ёза берсинлар, ёзиб юра берсинлар, ўқиб юра берсинлар* каби.

Бўлишсизлик шакли *-ма* формантининг *бер* кўмакчи феъллига қўшилиши билан ясалади: *ўқий бермай (ин), ёза бермай(ин), ўқиб юра бермай (ин), ёза бермай (л)ик, ўқиб юра бермай(л)ик, ўқийвермангиз, ёзавермасин* каби.

Буйруқ-истак майлининг, хусусан буйруқ майлининг келаси замон маъноси феълларнинг ўзак-негиз шаклларида англашилади. Чунончи: *ўқий(ин), ёзай(ин), ўқиб кўрай(ин), ёзиб кўрай(ин), ўқи, ёз, ўқиб кўр, ёзиб кўр, ўқигин, ёзгин, ўқиб кўргин, ёзиб кўргин, ўқинг, ёзинг, ўқиб кўринг, ёзиб кўринг; ўқисин, ёзсин, ўқиб кўрсин, ёзиб кўрсин; ўқий(л)ик, ёзай(л)ик, ўқиб кўрай(л)ик, ёзиб кўрай(л)ик; ўқинглар, ёзинглар, ўқиб кўринглар, ёзиб кўринглар; ўқингизлар, ёзингизлар, ўқиб кўрингизлар, ёзиб кўрингизлар; ўқисинлар, ёзсинлар, ўқиб кўрсинлар, ёзиб кўрсинлар* каби.

Д а р а к м а й л и. Ҳаракатнинг бажарилиши ё бажарилмаслиги ҳақида дарак маъносини англатувчи феъл шакллари дарак майли дейилади.

Дарак майли ёрдамида ҳаракат ижроси ҳақида сўзловчи томонидан тингловчига берилган маълумот — информация маъноси дарак тусида ифодаланади: *олди, олаётир, олади,*

олиб қўйди, олиб кўради, ўқиб кўрган бўлади, олиб кўраётир каби.

Дарак майлидаги феъллар дарак гапларнинг кесими вази-фасида келади.

Дарак майлидаги феъллар баъзан тўлиқсиз феъл шакллари билан қўшилиб кела олади: келмоқда эди, ёзмоқда экан, ёзаётир эмиш, ёзаяптимикин, ўқидимикин, келган экан, келмаган эмиш, келмаган эди каби.

Бу майлдаги феъллар ҳар уч замон доирасида қўлланиб, бирлик ёки кўплик, бўлишли ёки бўлишсиз формаларда, турли даража шаклларида шахс-сон аффикслари билан тусланади.

Чунончи: ўтган замон бўлишли шаклида: ўқидим, ёздим, ўқиганман, ёзганман, ўқиб эдим, ёзиб эдим, ўқиб кўрдим, ёзиб кўрдим; ўқидинг, ёздинг, ўқигансан, ёзгансан, ўқиб эдинг, ёзиб эдинг, ўқиб кўрдинг, ёзиб кўрдинг, ўқидингиз, ёздингиз, ўқигансиз, ёзгансиз, ўқиб эдингиз, ўқиб кўрдингиз; ўқиди, ёзди, ўқиган, ёзган, ўқиб эди, ёзиб эди, ўқиб кўрди, ёзиб кўрди; ўқидик, ёздик, ўқигандик, ёзгандик, ўқиганмиз, ёзганмиз, ўқиб эдик, ёзиб эдик, ўқиб кўрдик, ёзиб кўрдик; ўқидинглар, ёздинглар, ўқигансанлар, ёзгансанлар, ўқиб эдинглар, ёзиб эдинглар, ўқиб кўрдинглар, ёзиб кўрдинглар, ўқидингизлар, ёздингизлар, ўқигансизлар, ёзгансизлар, ўқиб эдингизлар, ёзиб эдингизлар, ўқиб кўрдингизлар, ёзиб кўрдингизлар, ўқидилар, ёздилар, ўқиганлар, ёзганлар, ўқиб эдилар, ёзиб эдилар, ўқиб кўрдилар, ёзиб кўрдилар каби.

Бўлишсизликда: ўқимадим, ёзмадим, ўқимагандим, ёзмагандим, ўқимаганман, ёзмаганман, ўқиган эмасман, ёзган эмасман, ўқиганим йўқ, ёзганим йўқ, ўқимаган эдим, ёзмаган эдим, ўқиб кўрмадим, ёзиб кўрмадим, ўқимай кўрдим, ёзмай кўрдим, ўқимай қўймадим, ўқимадим, ёзмадик, ўқимагандик, ўқимаганмиз, ўқиган эмасмиз, ёзган эмасмиз, ўқиганимиз йўқ, ёзганимиз йўқ, ўқимаган эдик, ёзмаган эдик, ўқиб кўрмадик, ёзиб кўрмадик, ўқимай кўрдик, ёзмай кўрдик каби.

Ҳозирги замон бўлишли шаклда: ўқияпман, ўқимоқдаман, ўқиётирман, ўқиб ётибман, ўқиб турибман, ўқиб юрибман, ўқиб келаётирман, ўқиб бораётирман, ўқиб чиқаётибман, ўқияпсан, ўқимоқдасан, ўқиётирсан, ўқиб ётибсан, ўқияпти, ўқимоқда, ўқиётир, ўқиб ётибди, ўқиб турибди; ўқияпмиз, ўқимоқдамиз, ўқиётирмиз, ўқиб ётибмиз, ўқиб турибмиз, ўқиб юрибмиз, ўқияпмиз, ўқимоқдасиз, ўқиётирсиз, ўқиб ётибсиз; ўқияптилар, ўқимоқдалар, ўқиётирлар, ўқиб ётибдилар каби.

Бўлишсизликда: ўқимаяпман, ўқимай ётибман, ўқимай

юриман, ўқимаяпмиз, ўқимаётимиз, ўқимай ётибмиз, ўқимай турибмиз каби.

Келаси замон бўлишли шаклда: *ёзаман, ўқийман, ёзиб кўраман, ўқиб кўраман, ёзасан, ўқийсан, ёзиб кўрасан, ўқиб кўрасан; ёзади, ўқийди, ёзиб кўради, ўқиб кўради, ёзамиз, ўқиймиз, ёзиб кўрамиз, ўқиб кўрамиз, ёзасиз, ўқийсиз, ёзиб кўрасиз, ўқиб кўрасиз, ёзадилар, ўқийдилар, ёзиб кўрадилар, ўқиб кўрадилар* каби.

Бўлишсизликда: *ёзмайман, ўқимайман, ёзиб кўрмайман, ўқиб кўрмайман, ёзмай кўраман, ўқиб кўраман, ўқимай кўраман, олмай кўраман, ўқимай қўймайман, ёзмай қўймайман, ёзмаймиз, ўқимаймиз, ёзиб кўрмаймиз, ўқиб кўрмаймиз ва ёзмай кўрамиз, ўқимай кўрамиз* каби.

Ш а р т м а й л и. Бирор ҳаракатнинг рўёбга чиқиши учун шарт бўлган бошқа бирор ҳаракат маъносини англлатувчи феълнинг майл шакли шарт майли дейлади: *ўқиса* (билади), *келсангиз* (кўрасиз), *борсак* (оламиз) каби.

Шарт майли -са аффикси ёрдамида ясалади. Бу аффикс феълларнинг ўзак-негизларига қўшилади. Қўшма феъл таркибида -са аффикси билиб қол-са, кўрсатиб қўй-са тарзида кўмакчи феълга қўшилади. Бу аффикс вазифасида баъзан -ганда форманти қўлланади. *Ёмғир ёғмаганда, далага чиқар эдик* каби. Шахс-сон формантлари феъл таркибида -са аффиксидан кейин келади: *ўқиса-к, ўқиса-нгиз, ўқиса-лар* каби. Шарт майлидаги феъллар асосан шарт эргаш гапларнинг кесими вазифасида келади.

Шарт майлидаги феъллар тўлиқсиз феъллар, юкламалар ва бўлмоқ боғламаси билан бирга кела олади: *келса эди, келса экан, келса эмиш, келсамикин, келса-ку, келмаса-чи, келса-да; келаётган бўлса* каби. Шарт майлидаги феъл билан келган *эди* шакли келаси ва ҳозирги замон маъноларини ўзгартиради: *келадиган бўлса эди, келса эди* — ўтган келаси замон; *келаётган бўлса эди* — ҳозирги-ўтган замон. Шарт майлидаги феъллар *эди, экан* ёрдамида ўрни билан истак маъносини англлатиш учун ҳам хизмат қилади: *ўқисам эди, кўрсанг эди, борсангиз экан* каби.

Шарт майлида уч хил логик маъно бор: 1) реал ҳаракатнинг рўёбга келиши маъноси: *ҳаво очик турса, ёмғир ёғмаса* (далага чиқамиз) каби; 2) реал бўлмаган ҳаракат маъноси — ирреал маъно: *кеча ёмғир ёғмаса эди* (кеча ёмғир ёғмаган бўлса эди), *далага чиққан бўлар эдик* каби; 3) ҳаракатнинг пайдо бўлиши ҳақида сўзловчининг истаги маъноси: *эртага ҳаво очик бўлса эди, ёмғир ёғмаса эди* (далага чиқар эдик) каби.

Шарт майлида уч хил замон маъноси бор: 1) келаси за-

мон маъноси: келсалар, келгудек бўлсалар, келиб қолсалар, келиб қолгудек бўлсалар, келмасалар каби; 2) ҳозирги замон маъноси: келаётган бўлсалар, ўқишаётган бўлсалар, ишлаётган бўлмасалар каби; 3) ўтган замон маъноси: келган бўлсалар, кетмаган бўлсалар каби.

Бу майл шаклидаги феъллар ҳар уч замон шаклида, бирлик ёки кўплик сонда, бўлишли ёки бўлишсиз формаларда, барча даража шаклларида шахс-сон формантлари билан туслана олади.

Шарт майлининг ўтган замон шакли бўлмоқ боғламаси ёрдамида ясалади: ўқиган бўлсам, ёзган бўлсам, ўқиб кўрган бўлсам, ёзиб кўрган бўлсам; ўқиган бўлсанг, ёзган бўлсанг, ўқиб кўрган бўлсанг, ёзиб кўрган бўлсанг, ўқиган бўлсангиз, ёзган бўлсангиз, ўқиб кўрган бўлсангиз, ёзиб кўрган бўлсангиз, ўқиган бўлса, ёзган бўлса, ўқиб кўрган бўлса, ёзиб кўрган бўлса; ўқиган бўлсак, ёзган бўлсак, ўқиб кўрган бўлсак, ёзиб кўрган бўлсак, ўқиган бўлсанглар, ёзган бўлсанглар, ўқиб кўрган бўлсанглар, ёзиб кўрган бўлсанглар, ўқиган бўлсангизлар, ёзган бўлсангизлар, ўқиб кўрган бўлсангизлар, ёзиб кўрган бўлсангизлар; ўқиган бўлсалар, ёзган бўлсалар; ўқиб кўрган бўлсалар, ёзиб кўрган бўлсалар каби.

Бўлишсиз формада мазмун талаби билан *-ма* форманти қўшма феълларда, ўрнига кўра, етакчи феълга ёки кўмакчи феълга қўшилади: ўқиган бўлмасам, ўқиб кўрган бўлмасам, ёзиб кўрган бўлмасам, ўқимаган бўлсам, ёзмаган бўлсам каби.

Шарт феъллининг ҳозирги замон шакли ҳам бўлмоқ боғламаси ёрдамида ясалади: ўқиётган бўлсам, ёзаётган бўлсам, ўқиб кўраётган бўлсам, ёзиб кўраётган бўлсам; ўқиётган бўлсанг, ёзаётган бўлсанг, ўқиб кўраётган бўлсанг, ёзиб кўраётган бўлсанг, ўқиётган бўлсангиз, ёзаётган бўлсангиз, ўқиб кўраётган бўлсангиз, ўқиётган бўлса, ёзаётган бўлса, ўқиб кўраётган бўлса, ёзиб кўраётган бўлса; ўқиётган бўлсак, ёзаётган бўлсак, ўқиб кўраётган бўлсак; ўқиётган бўлсанглар, ёзаётган бўлсанглар, ўқиб кўраётган бўлсанглар, ўқиётган бўлсангизлар, ёзаётган бўлсангизлар, ўқиб кўраётган бўлсангизлар, ўқиётган бўлсалар, ёзаётган бўлсалар, ўқиб кўраётган бўлсалар каби.

Бўлишсиз формада услубий талабга қараб *-ма* форманти қўшма феъл таркибидаги етакчи ё кўмакчи феълга қўшилади: ўқиётган бўлмасам, ёзаётган бўлмасам, ўқиб кўраётган бўлмасам, ёзиб кўрмаётган бўлсам, ўқимаётган бўлсам, ёзмаётган бўлсам, ўқиб кўрмаётган бўлсам, ёзиб кўрмаётган бўлсам; ўқиётган бўлмасак, ёзаётган бўлмасак, ўқиб кўра-

ётган бўлмасак, ўқимаётган бўлсак, ёзмаётган бўлсак, ўқиб кўрмаётган бўлсак каби.

Шарт майлининг келаси замон шакли феълнинг ўзак-негизларига ёки қўшма феъл таркибидаги кўмакчи феълларга -са форманти, сўнгра шахс-сон аффикслари қўшилиши билан ясалади: ўқисам, ёзсам, ўқиб кўрсам, ёзиб кўрсам; ўқисанг, ёзсанг, ўқиб кўрсанг, ёзиб кўрсанг; ўқисангиз, ёзсангиз, ўқиб кўрсангиз, ёзиб кўрсангиз; ўқиса, ёзса, ўқиб кўрса, ёзиб кўрса; кўплик: ўқисак, ёзсак ўқиб кўрсак, ўқисанглар, ёзсанглар, ўқиб кўрсанглар, ёзиб кўрсанглар; ўқисангизлар, ёзсангизлар, ўқиб кўрсангизлар, ёзиб кўрсангизлар, ўқисалар, ёзсалар, ўқиб кўрсалар, ёзиб кўрсалар каби.

Бўлишсизликда -ма форманти феълларнинг ўзак-негизларига, қўшма феъл таркибида етакчи ё кўмакчи феълга қўшилади: ўқимасам, ёзмасам, ўқиб кўрмасам, ёзиб кўрмасам, ўқимай қўйсам, ёзмай қўйсам, ўқимасак, ёзмасак, ўқиб кўрмасак, ёзиб кўрмасак, ўқимай қўйсак, ёзмай қўйсак каби.

Феъл замонлари

Феълнинг муҳим грамматик категорияларидан бири замон категориясидир. Ҳар қандай воқеа ёки ҳодиса замон ва маконда юз берганидек, феъл орқали ифодаланган иш-ҳаракат ёки ҳолат ҳам муайян замон ва маконда воқе бўлади.

Феъллардаги грамматик замон категорияси ҳаракатнинг нутқ моментига бўлган муносабатини билдиради. Нутқ моментига турлича муносабатда бўлишига кўра, феъл замонлари учга: ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замонга бўлинади. Аммо ҳар бир замонда ўша замоннинг муҳим деталларига мос равишда феъл замонларининг яна бир неча ички турлари, уларнинг ўзларига хос маъно оттенкалари бўлади.

Феълдан англашилган ҳаракатнинг нутқ моментидан аввал бўлиши — ўтган замон, нутқ momenti билан дуч келиши — ҳозирги замон, нутқ моментидан кейин бўлиши келаси замон саналади.

Ўтган замон

Ўтган замон феъли ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайдан олдин бажарилган-бажарилмаганини ифодалайди. Ҳозирги ҳамда келаси замон феълларига нисбатан ўтган замон феъллари грамматик формаларининг турлилиги билан ажралиб туради. Бунда эмоқ тўлиқсиз феълнинг роли алоҳида аҳамиятга эга, чунончи, -ган аффикси билан ифодалан-

ган феъл формаси (*борган*) тарихий ўтган замон феъли саналса, *-ган эди, -ган эмиш, -ган экан* формантлари билан ясалган феъл формалари (*борган эди, борган эмиш, борган экан*) эса узоқ ўтган замон феъли ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан ўтган замон феъллари қуйидаги турларга ажралди: ўтган замон аниқ феъли, тарихий ўтган замон феъли, узоқ ўтган замон феъли, ўтган замон ҳикоя феъли, ўтган замон эшитилганлик феъли, тугалланмаган ўтган замон феъли ёки ўтган замон давом феъли.

Ўтган замон аниқ феъли. Феъл ўзакларига *-ди* аффиксини қўшиш орқали дастлаб ўтган замон аниқ феълининг учинчи шахс бирлиги ҳосил қилинади. Бу феълнинг қолган шахс ва кўplik формалари махсус шахс-сон кўшимчалари орқали ифодаланади: *бордим, кўрдим, келди, бордик, кўрдик, келди (лар), бормадик, кўрмадингиз* каби.

Ўтган замон аниқ феълининг иккинчи шахс кўплиги бирликнинг ҳурмат маъноси учун ҳам ишлатилади. Бунинг қайси маънода эканлигини контекст аниқлаб беради: *Ҳалима, бу китобни ўқидингизми? Болалар, бу китобни ўқидингизми?*

Шунинг учун кўпликни ифодалашда, кўпинча, *-нгизлар (бордингизлар), -нглар (бординглар)* формаси қўлланади. Бу формалар юқоридаги икки хиллик (бирлик, кўplik маъносини) тамоман чеклайди.

Ўтган замон аниқ феъли формаси ёрдами билан нутқ моментидан олдин узил-кесил бажарилган ёки бажарилмаган ҳаракат ифодаланади. Шу нуқтаи назардан, бу форма орқали ифодаланган ҳаракат субъектив бўлмасдан, тўла объектив характерга эгадир. Бунда бирор ҳодисанинг бўлган ёки бўлмаганлигини бировдан эшитиб эмас, балки сўзловчининг ўзи кўрганлиги ва билганлиги англашилади. Шунга кўра, бу феъл формаси тугалликни кўрсатади: *Отабек Раҳматнинг сўзини ихлос билан эшитди (А. Қод.). Бир оздан кейин даҳлиз эшиги очилди (М. И.). Қаердандир шу тобда қора этик кийиб, оқ яхтаклари устидан кўк қийиқ боғлаб олган йиғитлар келиб қолишди (Ҳ. Ум.).*

Ўтган замон аниқ феъли, асосан, такрорланмаган, давомли бўлмаган, муайян бир вақт ичида бўлиб ўтган ҳаракатни ифодалайди: *Шунда мен унинг учун энг меҳрибон одам эканлигимни тушундим (Ҳ. Ум.) Отабек келувчиларни улуғлаб қаршилади (А. Қод.).*

Шу хусусиятга кўра ўтмишдаги воқеа-ҳодисаларни хронологик равишда баён қилиш имкониятини беради: *Кўп ўтмай, ош келди. Иштаҳа билан едик (Ҳ. Ум.). У улуғ бир нарса кашф этгандек мағрур, мажлисга қараб чиқди, кейин гапира кетди (А. Қод.).*

Баъзан бу форма келаси замон маъносида ҳам ишлатилиши мумкин. Бунда сўзловчи иш-ҳаракатнинг дарҳол бажарилишини, орадаги мuddатнинг жуда тез алмашувини назарда тутлади: *Қани, болалар, ёздик. Қарим борди—келаман.*

Тарихий ўтган замон феъли. Ўтган замон феълининг бу формаси *-ган* аффикси орқали ясалган ўтган замон сифатдошига шахс *-сон* қўшимчаларини қўшиш билан ҳосил қилинади: *ўқиганман, кўргансан, билганмиз, олгансиз, ўқимаганмиз, кўрмагансиз* каби.

Бу форманинг инкори *-ма* аффиксидан ташқари, *эмас, йўқ* сўзлари ёрдами билан ҳам ифодаланади: *борган эмасман, борган эмассан, борган эмас, борган эмасмиз, борган эмассиз, борган эмаслар, борганим йўқ, борганинг йўқ, боргани йўқ* каби.

Бу форма ўтган замон аниқ феълидан асосан шу билан фарқ қиладики, биринчидан, бундаги вақт маъноси ўтган замон аниқ феълидагига нисбатан узоқроқ бўлади, иккинчидан, бу форма кўпинча, тасвирий характерга эга бўлган нутқда қўлланади ва асосий диққат ҳаракатнинг ўзига эмас, балки унинг натижасига қаратилади: *Мени деб дадамлар бир қанча эртақларни ёдлаганлар* (Ҳ. Ум.). *Бунақа дадилликни қаерда кўргансиз* (М. И.).

Бу феъл формаси орқали ифодаланган иш-ҳаракат кўпинча ўтган замон ичидаги маълум бир вақтга тўғри келмасдан ёки у билан чекланмасдан, давомли ҳаракат сифатида баён қилинади:

Қанча куч сарф этилган, қанча кўп овора бўлинган (Ҳ. Ум.).

Тарихий ўтган замон феъли баъзан *-дир* аффикси билан бирга қўлланади. Бундай ҳолларда тарихий ўтган замон феъли икки хил маънони англатади:

1) тарихий ўтган замон феълига *-дир* аффикси қўшилганда, гумон маъноси англашилади: *...Ҳабиб бечора хўпам хуноб бўлгандир* (Х. Ҳ.): — *Совуқ қотгандирсиз?* (Ҳ. Наз.). *Балки бахтингизга завол бўлгандирман...* (Х. Қ.).

2) Қатъийлик, аниқликни таъкидлаш учун ҳам баъзан *-дир* аффикси қўлланади: *Йўқ, бечора тинмай меҳнат қилгандир...* (Э. Ж.).

Узоқ ўтган замон феъли. Ўтган замон феълининг бу формаси *-ган* аффикси орқали ясалган ўтган замон сифатдошига *эмоқ* тўлиқсиз феълни қўшиш билан ҳосил қилинади, *борган эдим, ўқиган эдинг, кўрган эди, олган эдик, бормаган эдингиз, ўқимаган эдилар* каби. Узоқ ўтган замон феълининг инкор формаси *борган эмас эдим* тарзида ҳам ясалади.

Ўтган замон феълининг бу формаси орқали аниқ эслаш, кутилмаганда эслаш, эшитилганлик каби маъно оттенкалари баён қилинади.

1. Бўлиб ўтган ҳаракатни аниқ эслаш ёки эслатиш маъноси ўтган замон сифатдошига *эди* (қисқарган формаси *-ди*) тўлиқсиз феълини қўшиш орқали ҳосил қилинади, бунда ҳаракатнинг аниқ бўлганлиги маъноси келиб чиқади: *У Қудратнинг юзида бир ниманинг ташвиши борлигини кўрган эди.* (М. И.). *Ҳомиднинг ҳалиги сўздан кейин орадаги баҳс кесилган эди* (А. Қод.). *У кунлар ҳаётнинг кўкида, булутлар кенг қанот ёзганди* (Ҳ. О.).

2. Бўлиб ўтган ҳаракатнинг кутилмаган бир вазиятда юз берганини ёки бу ҳақда бошқа шахснинг фикрига қўшилиш маънолари ўтган замон сифатдошига *экан* (қисқа формаси *-кан*) тўлиқсиз феълини қўшиш орқали ҳосил қилинади. Бунда асосий сўз билан ифодаланган белгининг сўзловчига аввалдан маълум бўлмай, кейинчалик билинганлиги англашилади: *Мен бу кинори кўрган эканман. Шариат сўз пилдиروқчиларнинг қўлидаги соққалигини билмаган эканман* (М. И.).

3. Бўлиб ўтган иш-ҳаракатни сўзловчининг бошқа шахсдан эшитганлиги, шунинг учун гумонсираш, ишонмаслик, кесатиш, рад этиш маъноси ўтган замон сифатдошига *эмиш* (қисқа формаси *-миш*) тўлиқсиз феълини қўшиш йўли билан ифодаланади: *Мирза Ёдгор кўп лашкар тўплаган эмиш, Амир Ҳасанбек унга шунча минг навкарни кўмакка юборган эмиш* (О.).

Узоқ ўтган замон формаси ёрдамида бўлиб ўтган ҳаракатни қайд қилиш билан бирга, «шундай эди, лекин ундан кейин нима бўлганлигини билмайман» деган маънони ҳам ифодалаш мумкин.

Ўтган замон ҳикоя феъли. Ўтган замон феълининг бу формаси қўшма феъл шаклида ифодаланади. Бунда равишдош ясовчи *-(и)б* аффиксини олган етакчи феълга тўлиқсиз *-эди* феъли қўшилиши билан ҳосил қилинади: *бориб эдим, бориб эдик, кўриб эдинг, кўриб эдингиз, кўрмаб эдим, кўрмаб эдик* каби.

Ўтган замон ҳикоя феълида тўлиқсиз феълнинг *эмиш*, *экан* формалари қўлланмайди. Тусловчиларнинг қисқа формалари қўлланади.

Бу форма бўлиб ўтган бирор ҳодисани эслатиш, ҳикоя қилиш каби маъноларни ифодалайди: *Болалар «қайна, хумча» деб бақаришиб эди, хумчадан тилла қайнаб чиқди* (Эртакдан). *«Нима бўлиб иноқлашиб қолдилар», шу сирни билай деб келиб эдим* (Ҳикоядан).

Ўтган замон ҳикоя феъли ўрнида узоқ ўтган замон феълини қўллаш ҳам мумкин. Чоғ.: *бориб эдим, борган эдим.*

Ўтган замон эшитилганлик феъли. Бу феъл -(и)б аффикси орқали ясалган равишдошга феъл тусловчи шахс-сон аффикслари қўшиш билан ҳосил қилинади: *борибман, кўрибсан, билмабди, олмабсиз, ўқимабдилар* каби.

Ўтган замон эшитилганлик феъли ёрдамида сўзловчи бўлиб ўтган ҳаракат тўғрисида эшитилган фикрни ифодалайди: *Юрган йўлида ҳам ўзига иш топиб юрадиган хотин ўзига қарайди-ю гапира олмайди. Ҳовлиқиб қолибди* (И. Раҳим). *Қаршилик қилган бойларнинг уй-жойларига ўт қўйиб, баъзи бир хилларини ўлдирибди ҳам* (М. И.).

Бу феълнинг биринчи шахс формаси бўлмаслиги керак эди, лекин «ўзим билмай қолибман», «кутилмаганда шундай бўлиб қолди» каби маъноларни англатиш учун баъзан биринчи шахс формаси ҳам ишлатилади: *Раисниқига қандай қилиб етиб келганимизни билмай қолибман* (У. Ум.). *Нима қиларимни билмай ғўлайиб қолибман* (У. Наз.).

Тугалланмаган ўтган замон феъли. Бу феъл -(а)р аффикси билан ясалган сифатдош ҳамда тўлиқсиз феълнинг эди формаси орқали ифодаланади: *олар эдим, олар эдинг, олар эди, олмас эдинг, олмас эдингиз* каби.

Бу феъл ҳаракатдан англашилган мазмуннинг ўтган замонда такрорланганлигини, давом этганлигини ифодалайди. *Атрофимда яшовчи кишиларнинг ҳаммаси кўчманчилик қилар эди ва мол боқиб тирикчилик ўтказар эди* (Ж.). *Учовлари ҳам бир нарсанинг хаёлини сургандек кўринар эдилар* (А. Қод.).

Феълнинг бу тури ўтмишдаги маълум бир пайт ичида вақт-вақти билан такрорланиб турадиган ҳаракатни билдиради: *Йўлга ҳозирланган оғир ва буюк пароходлар гоҳ товчи берар, гоҳ дам чиқарар, гоҳ чуқур нафас олгандек бўлар эдилар* (Ҳикоядан).

Бундан ташқари, сўзловчининг бирор ҳаракатни бажаришга иштиёқи, орзу ёки истаги тугалланмаган ўтган замон феъл формаси орқали ифодаланади: *Оҳ, қани энди, дўндирма иш бўлар эди* (О.). *Отамни ҳам олиб келмабсан-да, бир бетига ачитиб айтар эди* (Яшин).

Ўтган замон феълларининг тугалланмаганлик маъно отенкалари қуйидаги йўллар билан ҳам ифодаланади:

1. Ўтмишдаги маълум бир пайт ичида юз берган ҳаракат маъносини ифодалаш учун феълнинг -моқда эди формаси қўлланади: *бормоқда эдим, ўқимоқда эдинг, ишламоқда эди, кўрмоқда эдик* каби. Бу форманинг инкори йўқ. Бу феъл формаси орқали сўзловчи ўтмишда маълум бир вақт ичида юз бер-

ган ҳаракатни ўзи кўргандек, воқеанинг жонли гувоҳи сифатида тасвирлайди: *Қишлоқ ёнмоқда, кўчаларда милтиқ, пулемёт ва автомат отишмалари давом этмоқда эди* (А. Қ.).

2. Утмишда юз берган бирор ҳаракатнинг иккинчи бир ҳодиса билан дуч келиб қолишини ифодалаш учун сўзловчи ўз нутқида *-ётган эди* формасини қўллайди: *бораётган эдим, ишлаётган эдинг, кўраётган эди, бормаётган эдим, кўрмаётганди* каби. Бу феъл формасининг бўлишсиз жуда кам қўлланади. Утмишда маълум бир вақт ичида юз берган ҳаракатни англатиш учун феълнинг шу формаси қўлланади: *Бўри қочиб бораётган эди, йўлда бир одам қўш ҳайдаб юрган экан* (Эртакдан). *Афанди бир кунни дала йўлида келаётган эди, бирдан ер қимирлаб қолди* (Латифадан).

3. Юқоридаги маъноларни англатиш учун баъзан *бораётиб эди, бораётир эди* феъл формалари ҳам қўлланади: *Бир кам тўқсон алп кетаётиб эди, олдиларидан Қоражон чиқиб қолди* («Алпомиш» достонидан).

Ҳозирги замон

Ҳозирги замон феъли ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтда содир бўлаётгани ёки бўлмаётганини ифодалайди.

Ҳозирги замон феъллари икки турга бўлинади: 1) аффикслар ёрдами билан ифодаланган ҳозирги замон феъллари ва 2) тасвирий ҳозирги замон феъллари.

Аффикслар ёрдами билан ифодаланган ҳозирги замон феъллари *-ётиб, -ётир, -яп* ҳамда *-моқда* аффикслари ёрдами билан ясалади.

Ҳозирги замон феъл формантлари *-ётиб, -ётир, -яп* бир манбадан *ётмоқ* феълдан келиб чиққан бўлса-да, қўлланишига кўра стилистик жиҳатдан ўзаро фарқланади. Чоғ: *ишлаётибман, ишлаётирман, ишляяпман*.

Ҳозирги замон феълларининг *-ётиб, -ётир, -яп* аффикслари билан ясалган тури тубандагича маъно оттенкаларига эга:

1. Нутқ моментида бўлаётган ҳаракатни англатади: *Ҳозир бақиритиб кўзларига қон тўлиб келишяпти* (М. И.).

2. Узоқ давом этаётган ҳаракатни ифодалайди, бу ҳаракат нутқ моментига ҳам алоқадор бўлади: *Дилшод мандан, мактабдан ўрганганларини Татьяначкага ўргатяпти* (М. И.).

3. Нутқ моментида бажарилмаётган ҳаракатни ҳам ифодалаш мумкин: *Кейинги вақтларда мана шу нарса сезилаётибди, сезилаётибди эмас, очик кўринаётибди* (А. Қ.).

4. Бу аффикс (*-яп*) билан ясалган феъл формаси келасида бўладиган ҳаракатни ифодалаш ҳам мумкин. Бундай ҳол-

ларда сўзловчи келгусида юз берадиган ҳаракатни жуда яқин қилиб кўрсатади: *Биз ҳам Москвага жўнаб кетяпмиз.*

Маъно жиҳатдан *-ётиб* аффикси билан *-яп* аффикси бири-биридан фарқланмайди, уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин. Аммо ҳозирги адабий тилда *-ётиб* аффикси билан ҳосил қилинган феъл формалари *-ётир* аффикси билан ҳосил қилинган феъл формаларига нисбатан кам қўлланади, *-ётир* аффикси орқали ҳосил қилинган феъл формалари газета ва журналларда, бадий ва таржима асарларда кўпроқ учрайди.

Кўмакчи феъл вазифасида келган *ётмоқ*, *турмоқ*, *юрмоқ*, *ўтирмоқ* феъллари ўзига хос маъно оттенкасига эга: *ётмоқ* етакчи феълдан англашилган маънони кучайтиради; *турмоқ* ҳаракатнинг такрорланиши, давомлилиқ ва ёки ҳаракатнинг вақтинча, бир пас давом этиши каби маъноларни ифодалайди; *юрмоқ* ҳаракатнинг узоқ давом этишини кўрсатади; *ўтирмоқ* ўз лексик маъносини сақлангани ҳолда қисман давомлилиқни англатади. Шунинг учун ҳам *ишлаб ётибди*, *ишлаб турибди* каби тасвирий форма ўрнида *-ётиб*, *-ётир*, *-яп* аффикслари орқали ясалган формани қўллаш мумкин эмас.

Аффикслар ёрдами билан ясалган ҳозирги замон феъл формаларининг яна бири *-моқда* аффикси орқали ҳосил қилинади: *бормоқдаман*, *кўрмоқдасан*, *ўқимоқдамиз* каби. Нутқимизда бу феъл формасининг инкори қўлланмайди. Бунинг ўрнида *-ётиб*, *ётир*, *-яп* аффикслари билан ясалган феъл формаларининг инкори ишлатила беради. Чунки *-моқда* аффикси замон маъносини ифодалашда *-ётиб*, *-ётир*, *-яп* аффиксларидан фарқ қилмайди.

Феълнинг *-моқда* аффикси билан ясалган формаси субъектнинг феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат процессида эканлигини билдиради: *Қушлар шохдан-шохга сакрашиб, қувноқ сайрашмоқда* (Ҳ. Н.). *Юк халтасини орқалаб олган йигит ёз кечасининг бу ажойиб манзараларига суқланиб сертупроқ кўча ўртасида келмоқда* (С. Ах.).

Бу аффикс билан ясалган феъл формаси ҳам ҳаракатнинг давомийлигини кўрсатади: *Ўлкамизда яшнамоқда кўклам, гуллаб кетди бу бахтли ҳаёт* (Ҳ. О.). *Қовоқларидан ҳамон қор ёғмоқда* (М. И.).

Ҳаракатнинг давомлилигини кўрсатишига кўра *-моқда* аффикси *-яп*, *-ётиб*, *-ётир* аффиксларидан фарқланмайди. Аммо *-моқда* аффикси давомийликни кўрсатиш билан бирга, бадий тасвирдаги образлилиқни ҳам ифодалайди. Шу хусусиятига кўра *-яп*, *-ётир*, *-ётиб* аффиксларидан фарқланади: *Чилдирма билан рубоб «Тановар»ни чалмоқда* (Ҳ. Ум.).

Бу аффикс билан ҳосил қилинган феъл формалари сўроқ ва эшитилганлик маъноларида қўлланмайди. Бу ҳол унинг образлилик оттенкаси билан изоҳланади.

Тасвирий ҳозирги замон феъллари. Ҳаракатнинг ҳозирги замон маъносини ифодалашда *ётмоқ, турмоқ, юрмоқ, ўтирмоқ* феъллари муҳим роль ўйнайди. Бу феъллар *-(и)б* равишдош қўшимчасини олиб шахс-сон билан тусланганда ҳаракат билдирса, ўтган замон ифодаланади: *Ўқувчи партага ўтирибди* каби; ҳолатни билдирса, кўпинча, ҳозирги замон ифодаланади: *Ўқувчи партада ўтирибди* каби. Демак, бу ўринда ҳолатнинг ҳозирги замонга оидлигини билдиради.

Айрим ҳолларда бу феъллар ҳолат билдирганда ҳам ўтган замонни англатиши мумкин. Бу ҳол контекстда аниқланади: *Хон бир бегуноҳ одамни ғазабига олиб, тошбўрон қилдирибди, тош отмаган одам қолмасин» деб ўзи тепасида турибди* (А. Қ.).

Бу феъллар, қайси замонни ифодалашидан қатъи назар, давомлилик маъносини ҳам англатади. Ана шу давомлилик маъноси ҳозирги замонни ифодалашга имкон беради. Бу феълларнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдош формаси шахс-сон билан тусланиб, ҳозирги замонни ифодалашда, инкор маъносини англатувчи *-ма* аффиксини қабул қила олмайди: *Диванда ётибди* гапидаги *ётибди* феъли, контекстга кўра, ўтган замонни ёки ҳозирги замонни ифодалай олади. Худди шу гапдаги феълнинг инкор формаси *ётмабди* фақат ўтган замон маъносини англатади. Бу ҳолат *ўтирмоқ, турмоқ* ва *юрмоқ* феълларига ҳам алоқадор: *ўтирмабди, турмабди юрмабди* каби.

Бу феъллар ҳолат билдирганда, кўмакчи феъл вазифасида келиши мумкин. Ҳаракат билдирганда эса ҳеч вақт кўмакчи феъл вазифасида келмайди: *Карим дарсни тайёрлаб бўлиб ётди*. Бу ўринда *ётди* феъли мустақил феълдир.

Кўмакчи феъл вазифасида келган *ётмоқ, турмоқ, юрмоқ, ўтирмоқ* феълларининг ҳозирги замон бўлишли формаси: *ишлаб ётибман, ишлаб ётибсан, ишлаб ётибди, ишлаб ётибмиз, ишлаб ётибсиз, ишлаб ётибдилар, ишлаб турибман, ишлаб турибсан, ишлаб турибди, ишлаб турибмиз, ишлаб турибсиз, ишлаб турибдилар; юрмоқ, ўтирмоқ* феъллари ҳам худди шу формада тусланади.

Бу кўмакчи феъллар ҳозирги замонни билдириш билан бир қаторда, қуйидагича ўзига хос маъно хусусиятларига ҳам эгадир:

Ётмоқ етакчи феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг ҳозирги замонга оидлигини билдириш билан бирга, ҳаракат ёки ҳолатни кучайтириб ҳам кўрсатади. Бундай ҳолларда *ёт-*

моқ феълнинг лексик маъноси йўқолади: *Оллоқ яктагининг ёқалари, барлари ҳам чопони сингари қоп-қора қон, оғзининг икки четидан қон томчиб ётибди* (М. Й.).

Турмоқ етакчи феълдаги ҳаракат ёки ҳолатнинг такрорланган ҳолда давом этишини билдиради: *Улар гоҳ қамчин билан, гоҳ тўппонча ва миллиқни аямай ишлатиб, халқни босиб туришибди* (О.).

Бу феъл кўмакчи вазифасида келиб вақтинча, бир пас, ҳозирча каби маъноларни англатади: *Сен бора тур, мен ҳам тезда бораман*.

Юрмоқ асосан жонли предметларга ва баъзан жонсиз предметларга нисбатан қўлланади. Бу феъл узоқ давом этаётган ҳаракатни билдиради: *Аччиқ устида шундоқ бўлиб кетди-ю, ўшандан бери нима қилишимни билмай юрибман* (А. Қ.).

Утирмоқ кўмакчи феъл вазифасида келганда ҳам ўз лексик маъносини йўқотмайди ва давомлиликни англатади: *Икки йигит бош кўтармай ишлаб ўтирибди* (А.М.).

Хуллас, *ётмоқ, турмоқ, юрмоқ, ўтирмоқ* феълларининг ҳаммаси ҳам давомлиликни билдиради. Шунинг учун ҳам бу феъллар ҳозирги замонни кўрсатиш хусусиятига эга. Булардаги давомлилик чегараси бир хил эмас, бу ҳол шу феълларнинг лексик хусусиятидан келиб чиқади.

Келаси замон

Келаси замон феъллари ҳаракатнинг келажакда бўлиш-бўлмаслигини, бажарилиш-бажарилмаслигини билдиради. Келаси замон феълларининг ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги турлари мавжуд: ҳозирги-келаси замон, келаси замон гумон феъли, қатъий келаси замон, тарихий келаси замон, келаси замон давом ва келаси замон мақсад феъллари.

Ҳозирги-келаси замон феъли. Ҳозирги-келаси замон феъли бошқа феъл формаларига нисбатан маъно жиҳатдан турлилиги, замон жиҳатдан умумийлиги билан ажралиб туради. Феълнинг бу формаси контекстга кўра аниқ ҳозирги замон маъносида ҳам қўлланиши мумкин. Бу феъл *-а* ёки *-й* аффикси билан ясалган равишдошга шахс-сон қўшимчалари қўшиш орқали ҳосил қилинади: *келаман, кетасан, ёзди, кетамиз, кўрамиз, ишламаймиз* каби.

Ҳозирги-келаси замон феъллари ҳаракатнинг маълум бир вақт билан чегараланмаганлигини, такрорланган ёки такрорланмаганлигини, доимий процессни кўрсатади. Бу феъл, биринчидан, умум замонни, иккинчидан, келаси замонни англатади. Булар яна ўзига хос хусусиятларга эгадир. Чунончи,

умум замон доимийликни, умумийликни, ҳозирги-келаси замонни билдириши мумкин.

Доимийликни билдирувчи феъллар ҳаракатнинг нутқ сўзланишидан олдин бошланиб, унинг ҳозир ва келасида давом этишини кўрсатади, баъзан ҳаракат субъектга хос хусусиятни ва воқеанинг замон эътибори билан, чегараси йўқлигини англатади. Бундай феълларни шартли равишда доимийлик характеридаги феъллар деса бўлади. Феъл мазмунидаги доимийлик контекстга қараб белгиланади: *Ер қуёш атрофида айланади* каби.

Умумийликни билдирувчи феъллар ҳаракатнинг бирор замон билан боғланиб қолмаганлигини кўрсатади. Ташқи кўринишда бу хил феъллар доимийликни англатувчи феълларга ўхшайди. Аммо ички мазмуни ва хусусияти жиҳатидан ундан фарқ қилади. Чунончи, доимийлик мазмунини ифодаловчи феъллар, контекстга кўра, бир хил ҳолатдан иккинчи ҳолатга кўчмайди, процесс бир хилда узлуксиз давом эта беради. Умумийлик билдирувчи феълларда эса ҳаракат процесси узилади ва бир формадан бошқа формага кўчади. Бунда феъллар предметнинг хусусиятини ифодалаш функциясида қўлланади. Шунинг учун ҳам улар ҳамма замонга оид ҳаракатни ифодалаш хусусиятига эгадир. *Қуш учади*, бошқа ҳолатда: *қуш қўнади*, *қуш юради* каби. Бундай ҳолларда ҳаракат маълум шарт-шароитга кўра, бир шакл ва мазмундан бошқа шакл, мазмунга кўчади, бироқ унинг мазмуни замонга нисбатан умумийликни кўрсатади.

Умумийликни билдирувчи ҳозирги-келаси замон феъллари мақолларда, ҳикматли сўз ва ибораларда, турли типдаги бирикмаларда, фактларни констатация йўли билан ифодалашда учрайди: *Ораларидан қил ўтмайди... Эл оғзига элак тутиб бўлмайди* каби.

Бу феъл формаси ҳозирги-келаси замон маъносини ҳам англатади. *Биз социалистик ватанимизни севамиз, унинг қудратини оширамиз* (Газета).

Булардан ташқари, бу форма келаси замон маъносини англатади: *Асқар полвонлар келишади, тушундингми?* (О.). Демак, ҳозирги-келаси замон феъллари фақат ҳозирги замонга эмас, балки келаси замонга ҳам алоқадордир. Чунки ҳар қандай ҳозирги келаси замон феъли кўпинча келаси замон маъносини ҳам англатади. Контекстда эса кўчма маъноларда қўлланиб, турли замон тушунчасини ифодалашлари мумкин.

Келаси замон гумон феъли. Феълнинг *-(а)р* аффиксли формалари ҳам келаси замон феълнинг бир туридир. Келаси замон феълнинг бу тури ундошдан кейин ўзакка *-ар*, унлидан кейин *-р* аффикслари ва

улардан сўнг предикативлик қўшимчаларини келтириш билан ёки келаси замон сифатдош формасига шахс-сон кўрсаткичларини қўшиш орқали ҳосил қилинади: *борарман, борарсан, борарсиз, борармиз, борарсиз* каби.

Бу феълнинг бўлишсиз шакли феъл ўзак-негизига инкор қўшимчаси *-ма* ва келаси замон сифатдошининг кўрсаткичи *-р>з>с* ва ундан кейин шахс-сон қўшимчалари қўшиш билан ясалади: *бормасман, бормассан, бормасмиз, бормассиз* каби.

Феълнинг бу формаси ҳозирги-келаси замон маъносини билдиради: *Райком секретари ўзининг кекса дўстини бориб кўрса айб бўлмас* (Ш. Р.). *Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз* (А. Қод.).

Келаси замон маъносини ифодалайди: *Ёлғон айтиб фойда кўрсанг, тезда зарар топарсан* (Мақол).

Контекстда *балки, эҳтимол* каби сўзлар билан қўлланиб, ноаниқлик, гумонлик оттенкасини билдиради: *Эҳтимол, Арслонбек акамнинг ўзларини сайлармиз, эҳтимол бошқа одамни сайлармиз* (А. Қ.). *Балки унга ёрдам бериш керак бўлар* (П. Қод.).

Гап таркибида *албатта, мутлақо, асло* каби сўзлар билан бирга келиб, аниқлик, конкретлик, шубҳасизлик маъноларини англатади: *Мен аминманки, Навоий жаноблари ёққан илм машъалини жаҳолат ва зулмат.. мутлақо сўндира олмас* (О.). *Лекин сенинг гўзал, ажойиб санъатинг асло ўлмас, тобора юксалар* (Яшин).

Қатъий келаси замон феъли. Қатъий келаси замон феъли *-(а) жак* аффикси ёрдами билан ясалади: *боражакман, боражаксан, боражакмиз, боражаксиз, бормаяжаксиз* каби.

Келаси замон феълнинг *-(а)жак* аффикси орқали ҳосил қилинган формаси Жанубий Хоразм шеvasида, озарбайжон, туркман ва турк тилларида кўпроқ учрайди. Шунинг учун Огаҳий ва Хоразмий асарларида бу формани кўп учратамиз:

*Бод тийнат улус бум каби шумдурур,
Тарбият ангаким етса мазмундурур,
Заҳқум ниҳоли ичса оби ҳаёт
Охир беражак меваси заққумдурур (Огаҳий).*

*Гулшани базми аро зулфи самоно келажак
Оғзи гунча, юзи гул, қомати зебо келажак,
Чош этиб зулфики оламни қилиб амбари фош
Хуш димоғ этгали ишқ аҳлини барно келажак.*

(Комил Хоразмий)

Қатъий келаси замон феъли давомлилик ва келаси замон маъноларини англатади. Бу формадаги феъллар кўпроқ ҳозир-

ти-келаси замон феълига яқин туради: *Йўқ, бу ўлим эмас. Бизнинг юрагимиз халқимизнинг юрагида абадий уражак* (О.). *Ботирлар халқнинг хотирасида ҳамиша яшаяжак* (О.). Давомлилик ҳозирги-келаси замонга нисбатан бу феълда қисқароқ бўлади. Чунки ҳозирги-келаси замон феълида ҳаракат ўтган замонда бошланиб, ҳозир ва келасида ҳам давом этади. Қатъий келаси замон феълида эса ҳаракат ўтган замонда бўлмай, ҳозир ва келаси замонда давом этади.

Қатъий келаси замон феълида ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги бевосита келаси замонга алоқадор ва бошқа замон феълларига нисбатан аниқлик, қатъийлик маъноси кучлироқдир: *Мана шундай қилиб, биз бутун рус ва Европа Архимедларини бирин-кетин ўз томонимизга тортиб оламиз. Сўнгра дунё истаса-истамаса ҳам ости-устига айланажак* (В. И. Ленин).

Узоқ ўтган замон, келаси замон мақсад феъл формаларига *-дир* аффикси қўшилса, феълдан кўпинча тахмин, гумон, ноаниқлик маънолари англашилади: *боргандир, билгандирсан, кўргандир, бормоқчидир, бормоқчидирсан, кўрмоқчидир* каби. Аммо қатъий келаси замон феълига *-дир* аффикси қўшилганда, аксинча, феълдаги қатъийлик, аниқлик маъноси янада кучаяди: *Озод қорақалпоқ, Хоразм устига қуёш саховат-ла тўкажакдир зар* (Ғ. Ғ.).

Бу ҳол *-жак* аффикси билан ясалган феъл формаларининг қатъийлик билдириши билан изоҳланади, яъни қатъийликнинг ўзи гумонликка қарама-қарши ҳодисадир.

Ҳозир бу замон формаси адабий тилда кам қўлланади.

Тарихий қатъий келаси замон феъли. Тарихий келаси замон феъли *-гу, -ғу, -ку, -қу* аффикслари, шахсон кўрсаткичлари ва *-дир* аффикси ёрдамида ясалади: *борғумдир, бормағумдир, борғунгдир, бормағунгдир* каби.

Тарихий қатъий келаси замон феъли ҳаракатнинг келажакда аниқ бажарилиши ёки бажарилмаслигини англатади. Бу форма, хусусан, ўзбек классик адабиётида кўп учрайди. Ҳозирги адабий тилда поэзия ва фольклорда қўлланади:

*Қилмоқ керак ваъдага вафо,
Вафосизлар тортгуси жафо* (Ҳ. Олимжон).

*Қолган чўллар гул бўлгуси,
Ҳосилимиз мўл бўлгуси,
Душман куйиб кул бўлгуси,
Хуш келибсиз, колхозчилар* (С. Абдулла).

*Мард йигит майдонга кирса елгуси,
Тўқайда йўлбарснинг изин топқуси,*

*Бу сўзимга ишонмасанг, пошшойим,
Мана кўргин, Ширин, Шакар ўлгуси (Фольклор).*

Бу феъл кўпинча III шахс формасида қўлланади:

Тарихий қатъий келаси замон феълининг яна бир тури -гай, -гай, -кай, -қай аффикслари ёрдами билан ясалади: бу форма асосан бўлишли шаклда қўлланади, бўлишсиз формаси кам учрайди: *боргайман, боргайсан, боргаймиз, боргайсиз, бормагайман, бормагаймиз* каби.

Бу замон формалари эски ўзбек тилига хос бўлиб, ҳозир бадний асарларда архаизм сифатида ишлатилади;

*Қандай бўл ўтказди сени аждаҳо?
Аҳволингдан менга бергайсан хабар (Фольклор).*

Келаси замон давом феъли. Бу феъл тури *-диган* аффикси билан ясалади: *борадиганман, келадигансиз* каби. Келаси замон феълининг бу формаси тарихий жиҳатдан кўшма феълдир. У аслида *тур* феълига *-ган* аффикси қўшилиши билан ясалган сифатдош формасидир: равишдош ясовчи *-а* ёки *-й* аффиксидан кейин *-диган* элементи қўшилиб, шу феълнинг III шахс бирлик формаси ҳосил қилинади, бошқа шахс-сонлар учун яна кесимлик қўшимчалари орттирилади: *борадиганман, борадигансан, борадиганмиз, борадигансиз* каби. Бу феъл формасининг бўлишсиз шакли *-ма* аффикси орқали ясалади: *бормайдиганман, бормайдигансиз* каби.

Келаси замон феълининг бу формаси ишнинг узоқ давом этишини, такрорини, одатда субъектнинг турғун белгисини кўрсатади. Бу замон формаси умумзамон хусусиятига эгадир: *биладиган, чопадиган, қопадиган* каби. Бу жиҳатдан у ҳозирги-келаси замон феълига яқин туради.

Келаси замон давом феъли келаси замон маъносини англатади. *Қараса, халқ жонини жабборга бериб ишга чанг сол япти, унинг ёрдамисиз ҳам сув чиқариб бўладиган (М. И.).*

Ишловчининг мақсадини ифодалайди: *Эртага Ботиралининг онасига жамодан егулик олиб борадиганман (Х. Ғ.).*

Келаси замон давом феъли формаси *бўлмоқ* феъли билан бирга қўлланганда, қўшимча модаллик маъносини ҳам англатади: *Оладиган бўлсангиз, тезроқ олинг ака, кетаман, деди гул сотувчи бола (О.). Хўжайинлар ҳақимизни кўпайтирадиган бўлдилар, лекин алдадилар (П. Т.).*

Келаси замон мақсад феъли. Келаси замон мақсад феъли *-моқчи* аффикси ёрдами билан ҳосил қилинади: *бормоқчиман, бормоқчисан, бормоқчимиз, бормоқчисиз* каби.

Келаси замон мақсад феълининг бўлишсиз формаси тўлиқ-

сиз феъл эмас иштироки билан ясалади ва тусланиш тўлиқ-сиз феъл зиммасига тушади: *бормоқчи эмасман, бормоқчи замсан, бормоқчи эмасмиз, бормоқчи эмассиз, бормоқчи эмаслар* каби.

Бу феъл формаси бошқа хил келаси замон феъл формаларидан шу билан фарқланадики, бунда ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслик мақсади ифодаланади. Шунга кўра келаси замон мақсад феъли деб юритилади: *Гап шундаки, ул келган чоқда эгачи-сингилдек бўлиб кета оласанми деб сўрамоқчиман* (А. Қод.). *Мана энди десанг, шу бочкани қатрон қилиб олиб, карам тузламоқчиман* (С. А.). *Тузук,— деди Қутидор,— унинг розилигини ўзингиз олмоқчимисиз* (А. Қод.).

Бу феъл формаси бўлмоқ ёрдамчи феъли билан қўлланганда, асосий феъл келаси замон мақсад феълининг учинчи шахс бирлик формасида (бормоқчи) келади, ёрдамчи феъл эса шахс-сон қўшимчалари билан тусланади: *Ахир кўзимни чирт юмиб, бу ердан кетмоқчи, узоқ ерларда йўқолиб юрмоқчи бўламан* (О.).

Бу феъл формаси *бормоқчи* эди тарзида ҳам қўлланади ва қуйидаги маъноларни англатади:

1. Ҳаракатнинг бажарилишига киришганлик, аммо кутилмаганда бирор тўсиққа учраш натижасида иш охирига етмаганлиги маъноси ифодаланади: *Хушмўйлов йигит қулочкаш қилиб, офицернинг калласига солмоқчи эди, Аҳмаджон қўлини тутди* (А.Қ.).

2. Ҳаракатнинг бажарилишига бўлган ният ифодаланади: *Тўғри Ҳоким олдига боришдан аввал сиз билан маслаҳатлашиб олмоқчи эдик* (М. И.).

Бу феъл формаси *эмиш* ва *экан* тўлиқсиз феъллари билан бирга келиб, турли маъно оттенкаларини англатади: *Қарим ҳам бормоқчи экан* (эслатиш); *Қарим ҳам бормоқчи эмиш* (эшитилганлик).

Келаси замон мақсад феълида ҳаракатнинг бажарилишидаги мақсад, умид, ният ва орзу кабилар асосга олинади. Шу туфайли бу феъл формасида замон оттенкалари кўринмайди. Мана шундай хусусиятлари билан у келаси замон феълларининг бошқа турларидан фарқ қилади.

Феълларда тарз (тус-вид)

Феълларнинг асосий ва муҳим грамматик белгиларидан бири улардаги тарз категориясидир. Ҳаракатнинг характери ни англатишга хосланган категория феълларнинг тарзи — тарз категорияси дейилади. Тарз маъносини англатувчи феъл шакллари феълларнинг тарз шакллари ҳисобланади. Феълнинг тарз категорияси ҳам даража, майл, замон каби муҳим

ва умумий грамматик омиллардан бири бўлиб, шаклан мураккаб, хилма-хил ва мазмунан бой, ранг-барангдир. Масалан: *суртмоқ, сурткиламоқ; томмоқ, томчимоқ ва томчиламоқ; сурмоқ, суркамоқ ва суркалмоқ; туртмоқ, турткиламоқ, турта бошламоқ, туртиб қўймоқ, туртиб юбормоқ, туртиб кўрмоқ, туртиб ташламоқ* каби шакллар феълларнинг тарз шакллари-дандир.

Нутқ жараёнида феълларнинг тарз шакллари даража, майл, замон ва шулар каби ҳар хил грамматик формалар билан, одатда, аралаш ҳолда узвий боғланиб келади. Масалан, *тепди — тепкилашди (теп-кила-ш-ди), тепкиланди (теп-кила-н-ди), тепкилатди (теп-кила-т-ди), тепкилата бошлади (теп-кила-т-а бошлади), тепкилатмоқда (теп-кила-т-моқда)* каби.

Мисол тарзида келтирилган бу феълларда замон, даража, майл ва тарз маъноларини ифодалаш учун хосланган грамматик формалар таркибан ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ равишда, ягона синтез ҳолида келган. Булардан *тепкилашди* феъли ўтган замон, биргалик даража, давомли тарз, дарак майли, III шахс, бирлик сон маъноларини англатади. Шу тариқа, бошқа мисолларда ҳам замон, даража, тарз ва майл каби грамматик формалар аралаш келгани кўринади.

Т а р з т у ш у н ч а с и ҳ а қ и д а. Ҳаракатнинг характери-ни ифодалашга хосланган категория тарз категорияси дейилиши юқорида айтиб ўтилди. Ҳаракатнинг характери турлича бўлиб, замон маъноси билан узвий боғлиқ ҳолда субъект фаолиятининг — ҳаракатнинг давомлилигини (*ўқиб турибман, ёзиб ётибмиз, гапириб юрибди* каби), давомсизлигини (*ёзиб ташлади, гапириб қўйдингиз, айтиб бўлдик* каби) ё ҳаракатнинг такрорланишини (*чўқилади, савалади, чопқилади, чўзғилади, турткилади* каби), ё такрорланмаслигини (*гапирди, ёзди, ёзади* каби) англатади.

Булардан ташқари, тарз шакллари ҳаракат субъектнинг ўзига аталганини, хосланганини, ҳаракат субъектнинг ўз шахсияти, манфаати учун бажарилганини (*ўқиб олди, ёзиб олди* каби) ёки ҳаракат бошқаларга қаратилганини, бировлар учун аталганини (*ёзиб беради, ўқиб берди* каби) англатади. Тарз шакллари орқали яна ҳаракатни бажаришга субъектнинг қодир экан, *имкон, иқтидор* маъноси ҳам ифодаланади: *ёза олади, гапира оласиз* каби.

Ёзиб феълининг *ёзиб қўйдим, ёзиб бўлдим, ёзиб ташладинг, ёзиб юбординг, ёзиб кўрдик, ёза олди, ёзиб қўя қолдингиз* каби шакллари ҳаракатнинг чекланганини, қандай замонда бўлишидан қатъи назар, тамомланиш чегарасини, тугал-

лигини кўрсатади. Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек тилида феълларнинг тарз формалари ва уларнинг грамматик вазифалари хилма-хил ва ранг-барангдир.

Тарз шакллари ҳақида. Феъл замонлари, даражалари, майлларида бўлгани каби феъл тарзларининг ҳам ўзига хос хилма-хил шакллари бор: *чўқимоқ* феълнинг *чўқиламоқ* шакли тарз формасидир. Ювмоқ феълнинг юва бошламоқ, ювиб қўймоқ, ювиб ташламоқ, ювиб чиқмоқ, ювиб бўламоқ, ювиб турмоқ, ювиб олмоқ, ювиб бермоқ, юва кетмоқ, ювиб юбормоқ каби шакллари мазкур феълнинг тарз шакллариандир.

Феълларнинг тарз шакллари қуйидагича усуллар билан ясалади:

Морфологик (синтетик) усул, яъни махсус аффикслар қўшиш усули билан: а) *туртмоқ* — *турткиламоқ*; *томмоқ* — *томчимоқ*, *томчиламоқ*; *чўзмоқ* — *чўзғиламоқ* сингари феъллардаги *-кила*, *-гила*, *-қила*, *-ғила*, *-чи*, *-чила* каби аффикслар ёрдамида; б) *ухламоқ* — *ухланқирамоқ*; *кулмоқ* — *кулмсирамоқ*; *толмоқ* — *толинқирамоқ*; *йиғламоқ* — *йиғламсирамоқ* йўсинида *-(и) нқира*, *-(и) мсира* аффикслари ёрдамида; в) *чўқимоқ* — *чўқилмоқ*; *қувмоқ* — *қувламоқ*; *савамоқ* — *саваламоқ* феълларидаги *-ла* ва *-ала* аффикслари ёрдамида; г) айрим шеваларда, масалан, Тошкент шеvasида *-мала* (*-ма-ла*) аффикси орқали ҳам тарз шакли ясалади: *ўймоқ* — *ўймаламоқ* каби; д) айрим ҳолларда тарз шакли *-қла* ёрдамида ясалади: *қўримоқ* — *қўриқламоқ*, *сўрамоқ* — *сўроқламоқ* ва ҳоказо.

Синтактик (аналитик) усул билан, яъни бирдан ортиқ феълларнинг қўшма феъл формасида ўзаро қўшилувчи билан ҳам тарз шакли ясалади: *кела бошламоқ*, *била олмоқ*, *кўра қолмоқ*, *кўра ёзмоқ*, *билиб қўя қолмоқ*, *кўриб қўя қолмоқ*, *била ола қолмоқ*, *туриб тура турмоқ*, *гапириб бериб қўя қолмоқ*, *айтиб бериб қўя қолмоқ* каби.

Феълларнинг тарз категориясини ҳосил қилишда аналитик усул кенг қўлланади. Бу йўл тарз шакллари ясалишида асосий ва муҳим усул ҳисобланади. Аналитик усулда ясалган тарз шакллари ташқи кўринишда (*кетиб қолди*, *қолиб кетди* каби) қўшма феъл формасида рўёбга келади. Тилимизда қўшма феълларнинг мавжудлиги тарз категориясининг мужассамлиги учун хосланган грамматик ҳодисадир.

Феълларнинг ясалиши

Феъл асосан икки хил усул билан ясалади:

1. Аффикслар ёрдамида. Феъл бўлмаган сўзларга ё феълларнинг ўзига содда ва мураккаб шаклдаги бирор аффикс-

нинг қўшилиши билан янги феъл ясалади. Феъл бўлмаган сўзларга феъл ясовчи аффиксларнинг қўшилиши билан янги феълларнинг рўёбга келиши: *гапирмоқ, кучаймоқ, озаймоқ, кўпаймоқ, кичраймоқ, санамоқ, ҳидламоқ, кучанмоқ, ҳўнграмоқ, сувсамоқ, бойимоқ, чангимоқ* каби. Феълга феъл ясовчи аффикс қўшилиши билан янги феълнинг пайдо бўлиши: *суркалмоқ, қувламоқ, учирмоқ, кечирмоқ, келтирмоқ, кўрсатмоқ* каби.

2. Аналитик усул билан. Бу усулда, биринчидан, бирор феълга бошқа бир ё бир неча кўмакчи феълнинг қўшилиши билан феълдан янги феъл ясалади: *ёзиб кўрди, ишлаб кетди, айтиб қўйди, айтиб бера олмади, гаплашиб кўрмоқчи бўлиб юрган экан* каби; иккинчидан, феъл бўлмаган сўзларга бир ё бир неча кўмакчи феълларнинг қўшилиши билан: *табрик қилади, ғалаба қилди, озод бўлди, тасдиқ қилиб берди, занг босиб ётибди, хабардор бўлиб турсин* каби.

Феъл ясовчи аффикслар

Ҳозирги ўзбек тилида феъл ясовчи аффикслар анчагина миқдорни ташкил қилади. Улардан айримлари кенг доирада қўлланса, айримлари бир неча сўздангина феъл ясайди.

Ўзбек тилида феъл ясовчи аффикслар қуйидагилардан иборат:

-ла аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг даража ясовчи формантлар билан даражаланиши натижасида бу аффиксга баъзи даража ясовчи формантлар қўшилиб *-лан(-ла-н), -лантир (-ла-н-тир), -лаш (-ла-ш), -лаштир (-ла-ш-тир), -лат (-ла-т)* тарзида қўшма аффикслар вужудга келган: *шодланмоқ, руҳланмоқ, шайланмоқ, юзланмоқ; буғлантирмоқ, юзлантирмоқ; бирлашмоқ яқинлашмоқ, узоқлашмоқ; бирлаштирмоқ, яқинлаштирмоқ, узоқлаштирмоқ, радиолаштирмоқ, электрлаштирмоқ, коллективлаштирмоқ; йўқлатмоқ, додлатмоқ, сўзлатмоқ, ишлатмоқ, тезлатмоқ* каби;

-гиз, -киз, -қиз, -ғиз, -газ, -каз, -қаз, -ғаз: *юргизмоқ, егизмоқ, кўргазмоқ, битказмоқ, ютқизмоқ — ютқазмоқ, турғизмоқ — турғазмоқ, кеткизмоқ;*

-аз, -из: *текизмоқ, эмизмоқ, оқизмоқ, томизмоқ, боқизмоқ, чиқазмоқ;*

-ат, -ит, -т: *тўлатмоқ, киритмоқ, яратмоқ, ўқитмоқ, қўрқитмоқ;*

-а, -ай, -й: *бўшамоқ, тунамоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, кучаймоқ, олаймоқ, қораймоқ;*

-и: *тинчимоқ, бойимоқ, камимоқ, чангимоқ, жимимоқ;*

-ин, -ун: бекинмоқ, қоқинмоқ, тутунмоқ;
-да, -та, -тал (-та-л): ундамоқ, қистамоқ, ўқталмоқ;
-чай, -чи: букчаймоқ, кўпчимоқ, томчимоқ;
-ша, -ши: қуршамоқ, фингшимоқ;
-са, -сай, -сит (-си-т): сувсамоқ, кексаймоқ, камситмоқ;
-ра, -рай: сачрамоқ, инграмоқ, ҳўнграмоқ, кичраймоқ, бақ-
раймоқ;

-ар, -ир, -р: қизармоқ, оқармоқ, кўкармоқ, тупирмоқ, учир-
моқ, қочирмоқ, туширмоқ, қисқармоқ, ўзгармоқ, эскирмоқ;

-ка, -қа, -ға: искамоқ, суркамоқ, очқамоқ, қўзғамоқ;

-кай, -қай: тиккаймоқ, чўққаймоқ, чўнқаймоқ;

-ки, -қи, -ғи: силкимоқ, тўзғимоқ, чалғимоқ, қалқимоқ;

-ик, -иқ: кўникмоқ, ичикмоқ, ошиқмоқ, чиниқмоқ, қониқмоқ;

-қар, -кар, -гар, -ғар: бошқармоқ, биткармоқ, ўнғармоқ;

-қир, -кир: ҳайқирмоқ, бўкирмоқ;

-(и) мсира, -сира: кулимсирамоқ, йиғламсирамоқ, уйқуси-
рамоқ, қонсирамоқ;

-(и) нқира: ухланқирамоқ, тўйинқирамоқ, очинқирамоқ,
чарчанқирамоқ;

-кира, қира; гуркирамоқ, чирқирамоқ, тирқирамоқ, шарқи-
рамоқ;

-гила, -кила, -қила, -ғила: эзгиламоқ, югургиламоқ, туртки-
ламоқ, сурткиламоқ, тепкиламоқ, титкиламоқ, чопқиламоқ.

Юқоридида кўрсатилган аффикслар икки хил хусусиятга эга. Биринчидан, сўз таркибидаги аффикс эркин ҳолатдадир, яъни аффикс билан сўз ўзаги ёки негизи ўзаро бир-бирдан эркин равишда ажралиб туради: ишламоқ (иш-ла-моқ), гапирмоқ (гап-ир-моқ), чангимоқ (чанг-и-моқ) сингари. Иккинчидан, аффикс билан ўзак ёки негиз ўзаро турғун ҳолатда узвий боғланган бўлади: юпатмоқ (юпа-т-моқ), юпанмоқ (юпа-н-моқ), чайнамоқ (чай-на-моқ), қийнамоқ (қий-на-моқ), юк-салмоқ (юк-са-л-моқ), ўқталмоқ (ўқ-та-л-моқ) каби. Бундай ҳолатдаги аффиксни махсус этимологик анализсиз ажратиб бўлмайди.

Эркин ҳолатда кўп қўлланувчи формантлар актив аффикслардан ҳисобланади. Масалан, -ла аффикси актив аффикслар учун мисол бўла олади. Эркин ҳолатда кам қўлланувчилар пассив аффикс ҳисобланади. Масалан, -ши (финг-ши-моқ), -чи (том-чи-моқ), чила (том-чила-моқ), -та (қис-та-моқ) формантлари пассив аффиксларнинг намунаси дир. Пассив аффикслар одатда, фақат бир неча сўз доирасидагина қўлланади, холос. Баъзи аффикслар, масалан, -да форманти турғун ҳолатда бир неча сўз таркибидагина учрайди: индамоқ, алдх-моқ, ундамоқ каби. Бундай аффикслар унумсиз аффикс ҳисобланади.

Қўшма феъллар феъл бўлмаган сўзга ва феълга феъл қўшилиши билан ясалади. Шу асосда улар икки группага бўлинади. Биринчи группага кирувчи қўшма феъллар асосан от+феъл тарзида тузилади, шу сабабли улар от таркибли қўшма феъл аталади. Иккинчиси эса нуқул феъллардан тузилади. Шунинг учун улар феъл таркибли *қўшма феъл* деб юртилади.

Қўшма феъл таркибидаги кўмакчи феъллар одатда феъл ясаш функциясини бажаради. Шу сабабли улардан баъзилари аффикслар қаторига ўтган.

От таркибли қўшма феъллар. Феъл бўлмаган сўзлардан кўмакчи вазифасида қўлланувчи феъллар ёрдамида ясалган қўшма феъллар, бошқа барча феъллар сингари, ўтимли ё ўтимсиз бўлади: *тасдиқ қилмоқ, шод этмоқ* феъллари ўтимли, *тасдиқ бўлмоқ, ҳайрон қолмоқ* феъллари ўтимсиздир. Одатда *бўлмоқ, чекмоқ, тортмоқ, емоқ* каби кўмакчилар ёрдамида ўтимсиз феъл ясалади: *рози бўлмоқ, азоб чекмоқ, оҳ тортмоқ, ғам емоқ* ва бошқалар; *қилмоқ, қўймоқ, кўрмоқ, олмоқ* каби кўмакчилар ёрдамида ўтимли феъл ясалади: *яхши кўрмоқ, ҳурмат қилмоқ* ва бошқалар.

От таркибли қўшма феъллар икки ўзакли: *ҳурмат кўрсатди* каби; уч ўзакли: *тасдиқ қилдириб олди* каби; тўрт ўзакли: *хурсанд қилиб қўя қолди* каби; беш ўзакли: *хафа қилиб қўймоқчи бўлган экан* каби; олти ўзакли: *хурсанд қилиб қўймоқчи бўлиб турган экан* каби шаклларда учрайди.

От таркибли қўшма феъллар ёрдамида ҳаракатнинг тарз маъноси ҳам ифодаланади. Бунинг учун от таркибли қўшма феълларда қўлланувчи кўмакчи феъллар муҳим роль ўйнайди: *ҳурмат қилиб юрмоқ, ҳикоя қилиб бермоқ, хафа қилиб қўймоқ* каби. Бундай қўшма феъллар ҳам даражаланади, бўлишли ва бўлишсиз формаларда қўлланади шунингдек, майл, замон, шахс-сон формантларини олади: *хурсанд қилиб қўярман, хурсанд қилиб қўярсиз, тасдиқ қилдириб олармиз, тасдиқ қилдириб бермайди* каби.

Феъл таркибли қўшма феъллар. Феъл таркибли қўшма феълларнинг икки ва уч ўзакли шакллари, одатда, кенг қўлланади: *ўқиб чиқди, ўқиб бера қолди* каби. Айрим ҳолларда тўрт, беш ўзакли шаклларда ҳам ишлатилади: *гапириб бериб қўя қолган эдим, ёзиб бермоқчи бўлиб турган экан* каби. Баъзан олти ва ҳатто етти ўзакли шакллар ҳам учрайди: *айтиб қўя қолмоқчи бўлиб турган бўлса, гапириб бериб қўя қолмоқчи бўлиб турган эмиш* каби.

Қўшма феъл таркибидаги айрим содда феъллардан бири етакчи феъл вазифасида келиб, ҳаракат (ё ҳолат) тушунчасини ифодалайди, қолганлари эса кўмакчи вазифасида, одатда, феъл ясовчи аффикслари бажарган грамматик функцияларни ва тарз маъноларини кўрсатиш учун хизмат қилади: *кетиб қолди* қўшма феъли таркибидаги *кетиб* етакчи феъл бўлиб, «*кеттиш*» ҳаракати маъносини ифодалайди, *қолди* эса кўмакчи бўлиб, тарз ва яна майл, замон, шахс-сон каби грамматик маъноларни англатади.

Қўшма феъл таркибидаги етакчи ва кўмакчи феъллар ўзaro қуйидагича усуллар билан бирикиб, турли типдаги қўшма феъллар вужудга келади:

- (и) б форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга бирор кўмакчи феълнинг қўшилиши билан: *ўқиб кўрди, айтиб берди, билиб қолди* каби.

-а, -й форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга бирор кўмакчи феъл қўшилиши билан: *кўра бошлади, гапира кетди, сўзлай берди, ишлай қолди* каби.

-са форманти билан ясалган шарт майли шаклидаги етакчи феълга бирор кўмакчи феълнинг қўшилиши билан: *кўрса бўлади, келса бўлгани, ўқиса бўпти, айтса бўлди* каби.

-ган форманти билан ясалган ўтган замон сифатдоши шаклидаги етакчи феълга бирор кўмакчи феъл (асосан бўлмоқ) нинг қўшилиши билан: *кўрган бўлди, билмаган бўлди, ишлаган бўлди, эшитмаган бўлди, сезмаган бўлади* каби.

-гандай форманти билан ясалган етакчи феълга бўлмоқ кўмакчи феълнинг қўшилиши билан: *сезгандай бўлди, кўргандай бўлди, билмагандай бўлди* каби.

-ди аффиксли ўтган замон шаклидаги етакчи феълга худди шу замон формасидаги кўмакчи феълнинг қўшилиши билан: *келди-қолди, бўлди-қўйди* каби.

-ар аффикси билан ясалган келаси замон гумон феълига айни шундай шаклдаги бирор кўмакчи феълнинг қўшилиши билан: *келар-қолар, ўтар-кетар, кулар-қўяр, олар-қўяр, гапирар-қўяр* каби.

-а+ди, -й+ди шаклидаги ҳозирги-келаси замон феълига айни шу замондаги бирор кўмакчи феълнинг қўшилиши билан: *ўтади — кетади, бўлади — қўяди, қарайди — қўяди, сотади — қўяди, кўради — олади* каби.

-ай, -айин форманти билан ясалган истак майлидаги феълга *деди* кўмакчисининг ёки *деб* ҳамда бирор кўмакчи феъл қўшилиши билан: *ийглай деди, тўйай деди, етай деб қолди, тўйай деб қолди* каби.

-гу (-ги) форманти билан ясалган етакчи феълга *келмоқ*

феълнинг қўшилиши билан: *кўргиси келди, ўйнагиси келди, ўқигим келса, кетиб қолгингиз келади* каби.

-ган ёки -гани аффиксини олган иккита ўтган замон сифатдошнинг бирикиши билан: *айтган — қўйган, бўлган — қолган, ўтган — кетган, ушлаган — қолган, гапиргани — гапирган, ишлагани — ишлаган, ўқигани — ўқиган* каби.

-гу + дек, гу + дай формантли етакчи феълга бўлмоқ кўмакчисининг қўшилиши билан: *йиқилгудай бўлди, йиғлагудек бўлди* каби.

-моқчи бўлиб формасидаги етакчи феъл шаклига бирор кўмакчи феъл қўшилиши билан: *қочмоқчи бўлиб турибди, айтмоқчи бўлиб турибди, кетмоқчи бўлиб қолибди* каби.

-(и) б аффиксли равишдош формасидаги етакчи феълга моқчи қўшимчасини олган бирор феъл ҳамда бўлмоқ кўмакчисининг бирикиши билан: *айтиб бермоқчи бўлди, кетиб қолмоқчи бўлади* каби.

-(и) б формантли етакчи феълнинг такрорланиши ва бунга бирор кўмакчи феълнинг қўшилиши билан: *узиб-узиб олди, йиғлаб-йиғлаб қолди, туртиб-туртиб қўйди, чўзиб-чўзиб кўрди* каби.

-(и) б, -а, -й форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга бирдан ортиқ кўмакчи феълларнинг биринкетин қўшилиб келиши билан: *айтиб қўя қолди, кетиб қола қолди, бормаи қўя қолди* каби.

-(а) р формантли келаси замон гумон феълга бўлмоқ кўмакчисининг қўшилиши билан: *кўрар бўлди, кўрмас бўлди* каби.

Синоним ёки антоним маъносига феълларнинг бирикуви билан: *олди-қочди бўлиб турибди, қувди-қочди бўлиб қолди, ётди-турди бўлиб ўтди* каби.

Такрорланиб келган буйруқ майли шаклидаги етакчи феълга бир ёки бир неча кўмакчининг қўшилиши билан: *сур-сур бўлиб қолди, қоч-қоч бўлиб кетди, ур-ур бўлиб қолди, ушла-ушла бўлиб қолди* каби.

Равишдош ва сифатдош шаклларига эмоқ тўлиқсиз феълнинг қўшилиши билан: *кўриб эди, келган эди, кўрган эмиш* каби. Шарт, мақсад ва бошқа майл шаклларидаги феълларга тўлиқсиз феъл шаклларидан бирини қўшиш билан: *келар эса, уялар экан, келмас эмиш, кўрмоқчи эди, ёзиб қўймоқчи бўлган эмиш* каби.

Кўмакчи феъллар

Кўмакчи феъллар аслида мустақил феъллардан бўлиб, улар қўшма феълларнинг ясалишида кўмакчига айланади. Бундай (кўмакчи) феъллар қўшма феъл таркибида ҳар хил

вазифаларни бажаради. Кўмакчи феъллар қўшма феъл таркибида тарз маъносини билдиради: *ёза бошлади, гапира берди, ухлаб қолди, ўқиб қўйди* каби; замон маъносини ифодалайди: *гапира ётибди, гапириб ўтирибди, кутиб тура турсин, ишлаб юра берсин* каби. Кўмакчи феъллар булардан бошқа вазифаларни ҳам бажариши мумкин.

Ҳозирги тилда қўшма феълларнинг қўлланиш доираси анча кенгайди. Қўшма феълларнинг абстрактлашиш даражаси чуқурлашгани туфайли уларнинг маъноларида ҳам жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Чунончи, *олмоқ* феъли орқали аслида нарсаларни субъект ўзига қабул қилиши билдирилади. Қўшма феъл таркибида кўмакчи вазифасида келганда ҳам *олмоқ* феъли ўзининг ана шу асл маъно изларини асосан сақлайди: *сотиб олмоқ, тўплаб олмоқ, сидириб олмоқ* каби. Бироқ бу феълнинг кўмакчи вазифасида қўлланиш доираси анча кенгайган, унинг маъноси абстрактлашган. Натижада асл маъно ўзгарган. Бу фикрни *олмоқ* феълнинг *сўзлаб олди, сўзлай олади* каби қўшма феъллар таркибида келиши тасдиқлайди.

Айрим феъллар гапда, бир томондан, мустақил феъл вазифасида, иккинчи томондан, кўмакчи феъл вазифасида қўлланиши билан бир қаторда, баъзан аффикслашган ҳолда ҳам учрайди. Бунга *ётмоқ* феъли мисол бўла олади. Бу феъл қўшма феъл таркибида турли шаклларда кўмакчи феъл вазифасида келади: *кела ётибди, келаётир, келиб ётир, кела ётган эди, кела ётса* каби. *Ётмоқ* феълнинг бу шаклларида *ётибди (ётибдур)* формаси ҳозирги ўзбек тилида ўзгариб *-янди (-яп-ди)* шаклида аффиксга айланган. *Турмоқ* феъли дурмоқ, турмоқ шаклида эски ўзбек тилида кўмакчи феъл вазифасида қўлланиб, даврлар оша турлича ўзгаришларга учраган. Натижада *турмоқ (дурмоқ)* феъли шаклларида ҳозирги замон тилида *-дир, -ди* формантлари пайдо бўлган: *ёзган дурур, ёзгандур, ёзгандир; ўқиган дурур, ўқигандир; олган дурур, олгандир, ёзибдур, ёзибди; олибдур, олибди; борибдур, борибди; ёзадур, ёзади; оладур, олади; борадур, боради* каби. *Олмоқ* феълни қўшма феъл таркибида кўмакчи вазифасида келиб, ҳозирги тилда фонетик жиҳатдан ўзгарган шаклда ҳам қўлланади: *ёза олмоқ, ёзолмоқ; кела олмоқ, келолмоқ; бера олмоқ, боролмоқ* каби. Бу хил ўзгаришларни *бермоқ (ёза берди — ёзаверди; бора берди — бораверди; гапира берди — гапираверди), юбормоқ (гапириб юбормоқ — гапирвормоқ, айтиб юбормоқ — айтвормоқ)* ва бошқа кўмакчи феълларда ҳам юз берган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма феъл таркибида кўмакчи феъл вазифасида қўлланадиган 30 дан ортиқ феъл бор:

1) юрмоқ, 2) турмоқ, 3) ўтирмоқ, 4) ётмоқ, 5) олмоқ, 6) бермоқ, 7) келмоқ, 8) кетмоқ, 9) бўлмоқ, 10) демоқ, 11) бошламоқ, 12) қолмоқ, 13) қўймоқ, 14) юбормоқ, 15) тушмоқ, 16) чиқмоқ, 17) ташламоқ, 18) ўтмоқ, 19) кўрмоқ, 20) қарамоқ, 21) боқмоқ, 22) ёзмоқ, 23) бормоқ, 24) билмоқ, 25) солмоқ, 26) қистамоқ, 27) етмоқ, 28) битмоқ, 29) туғамоқ, 30) ўлмоқ.

Бу (кўмакчи) феъллар турли вазиятда турлича вазифада ишлатилади, шунга кўра, турлича маъноларни ифодалайди.

Юрмоқ феъли *-(и) б* форманти билан ясалган равишдошга қўшилиб келади. Бу кўмакчи билан ҳаракатнинг давомлилик хусусияти ифодаланади: *кутуб юр, ёзиб юрсин* каби. *Юрмоқ* кўмакчиси субъектнинг динамик ҳолатини кўрсатади: *йиғлаб юрибди, ўқиб юради* каби.

Турмоқ феъли *-(и)б, -а, -й* формантлари билан ясалган равишдошга қўшила олади: *Агар табиатнинг ихтиёри менинг қўлимда бўлса эди, яна бир неча йиллар шу ёшимда тўхтаб турар эдим* (Ғ. Ғ.). Бу кўмакчи, юрмоқ феълнинг грамматик синоними сифатида, асосан, ҳаракатнинг давомлилик маъносини ифодалаш учун қўлланади: *машина тўхтаб турибди, сувлар оқиб турибди* каби. Турмоқ кўмакчиси баъзан бошқа бирор кўмакчи феъл билан боғланиб, мураккаб шаклда ҳам қўллана олади: *кутиб тура берайлик* каби. Бу хил мураккаб тусдаги кўмакчи феъллар ёрдамида асосий ҳаракат тушунчасининг давомлилик хусусияти чегаралангани, аниқлангани ифодаланади: *Далада ишлаб тура берсин; Молларга қараб тура қолсин; кутиб тура қолинг* каби.

Ўтирмоқ феъли *-(и) б* форманти билан ясалган равишдошга қўшилиб кела олади. Бу кўмакчи ҳам, юрмоқ, турмоқ кўмакчилари каби, асосан, ҳаракатнинг давомлилик маъносини ифодалайди: *кир ювиб ўтирибди, бола боқиб ўтирибди* каби. *Ўтирмоқ* кўмакчиси баъзан бўлишсиз шаклда келиб, қолмоқ, қўймоқ, олмоқ каби кўмакчи феълларнинг грамматик синоними тарзида қўлланганда, ҳаракатнинг давомсизлигини кўрсатади: *далага чиқишга ҳаяллаб ўтирманг* (ҳаяллаб қолманг деган маънода), бугунги *мажлисга кечикиб ўтирманг* (кечкик қолманг маъносиди) каби. *Ўтирмоқ* кўмакчиси ҳам баъзан бошқа бирор кўмакчи феъл билан боғланиб, мураккаб шаклда қўлланади: *кутиб ўтира турсин, қараб ўтира бергин, ўқиб ўтира қолай* каби. Бу хил мураккаб тусда келган кўмакчи феъллар воситасида ҳаракатнинг давомлилик хусусияти ва субъектнинг статик ҳолати ифодаланади: *кутиб ўтира беринг, гапириб ўтира туринг* каби.

Ўтирмоқ феъли кўмакчи вазифасида келганда ҳам унинг асосий маъно излари сезилиб туради: *кутиб ўтирибди, сотиб*

ўтирибди, қараб ўтирибди каби. Бироқ кўчма маънода қўлланганда, бу феълнинг асосий маъно излари сезилмайди: шуни ҳам *гапириб ўтирибсиз* каби.

Ўтмоқ феъли *-(и) б, -а, -й* формантлари билан ясалган равишдошларга қўшила олади. Бу кўмакчи феъл асосий ҳаракатнинг давомлилик хусусиятини ва ҳозирги замон маъносини кўрсатади: *Энди унга ҳам қийин-да, ёш умр ўтиб кетаётибди (А. Қ.). Гапинг тўғри-ку, лекин колхозларинг дуруст бўлиб келаётибди (А. Қ.).*

Бу кўмакчи баъзан бошқа бирор кўмакчи феъл билан боғланиб, мураккаб шаклларда ҳам қўллана олади: *-ёта турмоқ, -ёта бермоқ, -ёта қолмоқ, -ёта олмоқ, -ёта бошламоқ* каби.

Бу хил мураккаб тусда келган кўмакчилар ёрдамида асосий ҳаракат тушунчасининг давомлилиги, субъектнинг ҳолати, ҳаракатнинг ҳозирги замони каби маънолар аниқлаб кўрсатилади: *ўқиб ёта беринг* — (ҳаракатнинг давомлилиги чегараланган ва ҳаракатнинг давомлилигига монелик йўқ), *ўқиб ёта туринг* (ҳаракатнинг ҳозирча қисқа муддат давом этиши мумкин) каби.

Ўтмоқ кўмакчиси ифодалаган давомлилик маъноси субъектнинг статик ҳолати билан ҳам боғлиқ: *ётмоқ кўмакчиси, грамматик ва семантик вазифаларига кўра, юрмоқ, турмоқ ва ўтирмоқ кўмакчиларининг грамматик синоними тарзида субъектнинг статик ҳолатини ҳам кўрсатади: хафа бўла ётибди, мактабда ўқиб ётибди, далада ишлаб ётибди* каби. Субъектнинг бундай статик ҳолати асосий ҳаракатнинг давомли тарзда англанишига сабаб бўлади. Ҳаракатнинг давомлилик хусусияти эса, феълнинг қандай замон шаклида келишидан қатъий назар, ҳозирги замон маъноси каби ўқилади.

Кўшма феъл таркибида *ётмоқ кўмакчисининг ҳам асл маъно излари сезилиб туради: китобни ўқиб ётибди, гаплашиб ётибди, сезилиб ётади, сочилиб ётгандир* каби. Аммо айрим ҳолларда *ётмоқ кўмакчисининг асосий маъно излари сезилмайди: кетиб ётибди, орқада қолиб кета ётибди, янглашиб ётибди, экинлар ўсиб ётибди* каби.

Аслида *ётибди* ўтган замон ва давомлилик маъносида бўлиб, *ётяпти* ҳозирги замон ва давомлилик маъносида, *ётади* келаси замон ва давомлилик маъносидадир; бироқ бунга қарамай *ётибман, ётибсан, ётибди* феъл шакллари ҳозирги замон шакли сифатида тасаввур қилинади.

Олмоқ феъли *-(и) б, -а, -й* формантлари ёрдамида ясалган равишдош формасидаги етакчи феълга қўшилади. Бу кўмакчи ёрдамида биринчидан, субъектнинг ҳаракат ижроси учун қодир экани — қодирлик — иқтидор маъноси ифодаланади: *ўқий олади, кўрсата олади* каби, иккинчидан, ҳаракатнинг

субъектга қаратилганлиги маъноси ифодаланади: *ёзиб олади, сотиб олади, келиб олади* каби.

Мисоллар: *Кечки пайтлар бўлса, Ёдгорни кўтариб оламан* (Ғ. Ғ.). *Эс-ҳушимни йиғиштириб олдим* (Ғ. Ғ.). *Яна бир-биримизга қарашиб олдик* (Ғ. Ғ.). *Отамнинг нима иш қилиб тириклик ўтказганини аниқ айта олмайман* (Ғ. Ғ.).

Бу кўмакчи феъл -а, -й форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга қўшилганда, қодирлик-иқтидор маъносини англатади: *айта олади, кўра олади* каби; -(и) б форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга қўшилганда эса, ҳаракатнинг субъектга қаратилганини билдиради: *тортиб олди, сотиб олди* каби.

Мазкур кўмакчи баъзан бошқа бирор кўмакчи феъл билан бирикиб, мураккаб шаклларда ҳам қўлланади: *ёзиб ола беринг, ўқиб ола қолсин, йиртиб ола қолади* каби. Олмоқ кўмакчиси ёрдамида ясалган қўшма феълларнинг етакчи қисми ҳам мураккаб шаклда кела олади: *ўқимоқчи бўлиб олди, кетадиган бўлиб олди* каби.

Бермоқ феъли кўмакчи вазифасида келиб, -(и)б, -а, -й формантлари ёрдамида ясалган содда ва қўшма равишдош формасидаги етакчи феълларга қўшила олади. Бу кўмакчи феъл ёрдамида, асосан, икки хил грамматик маъно ифодаланади: 1) -(и)б форманти билан ясалган равишдош формасидаги етакчи феълга қўшилганда, ҳаракатнинг субъектдан бошқаларга аталишини кўрсатади: *ишлаб берди, тузатиб берган, айтиб берди* каби; 2) -а, -й форманти билан ясалган равишдош формасидаги етакчи феълга қўшилиб келганда эса ҳаракатнинг давомлилик маъносини англатади: *ишлай берди, ёза беради* каби.

Бу феъл баъзан бошқа кўмакчи феъллар билан бирикиб, мураккаб шаклда ҳам қўллана олади: *ювиб бера олади, гапириб бера олади* каби.

Мисоллар: *Андоқ сабр қилинг бўлмаса, қўлдан келадиган иш экан, ёзиб бера қолай* («Муштум»). *Яшанг, ота — Матхонлиқнинг елкасига қоқиб, — бундан чиқди, мўл ҳосилга ишона берсақ, бўла берар экан-да* (С. Аб.).

Келмоқ феъли -(и)б, -а, -й формантлари билан ясалган равишдошларга қўшилади: *яшириб келди, сақлаб келмоқда, пиша келди, қизара келди* каби.

Бу кўмакчи феълнинг маъно хусусиятлари тубандагича:

1) -(и)б форманти билан ясалган равишдош формасидаги етакчи феълга қўшилганда, асосий ҳаракатнинг давомлилиги ўтмишдан ҳозирги замонга қараб давом қилиб келгани кўрсатилади: *сирларини яшириб келди, урфу одатларини сақлаб келди, кўп йиллардан буён шу заводда ишлаб келди* каби.

Мисоллар: ...ёзувчиларнинг асарларини таржима қилиб келаман (Ғ. Ғ.). Иттиҳон йиллари етиб келди (Ғ. Ғ.).

2. -а, -й форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга қўшилганда, асосий ҳаракатнинг содир бўлиши яқинлашганини кўрсатади: *мевалар етила келди, қовунлар пиша келди, олмалар қизара келди* каби. Келмоқ кўмакчисининг бу маъноси *деди* ва *ёзди* кўмакчилари маъносига ўхшашдир: *мевалар пиша келди — мевалар пиша ёзди — мевалар пишай деди* каби.

Кетмоқ феъли -(и)б, -а, -й формантлари билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга қўшила олади: *кўриб кетди, қолиб кетди; ўйнай кетди, ялина кетди, ёлвора кетди* каби.

Бу кўмакчи -(и)б форманти билан ясалган равишдош шаклидаги ўтимли феълга қўшилиб, ҳаракатнинг давомлигини ифодалайди: *мақтаб кетди, гапириб кетди, суриштириб кетди, ишлаб кетди* каби.

Мисоллар: *Кампир мени койиб кетди* (Ғ. Ғ.). *Яна ўқишлар бошланиб кетди* (Ғ. Ғ.).

Ўтимсиз етакчи феълларга қўшилиб, ҳаракатнинг тўсатдан содир бўлишини, давомсизлик маъносини англатади: *узилиб кетди, тегиб кетди, шилиниб кетди, йиқилиб кетди* каби.

Бўлмақ феъли кўмакчи вазифасида келиб, турли майл, замон, шах-сон шаклларида, бўлишли ва бўлишсиз формаларда деярли барча майлдор феъл шаклларига, ҳар қандай сифатдош ва равишдошларга қўшилиб кела олади ва асосий ҳаракатнинг тўлиқ равишда тугаллигини англатади:

1) -(и)б форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга қўшилиб келади: *ўқиб бўлди, ўқиб бўлдимикин — ўқиб бўлдимиқан, ўқиб бўлса, ўқиб бўлсайди, ўқиб бўлар, ўқиб бўлар экан, ўқиб бўлар эмиш, ўқиб бўлган эди, ўқиб бўлган экан, ўқиб бўлганмиш, ўқиб бўлибди* каби.

2) Шарт майли шаклидаги етакчи феълларга қўшилиб келади: *ўқиса бўлди, ишлаётган бўлса бўпти, келса бўлар, олса бўлар эди, ёзса бўлар экан* каби.

3) -ган аффикси билан ясалган сифатдошларга қўшилиб келади: *ўқиган бўлди, ўқиб кўрган бўлди, ўқиган бўлса, ўқиб кўрган бўлса, ўқиган бўлар, ўқиб кўрган бўлар, ўқиган бўлибди, ўқиб кўрган бўпти, ўқийдиган бўлди* каби.

Бу феъл *гапиргудек бўлса, егандай ҳам бўлмади, билмагандай бўлиб турди, кўрмагандай бўлиб турган эди* тарзида ҳам қўлланади.

Демоқ феъли кўмакчи вазифасида ҳам қўлланади: *Дарё томондан эсан изғирин бурунни учуриб кетай дейди* (А. Қ.). *Мевасининг кўплигидан ўриқларнинг шоҳлари эгилиб синай деяпти* (Газетадан).

Демоқ кўмакчи феъл вазифасида қўлланганда, ёзди кўмакчисининг синоними тарзида келади: *кўрай деди — кўра ёзди, додлаб юборай деди — додлаб юбора ёзди, кетай деди — кета ёзди, қулай деган эди — қула ёзган эди, гапириб қўяй деди — гапириб қўя ёзди* каби.

Демоқ кўмакчиси *-ай, -айин, -ийн* формантлари билан ясалган истак майли шаклидаги етакчи феълларга қўшилиб келганда, ҳаракатнинг рўёбга кела ёзганини англатади: *тошай деди, тошиб кетай деди, тўлай деб турибди, тўлиб қолай деди* каби.

Мисоллар: *Уста бўлай дедингми?* («Муштум»). *Табиий газ билан ишлайдиган қурилмани битказай деб қолдик.*

Демоқ кўмакчиси турли даража, майл, замон, шахс-сон шаклларидаги етакчи феълларга қўшила олади:

1. Юқорида айтилганидек, бу феъл истак майлидаги турли етакчи феълларга қўшилиб келади. Бундай ҳолатда деди кўмакчисига яна бошқа кўмакчиларнинг қўшилиб келиши ҳам мумкин: *йиқилай деб турибди, қулаб кетай деб ётибди — қулаб кетай деяпти, узилиб кетай деб юрибди, қочай деб турган бўлса, кўчиб кетай деб юрган бўлса* каби.

2. Шарт майлидаги етакчи феълларга қўшилиб келади: *кўрмасам десам, келиб қолса деб турсанг* каби.

Бу кўмакчи феъл икки майлдор феъл орасида келганда, қуйидагича маъноларни ифодалайди:

1. Истак майли шаклидаги иккинчи феъл билан ифодаланган ҳаракат ижроси биринчи феъл билан ифодаланган ҳаракатнинг содир бўлишига аталганини англатади: *сизни кўрай деб келдим* каби.

2. Ҳар икки феъл ҳам дарак майли шаклида бўлганда, биринчи феълни қўшма равишдошга айлантиради ва шу йўл билан унинг иккинчи феълга боғланишига ёрдам қилади: *ярайди деб айтди, келмайди деб ёзди, бормайди деб хабар қилинди, ухламайди деб шикоят қилди* каби.

3. Ҳар икки феъл ҳам турли майл шаклларида содда ва қўшма феъл формаларида келиб, *деб* кўмакчиси ёрдамида ўзаро синтактик алоқага киришади: *бир овқатланиб олай деб дастурхонга яқинлашган эдим, шаҳарга борсаммикин деб тайёрланиб турган эдим, бир оз дам олсам деб йўлаган эдим* каби.

Демоқ кўмакчиси феъл бўлмаган сўзларни феълга, эҳтиёжга қараб, равишдош формасига айлантириб, гапда бошқа феъллар билан синтактик алоқага кириши учун грамматик шароит яратилади: *феъл деб аталади, от деб аталади, ёмон деб ном чиқарма* каби.

Мисоллар: *Мен, масалан, бунинг ҳеч ёмон жойи йўқ деб йўлайман* («Ф!» т.). *Мақолада кўтарилган масалалар муноза-*

рали бўлиб, талайини тўғри деб бўлмайди («Ф. т.»). Шу сабабли, қуйидаги, булут тўғрисидаги фикрларни туманга ҳам алоқадор деб тушуномқ керак («Ф. т.»).

Бошламоқ феъли -а, -й форманти билан ясалган равишдошга қўшилади: *ўқий бошлади, кела бошлади* каби.

Бошламоқ феъли кўмакчи вазифасида келганда, асосан, ҳаракат ижросининг бошланиши маъносини ифодалайди: *гапира бошлади, ишлай бошлади* каби. Юра бошлади каби ҳолларда ҳаракатнинг бошланиши кўрсатилади, шу билан бирга давомлилик маъноси ҳам ифодаланади.

Қўшма феъл таркибида бошламоқ кўмакчиси бошқа бирор кўмакчига қўшилиб келиши ҳам мумкин: *чиқариб ташлай бошлади, гапириб бера бошлади* каби.

Қолмоқ кўмакчи феъл вазифасида келиб, -(у)б, -а, -й формантлари билан ясалган равишдош формасидаги етакчи феълларга қўшила олади: *келиб қолди, кўриб қолади, ола қолса, ўқий қолса, кета қолсин* каби.

Бу кўмакчи мураккаб шаклда тузилган қўшма феъл таркибида бошқа кўмакчиларга ҳам қўшила олади: *танишиб ола қолди, ўқимай қўя қолди, гапирмай тура қолинг* каби.

Мураккаб шаклда тузилган қўшма феъл таркибида кўмакчи феъллар икки ва ундан ортиқ бўлса, қолмоқ кўмакчиси охириги ўринда келади: *айтиб бериб қўя қолди, гапириб бермоқчи бўлиб қолди* каби.

Бу кўмакчи қўшма феъл таркибида асосий ҳаракатнинг тўсатдан содир бўлишини кўрсатади: *синиб қолди, узилиб қолди* каби. Шу билан бирга ҳаракатнинг охириги фазасини, баъзан давомлилик маъносини ифодалайди: *ўқиб қолди, ёзиб қолди, ўтириб қолди* каби. Аслида давомсизликни англатувчи баъзи ўтимсиз тусдаги етакчи феълларга қўшилиб, ўтган замон шаклларида қўлланганда, қолмоқ феъли ҳаракатнинг давомсизлигини кўрсатгандек туюлади; *сезилиб қолди, узилиб қолди* каби. Булардан ташқари, -а, -й формантлари билан ясалган равишдош формасидаги етакчи феълга қўшилиб келганда, ҳаракатнинг дарров бажарилишини, тезгина бажариш учун сўзловчининг истагини, субъектни авайлаш, эркалатиш, чақириш каби маъноларни англатади: *ола қол, кўра қолайин, бора қолинг* каби.

Қўймоқ феъли -(у)б форманти билан ясалган равишдошга қўшилади: *бузиб қўйди, ёзиб қўйди, сотиб қўйди* каби.

Бундай шакллардаги қўшма феъллар ёрдамида ҳаракатнинг тўсатдан ва шиддат билан содир бўлиши, давомсизлик маъноси ифодаланади. Қўймоқ кўмакчи феъли етакчи феъл билан ифодаланган ҳаракатнинг содир бўлишини, ўтган за-

моң шаклида келганда, давомсизлик маъносини англатади: *косани синдириб қўйди, гапириб қўйди* каби.

Қўймоқ кўмакчиси ёрдамида ясалган икки ўзакли қўшма феълларга яна бошқа кўмакчилар ҳам қўшилиб кела олади: *тайёрлаб қўя қолса, айтиб қўя қолишди* каби. *Қўймоқ* кўмакчиси баъзан *гапирди—қўйди, кўрди—қўйди, олди—қўйди* тарзида жуфт феъл таркибида ҳам ишлатилади.

Юбормоқ феъли кўмакчи вазифасида, асосан, *-(и)б* форманти билан ясалган ўтимли равишдошларга қўшилиб келади: *ёзиб юборди, узиб юборди* каби. Баъзан бир неча феъл доирасида ўтимсиз феълларга ҳам қўшилади. Демак, ўтимсиз феълларнинг кўпчилигига *юбормоқ* кўмакчиси қўшила олмайди, бу феълнинг қисқарган *-вор* шакли ҳар қандай ўтимсиз феълга ҳам қўшилиб кела олади: *кулворди, бақирворди, қичқирворди* каби.

Юбормоқ кўмакчиси иштирокида ясалган қўшма феъллар мураккаб шаклларда ҳам қўлланади: *ҳайдаб юбора олади, қузиб юбора қолади* каби.

Бу кўмакчи қўшма феъл таркибида ўтган замон шаклида келиб, ҳаракатнинг давомсизлигини англатади: *ютворди, йиртворди* каби; ҳозирги замон шаклларида келганда эса, ҳаракатнинг давомлилигини англатади: *бақирворяпти, узиб юборяпти* каби.

Тушмоқ феъли *-(и)б* форманти билан ясалган равишдош формасидаги етакчи феълларга қўшила олади: *Баланд-баланд суқир пахса деворлар оша кўча томонга шафтоли, олҳирот, баъзан аймоқи ток узумлар осилиб тушган* (Ғ. Ғ.). *Бу нарса менга жуда ёқиб тушди* (Ғ. Ғ.).

Тушмоқ кўмакчиси, асосан, етакчи феъл билан ифодаланган ҳаракатнинг баланддан пастга йўналиши маъносини англатади: *кесилиб тушди, узилиб тушди, йиқилиб тушди* каби.

Бу кўмакчи ўтимсиз феълларга қўшилиб келади: *чўчиб тушди, сесканиб тушди, сакраб тушди* каби. Ўтимли феълларга қўшилиб келса, бу феъл маъно мустақиллигини йўқотмайди: *олиб тушди, кўриб тушди, билиб тушди* каби. *Тушмоқ* кўмакчиси баъзан майлдор феъл шаклидаги етакчи феълларга ҳам қўшилиб кела олади: *узилди-тушди, кўчди-тушди, эриди-тушди, йиқилди-тушди, ажради-тушди* каби.

Бундай қўшма феъллар мураккаб шаклларда ҳам қўлланади: *синиб туша бошлади, йиқилиб туша берди, тўкилиб туша бошлади, қулаб туша қолди* каби. Бу кўмакчи ўтган замон шаклларида қўлланганда, ҳаракатнинг давомсизлигини билдиради: *сакраб тушди, чўчиб тушди, сесканиб тушди* каби; ҳозирги замон шаклларида келганда, ҳаракатнинг давомлили-

гини англатади: *осилиб тушмоқда, қирқиб тушмоқда, чўчиб тушаётир* каби.

Чиқмоқ кўмакчиси *-(и)б* ва *-а, -й* форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълга қўшилади: *олиб чиқди* ва *ола чиқди*, *билиб чиқди* ва *била чиқди*, *кўриб чиқсин* ва *кўра чиқсин* каби.

Мисол: *Саодатдан келган хатларни, бир неча марта ўқиб кўрган бўлишимга қарамай, яна қайтадан ўқиб чиқаман* (Ғ. Ғ.).

Бу хил қўшма феъллар мураккаб шаклларда ҳам қўлланади: *олиб чиқмоқчи бўлибди, ўқиб чиқмоқчи бўлаётган эди, текшириб чиқмоқчи бўляпти, кўриб чиқадиган бўлган экан* каби.

Чиқмоқ кўмакчиси ўтган замон шаклларида қўлланганда, ҳаракатнинг давомсизлиги маъносини англатади: *ялиниб чиқди, сиқилиб чиқди, юлиниб чиқди, ўйлаб чиқди* каби.

Ҳозирги замон шаклида қўлланганда, давомлилик маъносини ифодалайди: *тошиб чиқмоқда, ўқиб чиқаётир* каби.

Ташламоқ кўмакчиси *-(и)б* форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълларга қўшила олади: *қаторлатиб ташланди, шошилтириб ташлайди, мақтаб ташлашди* каби.

Ташламоқ кўмакчисининг асосий вазифаси етакчи феъл билан ифодаланган ҳаракат объектининг ичкаридан ташқарига йўналишини кўрсатишдир: *чиқариб ташламоқда, тупуриб ташламоқчи* каби. Шу билан бирга, ҳаракатнинг тўсатдан ва шиддат билан содир бўлишини, давомли ё давомсизлигини ҳам англатади. Ўтган замон шаклларида қўлланганда, ҳаракатнинг давомсизлигини кўрсатади: *чопиб ташлади, эзиб ташлади, бўяб ташлади* каби. Ҳозирги замон шаклларида келганда, давомлилик маъносини ифодалайди: *тўкиб ташламоқда, бўлиб ташлайдиган бўляпти, қириб ташламоқчи бўлаётир* каби.

Утмоқ феъли етакчи феълга *-(и)б* орқали боғланиб, кўмакчи вазифасида ҳам қўлланади: номларини *кўрсатиб ўтди*, катта намойиш *бўлиб ўтди* каби.

Утмоқ феъли ёрдамида ясалган қўшма феъллар орқали субъектнинг бирор ҳаракатни бажариш муддати қисқа ва давомли тусда экани, бу ҳаракат шунчаки бир, йўлма-йўлақай бажарилгани каби маънолар кўрсатилади: *байрам бўлиб ўтди, мажлис бўлиб ўтди, камчиликлар ҳақида ҳам бир оз гапириб ўтди* каби.

Кўрмоқ феъли *-(и)б, -а, -й* формантлари билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълларга қўшила олади: *гапириб кўрди, айта кўрманглар, ўқий кўрмасин* каби.

Бу хил қўшма феъллар мураккаб шаклларда ҳам учрайди: *қайтиб бора кўрмасин, чиқиб кетмоқчи бўлиб кўрди, ўқиб чиқмоқчи бўлиб кўради* каби.

Бу кўмакчи феъл -а, -й форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълларга бўлишсиз формада қўшилади: *бора кўрманг, ёза кўрмасин, гапира кўрманглар* каби.

Кўрмоқ кўмакчиси етакчи феъл билан ифодаланган ҳаракат ижроси учун субъектнинг интилиши, ҳаракатни бажариш учун субъект ўзини синаб кўриши каби маъноларни билдиради: *ишлаб кўради, кўтариб кўради, очиб кўрсин, қочиб кўрсин, гапириб кўрсин* каби.

Бундай қўшма феълларда *кўрмоқ* кўмакчиси ўтган замон шаклларида келганда, ҳаракатнинг давомсизлигини ҳам англатади: *бола боқиб кўрди, деҳқончилик қилиб кўрган, ўқиб кўрибди, ёзиб кўрибсиз* каби.

Ҳозирги замон шаклларида келганда, ҳаракатнинг давомлилик маъноси ифодаланади: *шахмат ўйнаб кўраётирмиз, экин экиб кўрмоқдалар, мол боқиб кўряпти* каби.

Қарамоқ кўмакчи феъли -(и)б форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълларга қўшилади: *ухлаб қара, синаб қарасам, олиб қарасангиз, туриб қараса, ўқиб қараса* каби. Бу кўмакчи кўрмоқ кўмакчиси вазифасида келиб, ҳаракат ижроси учун субъект ўзини синаб кўриши маъносини ифодалайди: *уриниб қарайди, тиришиб қарасин, ҳаракат қилиб қарагин, очиб қараса* каби. Бу кўмакчининг маъно хусусиятлари, грамматик вазифалари кўрмоқ кўмакчисига ўхшашдир.

Боқмоқ ҳам кўмакчи феъл вазифасида қўллана олади: *та-тиб боқмоқ, бориб боқсин, кўриб боқай, сўзлаб боқсин, қочиб боқсин* каби.

Бу феъл кўмакчи вазифасида *кўрмоқ, қарамоқ* феълларининг синоними тарзида қўлланади: *кийиб боқинг, юриб боқсин, ўрнидан туриб боқсин, кўтариб боқар* каби.

Бормоқ кўмакчи феъли -(и)б форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълларга қўшилиб келади: *ишлаб боқар, кийиб боқади* каби.

Ёзмоқ феъли ҳам кўмакчи вазифасида қўллана олади: *йиқила ёзди, кета ёзди, сеза ёзди, кўра ёзди* каби. Бу феъл ёрдамида етакчи феъл билан ифодаланган ҳаракатнинг рўёбга чиқиши яқин эканлиги, лекин унинг амалга ошмаганлиги ифодаланади. *Ёзмоқ* феъли аслида қадимги туркий тилда бажара олмаслик, фурсатни қўлдан бериб қўйиш, вақтни ўтказиб юбориш каби маъноларда қўлланган. Ҳозирги замон тилида *ёзмоқ* феъли қўшма феъл таркибида кўмакчи феъл вазифасида келганда, қадимги маъносини сақлайди.

Ёзмоқ кўмакчи феъли *-а, -й* форманти билан ясалган равишдошга қўшилади: *туша ёзди, йиқилиб туша ёзди, букила ёзди, тўя ёзди* каби.

Бормоқ феъли кўмакчи вазифасида келганда, ҳаракатнинг ривожланиши, бирор нуқтадан ё ҳолатдан бошқа бирор нуқтага ё ҳолатга ўтиб бориши ифодаланади: *гапириб борди, ўсиб боради, юксалиб бормоқда, текшириб бораётир* каби.

Бормоқ кўмакчи феъли *келмоқ* феълининг антоними тарзида қўлланади: *ёзиб боради — ёзиб келади, текшириб боради — текшириб келади* каби.

Одатда, ҳаракатнинг ҳозирги замондан ёки ҳаракат содир бўлган пайдан бошлаб ўтмишга ё келасига қараб йўналишни кўрсатиш учун *бормоқ* феълидан ва ўтмишдан ҳозирги замонга қараб йўналишини кўрсатиш учун *келмоқ* феълидан фойдаланилади.

Бормоқ феъли *-а, -й* формантлари билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг давомлилигини билдиради: *юксала боради, қўзғала бормоқда* каби; *-(и)б* форманти билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълларга қўшилганда, ҳаракатнинг ривожлана бориши ва йўналишини кўрсатади: *газеталарни синчилаб ўқиб бормоқда, болаларни тарбиялаб боради* каби.

Билмоқ феъли кўмакчи вазифасида ҳозирги ўзбек адабий тилида олмоқ феълига яқин маънода қўлланади: *ёза билмоқ — ёза олмоқ, кела билмоқ — кела олмоқ, ўқий билмоқ — ўқий олмоқ, кўра билмоқ — кўра олмоқ* каби.

Бу кўмакчи *-а, -й* формантлари билан ясалган равишдошга қўшилади ва имкон, қодирлик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: *кела билади, бора билмайди, ўқий билади* каби.

Солмоқ феъли кўмакчи вазифасида қўлланганда, *-и(б)* ва *-а, -й* формантлари билан ясалган равишдош шаклидаги етакчи феълларга қўшилади: *мияни қоқиб солмоқ, қувиб солмоқ, еб солмоқ, тўкиб солмоқ, кўра солиб, тура солиб* каби.

Қистамоқ феъли *-гу (-ги, -ки, -қи, -ку)* аффикси билан ясалган феъл формалари (отлар)га қўшилади: *чўмилгиси қистади, ёткиси қистаб турибди, овқат егиси қистаб қолди* каби.

Бу кўмакчи феъл ўтган замон шаклларида келганда, етакчи феъл билан ифодаланган ҳаракат тушунчасининг давомсизлигини билдиради; *ишлагиси қистади, ухлагиси қистаган* каби; ҳозирги замон шаклларида ишлатилганда ҳаракатнинг давомлилигини англатади: *дам олгиси қистаяпти, овқат егиси қистамоқда* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қистамоқ кўмакчи феъли ўрнида *келмоқ* феълнинг қўлланиши ҳам мумкин: *овқат егиси қистади — овқат егиси келди* каби.

Етмоқ феъли кўмакчи вазифасида қўлланганда, -(и)б аф-фикси билан ясалган равишдош формасидаги етакчи феъл-ларга қўшилади: *келиб етган, бориб етди, билиб етди, англаб етди* каби.

Етмоқ кўмакчиси қўшма феъл таркибида етакчи феъл орқали ифодаланган ҳаракатни бажариш учун субъектнинг қодирлигини, ҳаракатнинг тугаллик маъносини англатади. Бу феъл ўрнида баъзан олмоқ феъли ишлатилади: масаланинг моҳиятини *билиб етди (била олди)*, бу фикрларни *англаб етди (англаб олди)* каби.

Битмоқ феъли кўмакчи вазифасида келганда, ҳаракатнинг охирги фазасини — тамомланишини кўрсатади. Бу жиҳатдан бошламоқ феълнинг антоними сифатида келади. Чоғ: *оқа бошлади — оқиб битди, ёна бошлади — ёниб битди*.

Битмоқ кўмакчи феъли -(и)б форманти билан ясалган равишдошга қўшилади. Бу феъл ўтимсиз феълларгагина қўшила олади: *синиб битди, қайнаб битди, ёрилиб битди* каби.

Туғамоқ феъли битмоқ (ўрни билан бўлмоқ) феълнинг синоними ва бошламоқ феълнинг антоними тарзида кўмакчи феъл вазифасида келади. Чоғ.: *синиб туғади, синиб битди, синиб бўлди* ва *сина бошлади; қайнаб туғади, қайнаб битди, қайнаб бўлди* ва *қайнай бошлади; узилиб туғади, узилиб битди, узилиб бўлди* ва *узила бошлади*.

Туғамоқ феъли -(и)б форманти билан ясалган равишдошга қўшилади: *куйиб туғади, ёниб туғади* каби.

Бу феъл ҳам ҳаракатнинг охирги фазасини кўрсатади, тугаллик маъносини ифодалайди: *мевалар пишиб туғади, сочлари оқариб туғади* каби (Чоғ.: *қоғоз йиртилиб туғади* ва *қоғоз йиртилиб бўлди, сочлари оқариб туғади* ва *сочлари оқариб бўлди*).

Бу феъл ўтган замон шаклларида қўлланганда, ҳаракатнинг тугаллигини, давомсизликни англатади: *куйиб туғади, ёниб туғадан, синиб туғади* каби; ҳозирги замон шаклларида қўлланганда, ҳаракатнинг давом этиши маъносини англатади: *пишиб туғаётир, ёниб туғамоқда* каби.

Туғамоқ кўмакчиси ҳам, битмоқ феъли каби, ўтимсиз феълларгагина қўшилиб келади: *айнаб туғади, чириб туғади, йиртилиб туғайди* каби.

Ўлмоқ феъли кўмакчи вазифасида қўлланганда, етакчи феъл билан ифодаланган асосий ҳаракатнинг нормал ҳолатдан ортиқ ёки кучли даражада рўёбга келганини англатади: *чарчаб ўлди* (ортиқ даражада чарчади), *очқаб ўлди* (ҳаддан ташқари очқади), *чанқаб ўлди* (ўта чанқади), *тортиниб ўлди* (ортиқ даражада тортинди) каби.

Улмоқ феъли *-(и)б* форманти билан ясалган равишдошга қўшилади ва ўтган замон шаклларида қўлланганда, ҳаракатнинг давомсизлик маъносини ифодалайди: *уришиб ўлди, кўришиб ўлди, сўрашиб ўлди* каби; ҳозирги замон шаклларида қўлланганда, ҳаракатнинг давомлилигини англатади: *санаб ўляпти, ясаниб ўлаётир, керилиб ўлмоқда* каби.

Бундай қўшма феъллар мураккаб шаклларда ҳам қўлланади: *кетмоқчи бўлиб ўляпти, бўғилиб ўлаётир, сиқилиб ўлай деди, чанқаб ўладиган бўлди, оч қолиб ўлгудек бўлди* каби.

Тўлиқсиз феъл ҳақида

Тўлиқсиз феъл шакллари ҳам кўмакчи вазифасида кенг қўлланади. Ҳозирги ўзбек тилида, бошқа туркий халқлар тилларида бўлгани каби, тўлиқсиз феъл шакллари аслида *эмоқ (эрмоқ)* феълнинг *э (эр)* ўзагидан ясалган формалардир (*эди, экан, эмиш, эса* каби).

Тўлиқсиз феъл шакллари, бир томондан, *ўқиб эди (ўқувди, ўқиса эди (ўқисайди), ўқир экан (ўқиркан), ўқиган эмиш (ўқиганмиш)* тарзида феълларга ва, иккинчи томондан, *ки-тоб экан, яхши эди, кўп эмиш* тарзида феъл бўлмаган сўзларга ҳам қўшилиб кела олади. Тўлиқсиз феъл шакллари содда феълларга қўшилса, *ўқиган эди, борган эмиш* шаклида қўшма феъл ҳосил бўлади, қўшма феълларга қўшилса, *ёзиб кўрса эди, ўқимоқчи бўлган эмиш, ёзмоқчи бўлса экан* тарзида мураккаб қўшма феъллар вужудга келади.

Қўшма феъл таркибида келган тўлиқсиз феъллар, *бўлмоқ* ва *демоқ* кўмакчи феъллари сингари, майлдор феълларга ҳам ва майлсиз феълларга ҳам қўшила олади:

1) Тўлиқсиз феълнинг *эди* шакли буйруқ майлидаги феълларга қўшилиб келганда, ҳаракатнинг бажарилмай қолгани, бунинг учун сўзловчининг ачиниши, афсусланиши каби маъноларни англатади: *кутиб туринг эди, кутиб тура туринг эди, кутиб тура беринг эди* каби.

Экан ва *эмиш* шакллари қўшма феъл таркибида кўмакчи феълга қўшилганда, ҳаракатнинг давом эттирилиши ҳақида берилган буйруқ субъектга сўзловчи воситаси билан етказилгани тушунилади: *кутиб туринг экан, кутиб тура туринг эмиш* каби.

2) Тўлиқсиз феълнинг *эди* шакли дарак майлидаги феълларнинг сифатдош ва ҳозирги замон формасига қўшилиб келганда, илгари бажарилган ҳаракатнинг ҳозирги ҳолати сўзловчига ноаниқ экани тушунилади: *кўрган эди, келган эди, кўрмаган эди, ўқимоқда эди, ёзмоқда эди* каби.

Экан шакли ёрдамида илгари бажарилган ҳаракат сўзловчига бирор сабаб билан эндигина маълум бўлиб қолгани ва бунга сўзловчида ишонч ҳосил бўлгани англанади: *Аҳмад келган экан* (бундан мен хабарсиз эканман, эндигина эшитдим маъносида) каби.

Эмиш шакли ёрдамида рўёбга келган ҳаракат ҳақидаги дарак сўзловчига биров орқали эндигина маълум бўлгани, унга сўзловчида тўлиқ ишонч ҳосил бўлмагани, бунга ишонса ҳам ва ишонмаса ҳам бўлиши мумкинлиги англанади: *Аҳмад келган эмиш* каби.

3) *Эди* шакли шарт майлидаги феълларга қўшилганда, шарт майли маъносига истак маъноси ҳам қўшилади: *келса эди* (келсайди), *келиб қолса эди* (келиб қолсайди) каби. Мураккаб қўшма феълларга қўшилганда ҳам асосий майл шакллари орқали ифодаланган маъноларга (мақсад ва шарт майллари маъноларига) истак маъноси қўшилади: *келмоқчи бўлса эди, ишламоқчи бўлсангиз эди* каби. Шу билан бирга, шарт феълнинг замон маъноси ҳам ўзгаради.

Экан шакли қўшилганда ҳам шарт маъноси таркибига истак маъноси қўшилади, лекин келаси замон маъноси ўзгармайди: *келса экан, кўрса экан* каби.

4) *Эди* шакли *-р(-ар)* форманти билан ясалган келаси замон гумон майлидаги феълларга қўшилиб келса, биринчидан, феълнинг замон маъносини ўзгартиради, иккинчидан, гумон маъноси йўқолади: *келар эди* (келарди), *келиб турар эди* (келиб турарди), *келиб юрар эди* (келиб юрарди), *кела берар эди* (келаверарди) каби. Ҳаракатнинг давомлилигини кўрсатувчи юр, тур каби кўмакчи феъллар билан ясалган қўшма феълларнинг гумон майли шаклига қўшилганда, ҳаракатнинг ўтган замонда рўёбга келгани ва такрорланиб, давом қилиб туриши англашилади.

Экан шакли етакчи феъл билан ифодаланган ҳаракат маъносининг бажарилишини сўзловчи ўзгалардан олинган хабар асосида тасдиқлаб кўрсатганини билдиради: *келар экач, келмас экан* каби.

Эмиш шакли қўшилганда, гумон маъноси йўқолади, бироқ замон маъноси ўзгармайди, ҳаракат ижроси ҳақида сўзловчининг хабари ишончсиз тус олади: *келар эмиш, келмас эмиш* каби.

5) *Эди* шакли мақсад майлидаги феълларга қўшилганда, феълнинг замон маъносини ўзгартиради: *келмоқчи* (келаси замон) — *келмоқчи эди* (ўтган замон). Шу билан бирга бажарилмоқчи бўлган ҳаракатнинг номаълум сабаблари билан ҳануз рўёбга келган-келмагани сўзловчи учун ноаниқлиги тушунилади; *кетиб қолмоқчи эди, кетиб қолмоқчи бўлиб турган эди*

типида ясалган мураккаб қўшма феълларда ҳам юқорида тас-
вирланган хусусиятлар ифодаланади.

Экан шакли орқали субъектнинг ҳаракат ижроси ҳақидаги мақсади сўзловчига бирор сабаб билан эндигина маълум бў-
либ қолгани тушунилади: *келмоқчи экан, кетмоқчи эмас экан*
каби.

Эмиш шакли ҳаракат ижроси ҳақида субъектнинг мақсади
сўзловчига бошқалар орқали маълум бўлиб қолгани ва бу
хабар ишончсиз эканини англатади.

6) *Эди* шакли *-(и)б* форманти билан ясалган равишдош
шаклидаги етакчи феълларга қўшилганда, биринчидан, ра-
вишдош формаси майлдор феълга айланади — ҳикоя майли
шакли ясалади ва шу муносабат билан равишдошлар шахс-
сон формантлари ёрдамида тусланади: *кетувдим, кетувдинг*
каби; иккинчидан, замон маъноси ўзгаради: *кетиб эди* каби;
учинчидан, сўзловчи субъект ҳаракатининг бажарилиб бўл-
гани ҳақида тингловчига дарак бераётгани, ҳикоя қилаётгани
тушунилади.

Ҳаракат номи

Иш-ҳаракатнинг номини билдирувчи феъл формалари ҳа-
ракат номлари дейилади. Ҳаракат номи феълларнинг ўзак ё
негизларига *-моқ, -иш, -ув* аффиксларининг қўшилиши билан
ясалади: *олмоқ, кўрсатмоқ, олиш, кўрсатиш, олув, кўрсатув*
каби.

Ҳаракат номи содда феълдан ясалганидек, қўшма феъл
формаларидан ҳам ясалиши мумкин: *хурсанд бўлмоқ, тасдиқ*
қилмоқ, кўриб қолмоқ, гапириб қўймоқ, хурсанд бўлиш, гапи-
риб қўйув каби.

Ҳаракат номи маълум бир иш-ҳаракатни замон, шахс, сон,
майл каби категориялардан холи ҳолда ифодалайди. Масал-
лан, *ёз* феълида ҳаракатни бажарувчи субъект, субъектнинг
шахси, бирлик сон, буйруқ майли, келаси замон ва шулар ка-
би маънолар бор. Бу феълга *-моқ* форманти қўшилиши билан
бундаги ҳаракат маъноси юқорида кўрсатилган грамматик
маънолардан ажратилади ва соф ҳаракат номи тарзида кўр-
сатилади. Демак, феълларнинг ҳаракат номи формаси соф ҳа-
ракат тушунчасини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Ҳаракат номи формасида қўлланувчи феъллар, бир томон-
дан, феълга хос хусусиятларга эга бўлиб, феъл туркумига ки-
ради ва, иккинчи томондан, отларга хос хусусиятларга эга
бўлиб, ўрни билан отлар туркумига ҳам мансуб
бўла олади. Ҳаракат номи феъллар каби гапда муайян
объектни бошқариш хусусиятини сақлайди. Чоғ.: *хатни тез*

ёзади — хатни тез ёзмақ, вазифаларни яхши бажаради — *вазифаларни яхши бажармоқ*.

Ҳаракат номи феъллардаги даража хусусиятини ҳам сақлайди. Чоғ.: *ишлади* — *ишламоқ*, *ишлатди* — *ишлатмоқ*, *ишлатилди* — *ишлатилмоқ*.

Ҳаракат номи керак, лозим, зарур, мумкин каби модал сўзлар билан бирикиб келиб, келаси замон тушунчасини ҳам англатади: *ишламоқ керак*, *кўрмоқ зарур*, *олмоқ лозим*, *кирмоқ мумкин* каби. Ҳаракат номлари майлдор феъллар каби тарз категориясига эга бўлади: *чўзғилаш* (чўз-ғи-ла-ш), *сава-лаш* (са-ва-ла-ш) каби.

Ҳаракат номининг бўлишсиз шакли *-ма* форманти билан ясалмайди. Бу мақсад учун сифатдошларнинг *-(а)р* форманти орқали ясалувчи бўлишсиз шаклидан фойдаланилади: *келмоқ* — *келмаслик* (кел-ма-с-лик), *билмоқ* — *билмаслик* (бил-ма-с-лик) каби.

Ҳаракат номи отлар каби гапда келишик ва эгалик формантларини қабул қилиб, отлар бажарган синтактик вазифаларни бажара олади: *ишламоқни*, *ишламоққа*, *ишламоқдан*, *ишламоқнинг*, *ишламоғингизга* каби.

Ҳаракат номи формасидаги баъзи феъллар нутқда от вазифасида кўп қўлланиб, феъллардан узоқлашиб қолган ва отлар туркумига ўтган: *илмоқ*, *тўқмоқ*, *чақмоқ*, *қармоқ*, *қуймоқ*, *тармоқ*, *бармоқ* каби.

Феълларнинг ўзак ва негизларига *-(и)ш* ва *-(у)в* аффиксларини қўшиш билан ясалган ҳаракат номи формалари отларга яқиндир: *ишлаш*, *кулиш*, *ёзув*, *чизув* каби.

Тузилишига кўра ҳаракат номлари содда ва қўшма шаклда бўлади. Қўшма феъллардан ҳосил бўлган ҳаракат номлари таркибида *юр*, *тур*, *ўтир*, *ёт* феъллари кўмакчи феъл вазифасида келганда, ҳаракат номларидан гўё ҳозирги замон маъноси англашилгандек бўлади: *ишлаб юриш*, *бошлаб юриш*, *ишлаб туриш*, *ўтириб туриш*, *кутиб турув*, *кузатиб турув* каби. Бу ҳолатда ҳам замон конкрет тасаввур қилинмайди.

Ҳаракат номлари абстракт от ясовчи *-лик* аффикси билан бирга ишлатилади: *ейишлик* (ош), *ичишлик* (сув), *юришлик* (йўл), *кўришлик* (манзара), *ўтиришлик* (жой) каби.

Ҳаракат номларининг *-(у)в* аффикси билан ясалган шакллари *-чи* аффиксини қабул қила олади; шу йўл билан ҳаракат номлари от туркумига ўтиб кетади: *сотувчи*, *олувчи*, *ўқувчи*, *ёзувчи* каби.

Ҳаракат номларининг *-(и)ш*, *-(у)в* аффикслари билан ясалган шакллари, семантик хусусиятларига кўра, ўзаро тенг ҳуқуқда бўлиб, ҳатто бир сўз доирасида бири ўрнида иккинчиси қўллана олади; *келув*, *кетув*, *олув*, *берув* ва *келиш*, *кетиш*,

олиш, бериш каби. Бироқ, грамматик хусусиятларига кўра, буларнинг бири иккинчиси ўрнида кела олмайди. Чунончи, *-(у)в* аффиксидан кейин *-чи, -чилик* аффиксини қўшиш йўли билан *чекувчи, ёзувчи, ўқувчи, тикувчи, ўқувчилик, тикувчилик* каби отлар яшаш мумкин, лекин *-(и)ш* билан ясалган ҳаракат номларига бу аффикслар қўшилмайди; *-и(ш)* аффиксидан кейин *-лик* аффиксини қўшиш мумкин: *ейишлик, ичишлик, кўришлик, кийишлик* каби, лекин бу аффикс ҳаракат номларининг *-(у)в* форманти билан ясалган шакли билан қўлланмайди.

Ҳозирги тилда *-(и)ш* аффикси билан ясалган ҳаракат номлари *-(у)в* шакли орқали ясалган ҳаракат номларига қараганда кенгроқ қўлланади.

Сифатдошлар

Гапда феъллар, сифатлар ва ўрни билан отлар каби семантик-грамматик хусусиятларга эга бўлган феъл формалари сифатдош деб аталади: *ўқиган, ёзган, ўқимаган, ёзмаган, оқар, оқмас, ўтар, ўтмас, келажак* каби.

Сифатдошлар гапда, асосан, аниқловчи вазифасини бажаради: *териляётган пахталар, пишиб турган мевалар, кўриладиган масалалар* каби. Бундай ҳолатда сифатдошлар орқали ифодаланган ҳаракат предметнинг статик белгиларини (*очилган гуллар, қизарган мевалар* каби) ёки динамик белгиларини (*оқаётган сувлар, кетаётган машиналар, қайнайидиган булоқлар* каби) кўрсатади.

Сифатдошлар гапда кесим вазифасида қўлланганда майлдор феъллар сингари ҳаракат маъносини англатади ва шахсон формантларини қабул қилади: *мен ўқиганман, сиз ўқигансиз* каби. Бундай ҳолларда сифатдош майлдор феълнинг бир тури ҳисобланади.

Аниқловчи вазифасида келган сифатдошлар аниқланмишларидан ажраб, яқка қўлланганда, предмет маъносини англатади ва от каби тасаввур қилинади — отлашади: *қимирлаган қир ошар; юрган — дарё, ўтирган бўйра; чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди* каби.

Сифатдошлар, ўрни билан, келишик аффиксларини қабул қила олади: *гуллар очилганда, буғдойлар ўрилганда, масалалар кўрилгандан кейин, ишлар тамомлангандан сўнг, қўрққанга қўй боши қўш кўринади* каби.

Сифатдошлар билан боғланган, улар томонидан бошқарилган сўзларнинг ўзаро грамматик бирикуви натижасида бирикмали сифатдош оборотлар ҳосил бўлади: *меҳнатда мислсиз*

намуналар кўрсатган қаҳрамонларимиз, барглари эрта тўки-
либ кетадиган пахтанинг янги навлари каби.

Сифатдош формалари тарз, замон ва майл шаклларининг
ясалиши учун база ва тусланиш учун асос вазифасини ҳам
бажаради. Ўтган замон сифатдош формаси дарак майлидаги
феълларнинг ҳосил бўлиши учун база ва шу майлда феъл тусланиши
учун асос вазифасида кела олади: *келганман, келгансан, келганмиз, келгансиз* каби; *-(а)р* аффикси билан ясалган
келаси замон сифатдоши гумон майлидаги феълларнинг рўёб-
га келиши учун база ва шу майлда феъл тусланиши учун асос
вазифасини бажаради: *келарман, келарсиз, келармиз* каби.

Сифатдошларда ўтимлилик ва ўтимсизлик хусусияти сақ-
ланади: *келган, келар, келмиш, келгуси, келаси, келажак* сифатдошлар ўтимсиз, *ёзган, айтадиган, билажак, билар, айтмиш, айтгуси* сифатдошлари эса ўтимлидир.

Сифатдошлар асосан феълларнинг ўзак ва негизларига
-ган (-кан, -қан) аффиксини қўшиш билан ясалади: *ўқиган, (ўқи-ган), ёзган (ёз-ган), ўқимаган (ўқи-ма-ган), ёзмаган (ёз-ма-ган), эккан (эк-кан), экмаган (эк-ма-ган), туккан (туг-ган), тугмаган (туг-ма-ган), боққан (боқ-қан), боқмаган (боқ-ма-ган), соққан (соғ-қан), соғмаган (соғ-ма-ган)* каби.

Бир бўғинли феълларнинг *-а* форманти билан ясалган ра-
вишдош шаклига *-ғон* формантининг қўшилиши билан махсус
сифатдош формаси ясалади: *чопоғон, қопағон, тепағон, урағон, кулағон, билағон, ётағон* каби. Сифатдошнинг бу шакли
бўлишли формада қўлланади ва сифатга мойил бўлади.

Рабишдошнинг *-а, -й* шаклига қўшилган *-ди* формантига
-ган аффикси қўшилиши билан келаси замон сифатдоши яса-
лади: *ёзадиган (ёз-а-ди-ган), ўқийдиган (ўқи-й-ди-ган), ўқи-май-диган (ўқи-ма-й-ди-ган), келадиган (кел-а-ди-ган)* каби.

Баъзан айрим феъллардан ўрни билан *-миш* аффикси ёрда-
мида ҳам сифатдош шакллари ясалади: *ўтмиш (замон), бўлмиш (воқеа), қилмиш-қидирмиш, ажралмиш, кечмиш, кўрмиш, сўралмиш, аниқланмиш, сифатланмиш* каби. Бу хил сифатдош
формаларидан баъзилари ҳозирги ўзбек тилида грамматик
терминга айланган: *сифатланмиш, аниқланмиш* каби.

Сифатдош формалари *-(а)р* аффикси ёрдами билан ҳам
ясалади: *оқар сув, ўтар кун, учар қуш, бўлар иш, келар йил, айтар сўз, бўлмас иш, ўлмас образ* каби.

Рабишдош формаларига *(-а, -й)* форманти билан ясалган
формаларига) *-жак* аффикси қўшилиши билан ҳам сифатдош
ясалади: *келажак, бўлажак, кўражак, ўтажак, ёзажак, кетажак* каби.

Айрим ҳолларда *-а+си* форманти билан ҳам сифатдош

ясалади. Чоғ.: *келаси йил, келар йил* — *келажак йил*; *бўласи иш* — *бўлар иш* — *бўладиган иш*.

Баъзан айрим феълларнинг ўзак ва негизларига *-гуси, -гиси; -куси, -киси, -қуси, -ғуси, -ғиси* аффикслари қўшилиши билан махсус сифатдош формалари ясалади: *келгуси йил, бўлғуси мутахассислар* каби.

Сифатдошларнинг *сурғи* (дорилар), *сезғи* (органлари) каби қадимги формалари ҳозирги тилда феъллардан узоқлашиб, отлар туркумига ўтган: *супурғи, кулғи, урғу, чалғи, чолғу, тепки, сузғи, куйдирғи, тутатқи, ачитқи* каби.

Шунингдек, *чиринди, қиринди, чиқинди* каби сўзлар ҳам тарихан қадимги сифатдош формаларидан чиқиб келгандир. Бу хил қадимги сифатдошлар ҳозирги тилда от каби тасаввур қилинади.

Сифатдошларнинг турлари. Сифатдош, тусланиш ёки тусланмаслик хусусиятига кўра, икки турга бўлинади: 1) тусланувчи сифатдошлар: *ёзганман, ёзмагансан, ёзажакмиз, ўтарсиз, ўтадигансиз* каби; 2) туслана олмайдиган сифатдошлар: *келаси* (замон), *келгуси* (йил), *ўтмиш* (умр), *аниқланмиш* (сўз) каби.

Сифатдошлар тузилишига кўра ҳам икки турга бўлинади: 1) содда сифатдошлар, 2) қўшма сифатдошлар.

Содда сифатдошлар бир ўзак ёки бирор негиз шаклидаги феъллардан тузилади: *ёзган, ёзмаган, кўрган, кўрмаган, ювинган, ювинтиришган, йиғиштиришган, йиғиштиришмаган* каби. Қўшма сифатдошлар эса қўшма феъл шаклларида ҳосил бўлади: *боролмай қолган, ётиб қолган, кетиб қолган* каби.

Сифатдошларда замон. Сифатдошлар феъллар каби ҳар уч замон доирасида қўлланади.

Ўтган замон сифатдошлари феълларнинг ўзак ё негиз шаклларига асосан *-ган (-кан, -қан)* аффиксининг қўшилиши билан ясалади: *ёзган, ёзмаган, кўрган, кўрмаган, эккан, соққан, кўрққан* каби. Баъзан *-миш* аффикси ёрдамида ҳам ўтган замон сифатдоши ясалади: *ўтмиш, аниқланмиш, кечмиш* каби.

Ҳозирги замон сифатдошлари қўшма феъл формасида ясалади: *кўраётган, кўрмаётган, кетаётган, ўтаётган, тераётган, бораётган* каби. Бу хил қўшма феъл таркибида асосий, етакчи феъл ҳаракат маъносини билдиради, кўмакчи вазифасида келган феълнинг сифатдош шакли *ёт-* ҳаракатнинг давомлилик маъносини англатади. Нутқда давомлилик маъноси ҳозирги замон учун характерлидир: *ишлаётган кишилар, ўқиётган болалар, кулаётган одамлар* каби. Бундаги *ётган* кўмакчиси *-а* ёки *-й* форманти билан ясалган равишдош шаклидаги феълга қўшилган: *келаётган, кетаётган* каби. Бироқ феъл бирикмаларида *ўйнай-ётган, ўқий-ётган* шаклларида

Ўзаро ёндош келган *й* товушлари — бир-бирига сингишиб, улардан бири қисқариб кетади, *гўё ётган кўмакчиси ўқиётган, ўйнаётган* сингари тўғридан-тўғри феъл ўзагига қўшилгандек кўринади.

Қўшма феъл таркибида келадиган *юрмоқ, турмоқ, ўтирмоқ* кўмакчи феъллари ҳам ҳозирги замон сифатдошларининг ясалишида иштирок қилади: *ўқиб юрган болалар, ишлаб турган одамлар* каби. *Юрмоқ, турмоқ, ўтирмоқ* ва *ётмоқ* феъллари билан ифодаланган ҳаракат давомли тусда бўлгани сабабли бу феъллар ўтган замон шаклида ҳам *гўё* ҳозирги замон феълидек тасаввур қилинади: *юрган одамлар, турган ишчилар, ўтирган болалар, ётган экинлар* каби.

Келаси замон сифатдошлари асосан *-диган* (-ди-ган), *-(а)р* аффикслари ва баъзан *-жак, -аси, -гуси* формантлари ёрдамида ясалади.

Равишдошларнинг *-а* ёки *-й* формантлари билан ясалган турига *-диган* аффикси қўшилиши билан ҳосил этилган сифатдошлар гапда кесим вазифасида ҳам қўллана олади. Бунда эга билан шахс-сонда мослашади, яъни феълга айланиб тусланиш хусусиятини касб этади: *борадиганман, кўрадигансиз* каби. Бу сифатдош аниқловчи вазифасида ҳам келади, бунда сифатдош тусланмайди: *келадиган* (меҳмонлар), *бўладиган* (ишлар) каби.

Феълларнинг ўзак ё негиз шаклига *-(а)р* аффикси қўшилиши билан ясалган сифатдошлар, ҳам гапда кесим вазифасини бажариб, тусланиш хусусиятини касб этади, эга билан шахс-сонда мослашади: *кўрарсиз, борармиз, оларман* каби аниқловчи вазифасида қўлланганда тусланмайди.

Баъзан *-аси, -гуси, -жак* аффикслари билан ҳам келаси замон сифатдоши ясалади.

Сифатдошларда бўлишсизлик. Сифатдошларнинг *-ган, -ётган -диган* аффикслари билан ясалган шаклларида бўлишсизлик *-ма* форманти билан ясалади; бунда *-ма* форманти тўғридан-тўғри феъл ўзагига қўшилади: *кўрмаган* (кўр-ма-ган), *келмаган* (кел-ма-ган), *бўлмаган* (бўл-ма-ган), *турмаган* (тур-ма-ган), *ўқимаётган* (ўқи-ма-ётган), *ўқимайдиган* (ўқи-ма-й-диган) каби. Шу билан бирга *эмас, -мас* ёрдамида ҳам сифатдошларнинг бўлишсиз формаси ясала олади; бундай ҳолларда *эмас* сўзи сифатдош ясовчи аффикслардан кейин қўшилади: *келган эмас, келганмас, кўрган эмас, кўрганмас* каби. Сифатдошларда бўлишсизлик маъноси *йўқ* сўзи ёрдами билан ҳам ифодаланади: *кўргани йўқ, билгани йўқ, кўраётгани йўқ* каби.

Ўтган замон сифатдошининг *-миш* аффикси билан ясалган шакли гарчи ҳозирги тилда бўлишсиз формада ишлатилмаса

ҳам, ўзбек классик адабиётида бу хилдаги сифатдошнинг бўлишсиз кенг қўлланган: *кечмамиш, ўтмамиш, келмамиш, бормамиш* каби.

Келаси замон сифатдошининг *-(а)р* аффикси билан ясалган шаклида бўлишсизлик *-мас* форманти ёрдамида ифодаланди: *келмас, ўтмас, бормас, кела олмас, кетиб қолмас, кетиб қола қолмас* каби. Келаси замон сифатдошининг *-жак* аффикси билан ясалган шаклида бўлишсизлик *-ма* ёки ўрни билан *эмас, -мас* ёрдамида ҳосил қилинади: *бўлмаyajак, келмаyajак, ўтмаyajак; келажак эмас; келажакмас; кўражак эмас; кўражакмас* каби. Келаси замон сифатдошининг *-гуси* аффикси билан ясалган шаклида бўлишсизлик баъзан (хусусан ўзбек классик адабиётида) *-ма* форманти билан ҳосил қилинади: *келмагуси, кўрмагуси* каби. Мазкур сифатдошнинг шу хил бўлишсиз шакли ҳозирги тилда архаиклашиб, истеъмождан чиқиб бормоқда.

Сифатдошларнинг даража шакли. Сифатдошларнинг содда ё қўшма феъл формаси турли даража шакларида кела олади.

Содда феъллардан ясалган сифатдошларда бош даража: *хат ёзган бола, китоб ўқиган киши, оқар сув*; мажҳул даража: *ёзиладиган хат, ўқилган китоб*; қайтим даража: *ювинган бола, ясанган қиз*; қўзғатиш даража: *ювдирган кўйлак, кўрсатган расм*; биргалик даража: *кўришадиган кун, келишадиган масала* каби.

Содда феъл формасидаги сифатдошларнинг даража шакллари айрим ҳолларда мураккаб тусда кўринади. Чунончи қўзғатиш-мажҳул даража шаклида: *ёздирилган хатлар*; қайтим-қўзғатиш-мажҳул даража шаклида: *ювинтирилган бола*; биргалик-қўзғатиш-мажҳул даража шаклида: *яхши уюштирилган меҳнат* каби.

Қўшма феъл формасидаги сифатдошларда мажҳул даража: *айтиб берилган ҳикоя*; қўзғатиш-мажҳул даража: *номлари кўрсатиб ўтилган ўртоқлар*; қайтим-қўзғатиш-мажҳул даража: *ювинтириб қўйилган ёш болалар*; биргалик-қўзғатиш-мажҳул даража: *йиғиштириб олинадиган экинлар* ва бошқалар.

Равишдошлар

Гапда феъл ва равиш каби семантик-грамматик хусусиятларга эга бўлган феъл формалари равишдош дейилади: *ўқиб, ёзиб, айта, кула-кула, ўқимай, ёзмай, кетиб қолиб, гапириб қўйиб, гапиргач, гапиргунча, гапиргани* каби.

Равишдошлар феъллардаги замон, майл ва тарз шакллари яшаш учун база ва феъл тусланиши учун асос вазифа-

сини ҳам бажаради. Феълларнинг баъзан замон формалари асосан равишдошлардан ҳосил қилинади: *келибсан* (келибсан), *келмабсан* (келмаб-сан), *олибсиз* (олиб-сиз), *олмабсиз* (олмаб-сиз), *кетибсиз* (кетиб-сиз), *кетмабсиз* (кетмаб-сиз) феълларида ўтган замон равишдоши тусланиш учун асос вазифасида келган.

Равишдошларнинг турлари. Равишдошлар, гапда тугган ўрнига қараб, икки хил вазифада келади:

1) Мустақил равишдош кесим вазифасида келганда, гапнинг эгаси билан боғланиб, у билан шахс ва сонда мослашади. Шу сабабли равишдош формалари шахс-сон формантлари билан тусланади ва шу йўл билан майлдор феълга айланади: *биз бориб-миз, сиз олиб-сиз, улар ўқиб-дилар* каби.

2) Эргаш гапнинг кесими ёки қўшма феъл таркибида етакчи феъл вазифасида келганда, майлдор феъллар билан боғланади ва бундай ҳолатда шахс-сон формантлари билан тусланмайди: *сеза ёзди, кетиб қолди* каби.

Равишдошлар дастлаб туб равишдошлар ва ясама равишдошлар номи билан иккига бўлинади: феъл ўзагидан — туб феълдан ҳосил бўлганлари туб равишдош деб аталади: *кўриб* (кўр-иб), *билиб* (бил-иб), *келгунча* (кел-гунча), *келгач* (кел-гач) каби; феълларнинг турли негизларидан ҳосил қилинган равишдошлар ясама равишдошлар дейилади: *кўрсатиб* (кўрсат-иб), *кўришиб* (кўр-иш-иб), *кўрсатилгач* (кўр-сат-ил-гач), *билдириб* (бил-дир-иб), *йиғиштирилиб* (йиг-иш-тир-ил-иб), *кўрсатилгач* (кўр-сат-ил-гач) каби.

Равишдошлар, тузилиш усулларига — ўзаклар миқдорига қараб, содда ва қўшма равишдош номи билан яна иккига ажралади: бир ўзакдан ёки негиздан ясалган равишдошлар содда равишдош дейилади: *ёзиб* (ёз-иб), *ўқиб* (ўқи-б), *келгач* (кел-гач), *кетгач* (кет-гач) каби; бирдан ортиқ феъл ўзакларининг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлган равишдошлар қўшма равишдош деб аталади: *ёзиб ол-гач, кет-иб қол-иб, кет-иб қолмоқчи бўл-иб, кет-иб қол-гунча* каби.

Равишдошларда феълнинг ўтимлилик-ўтимсизлик, бўлишлик-бўлишсизлик хусусиятлари сақланади: *келиб, кетиб, юриб, қараб* равишдошлари бўлишли ва *келмай, кетмай, юрмай, келмаб, кетмаб* равишдошлари бўлишсиздир. Шу билан бирга, бу равишдошлар ўтимсиз ҳамдир. *Кўриб, кўрмай, билиб, билмай, олиб, олмай, олгач, олмаган, олгунча, олмагунча* равишдошлари ўтимли равишдошлардандир.

Равишдошлар турли даража формаларида кела олади.

Чунончи, бош даражада: *юв-иб, ёз-иб, кўр-гач, кўр-гунча*; мажхул даражада: *ёз-ил-иб, сот-ил-иб, юв-ил-иб, кўр-ил-иб, кўр-ил-гунча, кўр-ил-гач*; қайтим даражада: *юв-ин-иб, кўр-ин-*

иб, беа-н-иб, яса-н-гач, юв-ин-гач; кўзғатиш даражада: юв-ди-риб, кўр-сат-иб, кўр-сат-гач, юв-дир-гунча, бил-дир-гунча, кел-тир-гунча, кел-тир-гач, ўқи-т-гач; биргалик даражада: юв-иш-иб, кул-иш-иб, ёз-иш-иб, юв-иш-гунча, ол-иш-гунча, ўқи-ш-гунча, кўр-иш-гач, гапир-иш-гач; кўзғатиш-мажҳул даража: кўр-сат-ил-иб, юв-дир-ил-иб, юв-дир-илгач, кўр-сат-ил-гунча каби.

Равишдошлар, туслана олиш ва туслана олмасликларига кўра, икки турга бўлинади: 1) тусланадиган равишдошлар: *ёзибсан* (ёзиб-сан), *ёзмабсан* (ёзмаб-сан) каби; 2) тусланмайдиган равишдошлар: *мен кел-гач, сен кел-гач, у кел-гач; биз кел-гач, сиз кел-гач, улар келгач; ўқи-гани, ёз-гани, дам ол-гани, ўйна-гани, ишла-гани* каби.

Равишдошлар (мутлақо шартли равишда) уч хил замонда келади: 1) ўтган замон равишдошлари: *келиб, келмаб, билиб, билмаб, кўриб, кўрмаб, билиб қолиб, кўриб олиб, кўра солиб, ўқиғач; 2) ҳозирги замон равишдошлари: кўра, била, кула-кула; ўйнаб-ўйнаб, кўрмай, билмай, ўйнамай, кулмай; 3) келаси замон равишдоши: ўқигани, кўргани, кўрмагани, ёзиб олгунча* каби.

Равишдошлар гапда ё мустақил феъл-кесимларга боғланиб келади (*терлаб ишлади, чарчаб келди, бақириб ўқиди* каби), ё қўшма феъл таркибида кўмакчи феълларга боғланади (*кетиб қолди, кўкариб кетди, сезмай қолади, ёзиб бера олмади* каби). Эргаш гапларда кесим вазифасида келганда, равишдошлар мустақил феъл-кесим ҳолатида бўлади: *қуёш чиқиб, ерлар исиди; ёмғир ёғиб, ариқлар сувга тўлди* каби.

Равишдошлар мустақил феъл-кесимга боғланиб келганда, равиш вазифасида ўзи боғланган феълнинг ҳолатини англатади: *чопиб борди, терлаб ишлади, шошилиб гапирди* каби.

Қўшма феъл таркибида келган равишдошлар етакчи феъл вазифасини бажариб, асосий ҳаракат тушунчасини ифодалайди: *кетиб қолди* каби; бунда асосий ҳаракат *кетиб* равишдоши билан ифодаланган, *қолди* эса етакчи феъл билан баён қилинган кетиш ҳаракатининг белгисини, характерини, шахсон, замон сингари грамматик маъноларни англатади.

Эргаш гап таркибида кесим вазифасида келган равишдошлар майл, замон, шахс-сон маъноларини эмас, балки соф ҳаракат тушунчасини ифодалайди: *кунлар исиб, мевалар пиша бошлади; қиш келиб, ҳаво совиб кетди* каби.

Равишдошларнинг ясашилиши. Равишдошлар содда ва қўшма феъллардан ясалади; *-а, -й, -иб, -гали, -гани (-қани, -кани), -гач (-қач, -қач), -гунча (-кунча, -қунча), -масдан* аффикслари равишдош ясаш учун хизмат қилади.

Булардан *-а* қўшимчаси ундош билан тугаган ўзак-негизларга қўшилади: *ола* (келмоқ) каби; унли билан тамомланган ўзак-негизларга *-й* форманти қўшилади: *синай* (бошламоқ), *ишлай* (олмоқ) каби. Бу хил равишдошларнинг бўлишсиз шакли ўзак-негизларга *-ма* ёки *-масдан* формантларини қўшиш билан ҳосил қилинади: *ўқимай* (турмоқ), *ишламай* (юрмоқ) ёки баъзан *ишламасдан* (турмоқ), *ўқимасдан* (юрмоқ) каби.

Равишдошларнинг *-а*, *-й* формантлари билан ясалган шакллари жуфт сўз шаклида такрорланиб ҳам келади: *кула-кула*, *юра-юра*, *ишлай-ишлай* каби. Бу хил шаклларда равишдош билан ифодаланган ҳаракатнинг такрорланиши ва давомлилиги англашилади: *Раиснинг ўзи қота-қота кулар эди* (О.). *Бир ҳикояни кула-кула айта бошлади* (Ҳ. О.).

Равишдошларнинг *-а*, *-й* формантлари билан ясалган шакллари бошқа хил равишдошлардан ажратиб кўрсатиш учун, шартли равишда, ҳозирги замон равишдошлари деб аталади.

Равишдошларнинг иккинчи хилини ясашда ундош билан тугаган ўзак-негизларга *-иб* форманти қўшилади: *ёз-иб*, *чиз-иб*, *ишлат-иб* каби; унли билан тугаган ўзак-негизларга эса *-б* форманти қўшилиб келади: *ишла-б*, *ўқи-б* каби. Равишдошларнинг *-б*, *-иб* формантлари билан ясалган шакли ҳам баъзан нутқда такрорланиб келади: *сакраб-сакраб*, *буралиб-буралиб*, *кулиб-кулиб* каби. Бу хил равишдошлар ҳаракатнинг такрорланиши ва давомлилиги маъносини ифодалайди: *Тугун буралиб-буралиб осмонга кўтарила бошлади* (А. Қ.). *Тиззалари букилиб-букилиб кетди* (А. Қ.).

Ҳар хил ўзаклардан ясалган равишдошлар ўзаро бирикиб, қўшма равишдош формасида келади: *тўлиб-тошиб*, *қуя-пиша*, *кўра-била*, *куйиб-пишиб*, *ошиб-тошиб*, *ийглаб-сиқтаб*, *ўлиб-толиб*, *туртиниб-сургиниб* каби.

Равишдошларнинг *-б*, *-иб* форманти билан ясалган шакллари *-роқ* аффикси ва *-оқ*, *-ми* юкламалари қўшилиб келади: *тортиниброқ*, *чўчиброқ*, *уялиброқ*, *билибоқ*, *кўрибоқ*, *кўрмаёқ*, *қўрқибоқ*, *қўрқмаёқ*; *кўрибми*, *кўрмайми*, *билибми*, *билмайми* каби.

Равишдошларнинг *-б*, *-иб* формантлари билан ясалган шакллари бошқа хил равишдошлардан ажратиб кўрсатиш учун шартли тарзда, ўтган замон равишдошлари деб аталади.

Равишдошлар, биринчидан, замон формантлари билан келиб, тусланиш учун асос бўлади: *ўқий-сиз*, *кела-ди*, *бора-миз* каби; иккинчидан, бириктирувчи равишдош вазифасида келиб, қўшма феъллар таркибидаги етакчи феъллар билан кўмакчи феълларни бир-бирига боғлаш ва шу йўл билан янги феъл

шакллари яшаш учун манба вазифасини бажаради: *ишлай бошламоқ, ишлаб кўрмоқ, ишлай олмоқ, ишлаб бермоқ, ишлаб турмоқ* каби.

Равишдош ясовчи *-гач* аффикси феълнинг ҳар қандай ўзак-негизларига қўшила олади, *к, г* ундошларидан сўнг *-кач; қ, ғ* ундошларидан сўнг *-қач* шаклида ишлатилади: *ўқиғач, кўрғач, кўрсатғач, тўкқач (тўк-гач), тукқач (туг-гач), қоққач (қоқ-гач), соққач (соғ-гач)* каби.

Бундай равишдошларнинг бўлишсиз шаклини яшашда феълнинг ўзак-негизлари билан *-гач* форманти орасига *-ма* аффикси қўшилади: *ўқимагач, кўрсатмагач, чиқмагач* каби. Қўшма феълларнинг бўлишли шаклида *-гач*, бўлишсиз шаклида *-магач* формантлари кўмакчи феълга қўшилиб келади: *ўқиб кўрғач—ўқиб кўрмагач, йиғиштириб олгач—йиғиштириб олмагач, бошлаб юборғач—бошлаб юбормагач* каби.

Бу хил равишдошлар эргаш гапларда кесим вазифасида келиб, бош гаптаги феъл-кесим билан кўрсатилган ҳаракатнинг бундан кейин рўёбга чиқишини билдиради: *Бола отасини кўрғач, унинг қучоғига отилди (С. А.)*. Демак, *-гач* аффикси ёрдамида ясалган равишдошлар асосан эргаш гапларда кесим вазифасида қўлланиб, ҳаракатнинг пайтини кўрсатади: *Тонг отгач, қушлар сайрай бошлади* каби.

Феълларнинг ўзак-негизларига *-гали, -гани (-кани, -қани)* аффикси қўшилиб ясалган равишдошлар асосан бирор мустақил феълга боғланиб, у билан ифодаланган ҳаракатнинг мақсадини ё сабабини англатади: *Хат ёзгани ўтирганда, бирон калима ҳам сўз келмади (А. Қ.)*. *Уни кўргали тез-тез келиб тураман (О.)*.

Равишдош яшашда *-гунча (к, г* ундошларидан кейин *-қунча; қ, ғ* ундошлардан сўнг *эса -қунча)* формантининг ҳам роли бор: *ёзгунча, боргунча, теккунча, еткунча, соққунча, қоққунча* каби.

Бу хил равишдошлар ҳам гапта бошқа бирор феъл билан боғланиб, асосий ҳаракатнинг пайтини ёки чегарасини кўрсатади: *чарчагунча ишлади, тўйгунча ухлади, зериккунча гапирди* каби.

Эргаш гапнинг кесими вазифасида келганда, бош гапнинг феъл кесими орқали ифодаланган ҳаракатнинг пайтини кўрсатади: *Уй эгаси дастурхонни меҳмон олдига ёзгунча, Фотиما ҳам баркашни олиб келди (С. А.)*. *Уйчи ўйига етгунча, таваккалчи ўйига етади. (Мақол)*.

Равишдошларнинг *-гунча (-қунча, -қунча)* аффикси билан ясалган формаси баъзан эгалик аффикслари билан бирга қўлланади: *Ўзим бормагунимча кампирнинг кўнгли тўлмайди (П. Т.)*. *У то ўлгунича, сарбозликда қолишга мажбур (С. А.)*.

Демак, *-ганича* форманти таркибида шахс-сон кўрсаткичлари қатнашади: *шу кетганича кетди, оғзингни очганингча қоласан, ўша кўришганимизча, ҳали учрашганимиз йўқ* каби.

Бу хил равишдошларнинг бўлишсиз формаси *-ма* форманти ёрдамида ясалади: *тўймагунча, кўрмагунча* каби.

Равишдошлар *-ганича (-канича, -қанича)* форманти ёрдамида ҳам ясалади: *кўрганича, ухлаганича, кетганича* каби. Бу хил равишдошлар ўзи билан боғланган майлдор феъл орқали ифодаланган ҳаракатнинг қандай ва қанча бажарилганини, иш-ҳаракатнинг бажарилиш миқдори ёки чегарасини кўрсатади: *билганича ишласин, хоҳлаганича ўқисин* каби. Баъзан феъл орқали ифодаланган ҳаракатнинг рўёбга чиқиш тарзини англатади: *Мен борай борганимча, энгимни солганимча* каби.

Маъно жиҳатдан *-гунча* ва *-ганича* формантлари ўзаро бир-биридан фарқ қилади: *Болалар мактабга келгунча, овқат тайёр бўлсин* гапидаги *келгунча* равишдоши келишга қадар ёки келишигача маъносини ифодалайди; *Болалар эрталаб кетганларича, ҳануз қайтиб келишмади* гапидаги *кетганларича* равишдоши кетгандан буён, кетгандан бери маъносини англатади.

Юқорида келтирилган *-гани, -гач, -гунча, -ганича* формантлари билан ясалган равишдошлар шартли равишда келаси замон равишдошлари деб юритилади.

Равишдошлар ўзлари боғланган феълларнинг замонларига бўйсунди, яъни феъл қайси замонда бўлса, у билан боғланган равишдошлар ҳам шу замонга тобе бўлади: *кетиб қолди* — ўтган замон, *кетиб қолади* — келаси замон, *кетиб қолмоқда* — ҳозирги замон. Шунинг учун ҳам равишдошлар конкрет замонни англатмайди.

Равиш

Равиш ҳаракат белгисини ифодаловчи сўз туркумидир. Шу асосда равиш предмет белгисига хос белгини, баъзан сифат ва равишнинг белгисини англатади: *Эгатларга қўйилган сув жилдираб, ерга сингиб, оҳиста юмалаб бормоқда* (И. Р.). *Жуда яхши айтди. Ҳоят нари кетди. Янги ерларни ўзлаштириш билан астойдил шугулланайлик* («Қизил Ўзбекистон»).

Равишларда турланиш ва тусланиш хусусияти йўқ. Равишлар ўзлари боғланган сўзларга битишув йўли билан бирикади.

Равиш ва сифатлар, белги маъносини англатиш хусусиятларига кўра, бир-бирига ўхшашдир. Шундай сўзлар борки,

улар ҳам сифат, ҳам равиш вазифасида қўллана олади ва ҳар икки сўз туркумига хос бўлган *-роқ, -гина, -кина, -қина* каби аффиксларни қабул қилади, *жуда, ниҳоят, энг, ғоят* сингари сўзлар билан бирикади: *паст учди ва паст бино, баланд учди ва баланд бино; пастроқ, пастгина, жуда паст, ғоятда паст, энг паст* ва бошқалар.

Равиш ва сифатлар грамматик вазифасига кўра ўзаро кескин фарқ қилади:

1) равишлар гапда ҳол вазифасида, сифатлар эса аниқловчи вазифасида келади;

2) равишлар, лексик маъносига кўра, *кўп ишлади, оз гапирди* сингари ҳаракатнинг белгисини, сифатлар эса *оқ пахталар; ширин мевалар* каби предмет белгисини англатади: *Кўп ўйла, оз сўйла* (Мақол). *Мовий осмонда кул ранг бутлутлар сайр қилмоқда* (И. Р.).

Контекстда равишлар сифат туркумига кўчганидек, сифатлар ҳам равиш туркумига ўта олади. Лекин ҳар қандай равиш ҳам сифат туркумига ўтавермайди. Масалан, *-инча, -лай* каби аффикслар ёрдамида ясалган равишлар (*кўпинча, тириклай, бутунлигича*); айрим жуфт равишлар (*эрта-индин, қишин-ёзин*) сифат туркумига ўта олмайди. Шунингдек, яққа ҳолда предметнинг белгисини ифодаламайдиган *фарқ, лиқ, жуда, ғоят, энг* каби равишлар ҳам сифат туркумига ўта олмайди.

Равишларнинг ясалиши

Ўзбек тилида равишлар икки хил: морфологик ва синтактик усул билан ясалади.

Морфологик усул билан равиш ясалиши. Морфологик усул билан равиш ясалиши ўз навбатида яна икки турга бўлинади: махсус аффикслар билан равиш яшаш ва пассив келишик формали равишлар.

Айрим аффикслар мустақил сўзларнинг ўзак-негизларига қўшилиб, улардан равиш ясайди. Булар қуйидагилар:

-ча аффикси от, сифат, олмош, сифатдош, равишларга қўшилиб, улардан равиш ясайди: *ўзбекча, аввалгича, ҳозирча* каби. Бундай равишлар ҳаракатнинг ижро этилиш процессини, қандай бажарилишини, феълдан англашилган ҳаракатнинг пайтини англатади:

Қутлуғжон тез орада ўзбекча бийрон-бийрон гаплаша бошлади (О.). *...ҳаво аввалгича беғубор бўлиб қолди* (Ҳ. Н.). *Ҳайдар ота, ундан жавоб ололмалигига кўзи етиб, шошганча ичкарига кирди* (А. Қ.). *Балки қизлар айтгандек ўларча ўжар эмасдир* (Ҳ. И.). *Ҳозирча бу ошхонада ишлаб турамиз* (Ҳ. Ус.). *Ўзича мулоҳаза қилиб боқсин* (У.).

-ча аффиксини олган от предметнинг белгисини англатиб, сифат бўлиб келиши ҳам мумкин: *Ўзбекча китоб каби*.

Лекин -ча аффикси эгалик ёки кўплик қўшимчасини олган отларга қўшилса, фақат равиш ҳосил бўлади: *Бола ўзининг муштича келадиган қандни олди*.

Отларга қўшилган -ча урғули бўлса, отларда кичрайтириш, эркалатиш мазмунини англатади. Агар урғу олмаса равиш ясаб, -дай, -дек аффиксларига синоним бўлади: *Болача мулоҳаза қилди (ким мулоҳаза қилди? — болача — от). Болача мулоҳаза қилди (қандай мулоҳаза қилди? — болача, боладек — равиш)*.

-ларча от ва отлашган сўзларга қўшилиб, ўхшатиш, пайт маъносини ифодаловчи равиш ясайди:

*Орёл шаҳри учун сен қилган жангни
Йилларча сўзлашар ёшу қарига. (Ҳ. О.).*

Икки киши ҳарбийларча қадам ташлаб келмоқда эди (Ф.). Катталарча чордона қурган бола бепарвогина таништирди (О.).

-дай, -дек аффикси от, сифат, олмош, сифатдошларга қўшилиб, белги, ҳаракат-ҳолатнинг ўхшашлигини ифодаловчи равиш ясайди: *Баҳор қуёшининг заррин шуъласи аксида симобдек йилтиллаб, ойнадай ярқираб оқмоқда (И. Р.).*

-лаб аффикси от ёки равишларга қўшилиб, ҳолат, пайт, миқдор маъноли равишларни ясайди: *Кузда тонналаб олинадиган ҳосилнинг граммлаб-граммлаб ундириш палласи ҳозир (О.).*

Бу аффикс *ишлаб* типдаги равишдош таркибида келадиган -лаб га шаклан ўхшаш. Лекин улар бир-биридан кескин фарқланади. Бу фарқ дастлаб шундаки, -лаб аффикси билан ясалган равиш иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги миқдорини — пайтини англатади, ҳаракат ифодаламайди: *соатлаб кутдим* каби. *Ишлаб* равишдошидаги -лаб аффиксини морфемаларга ажратиш мумкин: *иш-ла-б*. Лекин *соатлаб*, *йиллаб* каби равишлардаги -лаб аффиксини *соат-ла-б*, *йил-ла-б* тарзида морфемаларга ажратиб бўлмайди.

-она аффикси отларга қўшилиб, ҳолат ва ўхшатиш маъносига равишлар ясайди. Феълдан англашилган ҳаракатнинг хусусияти -она аффикси қўшилган ўзакдан англашилган маънога қиёсланади: *Дўстона суҳбатлашдик*.

-ан аффикси отлардан равиш ясаб, феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиш усулини, ҳолатини, умуман, белгисини ифодалайди: *Бу тупроқшунос олимлар билан Ўктам район марказида тасодифан учрашган эди (О.). Бунинг усти-*

-га Манзура нима учун қолганини ҳам тахминан пайқаб турарди (Ас. М.). Руҳан, виждонан азобландим (С. З.).

-лай сифатларга қўшилиб, ҳаракатнинг ижро этилишидаги ҳолатини ифодаловчи равишлар ясайди: *Бу элда гўдаклар ёшлай йлмайди (Ғ. Ғ.) Умарали — бутунлай бошқача одам (И. Р.).*

-намо аффикси сифатларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг ҳолатини ўхшатиш орқали ифодалайдиган равиш ясайди: *У олифтанамо юради.*

-лигича аффикси *-лай (-лайн)* аффиксига синоним бўлиб, сифатлардан ҳаракатнинг ҳолатини англатувчи равишлар ясайди: *Урдак майда балиқларни тириклигича ютиб юборади.*

-(и)нча аффикси *-ин* элементи ва *-ча* равиш ясовчи аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Бу аффикс кам қўлланиб, *йғри* (от), *кўп* (равиш) *яшар* (буйруқ феъли) каби сўзлардан ҳаракатнинг ижро этилиш процессини ифодаловчи равиш ясайди: *Хотинларнинг баъзилари қизиққанларидан чачвонларини қия очиб, Йўлчига яширинча мўралашди (О.).*

Келишик қўшимчасини олган айрим сўзлар маъно ва функцияларига кўра равиш вазифасида келади. Бу ҳолда келишик аффикслари ўз функцияларини йўқотган бўлади.

Чунончи:

-н (-ин) аффикси (қадимги восита келишиги қўшимчаси) ҳозирги ўзбек тилида *эрта, кеч, ёз, қиш, оч, тўқ* каби сўзлар таркибида келиб, бу хил сўзлар равиш вазифасини бажаради: *эртан-кечин, ёзин-қишин, очин-тўқин* каби. Бу формант равиш ясовчи *-лай* билан бирлашиб, *-лайн* аффиксини вужудга келтиради: *бутунлайн, тириклайн* каби.

-ига (-сига) аффикси III шахс эгалик ва жўналиш келишиги қўшимчасининг бирикишидан тузилиб, бу аффикслар асл морфологик хусусиятини йўқотган. Натижада *-ига (-сига)* аффиксли сўз равиш функциясига кўчган бўлиб, бу равиш ҳаракат белгисининг қай тарзда вужудга келишини билдиради: *сидирғасига, узунасига, кўндалангига, ялписиза, ростакамига, бараварига, сурункасига, улгуржисига, чинакамига, қаторасига, бирданига, чалқанчасига* каби.

-гача аффикси *-га* жўналиш келишик қўшимчаси ва *-ча* равиш ясовчисидан иборат. Бу аффикс от, сифат, олмош ва равишлар таркибида келади. *-гача* аффикси билан келган сўзлар равиш функциясини бажаради: *алламаҳалгача, яқингача, тушгача, бунгача, анчагача, ҳалигача, ҳозиргача* каби. Бу равишлар жуфт ҳолда келса, биринчи компонент албатта чиқиш келишик формасида бўлади: *эртадан-кечгача, бугундан-эртагача* каби.

Шунингдек, *-да, -га, -дан* келишик аффиксларини олган қуйидаги сўзлар ҳам равиш саналади: *кунда, олға, орқага; янгидан, яқинда; бирдан, бирга, бирдамас-бирда.*

-часига аффикси учта ажралмас морфемадан (*ча-си-га*) иборат бўлиб, от ва сифатлардан ўхшашлик ифодаловчи равишлар ясайди: *фронтчасига, очиқчасига, тошкентчасига, қахрамончасига* каби. Мисол: *Йўлчи ерга қараб бир минут сукут қилди, кейин дўпписини олиб, бошини камбағалчасига қашиб қўйди (О.).*

Синтактик усул билан равиш ясалиши. Синтактик усул билан қўшма, жуфт ёки такрорий равишлар ясалади.

Сўзларнинг қўшилишидан равиш ясалиши қуйидагича:

1) Кўрсатиш олмошларига жўналиш, ўрин-пайт ёки чиқиш келишигида келган *ер, ёқ* сўзларининг бирортаси қўшилиши орқали равиш ясалади: *у ерда, бу ёққа, у ердан* каби. Шу кўрсатиш олмоши билан бирга *қўйи* сўзининг қўшилишидан ҳам равиш ясалади: *Шу қўйи жим ўтираверди.*

2) Белгилаш олмоши *ҳар* билан бош, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги от, равишларнинг қўшилиши билан равиш ясалади: *ҳар дам(-да), ҳар он(-да), ҳар гал, ҳар қачон, ҳар вақт, ҳар замонда, ҳар лаҳза(-да), ҳар ёқ(-да, -дан, -га), ҳар ер(-да, -дан, -га), ҳар тараф (-дан, -га, -да).*

Мисол: *Раис майдонни оралаб, ҳар жой-ҳар жойда ғўза туларининг тагини кавлаб, ҳали ниш урмаган чигитларни санаб кўрди (И. Р.).*

3) Бош, чиқиш, ўрин-пайт келишигидаги от ва равишларнинг бир сўзи билан қўшилиши орқали равиш ясалади: *бир бошдан, бир кун, бир кунда, бир пас, бир пасда, бир зум, бир зумда, бир оз, бир талай, бир нав* каби.

4) *Ҳамма, ҳеч ва алла* сўзларининг от ёки равишга қўшилиши билан равиш ясалади: *ҳамма вақт, ҳеч вақт, алламаҳал, ҳамма ёққа (-да, -дан), ҳеч маҳал(-да)* каби.

5) Бош, ўрин-пайт, чиқиш келишикларидаги сўзларнинг ўзаро қўшилиши билан равиш ясалади: *ҳали замон, тез фурсатда, салкам, қайта бошдан, тез орада, тез кунда, яқин фурсатда* каби.

Сўзларнинг такрорланиши билан равиш ясалиши қуйидагича:

1. От туркумидаги сўзларнинг такрорланиши билан равишлар ясалади:

1) Бош келишикдаги отларнинг такрорланиши билан: *такрор-такрор, қатор-қатор, чаман-чаман* каби.

2) Такрорланаётган от ёки олмошнинг биринчи қисми чиқиш келишик, иккинчи қисми бош ёки жўналиш келишик

формасида бўлади: *кундан-кун* ёки *кундан-кунга*, *йилдан-йил* ёки *йилдан-йилга* каби.

2. Сифатларнинг такрорланиши билан равишлар ясалади:

1) Бир хил сифатларнинг айнан такрорланиши ёки синонимик сифатларнинг такрорланиши билан: *чаққон-чаққон*, *бийрон-бийрон*, *пишиқ-пишиқ*, *бошиқа-бошиқа*, *эсон-омон*, *соғ-саломат* каби.

2) Биринчи компоненти *чор*, *ҳуда* сўзларидан иборат бўлиб, иккинчи компонент шу сўзларнинг инкори бўлган жуфт равишлар: *чор-ночор*, *ҳуда-беҳуда*.

3) Биринчи компоненти чиқиш келишиги формасида бўлиб, иккинчи компоненти бош келишикда, баъзан жўналиш келишик формасида келган жуфт равишлар: *очиқдан-очиқ*, *тўғридан-тўғри*, *узундан-узоқ*, *бекордан-бекор*, *бекордан-бекорга* каби.

4) Биринчи компонентдан кейин *-ма*, баъзан иккинчи компонент олдидан *ба-* элементи келган жуфт равишлар: *зўрма-зўраки*, *тўғрима-тўғри*, *зўр-базўр*, *яккама-якка* каби.

3. Равишларнинг такрорланиши билан равишлар ясалади:

1) Бир хил равишнинг такрорланиши билан: *ҳали-ҳали*, *баъзан-баъзан*, *зинҳор-зинҳор*, *оз-оз*, *кам-кам*, *кўп-кўп* каби.

2) Синонимик хусусиятга эга бўлган равишлар такрорланади, баъзан иккинчи компоненти чиқиш келишик формасида бўлади: *аста-секин*, *аввал-бошдан* каби.

3) Бири иккинчисининг маъносини тўлатадиган икки равишнинг кетма-кет келиши билан: *ҳали-бери*, *анча-мунча*, *бирин-кетин*, *унда-бунда* каби.

4) Маъноси қарама-қарши бўлган равишлар такрорланиб келади; бундай ҳолда ҳар икки равиш ҳам бош келишик формасида бўлиши ёки биринчи компоненти чиқиш келишик, иккинчиси бош келишик формасида бўлиши мумкин. Шунингдек, биринчи компонентдан кейин *-ма* элементи қўшилиб келади: *нари-бери*, *наридан-бери*, *олдинма-кетин* каби.

4. Бир сонининг айнан такрорланиши билан равиш ясалади. Бунда биринчи компонентга баъзан *-ма* элементи қўшилади: *бир-бир*, *бирма-бир* каби.

Адвербиализация. Равиш бўлмаган сўзларнинг шаклан ўзгаришсиз семантик йўл билан равиш туркумига ўтиш ҳодисаси — равишланиш ҳодисаси ёки адвербиализация дейилади.

1. Айрим ясама сифатлар равиш вазифасида қўлланиши мумкин.

1) *-сиз*, *но-* аффикслари айрим отларга, ҳаракат номига қўшилиб, аслида сифат ясади. Бундай сифатлар шаклан ўзгаришсиз равишга кўчиб, ҳаракатнинг рўй бериш ёки бермаслик сабабини ё ҳолатни кўрсатади: *Саволимга ноилж*.

жавоб берди. Менинг бу фикрларимни тўхтовсиз етказ. Бу фикрларга чорасиз кўндим.

2) -симон аффикси аслида от, сифат, сифатдошдан сифат ясайди. Бундай сифатлар шаклан ўзгаришсиз равишга кўчиб, ўхшатиш маъносини, ҳаракатнинг ҳолатини ифодалайди: *ҳазилсимон, хафасимон, уялгансимон* каби. Мисол: *Ўрмонжон майдонга қирғийсимон қсраб, тўртта бармоғини кўрсатди* (О.).

2. *ура, уриб, оша, тўла, қиё, қўша, қайта* каби равишдошлар равиш вазифасида келади.

3. Баъзи равишдош формалари такрорланган ҳолда равишга кўчади: *бора-бора, қайта-қайта, қўша-қўша, қота-қота, кула-кула, ишлай-ишлай, бораб-бориб, кулиб-кулиб* каби. Шунингдек, биринчи компоненти равишдош, иккинчиси ўша равишдошнинг маъносини кучайтириш учунгина қўлланадиган сўз бўлиши мумкин: *озиб-ёзиб, озиб-тўзиб* каби.

4. Бўлишли-бўлишсиз формасидаги сифатдошлар жуфт ҳолда морфологик ўзгаришсиз равишга кўчади: *қўяр-қўймас, билинар-билимас, эшитилар-эшитилмас* каби.

5. Сонлар ҳам шаклан ўзгаришсиз баъзан равишга ўтади: *Етти ўлчаб, бир кес* (Мақол). *Яхши ашулаларингиздан би райтиб юборинг.*

6. Баъзи барқарор бирикмалар ҳам равиш вазифасида келади: *ҳа деб, ҳа деганда, ҳа демай, бир кунлик, бир кун, эртас-индин, эртадан кечгача, бир оғиздан, беш қўлдай, узун кун, қисқа тун, бошдан-оёқ* каби.

Келтирилган мисоллардан кўринадикки, яқка сўзларгина эмас, балки айрим сўз бирикмалари ҳам яхлит ҳолда равишга кўча олади.

Равишларнинг тузилишига кўра турлари

Равишлар морфологик таркибига кўра асосан уч группага бўлинади: 1) содда, 2) қўшма ва 3) жуфт равишлар.

1. *Содда равишлар.* Биргина сўздан иборат бўлган равишлар содда равиш дейилади. Содда равишлар тузилишлари жиҳатидан, икки группага ажралади:

1) *Туб равишлар.* Булар морфологик таркибий қисмларга бўлинмайди: *жуда, сира, тўсатдан, зўрға, аранг, бултур, олға, яна, нари, бери, энг, секин, доим, нари, илгари* ва бошқалар.

2) *Ясама равишлар.* Булар, морфологик тузилишига кўра, икки қисмдан — ўзак ва сўз ясовчи қўшимчадан иборат бўлади. Ҳар хил сўз туркумига мансуб бўлган ўзакка сўз ясовчи қўшимчалар қўшилиши билан ясама равиш ҳосил бўлади:

тасодифан, аравалаб, яширин, янгича, соўдатчасига, ҳазилнамо, дўстларча каби.

2. *Қўшма равишлар*. Икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлган равишлар қўшма равишлар ҳисобланади: *ёзин-қишин, бугун-эрта, кеча-кундуз* каби.

Қўшма равишлар қуйидагича кўринишларга эгадир:

1) Компонентлари алоҳида қўллана оладиган, мустақил лексик маънога эга бўлган қисмлардан таркиб топган равишлар. Бундай равишларнинг компонентларидан бирортаси ҳам морфологик қўшимчалар олмайди: *бир лаҳза, бир оз, бир замон, бир зум, ҳеч қачон, ҳеч вақт* каби.

2) Ўз лексик маъноларини сақлаган сўзларнинг аниқловчи-аниқланмиш муносабатда бирикишидан таркиб топган равишлар: *ўтган кун(и), шу заҳоти, ҳамма вақт, кун кеча, шу ерда, бу ерда, шу ёққа, шу кўйи, шу кеча, тунов кун* каби.

3. *Жуфт равишлар*. Жуфт равишлар тубандагича кўринишларга эгадир:

1) Бир сўзнинг айнан такрорланиши билан вужудга келган жуфт равишлар: *бир-бир, битта-битта, якка-якка, оз-оз, кам-кам, қарс-қарс, гумбур-гумбур, кула-кула, кута-кута* каби.

2) Маънодош сўзларнинг қатор келтирилиши билан ҳосил бўлган жуфт равишлар: *аста-секин, эсон-омон, очиқ-ойдин, узил-кесил* каби.

3) Қарама-қарши маъноли сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлган жуфт равишлар: *қишин-ёзин, остин-устун, очин-тўқин, эрта-кеч, кеча-кундуз, ўқир-ўқимас, чиқар-чиқмас* каби.

4) Урин-пайт, чиқиш. Жўналиш келишиқ қўшимчаларидан бирортаси компонентларига қўшилиб келган ёки компонентларидан биронтасига *-ма ёки ба-* элементлари қўшилган жуфт равишлар: *кундан-кун, ўз-ўзидан, ўзидан-ўзи, тақа-тақ, йилдан-йилга, шундан-шунга, юзма-юз, томма-том, дам-бадам* каби.

Равишларнинг маъно турлари

Равишлар маъносига кўра қуйидагича турларга бўлинади: 1) ҳолат равиши, 2) ўрин равиши, 3) пайт равиши, 4) мақсад равиши, 5) миқдор-даража равиши, 6) сабаб равиши.

1. *Ҳолат равиши*. Ҳаракатнинг бажарилиш усулини, қай тарзда юзага келишини ифодаловчи равишлар ҳолат равиши дейилади. Ҳолат равишлари қандай? қандай қилиб? қай тарзда? қай ҳолда? кимдай? нимадай? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади: *аста, секин, аранг, дарров, дарҳол, йўл-йўлакай, зимдан, тўсидан, қўққисдан, бирга, бирдан, бошқача, ботирларча, шахарчасига, дўстона, солдатдек, ях-*

шилаб, бйғинлаб: нари-бери, ноҳақдан-ноҳақ, юзма-юз, кўр-кўрона, бир йўла, жим, яёв, пиёда, очин-тўқин, хомлигича, дарров, дарҳол, мажбуран, янгича, қаторасига, ёнма-ён, бит-талаб, қушдай ва бошқалар.

2. *Урин равиши.* Ҳаракатнинг ижро этилиш ўрни, йўналишини кўрсатувчи равишлар ўрин равиши дейилади. Урин равишлари қаерга? қаерда? қаердан? сўроқларидан бирига жавоб бўлади; *олға, нарига, бери, унда-мунда, юқорига, пастда, қуйидан, ёндан, орада, ҳар қаерда, аллақайқда, чекка-чеккада, ўртада, атрофда* ва бошқалар.

3. *Пайт равиши.* Ҳаракатнинг юзага келиш вақтини билдирувчи равишлар лайт равиши дейилади. Пайт равишлари қачон? қачондан бери? қачонгача? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади: *боя, энди, ҳозир, доим, аввал, сўнг, кейин, ҳали, бултур, бурундан, аввалдан, азалдан, дастлаб, бир кун, бугун-эрта, ҳали-бери, кундан-кунга* ва бошқалар.

4. *Мақсад равиши.* Ҳаракатнинг қандай мақсадда юзага келаётганини билдирувчи равишлар мақсад равиши дейилади. Мақсад равиши қандай? қандай мақсадда? нима учун? каби сўроқларнинг бирига жавоб бўлади: *атай, атайин, атайлаб, жўрттага, қасддан* ва бошқалар.

5. *Миқдор-даража равиши.* Ҳаракатнинг ёки белгининг миқдорини англаувчи равишлар миқдор-даража равиши дейилади. Миқдор-даража равишлари қанча? қай даражада? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Миқдор-даража равишлари маъносига кўра ё миқдор тушунчасини ифодалайди, ёки бошқа сўзнинг маъносини кучайтиради. Шунга кўра, бу группага кирадиган равишлар иккига бўлинади: а) миқдор равиши; б) даража равиши.

Миқдор равиши ҳаракат ёки бошқа бирор белгининг миқдорини англатади: *кўп, оз, кам, бир оз, сал, пича, қиттак, хиёл, соатлаб, йиллаб, ойлаб, яна, тағин* каби. Булардан *яна, тағин* равишлари ҳаракатнинг такрорланишини ҳам ифодалайди. Шунингдек, *тонналаб, метрлаб, чамалаб* равишлари миқдор англатиш билан бирга ҳаракатнинг бажарилишидаги ҳолатни ҳам англатади.

Даража равишлари ҳаракат ёки белги маъносининг ортиқ ёки камлик хусусиятларини кучайтириш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам даража равишлари маъно англатиш хусусиятларига қараб, иккига бўлинади: 1) белгининг ортиқлигини ифодаловчи даража равишлари: *жуда, ғоят, ниҳоятда, ҳар қанча, обдан, озмунча, мумкин қадар* каби; 2) белгининг камлигини, кучсизлигини билдирувчи даража равишлари: *асло, сира, ҳеч, аранг, зўрға, хийла, хиёл, сал, пича, оз, кам, қисман, бир оз, сал-пал, оз-моз* каби.

6. С а б а б р а в и ш и. Ҳаракатнинг бажарилиш сабабини англатувчи равишлар сабаб равиши дейилади: *ноиллож, чорасиз, кўрққанидан, куйганидан* каби.

Равишларда даража

Равишларда ҳам, сифатлардаги каби, даража хусусияти бор. Равишлардаги даража формалари ҳаракат белгисининг ортиқ-камлигини ё чегараланган эканлигини кўрсатади.

Сифатларда икки хил предметнинг бир хил хусусияти қиёсланиб, бирида ўша хусусиятнинг ортиқлиги, иккинчисида камлиги аниқланилади. *Бу уйдан у уй каттароқ* каби. Равишлардаги даража аффикси эса икки хил предметдаги бир хил ҳаракат белгисининг ортиқ ёки камлигини ифодалайди: *ТУ-104 самолёти ИЛ-18 самолётидан тезроқ* учади каби.

Равиш даражалари, бош даражадан ташқари, қуйидагича кўринишларга эга: қиёсий даража ва орттирма даража.

Қ и ё с и й д а р а ж а. Қиёсий даражада ҳаракат белгиси бошқа айни шундай белги билан қиёсланади. Бу даража равишларга *-роқ* аффиксини қўшиш билан ясалади: *Бизнинг бригадамиз пахтадан кўпроқ ҳосил олди.*

Бу аффикс *кўп, оз, кам* каби миқдор равишларидан *кўпроқ, озроқ, камроқ* тарзида равишнинг қиёсий даражасини ясайди. Лекин у *бир оз, сал, пича, қиттак, хиёл* каби миқдор равишларига қўшилиб келмайди. Чунки бу равишларнинг лексик маъносидан белгининг кучсизлиги, камлиги сезилиб туради.

Шунингдек, қуйидаги даража равишларига ҳам *-роқ* аффикси қўшилиб келмайди: *жуда, ғоят, ниҳоятда, обдан, озмунча, асло, сира, ҳеч* ва бошқалар. Бу равишларнинг лексик маъносидан ҳаракат белгисининг ортиқ ёки камлиги сезилиб туради.

Пайт равишларидан баъзилари ҳаракатнинг маълум пайтга нисбатан олдин ёки кейин ижро этилиши пайтини ифодалайди. Бундай пайт равишларига *-роқ* аффикси қўшилганда, ҳаракатнинг пайтга кўра олдин-кейин бўлишини қиёслаб кўрсатади: *эртароқ кел* (кечикиб қолма), *эрталаброқ кел* (жуда ҳам эрта бўлмасин), *сўнгароқ кел* (ҳозир келишинг шарт эмас), *илгарироқ кел* (кейинга қолма), *кейинроқ кел* (ҳозир келишинг ўринли эмас), *ҳалироқ кел* (бир оз вақтни ўтказиб кел), *ундан аввалроқ кел* (ундан кейин қолма) каби.

-роқ аффиксини қабул қилган равиш олдида *пича, яна, тагин* каби миқдор равишлари ишлатилса, даража маъноси бир қадар бошқача тус касб этади: *сал нарироқ, пича берироқ, яна кўпроқ, тагин камроқ* каби.

Таркибида -н (-ин) аффикси бўлган равишлар ҳам -роқ аффиксини олади: *Яширпроқ иш тут каби*.

Сифатлардан -симон, -намо аффикслари орқали ясалган айрим равишлар -роқ аффиксини олади: *олифтасимонроқ, олифтанамоороқ каби*.

Урин равишларидан *нари, бери* кабилар -роқ аффиксини олади (*нарироқ, берироқ*).

Куйидаги пайт равишлари -роқ аффиксини олмайди:

1) Чегараланган конкрет пайтни англатувчи равишлар: *тунов кун, эрта* (бугун эмас), *энди, ҳануз, ҳамиша, кеча, бугун, бултур, қадим, ҳамон, кундузи* каби.

2) Ўзак-негизга сингиб кетган келишик формасига эга бўлган равишлар -роқ аффиксини олмайдилар: *йилга, тездан, яқинда, ҳозирда* каби.

3) Таркибида *билан, алла, ҳар, ҳеч, бир* каби сўзлардан бирортаси келган равишлар: *алламаҳал, бир вақт, ҳар кун, кун билан, ҳеч вақт, бир пас* каби.

4) Жуфт ҳолдаги пайт равишлари: *йилдан-йилга, эрта-индин, қишин-ёзин* каби.

5) Мақсад равишларидан -роқ аффикси орқали қиёсий даража ясалмайди: *атайин, атайлаб, жўрттага, қасддан* каби.

6) -ан, -сиз, -ча, -ларча, -инча, -лигича, -лай, -лайин, -дай, -дек, -часига, -ига(-сига), -гача аффикслари билан ясалган равишлар -роқ аффиксини олмайди.

О р т т и р м а д а р а ж а. Орттирма даражадаги равишлар ўзлари ифодалаётган белгининг ортиқлигини, кучайганлигини билдиради.

Орттирма даражадаги равишлар куйидагича тузилади:

1) Айрим равишларнинг биринчи бўғинини такрорлаш билан: *тикка — тип-тикка, баравар — баб-баравар* каби.

2) *Энг, жуда, ғоят, ниҳоят, яна, тагин* каби равишлар келтириш билан: *жуда соз, тагин кўп, яна кўп, ғоят тез, ниҳоят кўп* каби.

Равишлар ҳам -гина, кина, -қина кўшимчаларини олиши мумкин. Бу элементлар равиш ифодалаган белгини кучайтириш ва кучсизлантириш учун хизмат қилади: *тезгина* (одатдаги тезликдан ортиқ), *оҳистагина* (одатдаги оҳисталикдан паст), *ҳозиргина, базургина, яқиндагина, шундоққина, озгина, кўпгина, мўлгина* ва бошқалар.

Равишларнинг гапдаги вазифалари

Равишлар, кўпинча, феъл-кәсимга боғланиб ҳол вазифасида келади:

1) равиш ҳоли вазифасида: *Уфқ зумрат ёнбошини қўймишиди сокин* (Ғ. Ғ.).

2) Ўрин ҳоли вазифасида: *Нарироқда бир тўп одам* (Ас. М.). *Бу ерда кино-театр биноси қурилади.*

3) Пайт ҳоли вазифасида: *Бугун эрталаб мактабим ёнидан ўтдим* (О.).

4) Мақсад ҳоли вазифасида: *Кўзларини жўртгага чақчайтириб, қошларини ўйнатиб қичқирди Уктам* (О.).

Равишлар ўрни билан гапнинг феъл формалари орқали ифодаланган кесимдан бошқа бўлакларига ҳам боғланиб келиши мумкин. Бундай ўринларда ҳам у ҳол вазифасини бажаради:

1) Феъл формаси орқали ифодаланган эгага боғланиб келади. *Узоқдан бунинг шаҳар эканини дарров пайқаш қийин эди* (Ас. М.).

2) Феъл формаси орқали ифодаланган тўлдирувчига: *Ёлпасига кўчишига аҳд қилинди* («Ёш ленинчи»).

3) Феъл формаси орқали ифодаланган аниқловчига: *Бултур берадиган ўлпондан қолган* (Ф. Й.).

4) Феъл формаси орқали ифодаланган ҳолга: *Одатдагича илжайиб ичкаридан чиқди* (Ас. М.).

Равиш кесим вазифасида келиши мумкин. Бунда равиш, от-кесимлар каби, кўпинча, кесимлик аффиксини олади ёки эмас, эди, эмиш, экан каби тўлиқсиз феъллар билан келади: *Беш йилликлар йўлида олдиндамиз ҳар қачон* (П. М.). *Шу ердадир бутун иссиқ, бутун ҳарорат. Олдинда одам кўп экан.* Баъзан кесимлик аффиксини олмаслиги мумкин: *Уларнинг тажрибалари ёшлари каби кам* (Р. Ф.).

Кесим вазифасида қўлланган равиш бўлмоқ феълнинг тусланган формаси билан келиши мумкин: *Қачон йўқлатсангиз ҳозир бўламиз* (Ф. Й.). *Бундай пайтлар камдан-кам бўлади* (Р. Ф.).

Оз, кўп каби айрим равишлар феъллар каби бошқариш хусусиятига эга: *Чумолидан кўп ўртоқлари бор. Гапдан озу, ишдан кўп бўлгани яхши.*

Модал сўзлар

Ҳар бир гапда маълум бир фикр ифодаланади, шу билан бирга бу фикрнинг воқеликка бўлган муносабати маъноси ҳам англашилади. Масалан, сўзловчи ўз фикрининг чинлиги ё гумонлигини, ўзининг ишончини ё шубҳасини турлича усуллар билан ифодалайди.

Сўзловчининг борлиққа ишонч, гумон, истак каби муносабатларини англатувчи сўзлар модал сўзлар дейилади.

Модал сўзлар фикрнинг чинлиги, аниқлигини, қатъийлигини (*дарҳақиқат, ҳақиқатан, албатта, шубҳасиз* каби сўзлар ёрдамида), гумонли, чамали эканлигини (*эҳтимол, шекилли* сўзлари ёрдамида) англатиш учун хизмат қилади.

Модал сўзлар форма жиҳатдан ўзгармаслиги билан характерланади. Ўз моҳияти билан модал сўзлар юкламаларга яқин туради. Модал сўзлар ҳам, юкламалар ҳам ўзлари иштирок этган гапга маълум маъно тусини беради.

Модал сўзлар от, сифат, феъл каби мустақил сўз туркумларига, шунингдек ёрдамчи сўзларга ҳам ўхшаб кетади. Шунга қарамай, модал сўзлар мустақил сўзларга ҳам, ёрдамчи сўзларга ҳам кирмайди, ўз моҳиятига кўра, алоҳида бир туркумни ташкил этади. Номинативлик (ниманидир аташ) функцияси модал сўзларга хос эмас. Модал сўзлар гап бўлаги бўлиб келмайди, шу хусусияти билан у мустақил сўз туркумларидан фарқланиб туради.

Модал сўзлар ёрдамчи сўзларга бирмунча ўхшаб кетади. Лекин маъно ва вазифалари жиҳатидан модал сўзлар билан ёрдамчи сўзлар ўртасида катта фарқ бор: кўмакчилар сўзларнинг ўзаро муносабатини кўрсатиш учун, боғловчилар сўзларни ёки гапларни боғлаш учун хизмат қилади. Модал сўзлар эса, бундай вазифаларни бажармайди; модал сўзлар ўзларининг нисбий лексик мустақиллигини ва ўз қийматини сақлайди. Модал сўз одатда ана шу мустақиллик ёки ўзига хос қийматини йўқотгандагина ёрдамчи сўзга, асосан юкламага айланади. Кўпчилик юкламалар аслида шу йўл билан модал сўзлардан ҳосил бўлгандир.

Модал сўзларнинг асосий маъно турлари, вазифалари ва қўлланиши

Модал сўзлар, англатган маъноларига кўра, қуйидагича группаланади: 1) Фикрнинг чинлиги, реаллигини англатувчи модал сўзлар: *албатта, шубҳасиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат, ростдан, ўз-ўзидан, сўзсиз* каби. Мисоллар: *Зиёфат, албатта, тўқин-чочин бўлади* (О.). *Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз* (А. Қ.). *Ҳақиқатан, Саида тажрибасиз бўлса тажриба ортдириши... мумкин* (А. Қ.).

2) Фикрнинг гумонлигини, чамалаш, тахмин қилиш, шубҳаланиш каби маъно оттенкаларини ифодаловчи модал сўзлар: *эҳтимол, шекилли, балки, афтидан, ҳойнаҳой, чоғи, чамаси* каби. Мисоллар: *Эҳтимол, бу ишни бўйнингга олганинда, танглик қилдим деб звено олдида қанча керилган бўлсанг* (А. Қ.). *Муродов эшитмади, шекилли, унинг сўзига эътибор бермай кетаверди* («Муштум»). *Шарофат, афтидан, бу-*

нақа гаплар билан Сидиқжоннинг ғашига тегмоқчи эди (А. Қ.). Ҳойнаҳой, меникига тушмасдан кетмассан (У.).

Модал сўзлар гап бўлақлари билан синтактик алоқага киришмайди. Улар кўпроқ кириш сўз вазифасини бажариб, фикрни янада аниқлаш ёки айрим бирикмаларни таъкидлаб, уларни бўрттириш учун ёки фикрнинг гумонли, ноаниқ эканлигини билдириш учун хизмат қилади: *Бу қурилиш тўғрисида юрагим жазиллаяпти, ҳақиқатан, ажойиб иш,— деди Комила (О.). Мусобақада ютқазиб қўйганингиз учун аламингизга чидолмай юрибсиз, чоғи (У.). Ўзингизни танитсангиз, эҳтимол бирон қариндошингиз чиқиб қолар эди (А. Қ.).*

Модал сўзлар диалогларда олдинги фикрга муносабатни ифодаловчи жавоб тариқасида келганда ҳам, аслида «кириш сўз»лик ҳолатини сақлайди, аммо ташқи томондан гапга тенг бўлиб кўринади: баён этилган фикр ҳақида тасдиқ, гумон маъноларини англатиб, гўё ҳукм мазмуни ифодалангандек туюлади. Бундай вазифада. *одатда, албатта, шубҳасиз, балки, эҳтимол* каби модал сўзлар келади: — *Ҳаммангиз ҳам бир варакай тўй қиласиз.— Албатта (У.).— Колхознинг бутун ҳисоб-китоб ишларини шу эплаб турибди.— Эҳтимол,— деди Ўрмонжон кулимсираб (А. Қ.).*

Бундай ҳолатда модал сўз гапга тенгдир. Лекин бундай жавобларнинг тўлиқлигини тикласак, яъни фикрнинг ўзини қайтариб айтсак, модал сўзнинг, моҳият эътибори билан кириш сўз вазифасида келгани аниқ сезилади. Юқоридаги мисолларда тўлиқ (фикрни ҳам ўз ичига олган) жавоб «*Тўй қиламиз, албатта*», «*Эҳтимол, эплаётгандир*» каби бўлиши керак. Бу мисолларни *ҳа, албатта; йўқ албатта* каби жавоблар билан чоғиштиринг.

Модал сўзларнинг маълум группаси синонимик характерга эга: *чамаси — чоғи — мазмуни; албатта — шубҳасиз,— сўзсиз; табиий — ўз-ўзидан; аслида — ҳақиқатан — дарҳақиқат* каби.

Синонимик модал сўзлар ўзаро маъно хусусиятидагина эмас, балки нутқда қўлланишига кўра ҳам фарқ қилади. Масалан, *эҳтимол — балки — шекилли* синонимларининг қўлланишини чоғиштиринг: *шекилли* модал сўзи асосан гапнинг тугалланишида, *балки* модал сўзи асосан гапнинг бошланишида ҳам, ичида ҳам, тугалланишида ҳам кела олади. Бундан ташқари, *балки, эҳтимол* модал сўзлари диалогларда жавоб тариқасида ёлғиз ҳолда ҳам қўллана олса, *шекилли* модал сўзида бундай хусусият йўқ.

Модал сўзларни, қўлланиши жиҳатидан, яна актив ва пассив группаларга ҳам бўлиш мумкин: *албатта, эҳтимол,*

дарҳақиқат кабилар актив; *чоғи*, *дарвоқе* кабилар эса пассив қўлланувчи модал сўзлардир. Баъзи модал сўзлар такрорланган ҳолда кела олади. Бундай қўлланиш маънони кучайтириш учун хизмат қилади. Масалан: *Бу ҳафта бўлмаса, келар ҳафта оласан, албатта-албатта оласан* (О.).

Модал сўзларнинг морфологик таркиби

Модал сўзлар морфологик таркибига кўра турлича бўлади. Булардан туб модал сўзлар қуйидагича кўринишларга эга:

а) Соф ўзаклардан иборат бўлган модал сўзлар: *балки*, *эхтимол*, *албатта*, *керак*, *зарур*, *лозим* ва бошқалар.

Булардан *керак*, *зарур*, *лозим*, *даркор* каби модал сўзлар ҳаракат номлари билан бевосита бирика олади: *бориш керак*, *билиш лозим*, *айтиш зарур* каби. Бундай бирикмалар предикативлик вазифасида қўлланганда, бирикма таркибидаги ҳаракат номи эгалик қўшимчасини олади, модал сўзлар эса ўзгаришсиз қолаверади: *айтишим зарур*, *боришим керак*, *билишим лозим* каби.

б) Араб тилидан кирган *ҳақиқатан*, *воқеан* каби модал сўзлар ўзбек тилида бутунлигича тасаввур қилинса ҳам, аслида булар ўзак ва аффиксдан иборат; *дарҳақиқат*, *дарвоқе* сўзлари ҳам *дар-* морфемаси билан ясалган. Булардаги *дар-* тожикча ўрин-пайт кўрсаткичига тўғри келади. Шу туфайли *ҳақиқатда* шаклида ҳам қўлланади.

в) Таркибида эгалик аффикслари бўлган модал сўзлар: *чоғи*, *асли*, *мазмуни* ва шу кабилар. Лекин бундаги эгалик аффикслари ўз грамматик моҳиятини йўқотган.

2. Ясама модал сўзлар таркибида *-ли* ёки *-сиз* каби аффикслар бўлади: *шубҳасиз*, *сўзсиз*, *шекилли* (шакл + ли) сўзлари ясама модал сўзлардир.

3. Ҳам эгалик, ҳам келишик аффиксларини олган *аслида*, *афтидан* каби модал сўзлар ҳам бутунлигича модал сўз вазифасида қўлланади.

4. Бўлишли ва бўлишсизлик маъносига эга бўлган жуфт сўзлардан ташкил топган модал сўзлар: *хойна-хой* (*хоҳ-ноҳоқ*, «*хоҳласанг-хоҳламасанг*»), *билсам-билмасам*, *бўлса-бўлмаса* ва бошқалар.

Юкламалар

Юкламалар ёрдамчи сўзлар разрядига тааллуқли бўлиб, айрим сўз ёки гап бўлакларидан бири билан ишлатилади ва

фикрнинг баъзи модаллик хусусиятини ифодалаш учун хизмат қилади.

Юкламалар, морфологик таркибига кўра, икки гурпуага бўлинади:

1) Сўз-юкламалар: *ахир, наҳотки, ҳатто, фақат, худди* каби. Мисоллар: ... *Ҳамма нарсани нима деб хатлаётирсизлар, шуларни оласизларми, ахир* (А. Қ.).

2) Аффикс-юкламалар: *-ми, -чи, -у (-ю, -да, -ку, -оқ (-ёқ), -гина, -дир* каби. Мисоллар: *Тошкентда троллейбус сероб дейишади, шу ростми* («Муштум»). *Энди-чи. Тарк этай ўша одати* («Муштум»).

Аффикс-юкламаларни аффикслар билан аралаштирмаслик керак. Аффикслар ва аффикс-юкламалар орасида катта фарқ бор: аффикслар янги сўз ясайди ёки турлайди, аффикс-юкламалар эса гап ёки унинг бирор бўлагига қўшимча маъно беради. Бунга мисол қилиб *-чи* аффикси ва *-чи* юкламасини олиш мумкин: *-чи* аффикси отга қўшилиб, *иш + чи* каби янги от ясаса, *-чи* юкламаси барча сўз туркумларига қўшилиб, модаллик маъносини англатади: *қўйсанг-чи* каби.

Юкламаларнинг турлари

Маъно хусусиятларига кўра, юкламалар қуйидагича турларга бўлинади:

1) Сўроқ ва таажжуб юкламалари: *-ми, -чи, -а (-я)*.

2) Кучайтирув ва таъкид юкламалари: *-ку, -у (-ю), -да, -оқ, -ёқ, -ки, ахир, ҳатто, ҳаттоки, наҳотки*.

3) Айирув ва чегаралов юкламалари: *-гина (-қина, -кина): фақат фақатгина, ёлғиз*.

4) Аниқлов юкламаси: *худди*.

5) Гумон юкламаси: *дир*.

Сўроқ ва таажжуб юкламалари. Сўроқ юкламалари турли шаклда бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос маънони ифодалайди.

-ми юкламаси, асосан, феълларга, шу қатори бошқа сўз туркумларига ҳам қўшилиб, сўроқ маъносини англатади. Бу юклама *эмиш (-миш), экан (-кан)* каби тўлиқсиз феълларга қўшилганда, таажжуб билдиради: *Мен далада ишлашим керак эмишми* (О.) Баъзан у феълларга қўшилиб келиб, замон, вақт, пайт муносабатини ифодалайди. Бундай чоқда *-ми* сўроқ юкламаси ҳисобланмайди: *Ҳар кун, кеч бўлдим, онабола юмушдан бўшаб, алла-паллагача сизларни йўқлаймиз* (О.).

-чи юкламаси:

а) Сўроқ маъносини билдиради: *Саида ишни олиб бориши мумкин, лекин Қаландаров рўй бермайдиган бўлса-чи?* (А. Қ.).

б) I шахс шарт феълларига қўшилиб, истак, хоҳиш маъноларини англатади: *Яхшиси, китоб ўқисам-чи.*

в) II шахс шарт феълларига қўшилиб, илтимос, қисташ билдиради: *Бизникига бир келсанг-чи* (илтимос); *Тез ўқисанг-чи* (қисташ).

г) II шахс буйруқ феълларига қўшилиб, буюриш ва дўқ маъноларини англатади: *Қани ўқи-чи* (буюруқ); *Келиб кўр-чи* (дўқ).

-а (-я) юкламаси:

а) Сўроқ маъносини англатади: *Бугун кинога борамиз-а?*

б) Ҳис ва ҳаяжон маъносини англатади: *Ах, қандай сўлим кеча-я* (О.).

в) Таажжуб, ажабланиш маъноларини англатади: *Мен далада ишлашим керакмишим? Мен-а?!* (О.). *Болага ўхшайди-я* (О.).

г) Тасдиқ, ишонч маъноларини англатади: *Патирларни курсиллатиб-курсиллатиб ўзим ейман нуқул мой-а* (О.).

Кучайтирув ва таъкид юкламалари. Бу хил юкламалар кучайтириш ва таъкид маъноларини англатиш учун ишлатилади: *Анча ерни суғориб — сизлар-ку, мироб оналар* (О.). *Неча марта учрашай дедим-у, вақтим бўлмади* (О.). *Саида холасининг зимдан кузатиб турганини кўриб қолди-ю, кулиб юборди* (А. Қ.). *Онангки айтди, бўлди, қилишинг керак. Бир қиссаким, бунинг сўнгида, севинганлар топишгусидир* (Х. О.).

Кучайтирув ва таъкид юкламалари қуйидагича хусусиятларга эга:

-да юкламаси шарт феълга қўшилиб, чегаралаш маъносини англатиши мумкин, шу билан бирга боғловчи (ҳам) вазифасида ҳам кела олади: *Ўрта мактабда ўқиса-да (ўқиса ҳам), адабиётдан кўп нарса билар эди каби.*

-у (-ю) юкламалари аниқ феълларга қўшилиб, ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслигида тезлик ва давом маъносини англатади: *Саида холасининг зимдан кузатиб турганини кўриб қолди-ю, кулиб юборди* (А. Қ.). Бу юклама тенг боғловчи вазифасида гап бўлаклари ва айрим гапларни боғлаб келиши ҳам мумкин; бундай ҳолларда у юкламаликдан чиқиб, боғловчилар қаторига ўтади.

-оқ, -ёқ юкламалари бош, ўрин, чиқиш келишигидаги отларга қўшилганда, кучайтириш маъносини билдирса, -(и)б форманти билан ясалган равишдошлардан ва билан кўмакчисидан кейин келиб, бир иш-ҳаракат кетидан тезлик билан

иккинчиси пайдо бўлишини англатади: *Дилбар келиб-оқ радиоприёмникни буради. Дилкаш шийпонларни кўриши билан-оқ фарғонали аскарнинг кўзларидан ихтиёрсиз ёш томчиланган эди* (О.).

Айирув ва чегаралов юкламалари. От, оломош, сон, -(и)б аффикси билан ясалган равишдош ва кўмакчиларга қўшилиб, айириб кўрсатиш, чегаралаш маъносини англатади: *Электр кўзгагина эмас, қўлга ҳам ёрдам берсин* (О.). Ҳолат равишларига қўшилиб, ҳаракатни айириб, таъкидлаб кўрсатади: *Шириной салқинга ўтиб, саватни ерга оҳистаги на қўйди* (О.). Аниқ феълларга қўшилиб, ҳаракатни айириб кўрсатиш учун хизмат қилади ва «шу билан бирга», «бунинг устига», «яна» деган маънони англатади: *Салим ўқийдигина эмас, ўқитади ҳам*. Бундай ўринларда -гина юкламаси қўшилган сўз олдидан *фақат* юкламаси қўлланиб, айириб, таъкидлаб кўрсатиш маъноларини янада кучайтириши мумкин. *Салим фақат ўқийдигина эмас, ўқитади ҳам*.

Отларга қўшилиб келган -гина (-кина, -қина) эркалаш, кичрайтиш маъносини англатиши мумкин. Бундай чоқда у урғу олади ва аффикс вазифасида қўлланади ҳамда ўзидан кейин эгалик аффиксини қабул қила олади: *болагинам — дўймоққинам* каби. Сифатларга қўшилиб келган -гина (-кина, -қина) юклама ҳисобланмайди бундай чоқда уларни субъектив баҳо ифодаловчи аффикс деб қарамоқ керак. Одатда, юкламалар сўз таркибида ҳамма хилдаги аффикслардан кейин келади.

Фақат, ҳатто, ҳаттоки, наҳот, наҳотки сўзлари ҳам айирув ва чегаралов юкламалари вазифасида келмоқлари мумкин: *Она ўз ўғлини севади, фақат, фақат севади-ю, эртасан айтади* (Ҳ. О.). *Ҳатто сени ҳам сўради. Наҳотки мени танимаса*.

Аниқлов юкламаси. Аниқлов юкламаси *худди*:

а) Аниқлаш маъносини бериш учун ишлатилади: *худди ўзи; худди ўшанинг ўзи; худди Аҳмаднинг ўзи* ва шу кабилар.

б) Чоғиштириш (қийс) маъносини бериш учун ишлатилади, бундай ҳолларда -дек, -дай аффикслари билан ясалган ёки *каби, сингари* кўмакчилари билан бирга бошқарилган отлардан олдин келади: *Худди ойнадек тиниқ. Тунда худди расмдаги каби аллақандай жозибадор ...бир дарахтни силкитди* (О.).

в) Гапдаги ҳолат билдирувчи сўз маъносини кучайтириш учун ишлатилади: *...Звенлар ишини худди ойнада кўриб тургандай, яққол намоён қилди* (О.).

Гумон юкламаси. Гумон юкламаси -дир ҳамма сўз туркумларига қўшилиб кела олади ва у сўзларга гумон маъ-

носини бериш учун ишлатилади: *Насимжон... болалардан бит-тасининг қулоғига нимад и р шивирлади. Бола, уқдим, деган-дай бошини қимирлатиб, қаергад и р ўқдай учди (О.)*.

Бу юклама тарихан учинчи шахс кесимликни кўрсатувчи форма бўлиб, этимологик жиҳатдан у асли дурур феълидандир. Бу аффикс, бошқа туркий тилларда учрагани каби, ўзбек тилида ҳам фақат кесимлик аффикси вазифасидагина эмас, балки ўзига хос маъно хусусиятга эга бўлган бир юклама вазифасида ҳам ишлатилади.

Бу юклама ҳозирги кунда кесимликни кўрсатувчи аффиксга шаклан ўхшаса ҳам, вазифаси ва маъносига кўра, ундан фарқ қилади, -*дир* олган сўз кесим бўлиб келганда, гумонни билдирмай, балки аниқлик, қатъийлик маъносини ҳам англа-тади: *Бу студентдир* каби.

Кўмакчилар

Гапда отдан ёки отлашган сўзлардан кейин келиб, уларнинг бошқа сўзлар билан синтактик алоқасини (боғланишини) кўрсатувчи элементлар кўмакчи дейилади: Кўмакчилар ўзидан олдин келган сўз билан боғланиб, уни бошқаради, шу билан бирга яна бошқа сўз билан ҳам синтактик алоқага кирашади: *Сенинг билан сўз бермадим ман ёвга, сенинг билан бирга юрдим ҳар овга... (Ҳ. О.)*. *Сиз чақмоқ тош с и н г а р и қопқорасиз (Р. Таг)*.

Кўмакчилар ҳозирги замон ўзбек тилида икки катта группага бўлинади: 1) Соф кўмакчилар; 2) функционал кўмакчилар.

Соф кўмакчиларга *билан, учун, сари, сайин, каби, туфайли, сингари, қадар* каби сўзлар киради. Функционал кўмакчиларга *устидан, юздан, ёнида, олдидан, ташиқари, тўғрисида, остидан, аввал, бери, нари* каби сўзлар киради.

Соф кўмакчилар ва функционал кўмакчилар ўзаро қуйидагича фарқланади:

1) Соф кўмакчилар морфологик белгини олмайди. Улар ҳозирги тилда морфемаларга бўлинмайди. Функционал кўмакчиларнинг ҳаммаси мустақил сўзлардек морфологик белгини олиш хусусиятига эга: *устидан, тўғрисида, олдидан, устидан* каби.

Функционал кўмакчиларнинг баъзилари морфологик жиҳатдан таркибий қисмларга бўлинади: *қараб (қара + б), ичида (ич + и + да), қошида (қош + и + да)* каби...

2) Функционал кўмакчиларнинг мустақил урғуси бўлади: *Стул устидан китоб бор. Том бошида одам бор* каби.

Соф кўмакчилар эса иккинчи даражали урғу олади: *Коммунизм сари олға!*

3) Функционал кўмакчилар лексик маънога эга. Соф кўмакчиларнинг лексик маъноси бўлмайди. Улар грамматик маъно англатиш учун хослангандир.

4) Баъзи функционал кўмакчилардан сўз ясалиши мумкин. Соф кўмакчиларда бундай хусусият йўқ.

Соф кўмакчилар

Бошқариш хусусиятига кўра соф кўмакчилар иккига группаланади: а) бир хил келишикдаги сўз билан келувчи соф кўмакчилар ва б) турли келишикдаги сўзлар билан келувчи соф кўмакчилар.

Бир хил келишикдаги сўзлар билан келувчи соф кўмакчилар. Айрим соф кўмакчилар бош келишикдаги сўзлар билан келади: *сайин, узра, орқали* ва шу кабилар.

Сайин кўмакчиси пайт маъносини англатувчи отлар, сифатдошлар билан келади. *Рўзғори ҳам кун сайин бут бўлапти* (О.). *Узоқдан эшитилган олағовур борган сайин кучайди* (В. Ян.). Бунда ҳаракатнинг такрорланиши, давом этиши каби маънолар (*кун сайин келади, соат сайин сўрайди* тарзида), икки ҳаракатнинг бир вақтда юз бериши каби маънолар (*ишлаган сайин завқланади* тарзида) ифодаланиши мумкин.

Узра (архаик) кўмакчиси ҳозирги тилда асосан поэзияда учрайди: *Кўксинг узра қизил нишонинг тақдинг* (Ҳ. О.). *Кун сочар олқишлаб боши узра зар* (У.).

Орқали кўмакчиси восита маъносини англатади: ... *телевизорни стабилизатор орқали электр тармоғига улаш лозим* («Қизил Ўзбекистон»).

Туфайли кўмакчиси сабаб маъносини англатади: *Маҳкам Шоазим туфайли Зийнатуллаевага ҳам синовчан кўз билан қарай бошлади* (П. В.). *У Моҳим отасининг таниш-билишлари туфайли давлат ғазнасига ишга жойлашиб, зиммасидаги вазифаларни бажонидил бажариб келаётган эди* (Р. Таг.).

Янглиғ кўмакчиси чоғиштириш маъносини англатади: *Ироданинг қилич янглиғ ўткирдир дами* (О.).

Сари ўрин, пайт ва йўналиш каби маъноларни ифодалайди: *бозор сари, коммунизм сари* каби. Бу кўмакчи *сарига* шаклида ҳам қўлланади: *Орзигул ойим ўрнидан туриб, сумбул сочини атрофга ташлаб, тушми-ўнгми деб қуйи бошлаб, ташқари сарига қадам ташлаб чиқди* («Ўз. х. дос.»).

Айрим соф кўмакчилар жўналиш келишигидаги сўзлар билан келади: *доир, довур, яраша* ва шу кабилар.

Доир кўмакчиси қарашлилик маъносини англатади: У бу шаҳарнинг тарихига қизиқиб, унинг эски бинолари, майдонлари, бозорларига, кўприкларига доир маълумотларни эски қўл ёзмалардан, васиқалардан ...тўпламоққа бошлаганди (О.).

Довур кўмакчиси асосан сўзлашув тилида учрайди ва ўрин, пайт маъноларини англатади: Бўлмаса, кечга довур йиша ёқдаман денг? (М. Ис.).

Яраша жўналиш, қиёслаш ва тенглик маъносини ифодалайди: Бу вақтларда эшон артист бўлиб, театрда ойлигига яраша деб фақат доира чалар, дуторни эса «отар»дагина кўрсатар экан? (А. Қ.). Ҳозир Қаландаровнинг бу сўзларига яраша сўз айтиш бефойда (А. Қ.).

Биноан сабаб маъносини ифодалайди: СССР қишлоқ хўжалиги министрлигининг таклифига биноан Совет Иттифоқига Болгария деҳқончилик халқ союзи делегацияси меҳмон бўлиб келди («Қизил Ўзбекистон»).

Турли келишикдаги отлар билан келувчи соф кўмакчилар. Бундай кўмакчилар бош ва қаратқич ё жўналиш келишигидаги сўзлар билан кела олади.

Каби, сингари кўмакчилари бош келишикдаги от ёки қаратқич келишигидаги кишилик, кўрсатиш олмошлари билан келиб, чоғиштириш, ўхшатиш маъносини англатади: Баҳор тошқини каби эҳтирослар кўтариб тошди (С. Ан.). Унинг чўзинчоқ оқиш юзи ҳам эҳтиросли кўзлари ва лаби сингари ички кечинмаларни узлуксиз акс эттирарди (П. Қ.). Аммо бунинг сингари тўю-никоҳларнинг «енг ичида», биров билиб, биров билмайдиган бир йўсинда бўлишига ишонгани учун ташвиши зўраяр, ҳовлиқар эди (О.). Шунинг каби Гулнор ҳам Мирзакаримбойдан қочмас, ҳоким ва Салимбойваччалардан эса бир йилдан буёнгина чала ярим яширина бошлаганди (О.).

Билан кўмакчиси бош келишикдаги отлар ё қаратқич келишигидаги кишилик, кўрсатиш олмошлари билан келади. Бу кўмакчининг бирлан, бирла, -ила, -ла шакллари ҳам бўлиб, булар вазн, ҳофия ва услуб талабига кўра, кўпроқ поэзияда учрайди: Умрингни хароб этма ўткучи ҳавас бирлан, Ишқ бошқа, ҳавас бошқа, бу йўлда хато қилма (У.). Қайси виждон бирла қочгунг қутқариб жонингни сен (У.). Ҳам сафил ҳамда мохов била тенг, Бутун оламга можаро бўлсин (Х. О.).

Билан асосан қуйидаги маъноларни ифодалайди:

Восита маъносини англатади: Гап билан ваъда берма, иш билан ваъда бер («Ўз. х. мақ».).

— Аҳа, Ойни этак билан ёпмоқчимисан? (О.).

Сабаб маъносини англатади: *Бир гап билан, ота, отингни миндим* («Ўз. х. д.»). *Лекция баҳонаси билан хотинхалажни чувиллатганингиз, раисга қарши қўйганингиз ҳам миш-мишми?* (А. Қ.).

Мақсад маъносини ифодалайди: *Қиз умид билан кўтарган бошчасини яна ёстиққа қўйди* (М. Ис.). *Тилак билан келган экан* («Ўз. х. д.»).

Пайт маъносини англатади: *...Захро эрта билан одимлайди* (О.). *У аллақандай бир делегация составида уч ой муддат билан Хитой Халқ Республикасига кетаётган экан* (А. Қ.).

Учун кўмакчиси бош келишикдаги отлар билан, қаратқич келишигидаги кўрсатиш, кишилик олмашлари билан келади ва қуйидаги маъноларни билдиради:

Сабаб маъносини англатади: *Уни шу фазилатлари учун кўп одам ҳурмат қиларди* (М. Ис.).

Мақсад маъносини англатади: *Ҳамма халқ очдан ўлмаслик учун бир амал-тақал қилиб турибди* (О.). *У лойга тойиб кетмаслик учун авайлаб босар ва атрофига разм солгандай ён-верига кўз қирини ташлар эди* (П. Т.).

Кўмакчи билан бирикиб келган сўздан англашилган маъно бошқа бир предмет-ҳолат маъносига тенглаштирилади: *Хизматим учун пул олдим. Лекин шун билангики, Олахўжамахсум одамларга ўтказган зулми учун халқ олдида жавоб бермай, бу дунёдан кета олмайди* (П. Т.).

Аталганлик, қарашлилик маъноларини англатади: *Қани энди Ҳаёти ҳам эшитса, унга аталган, унинг учун айтилган дилрозини, жон созини тингласа* (М. Ис.). *...халқнинг моддий фаровонлигини тубдан яхшилади, меҳнаткашларнинг бадавлат ва маданий яшаши учун ҳамма зарур шароитларни туғдирди* («Ш. ю.»).

Қадар кўмакчиси бош ё жўналиш келишигидаги отлар билан келади ва чоғиштириш, масофа маъноларини, вақтга, ўринга муносабатни билдиради: *Тўлқинларнинг кучли наъраси, Юлдузларга қадар етарли* (У.). *Қарши олур ва тонгга қадар менинг ўзим уйғоқ қолурман* (Ҳ. О.). *Йўлчи кўпдан кутган ва севгиси қадар чуқур, маъноли бир кун!* (О.).

Функционал кўмакчилар

Функционал кўмакчилар айрим сўз туркумларидан кўмакчиларга кўчган бўлиб, ҳозирги тилда ўрни билан мустақил сўз ва кўмакчи вазифасида қўлланади.

Функционал кўмакчилар морфологик шакли ва маъно хусусиятига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1) сифат-кўмакчилар: *бошқа, қарши, ташқари* каби.

2) феъл-кўмакчилар: *кўра, қараб, қараганда, бўйлаб, бошлаб, тортиб* каби.

3) равиш-кўмакчилар: *бурун, аввал, нисбатан, бери, сўнг, кейин, илгари* каби.

4) от-кўмакчилар: *томон, олд, ён, таг-ост, орқа, ўрта, ора, уст, юза, тўғрисида, ҳақида, хусусида, соясида, ўрнида, учида, ёғида* каби.

Сифат-кўмакчилар. Булар сифатлардан кўмакчига кўчган сўзлар бўлиб, чиқиш, жўналиш келишигидаги от ва от маъносидаги сўзлар билан келади.

1) Чиқиш келишигидаги отлар билан келадиган функционал кўмакчилар: *бошқа, ташқари* ва шу кабилар. *Бошқа* бир предметнинг бошқа предметдан фарқланиб туришини ифодалайди: *Сиздан бошқа ҳеч кимга ҳаддим сиғиб гапиролмайман* (А. Қ.). *Ташқари* кўмакчиси диққат-эътиборни бир предметдан бошқа бир предметга, бу предмет билан боғлиқ бўлган бошқа бир ҳаракатга тортиш, шу предметни ажратиб кўрсатиш функциясини бажаради: *Диққатчиликни ёзиш, ваъдага вафо қилишдан ташқари, ...ҳол сўраш учун ҳам бориш зарур бўлиб қолди* (А. Қ.).

2) Жўналиш келишигидаги отлар билан келадиган функционал кўмакчилар: *қарши, яқин* ва шу кабилар. *Қарши* кўмакчиси зидлик маъносини англатади: *Ҳусайн Бойқарога қарши исён кўтарди* (А. Навоий биографиясидан). *Яқин* кўмакчиси ҳаракатнинг ижро этилишидаги тахминий пайтни ё ҳаракатнинг бирорта предметга яқин йўналганини ифодалайди: *Йўқ, мен.. шуларнинг от-уловини кузга яқин қайтарсакмикан дейман-да* (А. Қ.).

Феъл-кўмакчилар. Бу хил кўмакчилар феълнинг равишдош, сифатдош формаларидан ташкил топган бўлиб, бош, жўналиш, чиқиш келишигидаги сўзлар билан келади. Баъзи феъл кўмакчилар бир хил келишикдаги сўзлар билан келади.

1) Бош келишикдаги сўзлар билан келувчи феъл-кўмакчи *бўйлаб* ҳаракатнинг йўналиши маъносини ёки маълум пайтда ижро этилганини ифодалайди: *Уктам пахта даласи бўйлаб ёлғиз оёқ йўлда илдам одим отди* (О.). *Кеча бўйлаб дарё ёқалаб ўтмоқдадир катта намойиш* (Ҳ. О.). *Кеча бўйлаб анча ҳангома* (О.).

2) Жўналиш келишигидаги сўзлар билан келувчи *қараганда* кўмакчиси бирор фикрнинг асосини кўрсатади: *Бир маслаҳатга қараганда гапингиз тўғри* (М. И.). *Чопарнинг хабарига қараганда Ҳакимтўра эрталабки салқинда келиши керак эди.*

3) Чиқиш келишигидаги сўзлар билан келувчи тортиб кўмакчиси ўрин маъносини ифодалайди: *Аммо Фарҳод тоғидан тортиб Ширин яйловига қадар Сирдарё бўйлаб чўзилиб кетган 70 минг халқ бу совуқларни писанд қилмайди* (Ойдин).

Бошлаб кўмакчиси ҳаракатнинг бошланиш пайти маъносини ифодалайди: *Кечадан бошлаб ўқиш ишига киришдим.*

Феъл-кўмакчиларнинг баъзилари турли келишикдаги сўзлар билан келади.

Жўналиш ёки чиқиш келишигидаги сўзлар билан келувчи феъл-кўмакчилар:

Кўра кўмакчиси ҳаракатнинг сабаб, чоғиштириш, қиёслаш маъносини англатади: *Юқорида айтиб ўтилган сабабларга кўра, Навоий ҳам махсус адабий-танқидий асарлар ярата олмади* (А. Ҳай.).

Қараб кўмакчиси бирор предметга яқин йўналиш, сабаб-асос маъноларини ифодалайди: *У ўзининг сўнги йирик асари «Маҳбубул қулуб»да тожик ҳамда форс шоирларини, уларнинг ижодининг ғоявий-бадиий хусусиятларига қараб бир қанча гуруҳлар, табақаларга бўлади* (А. Ҳай.).

Ра ви ш-кўмакчилар. Бу хил кўмакчилар жўналиш, чиқиш, бош келишикдаги отлар билан келади. Улардан баъзилари фақат бир хил келишикдаги сўзлар билан келади:

1) *Чиқиш* келишигидаги отлар билан келувчи равиш-кўмакчилар. Баён кўмакчиси ҳаракатнинг қанча вақт давом этганини англатади: *Мана, саккиз ойдан буён бир қора чақа кўргани йўқ* (О.). *Пьер балга борган кундан буён ўзини оғир бир умидсизлик чулғаб олаётганини сезар ва бор кучи билан унга қарши курашишга тиришар эди* («Ш. ю.»).

Кейин кўмакчиси бир ҳаракатдан сўнг бошқа бир ҳаракага юз берганини ифодалайди: *Ичкарига киргандан кейин Саида Манзураҳоннинг ҳусн-жамолига маҳлиё бўлиб, ҳамма нарсани унутди, ўтириб қолди* (А. Қ.). *Қишлоқдан ярим чақиримча юргандан кейин чапга бурилди* (М. Ис.).

Бери кўмакчиси ҳаракатнинг рўёбга келиш — бошланиш пайтини англатади: *Шундай қилиб, Қаландаров «Бўстон»га раис бўлгандан бери правление мажлисида тарихда биринчи мартаба унинг таклифи ўтмади* (А. Қ.). *Шундан бери тилимда отинг, шундан бери дилимда отинг* (Ҳ. О.).

Сўнг кўмакчиси кейин кўмакчиси каби бир ҳаракатдан кейин иккинчи ҳаракат бўлишини ёки ҳаракатнинг бошланиш пайтини ифодалайди: *Орадан бир неча кун ўтгандан сўнг Тўғон жимжит бир тепаликда тўхтади* (В. Ян). *Қардош Совет Озарбайжони ҳам Улуғ Октябрь социалистик революция-*

сидан сўнг экономика, фан, санъат, адабиёт соҳасида мисли кўрилмаган даражада катта ютуқларга эришди («Ш. ю.»)

2) Жўналиш келишигидаги отлар билан келувчи нисбатан кўмакчиси қиёслаш маъносини англатади: *Ҳозирги кураш у буюк ишларга нисбатан бир томчи эди* (О.).

3) Бош келишигидаги сўзлар билан келувчи бўйича кўмакчиси ҳаракатнинг қандай, нима асосда ижро этилганини ифодалайди: *...баъзан китобфурушларнинг буюртмаси бўйича терма китобларни ёзиб берарди* (О.) *...одат ва анъана бўйича подшоҳни кутиб олиш учун шаҳардан чиқди* (О.).

Равиш-кўмакчиларнинг баъзилари турли келишигидаги сўзлар билан келади. *Бурун, аввал, илгари* кўмакчилари чиқиш ва бош келишигидаги сўзлар билан келиб, ҳаракатнинг бошланиш пайтини, бир ҳаракатдан олдин бошқа ҳаракат ижро этилганини ифодалайди: *Ун йил бурун наъра тортиб чиққандинг, вулқон каби, қонга тўлган ерлардан* (Ҳ. О.). *Жондорлар саркарданинг қаттиқ жангдан аввал иссиқ қон ичишини кузатиб, индамай таъзим қилиб турардилар* (В. Ян).

Бу ишга қадам қўймасдан илгари бир карра сизнинг олдингиздан ўтиш, раингизни билишга тўғри келади (О.).

От-кўмакчилар. Бу хил кўмакчилар отлардан кўмакчиларга кўчган сўзлар бўлиб, учинчи шахс эгалик қўшимчасини, ўрин-пайт, чиқиш, жўналиш келишикларидан бирининг аффиксини қабул қилади: *устида* (-дан, -га), *ичида* (-га, -дан), *юзасидан* (-га, -да) каби.

От-кўмакчилар келишик қўшимчалари орқали ифодаланган маънони яна ҳам бўрттириш учун хизмат қилади: *Столда китоб бор — стол устида китоб бор* каби.

Айрим от-кўмакчилар учинчи шахс эгалик кўмакчисисиз, -га, -да, -дан келишик қўшимчаларининг бирортаси билан қўлланади, бундай от-кўмакчи ўз лексик маъносидан ташқари кўчма маънога ҳам эга бўлади: *Саида шу тўғрида йўлаб борар экан, уруш йиллари ўқиган бир ҳикояни эслади* (А. Қ.).

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланадиган асосий от кўмакчилар қуйидагилардир:

Устида (-дан, -га) кўмакчиси ҳаракат йўналган, келиб чиққан, ижро этилган ўринни кўрсатади: *Чимкент устида уларнинг қўй, йилқиси кўп экан* (О.).

Бундан ташқари, *устида* кўмакчиси қуйидаги маъноларни ифодалаши мумкин:

1) Муҳокамага асос бўлган объект: *Бу мавзу устида одамлар бир-бирлари билан қизиқиб музокара қилдилар* (О.).

2) Ҳаракатнинг ижро этилиш пайти: *Дастурхон устида улар сўзлаша бошладилар* (О.). *Эрталаб нонушта устида илиқ, жонли, қизиқ суҳбатга берилдилар* (О.).

3) Ҳаракатнинг ижро этилишидаги ҳолат: *Оёқ устида но-нушта қилиб, кейин идорага келди (О.).*

Орасида (-дан, га) кўмакчиси ҳаракат ижро этилган ўринни, маълум бир предметнинг бошқа предметлар ўртасига тушган ўринни кўрсатади: Онам арава гупчаги орасига қисилиб қолган оёғини ҳеч тортиб ололмай, ўзини ҳалиги кишига ташлаб юборди (О.). Улар орасида рўй берган кўнгилсиз бир воқеа сабабли икки ўртада душманлик пайдо бўлади («Ш. ю.») Ҳамма гўзал мисралар орасида унга кўнроқ маъқул бўлган бир байт хотирига келди (О.).

Орқасида (-га, -дан) кўмакчиси қуйидаги грамматик маъноларни ифодалайди:

1) Ҳаракат ижро этилган ўринни кўрсатади: *Қиз дарров чекиниб, қўрғон эшиги орқасига ўзини олди (О.).*

2) Ҳаракатнинг рўй бериш сабабини англатади: *Насимжон лаганбардорлиги орқасида баъзи кишиларнинг пинжига жуда кириб олган (О.). Бу ёрдам орқасида биз бу йил тўрт юз ўттиз гектар пахта экдик (О.).*

Ёнида, ичида (-га, -дан) кўмакчилари ҳаракат ижро этилган ўринни кўрсатади: Катта ҳовлини, гилосзорни айланиб, Гулнорнинг ёнида тўхтади (О.). Меҳмонлар гулзор ёнидан ўтиб кетди.

Чарми тошдай эски этик ичида оёқлари жонсизланди (О.).

Олдида (-га, -дан) кўмакчиси ҳаракатнинг ижро этилган ўринни ё пайтини англатади: ... агар кўзини ўғ босган бўлса, халойиқ олдида баланд товуш билан айтиб, кўзини очишимиз керак (А. Қ.). ...Олимжон билан бирга кечирилган чоғлар... Уктамнинг кўз олдидан бир-бир ўтди (О.). Ермат чойнак-пиёлани кўтарди, кетар олдида қичқирди (О.). Кечки овқат олдида, қоронғиликда, қарол ва мардикорлар тиз чўкиб, қўлларини қовуштириб ўтиришди, уларнинг бошлари эгилган эди (О.).

Томонда (-га, -дан) кўмакчиси ҳам ҳаракатнинг ижро этилган ўринни англатади: ...Ана у Мирзакаримбой хонадонига бошлиқ бўлиб, ...бойликнинг нишабини ўз томонига тўғриласин! (О.).

Тагида, остида (-га, -дан) кўмакчилари ҳаракатнинг йўналган, келиб чиққан, ижро этилган ўринни англатади: Қуёш сели остида узоқ суҳбатлашгандан кейин, кечқурун учрашишга ваъдалашдилар (О.). Дохунданинг сўзи гулдурос қарсақлар остида тугади (С. Ай.).

Тўғрисида (тўғрида), ҳақида (ҳақда), хусусида (хусусда) кўмакчилари ҳаракатнинг ижро этилишида асос бўлган нарса-ни ёки ҳаракат қандай предметга қаратилганини ифодалайди: ...бу хусусда унга оғиз очмаган эди (О.). ... хужумни кечик-

тирмаслик хусусида далилларни илгари сурди (О.). У Гулнор тўғрисида ҳам ғариблигининг биринчи оқшомидаги каби умидсиз эмас эди... (О.).

Юзасидан кўмакчиси таркибидаги морфемалар «қотган» бўлиб, бу кўмакчи кўчган маънода қўлланади, ҳаракатнинг ижро этилишидаги мақсад, муҳокамага асос бўлган предмет, ҳолат каби маъноларни англатади: Саида мажлисга тайёрлик юзасидан бир неча коммунист билан суҳбатлашди (А. Қ.). ...одоб юзасидан ўзини хомуш, ҳазин туттишга тиришар эди (О.).

Соясида кўмакчи вазифасида бош келишикдаги отлар билан келади ва ҳаракатнинг ижро этилишида асос, манба бўлган нарса маъносини ифодалайди: Подшоҳи аъзам ҳазратларининг давлатлари ва адолатлари соясида навкарларнинг маошлари ... юқори бўлиши лозим эди (О.).

Кўмакчи вазифасида ёқасида сўзи ҳам ишлатилади. Бунда у кўчган маънода қўлланади ва ҳаракатнинг рўй бериш ўрнини кўрсатади: Гувирлаган тегирмон ёқасида улар хайрлашдилар (О.). Ниҳоят улар улкан дала ёқасида тўхташди (О.).

Қошида сўзи кўмакчи вазифасида олдида кўмакчисига синоним бўлиб келади. Раис қошида — раис олдида каби.

Ҳузур архаик сўз бўлиб, баъзан кўмакчи вазифасида қўлланади: Уларни ёқлаш учун биз то шаҳар даруғасининг ҳузурига бордик (О.). Мана, ваъдамга мувофиқ ҳузурингизга келдим (Газетадан).

Боғловчилар

Гап бўлақларини ёки қўшма гап ичидаги содда гапларни ўзаро бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилувчи ёрдамчи сўзлар боғловчи дейилади: ва, ҳам, аммо, агар, ё, лекин каби.

Боғловчилар икки хил қўлланади: 1) якка ҳолда ва 2) такрорланган ҳолда.

1. Якка ҳолда қўлланувчи боғловчилар ва, ҳам, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, балки, ҳолбуки, ваҳоланки, ёки, ёхуд, ё, агар, агарда, гар, башарти, чунки, гўё, гўёки, -ки, -ким кабилардан иборат.

2. Такрорланган ҳолда қўлланувчи боғловчилар на, бир, баъзан, гоҳ, гоҳо, хоҳ кабилардан иборат.

Қуйидаги боғловчилар якка ҳолда ҳам, такрорланган ҳолда ҳам қўлланаверади: ё, ёки, ҳам каби.

Гоҳ боғловчиси гоҳо (гоҳ+о), гоҳи (гоҳ+и) шаклларида ҳам қўлланади:

*Мақтаб анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи,
Илму фан тиғи билан жаҳл бағрини қон қил
(Ҳ. Ҳ.).*

Баъзан эса ўрин-пайт келишиги формантини олиб гоҳ+и-да (жонли тилда *гойида*) шаклида ишлатилади: *Шу болалар туфайлидан сени ҳам гойида ишдан қўяман* (А. Қ.).

Гоҳо боғловчиси айрим ҳолларда боғловчиликдан чиқиб, равиш вазифасида келиши мумкин.

*Тезроқ мулла бўлув билан ишга ўтириш,
Гоҳо-гоҳо жазмланар унинг табъида* (Ғ. Ғ.).

Боғловчиларнинг баъзилари туб (*ва, ҳам, балки, ё, гар, гўё, гоҳ, хоҳ, аммо, лекин, бироқ, чунки* каби), баъзилари эса составли (*ҳам-да, ҳол-бу-ки, ё-худ, гар-чи, гўё-ки*) бўлади.

Боғловчиларнинг турлари

Синтактик вазифаларига кўра, боғловчилар икки турга бўлинади: 1) тенг боғловчилар ва 2) эргаштирувчи боғловчилар.

Тенг боғловчилар

Грамматик муносабатлари ўзаро тенг бўлган уюшиқ бўлақларни ё айрим гапларни бириктирувчи боғловчилар тенг боғловчи дейилади.

Тенг боғловчилар қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) Гапнинг уюшиқ бўлақларини боғлайди: *Баҳорда кўм-кўк либос кийиб олган боғлар энди сариқ, қизғиш ва кўкми-тир барглар ичида товланади* (С. Зуннунова).

2) Қўшма гаплар составидаги гапларни боғлайди: *Рўнарадаги тоғнинг бағридан тутун кўтарилган ва у ердан йўталган сингари товуш эшитилди* (О.).

Тенг боғловчилар, контекстда англатган маъноларига кўра, тўрт группага ажралади:

1) Бириктирувчи боғловчилар: *ва, ҳам, ҳамда, билан* каби.

2) Зидловчи боғловчилар: *аммо, лекин, бироқ* каби.

3) Айирувчи боғловчилар: *ё, ёки, ёхуд, ёинки, гоҳ-гоҳ, дам-дам, дам-бадам, бир-бир, баъзан* каби.

4) Инкор боғловчиси: *на-на*.

1. Бириктирувчи боғловчилар. Булар гапнинг уюшиқ бўлақларини, қўшма гап составидаги айрим гапларни бир-бирига боғлайди ва улар орасидаги муносабатларнинг тенглигини ифодалайди: *Катта ҳовузлардаги сувларда кўлан-*

калар ҳамда шуълалар жим-жит ўйнашади (О.). Қизил чойхонадаги ғовур босилди ва эшик олдида бир илжайган сиймо пайдо бўлди (А. Қ.).

Ва боғловчиси қўшма гап составидаги айрим гапларни бир-бирига боғлаганда:

а) Гапларда ифодаланган воқеа-ҳодисаларнинг бир вақтда жорий бўлганини билдиради: *Қатта деразалардан гулзор, бутун тоғ кўринар ва юмшоққина кечки шабада эсиб турарди* (А. Қ.);

б) *Кетма-кет бўлганини билдиради: Қизил чойхонадаги ғовур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо пайдо бўлди* (А. Қ.).

Ҳам боғловчиси уюшган бўлақларни боғлаш учун ишлатилади: *Партия ҳам Ватан — бир вужуд зотан* (Шайх.) .

Бу боғловчи айрим ҳолларда сўзга қўшимча (кучайтириш, таъкид каби) маъно бериш учун юклама вазифасида ҳам қўлланади: *Даладан халлослаб Ҳакима ҳам келди* (О.). *Бугуноқ чопиққа киришиб кетдилар-ку,— ҳам ғурур, ҳам норозиликни ифодалаган товуш билан қичқирди Ҳакима* (О.).

Баъзи ўринларда ҳам боғловчиси вазифасини ҳамда боғловчиси бажаради: *Ичкаридан болалар ҳамда хотин-қизларнинг кулгилари эшитилди*.

Булардан ташқари, билан кўмакчиси, -да, -у (-ю) юкламалари ҳам баъзан бириктирувчи боғловчи вазифасида ишлатилади. Бу кўмакчи ва юкламалар боғловчи вазифасида келганда, ва, ҳам боғловчилари сингари икки уюшган бўлақни боғлайди: *Аму билан Сирдан сув ичган чавандозлар бордир бу элда* (Ҳ. О.).

2. Зидловчи боғловчилар. Булар маъно жиҳатидан бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган уюшиқ бўлақларни ёки гапларни боғлашда қўлланади: *Бутун кучимни икки кўзимга йиғдим-да, унинг бевафо, бироқ ғамгин, шўх, лекин маънос кўзларига тикилдим* (Ғ. Ғ.). *Ёмғир тинди, аммо жўякларда сув ҳали ҳам жилдирамоқда эди*.

Зидловчи боғловчилар вазифасида баъзан - у(-ю) юкламаси ишлатилади: *Саломат опа кўринди-ю, ҳеч нарса деёлмади* (Ас. М.).

Зидловчи боғловчилар айрим гапларнинг бошида келиб, ўзидан олдинги гапнинг ўзидан сўнгги гапга бўлган зид муносабатини кўрсатади: *Бу йил боғимизда ҳосил уч ҳисса ортиқ. Лекин ҳаммадан бурун пахтага зўр берайлик* (О.).

Эслатма: Жонли тилда аммо, лекин зидловчи боғловчилари баъзан қатор қўлланади.

3. Айирувчи боғловчилар. Айирувчи боғловчилар гапдаги уюшган бўлақларни ёки қўшма гап составидаги сод-

да гапларни бир-бирига боғлаш ҳамда уларнинг навбатини ва галма-галлигини кўрсатиш учун қўлланади.

Айирувчи боғловчилардан *ё, ёки, ёхуд, ёинки* кабилар уюшган бўлақларнинг бирини иккинчисидан, бирор воқеани бошқасидан айириб кўрсатиш учун ишлатилади: *Ёки менинг кўнглим ҳамма вақт ёш, ёки сенга чирой умрбод йўлдош* (М. Бобоев).

Гоҳ-гоҳ, дам-дам, баъзан-баъзан, бир-бир каби боғловчилар эса гапда такрор қўлланиб, уюшган бўлақлар билан ифодаланган ҳаракатларнинг бирин-кетин содир бўлишини, галма-галликни англатиш учун ишлатилади: *Йўлчи меҳмонлар учун дам ясоғлиқ патнуслар, дам чой, дам лаган-лаган мантилар ташиди* (О.). *Гоҳ супа четига экилган райхон ҳиди димоққа урилар, гоҳ том орқасидаги йўнғичқазорда ҳашоратларнинг бир қиёмда чириллаши эътиборни тортар эди* (П. Қ.).

4. Инкор боғловчиси. Инкор боғловчиси *на... на* уюшиқ бўлақлар ёки айрим содда гаплар олдида такрорланиб келиб, бу бўлақлар ёки гапларнинг ҳар қайсисида ҳам инкор маъноси борлигини англатади: *Бригадир довдираб қолган, на чопиғида, на суғоришида сифат бор* (О.). *Унинг эсига на севги, на истироҳат келди* (О.).

Эргаштирувчи боғловчилар

Айрим сўз ёки гапларни бир-бирига тобелаш йўли билан бириктириш учун ишлатиладиган боғловчилар эргаштирувчи боғловчилар деб аталади: *чунки, шунинг учун, агар, башарти, гарчи, гўё, гўёки, -ки, -ким* каби. Булар асосан қўшма гап составидаги гапларни бир-бирига тобелаш йўли билан боғлайди. Шунинг учун улар эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилади.

Эргаштирувчи боғловчилар қуйидаги группаларга бўлинади:

- 1) аниқлаш боғловчиси: *ки*.
- 2) сабаб ва натижа боғловчилари: *чунки, шунинг учун, негаки, токи*.
- 3) чоғиштирув боғловчилари: *гўё, гўёки*.
- 4) шарт боғловчилари: *агар* (гар), *агарда, башарти, гарчи, гарчанд*.

Аниқлаш боғловчиси қўшма гап составидаги гапларни изоҳлаш, таъкидлаш, аниқлаш йўли билан боғлайди: *Халқ шундай бир ўтки, унинг бир учқуни туташса, на хашакни қўяр, на фалакни* (О.). *Чўлда бир гулистон яратайликки, ҳамма ҳайрон қолсин* (Р. Ф.).

Сабаб ёки натижа боғловчиси қўшма гап таркибидаги гапларни сабаб ёки натижа маъноси орқали боғлайди: *Биз ўз Ватанимизни севамиз, шунинг учун унинг гўзал тарихини яхши билмоғимиз керак* («Қизил Ўзбекистон»). *Бизнинг мақсадимиз кишиларга онг, тушунча бермоқ, токи ҳар бир киши яхшилик ва ёмонликни, оқу қорани ўзи ажрата оладиган бўлсин!* (П. И.).

Чоғиштирув боғловчилари гап ёки гап бўлақларини қиёслаш, ўхшатиш маъноси орқали боғлайди: *Яна жимлик чўкди. Бу жимлик қизнинг бўйнига гўё сиртмоқ бўлиб тушди* (А. Қ.).

Шарт боғловчилари қўшма гап составидаги содда гапларни шарт маъноси орқали боғлайди. *Агар астойдил меҳнат қилинса, мўлжалдаги ҳосил етиштирилиши мумкин* (Ш. Р.).

Бошқа сўз туркумидаги сўзлар боғловчи вазифасида келиши мумкин. Масалан, *бордию* сўзи шарт боғловчиси вазифасида кела олади: *Бордию, ҳаётда учратолмасам, ўйлаб хаёлимда яратардим* (Ас. М.).

Билан сўзи кўмакчилик вазифасидан ташқари, бириктирувчи боғловчи вазифасида ҳам ишлатилади. Бунда у *ва, ҳам* боғловчилари сингари икки уюшган бўлақни ўзаро боғлайди.

Шунингдек, *деб* равишдоши ҳам боғловчилик вазифасида қўллана олади, бунда у қўшма гаплар составидаги содда гапларни боғлайди: *Авалли шуки, бошингни силаганман деб миннат қилишингизга сира-сира ўрин қолган эмас* (А. Қ.).

Ундовлар

Ундовлар инсоннинг ташқи олам билан муносабати натижасида юзага келувчи ҳис-ҳаяжони, хоҳиш ва истаги, қувонч ва қайғуси, азоб ва нафрати, талаб ва буйруғи сингари руҳий ҳолатларини ифода этувчи сўз туркумидир.

Ундовлар маълум предмет ёки унинг хусусиятларини, ҳаракат ва ҳолатини ифода этмаслиги жиҳатдан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади. Грамматик белгиларига кўра ундовлар мустақил сўзларга ва семантик хусусиятларига кўра модал сўзларга яқиндир. Аммо ундовлар бошқа сўз туркумларидан ўз семантик ҳамда грамматик табиати эътибори билан ажралиб туради.

Ундовларнинг маъно турлари

Ҳозирги ўзбек тилидаги ундов сўзлар ўз табиатига кўра хилма-хилдир. Бир шаклдаги битта ундов бирдан ортиқ туйғу билдириши мумкин. Бу ҳолат ундовларни маълум семантик принцип асосида қатъий классификация қилишни қийинлаш-

тиради. Шу сабабли, ундовларни уларнинг семантик ҳамда функционал хусусиятларига қараб икки катта группага ажратиш мумкин: 1) *ҳис-туйғу ундовлари* ва 2) *буйруқ-хитоб ундовлари*.

Ҳис-туйғу ундовлари. Тилдаги мавжуд ундовларнинг кўпчилигини ҳис-туйғу ундовлари ташкил этади. Ҳис-туйғу ундовлари сўзловчининг ташқи оламга, суҳбатдошга бўлган ижобий ёки салбий муносабатини, таъсирланиш, завқланиш, хайрихоҳлиги натижасида юзага келувчи руҳий кечинмаларини ифодалайди.

Ҳис-туйғу ундовлари қўлланиш мақсади ва грамматик табиатига кўра *тўрт группага* бўлинади:

- 1) ҳис-ҳаяжон ундовлари,
- 2) кўрсатиш-таъкид ундовлари,
- 3) мурожаат ундовлари,
- 4) расм-одат ундовлари.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари. Ҳис-ҳаяжон ундовлари бевосита инсон эмоцияси билан боғлиқдир. Ҳис-ҳаяжон ундовлари субъектнинг ички дунёсига хос турли-туман туйғуларнинг ифодаси сифатида юзага келгандир. Ҳис-ҳаяжон ундовларига: *а, бе, бо, о, оҳ, ох, ҳе, э, эй, ҳа, вой, ҳоҳ, оббо, ҳим, оҳо (оҳҳо), эҳе, эҳа, аҳа, уҳ, уф, фу, туф, тфу, дод, вой, вой-эй, э-воҳ, ия, ийи* ва бошқалар киради.

Ҳис-ҳаяжон ундовларининг семантикаси мураккабдир. Бир шакл ундов контекстнинг талабига кўра ҳар хил туйғуларни англата олади.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари тубандагича туйғуларни билдиради:

Севинч, завқ билдиради. — *Эҳ!*— *деди Эргаш шеърни Жўра ўқиб тугатгандан кейин... (О.). ... Аҳ, соз иш бўлди-да! (О.). (Бўрибой). Оббо Комилжон-е, оббо Комилжон-е, сўзга жуда устасиз-да (У.). Вой, қир мунча чиройли бўп кетди!*— *деди завқ билан Матлуба қирга тикилиб (С. Аб.). Вой-ву й! Асл жаннат денг, тақсир (С. Ан.). —Оҳ-оҳ-оҳ! Отангизга раҳмат! Қамол топинг, дўстим! (А. Қ.).*

Қайғу, хафалик ва азоб билдиради.— *Оҳ... болам-а! Кошки эди туққан бўлсам, туғмай ҳасратда ўтдим-ку, болам!—деб кўзига жиқ-жиқ ёш олди кампир (Ойдин.). Э... сўрама қизим. Дунёнинг ишлари қурсин (У.). Таваба, на ўлиги, на тириги маълум (О.). О! ... Хўкиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... (А. Қ.).*

Чўчиш, қўрқинч ва даҳшатни билдиради. — *Вой, қўлимни ари чақди! (С. Аҳ.). — А! — деб чўчиб тушди Ҳамро опа (Ойдин). Анзираат «их» деб чўчиб тушди (О.). Муҳаббат вуйи деганча икки қўлини кўксига босиб, орқасига оғиб кетди (С.*

Ан.).— *В о й-д о д! Зўравоннинг дастидан д о д! ...* (М. Ис.).— *Т у ф-э, қуриб кетсин, жоним чиқиб кетди-я!* (А. Қод.).

Ҳавас, орзу ва истак билдиради.— *А ҳ, пахтакорлардан айланай!*— *деди Шарофат биби қизғинлик билан* (О.).— *О б б о Асриян-эй, қойил қилди-ку!*— *деди ҳаваси келиб Бондарь* (Ш.). *А ҳ, жуда ҳам ярашибди-да...* (Я.). *О, ўйқ, ' бундай қалбни кўра билиш учун бундай қалбга эга бўлиш керак!* (М. И.).— *В о е, уйингиз мунча яхши, а? Докторларнинг уйига ўхшайди* (С. Аҳ.).

*Тоғ гуллари, ҳ а й-ҳ а й гўзал,
Кўзинг тўймас кўрган билан* (Қ. Муҳ.).

Раҳм-шафқат, ачиниш ва меҳрибонлик туйғуларини билдиради: *О... сержант, бу уруш кўп одамларнинг ёстиғини қуришиб юборди* (С. Аҳ.).— *В о й...е...—дедим, оғзим очилди* (Ойдин). *Ҳ у, холанг бўйингдан ўргулсин* (Ҳ. Ҳ.). *Э, аттанг* (С. Ан.).

Таажжуб, кутилмаганлик, ҳайрон қолишни билдиради: *И-я, ҳозир ота ўзи шу ердан ўтди, нега индамади, — таажжубланди отбоқар* (О.). *Ие! Қамбар акам кўздан ҳам қолибдиларми* (У.). *Э...э...ғалат... ғалат, сабр қилсинлар!* (У.). *В о й-в о й! Узим қаридим деб, ҳаммани қарига чиқара бера-сизми* (У.). *А?! Хоин! Ким? Марковми?!* (Я.).— *И-я, Назирахон шофер бўлганми.* (С. Аҳ.). (Собир). *И...и...и Исмоил акани зўрлашиб минбарга чиқаришяпти...* (А. Р.).

Эътироз, ноҳушлик ва норозилик билдиради.— *Х а ҳ. Уйқингиз қурсин, — деди чолни туртиб...* (Ойдин).— *Ҳ о, биринчи марта суғоряпмизми?— эътироз этди Тансиқ* (О.). *Э, буларнинг ҳаммаси эски гап* (Ас. М.). *Ҳе-е, қўйсангиз-чи уларни!* (С. Ан.).

Нафрат, газаб ва жирканч ҳиссини билдиради: (Фотима). *Ҳ у в... домилла бўлмай ў!* (Ҳ. Ҳ.). (Марков). *Э ҳ, газанда-лар!!* (Я.). *Эҳ бадбахт!* (Я.). *Э, юз хайф, мендақа одамга!* (У.). *Тфу! Аблаҳ!* (Я.). «*И ҳ*» *деб мушт ўқталди-ю, урмади* (М. И.).

Пичинг, камситиш билдиради.— *И-я, муборак бўлсин, ойим-поиша!* (У.). *Э, дидингга балли-е!* (У.).

Қаноат ҳосил қилмасликни билдиради.— *Эҳе, бу ҳам чалишимми? Усталари чалганда эшитсанг.* (О.). (Дадавой) (кесатиб). *Ҳ е... шундақа денг! Дуруст... дуруст... кўп яхши!* (У.).

Англаш, фаҳмлаш ва хотирлашни билдиради.— *Э, шундай-ми, — Барака бобо илжайди. Эскурсия дегин!* (С. Абқ.).

— *Туғруқхонада эканлар.*

— А?!— Бекниёз кўчага отилди (С. Абқ.). — Ҳа-а, шундай дегин,— деди хола (С. Ан.).— Э-ҳе, қанча воқеалар бошимиздан ўтди (О.). (Қодир) Э, бўлди! Танийман (У.). Ҳайдар ота ичида «Ҳимм...» деди-ю, бўлак гап сўрамади (А. Қ.).

Кишининг чарчаши, диққат бўлиши ёки оғриқ азоби сингариларни билдиради: (Жамила). Уф, чарчадим... Толиқдим (Х. Ҳ.). ... Уҳ, шўрим қурсин мени! (О.). Уф ф ... қийин, жуда қийин буларга тушунтириш (Ас. М.). В ой-в ой қўлим оғриб кетди. (Ойдин). Оҳ! Суғур! Суғурсангчи! (А. Қ.). Уф, бирам зеркиб кетаётибман!... (А. Қ.).

Иккиланиш, ишончсизлик, шубҳаланишни англатади: —В ой-в оя, йўқ, айтмайман (Ойдин.).

Афсусланиш ва пушаймонни билдиради: Оббо, аблаҳлар-э, (Я.). Хаҳ хомкалла-я, хомкалла! (Ас. М.). Атта...а...не — деди Зебо бўшашиб (Ш.).

Мамнунлик ва маъқуллашни билдиради:—У-ў, жуда соз, бош устига! (С. Абқ.).—Ба й-ба й!— деди Хатиб домла,—қўл-кўзинг дард кўрмасин, ука, қовун экмабсан, шакар экибсан! (А. Қод.).

Қизганишни билдиради:—Ҳо, ёқмайди-я,— деди кўзини қисиб Комила (О.).—Оҳо, бўлмаса-чи!— деди сийрак қошларини ўйнатиб Йўлдошев (О.).

Ундаш ва огоҳлантиришни билдиради:—Ҳа, йигитлар, бўш келманг! Чаққон-чаққон қимирланглар! (С. Аҳ.).—Ҳа, Фарҳод бўлсанг, қани тур ўрнингдан, кучингни кўрсат, дебди Ширин қиз! (М. И.). Ҳа й бола, ҳо й ўғил, кўзингни калта оч! Дўст-душманни ажрат! (Я.)

Кўрсатиш-таъкид ундовлари. Бу хил ундовлар нарсалар жойлашган ёки ҳодисалар юз бераётган, иш-ҳаракат содир бўлаётган объектга ишора қилади, сўзловчи ҳамда тингловчининг таъкид ва жавобларини икки шахснинг муносабати тарзида ифода этади. Шунга кўра ундовларнинг бу группасини: 1) кўрсатиш ундовлари ва 2) жавоб-таъкид ундовларига ажратамиз.

Кўрсатиш ундовлари функционал хусусиятига кўра кўрсатиш олмошларига яқин. Лекин ундан фарқ қилади. Кўрсатиш олмошлари нарса ва ҳодисаларни тўғридан-тўғри кўрсатишгагина хизмат қилса, кўрсатиш ундовлари ҳам кўрсатиш, ҳам муносабат билдириш функциясини бажаради. Урин ва вақтга бўлган муносабати жиҳатидан кўрсатиш ундовлари равишларга яқин туради. Шу сабабли ундовларнинг бу группасини равиш характеридаги эмоционал ундовлар деб ҳам юритилади. Кўрсатиш ундовлари ҳо, ҳув, ҳу, ҳов, ҳав, ҳў кабилардан иборат.

Мисоллар: *Ҳу ана, олдинроқда ёши элликдан ошганига қарамай ҳалиям қирчиллама йигитдай дароз бўйини тик тутиб, Тўламат мўйлов кетяпти* (С. Ан.).

— *Ҳў, ўша оқ тунука томли иморат докторхона* (С. А.). — *Хув ана қатор теракларни кўраяпсизми* (С. Абқ.). — *Ҳов мана-нави тарафда Амударё,— деди ва қўлини чўзиб кўрсатди,— сув деганинг лиммо-лим* (С. Абқ.). — *Ҳу ана,— деди битта қўлини чўзиб* (Ойдин).

Жавоб-таъкид ундовлари сўзловчи томонидан айтилаётган фикрга бўлган муносабатни англатади. Бу муносабат ўша фикрни тасдиқлаш, таъкидлаш ёки унинг таъсирчанлигини кучайтириш, сўзловчининг ўз фикрига бўлган комил ишончини ифодалаш тарзида юзага чиқади.

Жавоб-таъкид ундовлари *ҳа, ҳа-ҳа, ҳу, ху, ҳов* кабилардан иборат.

Мисоллар: *Ҳа, яна олдинда қанча меҳнат ва қийинчиликлар бор!* (О.) *Ҳа, мен Москвада туғилганман* (С. Абқ.). — *Ху-у-ув.* — *Ҳури хола эшик олдида пайдо бўлди* (С. Ан.) — *Ҳа, ўша академик Дурдин бобо!* (С. Абқ.). *Ҳа, бу шундоқ гавҳар, юқмайди ғубор* (Мирт.).

Мурожаат ундовлари. Бу хил ундовлар сўзловчининг тингловчига қаратилган истак ва хоҳиши, орзу ва талаби билан боғлиқ ҳис-туйғуларини ифодалаш учун хизмат қилади. Мурожаат ундовларини функционал белгиларига кўра икки гурпуага ажратиш мумкин: 1) *вокатив ундовлар*, 2) *инфератив ундовлар*.

Вокатив ундовлар нутқ қаратилган шахсга мурожаатдан иборат бўлиб, унинг диққатини жалб қилиш ёки чақириш каби мақсадларни англатади: *ҳай, ай, ҳой, ҳей, алло* ва бошқалар: — *Ҳе й, менга қаранг,— деди Еқутойим шиддат билан ойнага терс ўгирилиб* (С. А.). *Ҳа, Тожиҳон, яхшимисан* (У.). *Ҳо й-ҳо й-ҳо й, шошма, навбат бер!!* (Я.) — *Алло, алло, эшитаман, пуф...пуф,— Акбаров трубкани совутаётгандай пуфлади,— ким бу* (С. Абқ.).

Шеърый асарларда *вокатив ундовлар* поэтик нутқнинг образлилигини, эмоционал ҳамда экспрессив кучини оширади. Масалан:

— *Ҳе й ёшлик, босриқ уйқу..*

Ҳей ёлғиз жийда!

Тинчибсан мангу-мангу,

Эй, аламдийда!... (Мирт.).

Инфератив ундовлар *ма, тсс, марш, бас* кабилардан иборатдир. Буйруқ англатиш жиҳатдан *инфератив ундовлар* буйруқ ундовларига ўхшаб кетади. Аммо *инфератив ундовлар-*

даги мазмун кишига, шахсга қаратилган даъват, талаб ва хоҳишдан иборатлиги билан улардан фарқланади: — *Т с с!* — *деб қўйди* (Ас. М.). — *Б а с, Тожиев!* — *Мансуров ўрнидан турди* (Ас. М.). — *Т с с,* — *Шамсиев ингичка бармоғини лабига босиб, эшик томонга аланглади* («Таниш башаралар» тўплами).

Расм-одат ундовлари. Бу хил ундовлар инсон хоҳиши ва истаги билан боғлиқ миллий одатларни ифодаловчи сўзлар бўлиб, ўз эмоционал мазмуни жиҳатдан ундовлар саналади. Расм-одат ундовлари морфологик составига кўра муस्ताқил сўз хусусиятига яқин турса ҳам, семантик табиати ҳамда гапдаги ўрни ва вазифасига кўра бошқа сўз туркумларидан ундов туркумига кўчган сўзлардир.

Расм-одат ундовлари кўришиш (*ассалом, ассалом-алайкум, салом, ҳорманг, бор бўлинг, эсонмисиз-омонмисиз*), хайрлашиш (*хайр, хўп, хўп хайр*), қарши олиш (*марҳамат*), миннатдорчилик (*раҳмат, ташаккур, шукур, қуллуқ*), табрик ва рағбатлантириш (*баракалла, балли, офарин*) сўзларидан иборат.

Мисоллар: *Б а р а к а л л а, қизалоқларим!* — *қари пахтакор бир онда яшнаб кетди* (О.). *Б а р а к а л л а, о ф а р и н, қаҳрамон!* (О.). *У бошини кўтариб жавоб беришга ҳам улгурмасдан ичкарига бир ёшгина жувон кириб келди:*

— *А с с а л о м.* — *С а л о м,* — *Хўжабеков қўли билан рўпарасидаги креслони кўрсатди,* — *ўтиринг* (С. Ан.). *А с с а л о м а л а й к у м, Вакила ая,* — *деди қизлардан тетикроғи, Жўраҳон етиб келганда* (Ас. М.). (*Ҳамма*) *М у б о р а к! М у б о р а к!* (*Имом*) *Қ у л л у қ, қ у л л у қ!* (*Ҳ. Ҳ.*). *Нортой полвонга қичқирди Ўктам: «Ҳ о р м а н г л а р!»*, *Қизгин, сокин ҳавода бирин-кетин мардона товушлар янграб кетди: Бор бўлсинлар, ҳой* (О.). — *Зиничка, хайр, хайр, соғ бўл!* — *деди у титроқ товуш билан* (О.).

Расм-одат ундовларига инсоннинг турли истак ва ҳис-туйғулари, сентиментал руҳий ҳолати сингари моментларни ифодаловчи *во дариф, ё раббий, алҳазар, ё худоё тавба, аттанг, эҳ аттанг* сингари сўз ва сўз бирикмаларини ҳам киритиш мумкин. Булар ҳам, асосан, киши эмоциясининг юзага чиқиш воситаларидир: *В о д а р и ф, қандай замонга қолдик* (С. Ан.). *Э ҳ, а т т а н г!* (С. Ан.). (*Хусайн*) *Ё р а б б и й, бу не ҳол?* (У.). (*Маждиддин*) *Ё алҳазар! Бу гапларни биринчи мартаба эшитиб турибман* (У.). *Ё р а б б и й, наҳотки кўриш насиб бўлса уни* (М. И.).

Ҳозирги ўзбек тилидаги *тавба, қуллуқ, хайрли кеч* каби сўз ва иборалар ҳам ундовлар функциясида қўлланади:

— *Х а й р л и к е ч, дўстим,* — *Акрам бармоқлари узун-узун*

қиз болаларникидай нозик қўлини чўзди (С. Ан.). (Султонбек) Қуллуқ, минг марта қуллуқ, Дилбархон! (Я.). (Тожиҳон) Тавба... менинг муҳаббатим сизнинг муҳаббатингиз олдида ҳеч гап бўлмай қолди (У.).

Шу каби вой ўлай, вой тавба, туғмай ўлай, вой туғмай ўлай, вой шўрим типидagi ибораларнинг асосий лексик-семантик белги ва функциялари инсоннинг ҳис-ҳаяжонини ифода этишдан иборатдир. Бу жиҳатдан улар эмоционал ундовларга, миллий колорит билан боғлиқ психик туйғуларни акс эттирувчи эвфемизмлар сифатида расм-одат ундовларига яқин туради: —*Вой ўлай ача, буни тагин Дўндиғингиз кўриб қолмасин, балога қўяди-я. Вой ўлай-эй! Чўғлар ёпишиб қолибди.—деб шовқинлаб ҳам юборди. Вой туғмай ўлай, эртақлар ҳақиқатга айланяптими дейман (Ойдин). Вой шўрим! Вой шўрим! Вой шўрим-м!*—дод-войга ичкаридан кичик хотин ҳам қўшилди (Ас. М.).

Буйруқ-хитоб ундовлари. Буйруқ-хитоб ундовлари мазмун эътибори билан буйруқ феълига ўхшайди. Лекин ўзига хос хусусиятлари билан ундан фарқ қилади. Ундовда иш-ҳаракат эмас, балки ўша иш-ҳаракатга ундаш, буюриш мазмуни эмоционал ифодаланadi. Масалан: *чух!* (юр маъносиди), *дирр!* (тўхта маъносиди) каби. Демак, буйруқ-хитоб ундовларини ҳаракат учун сигналлар дейиш мумкин. Шу билан бирга, буйруқ-хитоб ундовлари буйруқ феълидек I—II шахсда мослашмайди. Функционал хусусияти жиҳатидан эса буйруқ-хитоб ундовлари ҳайвонот дунёсига қаратилганлиги билан ажралиб туради.

Буйруқ-хитоб ундовлари: 1) ҳаракатга келтириш, 2) тўхтатиш ва тинчитиш функцияларини бажаради.

Ҳаракатга келтириш буйруқ-хитоб ундовлари икки хил:

1) Чақириш ундовлари: *куч-куч* (кучукни), *беҳ-беҳ-беҳ, ту-ту-ту, ти-ти* (товуқни), *ҳов-ҳов, ов-ҳов* (қорамолни) ва шу кабилар. Мисоллар: *Арслон! Арслон! Ма!*—тўсатдан чақирди ота (С. Ан.).—*Қур-рей, қур-рей!!* (С. Ан.). *Маҳ, Тўрткўз маҳ!* (А. Қ.).

2) Ҳайдаш ундовлари: *ҳайт! ништ! чух! чу! чув! хих!* (ҳайвонларни); *кишт! ёки киш-киш!* (паррандаларни) ва бошқалар. Мисоллар: *Чух! Ҳаром ўлгур!.* (Ас. М.).—*Ҳайт, че к!*—деган ҳайқириқдан Шербек сесканиб тушди (С. Ан.). «*Қурр, ҳайт!*»—деб ҳайқирди у (С. Ан.).—*Чек, чибиҳ, че к!! худди улоқ унинг тилига тушунадигандай туёғини кўтариб ўдағайлади* (С. Ан.). «*Чу! Чу, л а т н а т и!*» деб отини савалади (С. Ан.). *Узумзорларда юрган қизларнинг «ҳай ҳалала!! Ҳалала ки-шт, ҳалала!!»*—деб қичқирган

товушлари қулоғимнинг таккинасида жаранлагандай бўлди (С. Ан.). Алла қаердан бир-бирини қувиб чуғуллашиб келган уч-тўртта чумчуқ сўрига ўзини урди. Она уларга бир қаради-ю, гўшти қочган қўлини мушт қилиб, хотинча кесак отиш аломатини қилди, «Кишт! хира бўлмай ўлинглар!» деб қўйди (Ш.).

Ҳайдаш ундовлари кишиларга ҳам қаратилган бўлиши мумкин. Масалан: *Марайим чаққон тўртта иссиқ чойнакни бирдан кўтариб, «п ў ш, п ў-ў-ў-ў ш т»* деб йўрғалаб келади-ю, деразадан *Хожияхонга узатади...* (Ас. М.). Лекин бундай ҳолат кам бўлиб ҳайдаш ундовлари аслида ҳайвонларни ҳаракатга келтириш учун юзага келган сўзлар саналади.

Ҳайдаш ундовлари аралаш ҳолда қўлланилиши ҳам мумкин:— *Қ у р ҳ а й т! Қ у р ҳ а й т,*— деб қичқирди (С. Ан.).

Бобо қичқирар «Қ у р ҳ а й т!»

Товуши кетар беш қирга (Қ. Муҳ.).

Тўхтатиш ва тинчитиш буйруқ-хитоб ундовлари: дирр! так! хўйш! хўйк! иш! (ишш!) ва шу кабилар:— *Х ў-ў ш, х ў-ў ш, ҳаром ўлгур!!!* — орқа томондан подачининг амирона овози эшитилди (С. Ан.). «*Т р р!*» деб отларнинг тизгинларини тортди (М. И.).

Ундовларнинг семантик хусусиятлари. Тилдаги ҳар бир ундов ўзига хос маъно оттенкаларига эга. Ундов сўзлардаги маъно инсон ички дунёсининг, ўзгалар, объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар билан муносабатнинг эмоционал ифодаси ҳисобланади.

Ундовларни классификация қилганда, умуман, ундов сўзларга хос семантик хусусиятлар ҳамда шу билан бирга, уларнинг функционал хоссалари ҳисобга олинади. Бунда ундов сўзларнинг барча турлари аралаш ҳолда тасниф қилинади. Масалан, юқорида ҳис-туйғу ундовларининг маънолари ҳақида гап борганда, севинч-завқ ҳиссини билдирувчи ундовлар, таажжуб, ҳайрон бўлиш туйғусини билдирувчи ундовлар ва бошқалар кўрсатиб ўтилган эди. Аммо тилдаги мавжуд ундов сўзларнинг барчаси ҳам ўз мазмунига кўра бир хил эмас. Баъзи ундовларнинг мазмуни тор бўлса, айрим ундовлар гапдаги функционал белгиларига қараб бирдан ортиқ вазифани бажаради. Масалан, *туф!* ундови, асосан, жирканч, ғазаб ҳиссини билдиради. Бу ундов баъзан тасалли бериш функциясини ҳам бажаради. Масалан: *Кўзларини пириллатиб турди-да, қайта-қайта кўксига туфлади. Т у ф-т у ф, шукур-эй, т у ф-т у ф...* *Туф-туф, тавба қилдим, шукур-э, шукур* — ёлғон экан (Ас. М.).

Мазмун имкониятлари жиҳатидан *хўш, бе* ундовлари ҳам

чегаралидир. *Хўш* тингловчига мурожаат қилиш, унинг диққатини ўзига қаратиш учун, хаёлни бир жойга тўплаш, ўйлаш сингари вазифаларда қўлланади. Мисоллар: 1) — *Хўш, хизмат, ўртоқ Насруллаева*. 2) *Хўш, ўртоқ Дехқонбоев, бу ҳам фронтвик нега ўз ўртоғидан ибрат олмайди*. 3) *Хўш, Қорабой поччам қалай* (О.).

Юқорида айтилганидек, *бе* ундовининг ҳам мазмуни ғоят тордир. *У*, асосан, инкор қилиш, тан олмаслик ҳамда менсимасликни билдиради: 1) — *Бе, боланинг гапига кирибсизлар* (О.). 2) (Турди). *Бе, гўрдами*. 3) (Тошмат). *Бе... ука, бизда яширин гап нима қилсин*. 4) *Бе, у ерда пахта битармиди* (У.).

Шундай ундовлар ҳам борки, улар, асосан, бир вазифада қўлланади. Масалан, *тфу* (нафрат, ғазаб, жирканч); *ҳайт, чуҳ* (ҳайдаш); *тс* (огоҳ); *аттанг* (афсус); *лаббай* (жавоб) ундовлари шулар жумласидандир.

Турли шаклдаги бир неча ундовнинг бир хил туйғуни, масалан, севинчни билдириши мумкин: *эх, оббо, вой, вой-буй, оҳ* ва бошқалар. Бу ҳол ундов сўзлар семантикасида синонимик хоссаларнинг мавжудлигини кўрсатади.

Ўзбек тилидаги ундов сўзларнинг кўпчилиги бир неча вазифада қўлланадиган ундовлардир. Бундай ундовнинг реал, конкрет мазмуни гап ичида, контекстда ойдинлашади. Масалан, *эй* ундови қуйидагича вазифаларда қўллана олади:

Мурожаат билдиради: *Эй улуғ Лениннинг порлоқ зако-си...* (Мирт.).

Ундаш, рағбатлантириш:

*Эй, Турғунжон, кўзинг оч,
Дум «иккин»га қил илож!* (Қ. Муҳ.).

Эътироз: *Эй, қўйинг, хафа қилманг уларни, болада...* (О.).

Норозилик, қониқмаслик: (Ҳидоят). *Эй чиқинг, ўзим қарайман, бўлинг!* (Ҳ. Ҳ.). (Мулладўст). *Эй, дарров ешинг, ман қараб қўя қолай* (Ҳ. Ҳ.).

О ундови тўғрисида ҳам шуни айтиш мумин. Бу ундов:

Мурожаат англатади: *О, Фарғона, Фарғона ҳавоси баланд, қўёни сахий, тупроғи олтин Фарғона!* (О.).

Завқланиш англатади: *О, қизларнинг, аёлларнинг қўллари уларнинг оҳангдор, аниқ, илдам ҳаракати* (О.).

Афсус ва шикоят англатади: *О, умр ўтди кетди, оқар сувдай...* — *шикоятли овоз билан деди кампир* (О.). *Элмуроднинг муҳаббати тўла бу мактубни она шўрлик жигарпорасига етки-золмаган эди. О, беомон ўлим!* (Ш.).

Эслаш англатади: *О, Уктамжон, уруш палласида ҳар одам хоҳ эркак, хоҳ аёл — ишга тиш-тирноғи билан ёпишди* (О.).

Мақташ, хайрихоҳлик англатади: *О, сиз-э! Ҳақиқатан ҳам йигитсиз, йигит! О, сен-э! Биз сени ўлдига чиқариб қўйган эдик (У.). О, қоилман, шуниям ҳисобга олдингизми! (О.).*

Орзу-истак, армон англатади: *О, менга сув шундай зарурки, тўғон бузилганини эшитиб капалагим учиб кетди... (О.). О... азоб қафасларидан бўшалган қушнинг кўкларга қанот қоқишдан бўлак муддаоси бўлурми (У.). О... мен ҳаётнинг шайдосиман (Ш.).*

Фаҳмлаш, тушуниш англатади: *О, шундай муттаҳам, ноинсоф денг! — нафратли оҳанг ила деди Қомила (О.). О... сизни ҳам Элмурод сеҳрлабди,— деди Мурзин (Ш.).*

Қумсаш англатади: *О, ўша кунларнинг кечинмаларини асти сўрманг, туним билан кунимнинг фарқи йўқ эди (Ш.).*

Жангларда ёр эдинг-ку, о қиз.

Сурат, сурат! Нега сен тилсиз! (Мирт.).

Фахрланиш англатади:— *О, бизнинг йигитлар жуда шўх бўлади,— деди Муҳаррам ўтира ётиб... (Ш.).*

Ачиниш, раҳмдиллик туйғусини англатади: *О, ...бечора мушук! Сен ўтирган шохлар оловдан қовжираганда, уйлар гуриллаганда сенга қанчалик даҳшат бўлган экан!» деган фикр ўтди (Ш.).*

Мамнунлик, хайрихоҳлик англатади: *О, Василиса Титовна! Бу сизни камситиш эмас, йўқ мутлақо! Мен сиздан миннатдорман... (Ш.).*

Бундай ундовларнинг талаффузи гапнинг характерига қараб ўзгариб туради. Ундов талаффузидаги турлича интонация ва мелодика унинг қайси маъно ва мақсадда қўлланаётганлиги билан боғлиқдир: 1) — *Аҳа! Соз! Азаматлар! (О.).* 2) *Аҳа! Султонбек! Илонбачча! (Я.).* 3) *Аҳа, унда қирқ бирга қадам қўйибсан,— Махсумнинг хаёли қочди (С. Ан.).* 4) *Аҳ-ҳ а-а! Мени ташлаб ўзларинг кетмоқчисизлар (С. Ан.).*

Ундовларнинг морфологик хусусиятлари

Ўзбек тилидаги ундовларни генетик жиҳатдан икки гурппага ажратиш мумкин: 1) *асл ундовлар* ва 2) *ясама ундовлар*.

Асл ундовлар. Бу гурппа ундовлар аслида тилда кишилар ҳис-ҳаяжони, психологик дунёси билан боғлиқ эмоционал рефлексларни ифодалаш воситаси сифатида пайдо бўлган сўзлардир. Асл ундовлар бошқа сўз туркумларидан юзага келмаган, соф ундовлар саналади: *а, о, эҳ, ҳе, ҳо, эй, эҳа, ҳа, оҳ, вой, воҳ* ва бошқалар.

Ундов-сўзлар ёки ясама ундовлар. Бу группа ундовлар бошқа сўз туркумларидан айрим лексик бирликларнинг ундовга кўчиши натижасида вужудга келгандир. Ундовга кўчган сўз ўзининг олдинги маъносини йўқотади ва инсоннинг эмоционал дунёси, ташқи муҳитдан таъсирланишидан юзага келувчи талаби, хоҳиши, буйруқ ва таъкиди, шодлик ва ғазаби сингари туйғуларини ифода этиш учун хизмат қилади. Масалан, *ё раббий! э, худо! ё оллоҳ! офарин, балли, раҳмат, салом, баракалла, афсус* ва бошқалар.

Морфологик таркиби ва структурасига кўра ундовлар уч хилдир: 1) содда ундовлар, 2) такрор ундовлар ва 3) жуфт ундовлар.

Содда ундовлар. Асл ундовларнинг кўпчилиги тузилиш жиҳатидан содда ундовлардир: *эй, оҳ, уҳ, ҳе, хо, ҳа, эҳа* ва бошқалар.

2) Такрор ундовлар. Бу хил ундовлар ўзаклар редупликациясидан иборат бўлади. Ундовларнинг такрорланган ҳолда қўлланиши ундовнинг экспрессивлигини кучайтириш учун хизмат қилади: *э-э, бай-бай, ия-ия, ҳа-ҳа, а-а-а, и-и, ҳо-ҳо, вой-хой*. Мисоллар: *Э-э, болам, тоғ ҳавосига нима етсин* (С. Ан.). *Б ай-б ай унинг ялқовлиги, аммо тил деган бир қулоч* (О.). (Домла). *Ҳ о в-ҳ о в, Кетди дедиларми* (Ҳ. Ҳ.). *А х-а х шабадаси, ҳавоси,— деди хушбўй ялпизларнинг ҳиди аралаш тотли ҳавони узун нафас ила сўриб* (О.).

Такрор ундовларнинг такрорланиш сони ва даражаси контекстнинг талабига кўра бўлади: *Б ай-б ай-б ай, чертиб-чертиб, бийрон-бийрон гапиради* (О.). (Муллақўзи). *Нима бўлди аяжон: а, а, а, а* (Ҳ. Ҳ.). (Ҳамидов). *Ҳа, ҳа, ҳа... колхоздаги душманларнинг ниқоби шундай пайтларда йиртилади* (Я.).— *Б аракалла, б аракалла, ўғлим, умрингдан барака топ* (О.).

3) Жуфт ундовлар: *вой-бўй, вой-вўй, вой-дод, вой-бу, э-ҳа, э-воҳ* кабилардан иборат: *В ой-б у!* — *деди аёл ташвишланиб* (О.). *В ой-б ўй!* *Асл жаннат денг тақсир* (С. Ан.). *Шербек «аҳҳа» деб қўйди ичида* (С. Ан.). (Мадазим). *В ой-д од, в ой-д од!* *Нурмат мингбошидан д од!* (Я.). *Э-ҳа, шунга чақиртирган эдим денг? — деди жиддий бўлишга тиришиб* (Ас. М.).

Ундовлар нутқда такрор ва аралаш ҳолда қаторлашиб келиши ҳам мумкин. Бунда ҳар қайси ундов ўзига хос эмоция билдиради: *У ҳ-у ҳ... Б ай-б ай, ҳаддан ташқари иссиқки, эриб кетяпман...* (О.). — *Ҳа, баракалла! Раҳмат дўстим* (А. Қ.). (Холмат). *А! Ҳа! Мен Холматингиз...* (Ҳ. Ҳ.) (Домла). *Ҳа, ҳа, қуллуқ, қуллуқ, қуллуқ, пошша-хон* (Ҳ. Ҳ.). *В ой-б ў. Мен тенги қиз бир юз ўн иккита даст-*

гоҳни юритаяпти (Газетадан). Э, раҳмат! Жуда миннат-дорман! (С. Абқ.). И я, в о й бу қанақа бўлди,— ўзим ҳам бу жувоннинг ишига тушунолмай қолдим... (О.).

Ундовларнинг кўпчилиги гапда соф ҳолда қўлланади ва ҳеч қандай грамматик кўрсаткичга эга бўлмайди. Масалан: о, оҳ, аҳ, ҳе, ҳа, эй, эҳа, хаҳ, ўҳу, ие кабилар ана шундай хусусиятга эгадир.

Ундовлар отлашиши мумкин. Отлашган ундовлар ундовга хос хусусиятларини йўқотади ва турли эмоционал ҳис-туйғуларнинг номига айланиб қолади. Натижада ундов от туркумига хос грамматик белгиларга эга бўлади. Масалан: У энди ўзини ҳар қандай ҳ а й-ҳ у й д а н озод сезди (О.). (Қирол). Бу чуқур «оҳ-воҳ» ларда бирон маъно бор (Шекспир).

Ундовларнинг синтактик хусусиятлари

Ундовларга хос муҳим синтактик белги уларнинг гап бўлаклари билан синтактик алоқага киришмаслигидир. Ундовлар кўпинча гап бошида келади ва сўзловчининг гап мазмуни билан алоқадор эмоционал кайфиятини ифода қилади.

Ундовлар тубандаги синтактик вазифаларни бажаради:

1. Ундов гап бўлиб келади. Бундай гаплар вокатив ундов гап деб аталади. О ҳ ҳ о-о!— деди у ингичка овоз билан чўзиб (Ас. М.). Э б а с! (У.).— Ҳ о р м а н г л а р-ў!— Пўлатжоннинг овози темир қувурлар орасидан акс-садо берди (С. Аҳ.). А-а. Бирдан гангиб қолди у (С. Ан.). Ҳ и м-м...— кулиб, маънодор йўталиб қўйди Собир (О.).

2. Отлашган ундовлар гап бўлаклари билан синтактик алоқада бўлади ва гапда турли гап бўлаклари вазифаларини бажариб кела олади: Яна д о д чиқди (Я.). Амаким Холмат акага с а л о м, колхоз раиси Маҳмудовга с а л о м (О.). Яна бир-бирларининг ҳ о й-ҳ у й л а р и билан сакраб ўринларидан туриб, қўргонга қараб югуришди (Ойдин). Кўчадан подачи болаларнинг «ҳ о й-ҳ у й» товушлари кела бошлади (Ойдин). Ҳамма ёқни ҳой-ҳой сурон товуш босиб кетди (Ойдин).

Кўмакчи феъллар урмоқ, демоқ, солмоқ, деб билан келган ундовлар икки хил синтактик вазифани бажаради:

1) Кесим вазифасида келади: Туробжон оғзини катта очиб ҳам эснади, ҳам уф тортди (А. Қ.);

2) Ҳол вазифасида келади: Уктам китель тугмаларини ешиб «уҳ!» деб елиди ва секин сўз бошлади (О.). Ҳ а-ҳ у в дегунча иш битиб кетди (С. Аҳ.). Ойтўтининг қўлидан ушлаб, қизлар мазах қилган бўлиб: «б а й-б а й» дея кулиш-

ди (Ойдин). Қалби дод, дод деб фарёд солар, аммо йиғлай деса кўзига ёш келмайди (С. Ан.).

Ҳис-туйғу ундовларидан баъзилари постпозитив юклама сингари қўлланиши мумкин: *Бирам совуғ-э й!* (С. Абқ.). *Бо-боқул-э й!* — деди у (С. Ан.).

Ундовларнинг гапдаги ўрни. Ундовлар гапнинг бошида, ўртасида ва охирида кела олади:

1. Ундов гапнинг бошида келади: *...В ой хаёлгинангдан ўргилай!* (О.). — *Э... жоним фидо бўлсин, марҳамат, марҳамат* (О.). *У ҳу, осмон-у фалакдан келаётибдилар-ку* (У.).

2. Гап ўртасида келади: — *Ростданми, в ой менинг ботир пахтакорим-е* (О.). (Эшон). *Қайдасан, ҳай. Мастура! — қичқирди мойли товуш билан Насимжон* (О.).

3. Гап охирида келади: (Майсара). *Худди тилка-тилка қиладида, в о ей* (Ҳ. Ҳ.). (Жамила). *Мени олар эмиш ҳо-ҳо* (Ҳ. Ҳ.). *Чўпонлик нималигини қўй-қўзининг изидан юриб билдим... э...* (С. Ан.). *Қарай десам кўзим куюди, қарамай десам юрагим... о б-б о!* ...эҳ... (С. Ан.).

Тасвирий сўзлар

Объектив оламдаги хилма-хил товушлар ҳамда нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг образли ҳолатларига тақлид қилиш орқали пайдо бўлган сўзлар тасвирий сўзлар деб аталади.

Оламдаги материя ҳаракатидан юзага келувчи товушларнинг физик хоссалари: темпи, чўзиқ ва қисқалиги, баланд ва пастлиги, бир карралиги ва такрорлилиги, бир-бирига ўхшаш ё аралашлиги, нозик, мусиқий ва ёки даҳшатли эканлиги каби кўп қиррали бўлиши, уларнинг киши сезги органларига турлича таъсир кўрсатиши, сон ва сифат жиҳатдан фарқ қилиши тилда бу товушларни ифодалаш учун бир қатор тасвирий сўзларнинг юзага келишига сабабчи бўлган. Масалан, юмшоқ жисмларни сиқиш ёки босиш натижасида юзага келувчи ҳолат: *билқ-билқ, пилч-пилч* ва қаттиқ предметларнинг бир-бирига урилишидан пайдо бўлувчи товушлар: *тақ-тақ-туқ, тик-тик, ғирч-ғирч, ғарч-ғарч* каби тасвирий сўзлар орқали ифода қилинган.

Тилдаги тасвирий сўзлар ҳам маълум маъно англатади. Тасвирий сўзлар маъноси, бир томондан, тақлид қилинаётган товуш, ҳаракат ёки турғунликнинг образли ҳолати билан боғланган бўлса, иккинчи томондан, ўша товуш ёки ҳолатни ифодалаш орқали предмет ва ҳодисалар ҳақида маълумот бериш-лигидадир. Масалан, *шир-шир, шар-шар* тасвирий сўзларидан сув оқаётганлигини, шу билан бирга, унинг қандай оқаётган-

лигини ҳам билиб оламиз. Демак, тасвирий сўзлар маъноси нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг конкрет процеслари билан изоҳланади.

Тасвирий сўзларнинг турлари

Тасвирий сўзлар икки катта группага ажралади: 1) *тақлидий сўзлар* ва 2) *образли сўзлар*.

Тақлидий сўзлар

Тақлидий сўзлар объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг товуш томонига тақлид этиш орқали юзага келган сўзлардир. Тақлидий сўзларда ифодаланган товуш жонли ва жонсиз табиатнинг ҳаракатидан юзага келувчи турли-туман овоз ва оҳанглардан иборатдир. Шунга кўра тақлидий сўзларни икки катта группага ажратамиз: 1) жонли табиат товушларига тақлид қилинган тасвирий сўзлар, 2) жонсиз табиат товушларига тақлид қилинган тасвирий сўзлар.

Жонли табиат товушларига тақлид қилинган тасвирий сўзлар. Бундай тасвирий сўзларнинг бир гуруҳи инсонлар товушига тақлид қилиш натижасида вужудга келади. Булар икки хил:

Инсонлар нутқи ва руҳий ҳолати билан боғлиқ товушларга тақлид: *хи-хи-х-хи, ҳа-ҳа-ҳа, қаҳ-қаҳ* (кулиш), *қий-чув, шовшув, гунгир-гунгир* (гаплашиш), *пиқ-пиқ* (йиғлаш) кабилар: — *Л а б б а й... ҳа... ҳа... а. В а ҳ-ҳ а ҳ-ҳ а-ҳ а...* (А. Қ.). — *Оббо. Ҳ и-ҳ и... ҳ и-ҳ и...* (А. Қ.). *Кимнингдир қ а ҳ-қ а ҳ ургани эшитилди* (Ас. М.). *Қизлар п и қ-п и қ кулишди* (С. А.). *Шовшув кўтарилди, ҳамма ўша томонга ёпирилди* (Ас. М.). *Бирдан қий-чув бўлиб, ҳамма ёпирилиб келди* (Ойдин). *Розиқ ҳамон югуради, ҳамон ҳарсиллайди; томоғида ўша бўғма ғийқ-ғийқ қилади* (А. С.). *Хотини ҳовлининг ўртасидаги тутга суялиб, «п и қ-п и қ» йиғлайверди* (Ойдин). *Халқ ичида бошланган ч у ф у р-ч у ф у р, халқ ичида кўринган шодлик ва ғу-рур Қудратни кўрган-эшитганларига ишонишга ундар эди* (М. И.).

2) Инсонлар ҳаракати ва кўзғолишидан юзага келувчи товушларга тақлид: *гурр, гурс-гурс, тап-тап, дир-дир, дағ-дағ* ва бошқалар: *Сўридагилар гур этиб кўзғолишди* (С. Аҳ.). *Хирург гурс-гурс юриб олдимдан ўтиб кетди...* (С. Аҳ.). *Ёшлар гурр ўринларидан туриб, ташқарига чиқишди* (С. Ан.). *Қизнинг вужуди дағ-дағ титраб кетгандай бўлди, аста қўлини тортиб олди-да, бош эгди* (Ас. М.).

Унинг дуркин гавдаси д и р-д и р титрайди (С. Ан.). Унинг хурраги ҳам нечукдир адабийроқ эди; «п л у к-қ у м п р р... п л у к-қ у м-п р р...» (А. Қ.).

Тақлидий сўзларнинг бир гуруҳи қуш ва паррандалар товушига тақлид қилиш натижасида вужудга келган.

Қуш ва паррандалар овозига тақлид қилинади: *ку-ку-ку, чирқ-чирқ, қу-қу, пуп-пуп, так-так, бит-билдиқ, во-вақ, какку-какку, какри-какри, чағ-чуғ, чуғ-чуғ, чуғур-чуғур, чир-чир, қағ-қағ, қув-қув, га-га, ғақ-ғақ* ва бошқалар.

Мисоллар:

Ужа жўжа бўйнини қимирлата олмай, чўйиллаб, ойисининг олдига келди: -чи й-чи й, ч у р қ-ч у р қ, вой ойижон... («Ғунча»).

Хўроз деди: қ у, қ у, қ у.

Хўроз жуда кам уйқу (А. Р.).

Зағчалар учиб

Дейишар ғақ, ғақ (А. Р.).

Курка: *Қ у р, қ у р, қ у р, қ у р қ у р қ и л л а б*

Юрар доим қафасда (А. Р.).

Пўпишак: *Пўппу, пўппу-пиш,*

Пўппу, пўппу-пиш.

Менга ёқмайди

Совуқ, чилла қиш (А. Р.).

Ўрдак ва Ғоз: *Ғоз қичқирар: ға, ға, ға.*

Ўрдак дейди: га-га-га (А. Р.).

Зағча: *Чағ-чағ-чағ-чағ*

Лайлак қор ёғса

Бўлар вақтим чоғ (А. Р.).

Қалдирғоч: *Чуғур-чуғур қўшиқни*

Қундузлари айтади (А. Р.).

Такир-такир, такир-так!

Қўшиқ айтади лайлак.

Сайраб қўяр так-так-так («Ғунча»).

Қуш ва паррандалар ҳаракати — учиши, сузиши, чўчиши кабилардан юзага келувчи товушларга тақлид қилинади: *пир-пир, парт, виз-виз, гур, пирр* ва бошқалар.

Мисоллар:

Девпечак орасидан «парт» этиб бедана кўтарилди. Чўчиб тушган йигит ёқасини очиб туфлади (С. Аҳ.). ...*бир жуфт тустовуқ «парр» этиб кўкка кўтарилди* (Ш.).

Ҳайвонлар овозига ҳамда уларнинг ҳаракати билан боғлиқ товушларга тақлид қилинади: *ба, ба-ба, вов-вов, қанг-қанг, мов-мов, миёв-миёв, ув, у-у-в, хир, хир-хир, ма-ма, мо-*

мо, мў-мў, чий-чий, хр-хр-хр, дик, дик-дик, дирк-дирк ва бош-қалар.

Мисоллар:

Алланарсалар чий-чий қилади, ой чиққан пайт эди денг, бундай қарасам, даранинг ўртасидаги кўкаламзорда бир гала тўнғиз (С. Ан.).

(Қўй) Ма... ма... Салом овчи ота!

(Эчки) Э м... э м... Салом, салом отахон!

(Сигир). Мо... мо... Салом!

Мо... мо... Ваҳшийлардан дод! (А. Р.).

Эшак ҳанграб, тегиб ер:

—И-ҳ о мен, и-ҳ о-мен!— дер (Қ. Х.).

(Қуён). Чий... чий... эй ваҳший ҳайвонларнинг подшоси, менга раҳм қилинг (А. Р.).

(Бўри). У... У... кўп яхши бўларди.

(Қашқир). У... У... қорнимиз яхши тўярди (А. Р.).

«М о в-м о в» деган товушдан

ўйлайсиз: «Бу — мушук-ку!» (А. Р.).

Чайладан нарироқда тумшуғини бағрига қисиб, мудраб ётган тарғил дик этиб ўрнидан туриб кетди (С. Ан.).

Майда жонивор ҳамда ҳашаротларнинг ҳаракат шарпалари ва овозаларига тақлид қилинади: ғинг-ғинг, виш, виш-виш, вақ-вақ, вақир-вақир, виз-виз, гўнг-гўнг ва шу кабилар.

Сардор чигиртка бирдан даҳшатли чириллаб юборди. Шундан кейин атрофдан ҳам «ч и р р-ч и р р» деган товушлар эшитилаверди («Гунча»).

Қурбақажон-қурбақа

Нега дейсан вақ-вақа.

Бир йилнинг икки фасли

Вақ-вақа, вақ демакдир (А. Р.).

(Илон): Вш... вш... қуш зотини қўймас эдим (А. Р.).

Виз-виз учиб арилар,

Гул ўпар, шарбат ялаб (Қ. Муҳ).

Гув-гув учар болари,

Дув-дув учар болари.

Гулдан-гулга қўнишиб,

Шарбат учар болари (Қ. Муҳ).

Жонсиз табиат товушларига тақлид қилинган тасвирий сўзлар. Бу группа тақлидий сўзлар ҳар хил жисмларнинг товушларига тақлид қилиш натижасида вужудга келади.

Жисмларнинг бир-бирига урилиши, синиши, қисилиши, ишқаланиши, кесилиши, узилиши натижасида ҳосил бўлган

товушга тақлид қилинади: тақ-туқ, тақ, чиқ, чирт, чирт-пирт, шақ, шақ-шуқ, тарақ-туруқ, донг-дунг, динг-динг, дук-дук, пирс пирс, жиринг-жиринг, тўқ-тўқ, қирс, қарс-қирс, қиср-қиср, гийқ-гийқ, гийт-гийт, парт ва шу кабилар.

Мисоллар:

Шипнинг қаеридир «қ и с р» этди, қаердадир калтакесак чирқиллади (А. Қ.). Эшик «ғ и й т» этди (А. Қ.). Биттасининг тиззасига қўйиб сурупни очган ҳам эдики, бир нарса «ш и қ»: этиб ерга тушиди (Ойдин). Тўрт йиғит билан тўрт тарафга шохлаб кетган қучоққа сиғмайдиган ёнғоқларга чиқиб, узун хода билан «қ а р с-қ а р с» қоқа берди (Ойдин). Нафиса унинг пиёзни ғ а р ч-ғ у р ч чайнаб нон билан тушираётганини завқланиб томоша қиларкан, сўзларнинг мағзини чақшига уринарди (Ас. М.). Шербек қўйлар тузни қ а с и р-қ у с у р чайнаётганини ўз қулоғи билан аниқ эшитди (С. А.) Уткир тумшуқли чуғурчуқлар чигирткаларнинг калласини ч и р т-ч и р т узиб ташлаяпти («Ғунча»).

Темир-терсақлар ж а н г-ж у н г,

Уйноқлаб ж а р а н г-ж у р у н г.

Тушидилар қизиқ танца,

Сакрашиб асса-асса («Ғунча»).

Қаттиқ жисмларнинг ҳавода ҳаракатидан юзага келувчи товушларга тақлид қилинади: шип, шип, чив-чив, шув-шув, ғув-ғув ва бошқалар. Мисоллар: Қилич «ш и п» этиб тушиб, тўнғакка қадалди (А. Қ.). Тевасидан, ёнидан ш у в-ш у в учиб ўтаётган ўқлар (С. Ан.). Теварагида ўқларнинг «ч и в-ч и в»и эшитилди (О.). Шу ондан бошлаб у кузатишдан, ўйлашдан, тушунишдан ожиз қолди — юракни узиб оладигандай машғум «ув» билан бомбалар учди (О.). Теварақда ўқлар «ч у в-ч у в» билан сувга шўнғирди (О.).

Осмонда учган «ғ у в-ғ у в»

Сунъий йўлдош бизники («Ғунча»).

Юмшоқ ҳамда эластик жисмларнинг босилиши, сиқилиши ёки фазодаги ҳаракатидан пайдо бўлувчи товушларга тақлид қилинади: билқ-билқ, пилч-пилч, шилт-шилт, шип-шип, чип-чип, сўлқ-сўлқ, лўқ-лўқ, бурқ-бурқ, чалп-чалп, чап-чап ва шу кабилар. Мисоллар: Қўчанинг бу бети эриган: ч и л п-ч и л п лой, у бети метин ўтмайдиган тўнг (С. Ан.). Оёғининг остида ёпишқоқ лой ч и л п-ч и л п этади, бехосдан ботиб, кўлоб сув шалоплайди (С. Ан.). Илгариги эркалашидан қилиб бошидан, пешонасидан ва кўзларидан ч ў п-ч ў п ўнди (С. Ан.). Чаккасидаги томирлари шишиб, худди уйнинг орқасида биров қозик қоқаётгандай л ў қ-л ў қ-л ў қ қилади (С. Ан.).

Сууюқ жисмлар ҳаракати—оқиши, чайқалиши, томиши, тўлқинланиши, сочилишидан пайдо бўлувчи товушларга тақлид

қилинади: лақ-луқ, лақ-лақ, лиқ-лиқ, қулт-қулт, қулқ-қулқ, шов-шов, виқир-виқир ва бошқалар. Мисоллар: Уктам совуқ хуштам чойни қулт-қулт ютиб, қўли билан лабларини артди... (О.). Соё унча катта бўлмаса ҳам, ниҳоятда тез оқар, «қулқ-қулқ» этган товушлар сув остида катта-катта тошлар юмалаётганини билдириб турар эди (А. Қ.). Булоқ ҳам унга қўшилиб жилмаётгандай жимирламайди, виқир-виқир қилади (С. Ан.). Боядан бери давом этаётган эшакнинг «шалп-шалп»ига ўқларнинг «шилп-шилп» этиб сувга қадалиши қўшилди (Ш.).

Газ ҳолатидаги жисмлар ҳаракати ва портлашидан ҳосил бўлган товушларига тақлид қилинади: қарс-қарс, гуп-гуп, пис-с, виш-ш, ғир, ғир-ғир, поқ, ҳув-ҳув, гув-гув ва шу кабилар.

Мисоллар:

Ҳаво дим, ғир этган шабада йўқ (С. Ан.). Цилиндрда газ милтиқ отгандай қарс-қурс портлайди, ғилдирак-покришкалари бетўхтов вишиллайди... Поршенлар чеккасида гуп-гуп-гуп акси садо беради (С. Ан.). Шунда шамол ажабланиб;— ҳувву... сен кимсан?— деб сўраган экан («Ғунча»). Тахта каравот четига қўйилган самовар узоқ йўл босиб келган одамдек пиш-пиш нафас оларди, ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарарди (Ш.).

— Паровоз, паровоз!	Жойингдан жилиб боққин.
— Нима дейсан Қоракўз.	Гуп-пиш-пиш
— Кўрсат нафас дамингни.	— Гуп-пиш-пиш.
— Пуф-фш, пуф-фш.	(«Ғунча»).

Турли механизм ҳамда техникавий асбоб-ускуналар ҳаракати ва сигналларидан вужудга келувчи товушларга тақлид қилинади: д-у-д, пат-пат, қу-қу, тир-тир, гурр, шақ-шук, пиш, ғилдир-ғилдир, ғичир-ғичир ва бошқалар. Мисоллар: Ярим йўлга етганда узоқда қопқорайиб гавдаланиб турган адр томондан «қууқ» деган чўзиқ товуш эшитилди (А. Қ.). Ҳамма ёқни «тир...р...р, тир...р...р» босиб кетди (Ш.).

Ерни ҳайдаб трактор,
«Экин экиш керак» дер.	— Паровоз, паровоз!
Пат-пат-пат нимаси.	— Нима дейсан, Қоракўз.
	— Чалиб бер карнайингни,
	— Ду-д! Ду-д! Ду-д!

Поезд ташиша бизни,
Босиб юрганда изни,
Тақа-туқи нимаси.	— Узоққа кетиб боққин,
Тўқувчи станогини,
Мато тўқиркан моки,
Шақа-шуқи нимаси	— Тақа-туқи, тақа-туқи
(Топишмоқ, «Ғунча»)	(«Қоракўз ва паровоз»,
«Ғунча»).

Сууқ жисмларнинг қайнаши, қуйилиши ҳамда қаттиқ жисмларнинг қовурилиши натижасида юзага келувчи товушларга тақлид қилинади: *жиз, жиз-жиз, жиз-биз, чарс, бик-бик, биқир-биқир, вақир-вуқур* ва бошқалар. Мисоллар: *Чиннихон ошхонада ж а з б у з қилиб ниманидир қовурмоқда* (С. Аҳ.). *Нималардир даҳлизда жиз-биз этиб қовуриларди* (Ш.).

Образли сўзлар

Инсон оламдаги нарса-ҳодисаларнинг ҳаракат-ҳолатини кўради ва кузатади. Масалан, оловнинг ёниши ёки ўчиши, нурларнинг фазода тарқалиши ёки предметларнинг турғун ҳолати, инсон ҳаракатининг ташқи кўриниш хусусиятлари ва бошқалар. Буларнинг ҳаммаси кишилар онгида образли тасаввурларни туғдиради. Мана шундай образли тасаввурларни тилда ифодалаш орқасида образли тасвирий сўзлар юзага келади: *лип, лип-лип, без-без, аланг-аланг, алпанг-талпанг, апил-тапил, биланг-биланг, йилт-йилт, ланг, лап-лап, лапанг-лапанг, милт-милт, лик-лик, лим, лим-лим, лиммо-лим, селк-селк, силк, сўлқ-сўлқ, лик-лик, ола-була, ғуж-ғуж, ҳил-ҳил, ҳанг-ҳанг, ҳанг-манг, ликанг-ликанг, ликқа-ликқа, лов, иланг-биланг, ёрқ-юрқ, жарақ-жарақ, жилтанг-жилпанг, юм-юм, ялт-ялт, ялт-юлт, ярқ-юрқ* ва бошқалар.

Агар товушга тақлидий сўзларда эшитиш орқали ҳис қилинган товушлар ифодаланса, образли сўзларда кўриш ёрдамида юзага келувчи тасаввур ва тушунчага тақлид қилинади.

Тақлид қилинаётган объектнинг характерига қараб, образли сўзлар тубандаги группаларга ажралади:

1. Инсон, нарса ва ҳодисалар ҳаракатидан юзага келувчи ҳаракат ёки ҳолатни ифодаловчи образли сўзлар: *лип, лип-лип, лапанг-лапанг, апил-тапил, лик-лик, ликанг-ликанг, жовдир-жовдир, селк-селк, иланг-биланг* ва бошқалар. Мисоллар: *Атрофга жовдир-жовдир боқиб, қаердан туриб гапиришни мўлжалларкан, шовқин-сурон авж олди* (Ас. М.). *Чол-камбир бир-бирига ялт этиб қаради* (А. Қод.). *Кумушбиби ялт этиб бувисига қараб қўйди* (А. Қ.). *Мухсин ҳам алвир-шалвир ташриф этади* (А. Қод.). *Иқбол қўлини шарт тортиб олди* (С. Аҳ.). *Фуломжон кўчага чиққанда рўпарасидаги эшикка бир одам қораси лип этиб кириб кетди* (М. И.). *Тўлакат мўйлов дарров жиловини тортиб, отини тўхтатди-ю, елкасидан ов милтиғини олаётиб, тоғ қанорларига аланг-жалаанг боқди* (С. Ан.). *Онаси келганда, онасининг кўзларига мўлт-мўлт қарарди, ҳаёти ҳақида бир нима дермикин деб* (М. И.). *Фуломжон апилтапил кийимларини кийди...* (М. И.).

*Сўзлар ушларийи чолар,
Тутлар дув-дув ёғарди («Гунча»).*

2. Ёруғлик ва нурларнинг инсон кўриши билан боғлиқ ҳаракат ва ҳолатларини билдирувчи образли сўзлар: *лов, лап-лап, лип, ялт, ялт-юлт, ёрқ-юрқ, ялт-ялт, милт-милт, йилт-йилт, ва бошқалар.* Мисоллар: *Ҳарорат зарбидан ҳаммаёқ л и п-л и п этади (А. Қ.). Л о в этган аланга ёруғидан дока рўмолга кўзи тушди (С. Ан.). Анчадан бери узоқ тоғларда я л т-ю л т қилаётган яшин, энди Оқсой ўзанининг устига бостириб келди (С. Ан.). Тун бўмбўш, у ер, бу ерда чироғлар й и л т-й и л т этади (С. Ан.).*

*Юлдузлар ярқ-ярқ ёнур,
Сувлар оловланур (Мирт.).*

Ёруғлик ва нурларнинг ҳаракатини кўрсатувчи образли сўзлар инсоннинг руҳий ҳолати ёки образли ҳаракатларини ифодалаш учун кўчма маънода қўлланиши мумкин: *Унинг кўнглида йилт этиб чақнаган муҳаббат ҳислари бир нафас уни ўз оғушига олгандек бўлди (С. Аҳ.).*

3. Предметларнинг турли ҳолати ва инсонларнинг руҳий кечинмалари образли ифодаланади: *ланг (очиқ), динг (қилиш), онг-тонг, ҳанг-манг, лол (бўлиш), ҳил-ҳил (пишиш) ва шу кабилар.* Мисоллар: *Лекин камбағаллар тўғрисидаги гап қулоқларини д и н г қилди (М. И.). Унинг қоғозида чизилган боғларда мевалар ҳил-ҳил пишар... эди (М. И.). Булар кенг баҳаво, хонага киришди-ю, ҳ а н г-м а н г бўлиб қолишди (М. И.). Бектемир теваракка эссиз ва л о л қаради (О.). У ўз севилиси билан қирғоғигача л и м-л и м тўлиб чиққан муҳаббати ҳақида тўйиб-тўйиб суҳбатлашгиси, кенг тўшларига бошини қўйиб ҳасратлашгиси келарди (Ш.).*

Баъзи тасвирий сўзлар аслида предмет ва ҳодисалар товушига тақлид қилиш орқали вужудга келган товушга тақлидий сўзлар бўлсалар-да, улардан инсоннинг субъектив, физиологик ҳолати, руҳий кайфиятини ифодалаш учун фойдаланилади. Тасвирий сўзларнинг бундай қўлланиши метофорик характерга эга бўлади ва кўчма маъноли товушга тақлидий сўзлар ҳисобланади. Мисоллар: *Мирзаевнинг юраги «шув» этиб кетди (А. Қ.). Юрагим г у р с-г у р с ўйнай бошлади (О.). Вужуди л о в этиб, юраги д у к-д у к ура бошлади (Ас. М.).*

Тасвирий сўзларнинг товуш хусусиятлари

Тасвирий сўзларнинг тилдаги шакл ва оҳанги тақлид қилинаётган товуш ёки ҳаракатнинг характери билан белгиланади. Тақлид қилинаётган товушнинг физик хоссаси, ҳолати ва

интонацион тузилиши тасвирий сўзнинг шаклланиши учун белгиловчи омилдир.

Тасвирий сўздаги ҳар бир фонема ўша тақлид қилинаётган товушнинг тилда тўғри ифодаланиши учун хизмат қилади. Шу сабабли ҳам баъзан сўздаги бир фонеманинг ўзгартирилиши билан бошқа-бошқа тасвирий сўз ҳосил бўлишини кўрамиз: тақ-тақ (а-а); чоқ, чақ-чиқ (о-а-и); гур-гур (у-и); чирт-пирт (ч-п); тиқ-чиқ (т-ч); чирс-чирқ (с-қ), гур-гур, фир-фир (г-ғ) ва бошқалар.

Тақлид қилинаётган товушларнинг нозик хусусиятларини тўғри ифодалашда тасвирий сўзларнинг интонацияси муҳим ўрин тутади. Тасвирий сўзлар интонацияси ва шунга мувофиқ келувчи талаффуз нормаси: а) чўзиқ ва охирида секинлашиб борувчи интонация (гур-р-р, шир-р-р, зир-р-р ҳамда б) тез ва кескин интонация (селк, тиқ, ялт, қалт) бўлиши мумкин. Биринчи ҳолат товушнинг тугашга томон бораётганини кўрсатса, иккинчи ҳолат товушнинг бир онлиги, қисқалигини англатади.

Ҳеч бир тасвирий сўз ўзида ифодаланган товуш ёки ҳаракатнинг образли ҳолатларини тўлиғича, айнан акс эттира олмайди. Шу сабабли товушларнинг асли билан тасвирий сўзларда ифодаланган шакллари ўртасидаги ўхшашлик абсолют эмас, балки нисбийдир.

Ўзбек адабий тилидаги тасвирий сўзларнинг кўпчилиги ёпиқ бўғиндан иборатдир.

Ўзбек тили тасвирий сўзлари учун характерли бўлган муҳим бўғин типлари тубандагилардир:

А¹ — у...у... (бўри), ў-ў-ў (эчки); ВВ — ви-ви (илон), хр-хр-хр (қобон); АВ — ув, ар-ар, -юм-юм; ВА — хи-хи-хи, ба-ба, мў-мў, қу-қу, ға-ға, ғо-ғо; ВАВ — чив-чив, без-без, гур-гур, виқ-виқ, биз-биз, бағ-бағ, вақ-вақ, виз-виз, вов-вов, тўқ-тўқ, чий-чий, қақ-қақ, лов-лов, тик-тик; АВВ — анг-анг, ярқ-ярқ, ялт; ВАВВ — динг-динг, дирк-дирк, чирқ-чирқ, ғарч, тарс, шарт-шурт, кирт-кирт, пирс-пирс, пурт-пурт, пирр, пилч-пилч, сўлқ-сўлқ, билқ-билқ; ВАА... — мау, мо-о-о, бу-ў (сигир); ВАВВ... — дирр..., гур-р-р; АВВА — инга, инга; ВААВ — чив-чив, миёв-миёв; ВАВА — паға-паға; ВАВВА — какку, какку-какку, какри-какри, лахта-лахта, лўппи-лўппи, лиққа-лиққа; ВАВАВ — типир-типир, питир-питир, тиқир-тиқир, топир-топир; ВАВАВВ — жиринг, варанг; ВАВВАВ — шалдир-шулдир, гулдир-гулдир; ВАВВАВВ — жилпинг-жилпинг, қилпинг-қилпинг ва бошқалар.

¹ А — унли товушлар учун, В — ундош товушлар учун шартли белги сифатида олинган.

Тасвирий сўзлардаги бўғинларнинг юқорида кўрсатилган системасини қатъий ва ўзгармас деб бўлмайди. Баъзан контекстнинг талабига кўра, тасвирий сўзлардаги унли товушлар чўзиб талаффуз қилиниши, ундош товушлар такрорланиши мумкин. Масалан: *Д у-д у-д у д! Радиатор... Аккумулятор!...* (А. Қ.). «*Қ а ф ф ф!* деди шу чоқ қарға («Фунча»). *Сен ҳам дарров овқатлангин, ч у р у қ, ч у р у қ, ч и р-р-р* (Читтак, «Фунча»). *Элмурод пулемет тепкисини уч марта босди-ю, «тр...р.р, тр...р...р, тр...р...р» деганини эшитди, холос* (Ш.).

Тасвирий сўзларнинг грамматик хусусиятлари

Ўзбек адабий тилидаги тасвирий сўзлар ўз морфологик тузилишига кўра уч гурппага ажралади: содда тасвирий сўзлар, такрор тасвирий сўзлар ва жуфт тасвирий сўзлар.

Содда тасвирий сўзлар. Содда тасвирий сўзлар бир карралик товушларни ифода этади. Аммо бу бир карралик товуш кескин (шарт, шиқ, шилқ), қисқа (чиқ, чақ, тақ), чўзиқроқ (*гурр, дирр*) бўлиши мумкин: *Зебо «шилқ» этиб й и қ и л и б тушди* (Ш.). *Тақ этиб ёнига сувдонини чиқариб қўйди* (Ш.).

Тасвирий сўзлар гап ичида *этмоқ, демоқ, қилмоқ, урмоқ* ёрдамчи феъллари билан бирга келади ва гапга ўшалар ёрдамида боғланади. Масалан: *Юраги шиғ этиб кетди* (О.). *Шу пайт эшик ғийт этди* (Ас. М.).

Такрорий тасвирий сўзлар. Бундай тасвирий сўзлар ўхшаш товушларнинг бир хилда такрорланишига тақлид қилиш орқали юзага келгандир. Тасвирий сўзнинг такрорланиши ўша товушнинг ёки образли ҳолатнинг давомли эканлигини кўрсатади. Мисоллар: *Қишлоқда д у в-д у в гап* (У.). *Станок ишлайди гур-гур тинмайди* (Қ. М.). *Боғлардаги юпун дарахтлар, қисир-қисир қилиб дилдирашади* (С. Ан.). *Бола ҳузур билан қулт-қулт ичди* (О.). *Уни кўз олдимга келтирсам, қалбим гурс-гурс уради, ширин орзу вужудимни эркалаб ўтади* (Ш.).

*Уралиб тухумдек семирган йилт-йилт,
Юнгидан мой томар ушласам милт-милт* .
(Қ. Муҳ.).

Тасвирий сўзларнинг такрорланиш сони ва даражаси тақлид қилинаётган товушнинг такрорланиш сонига боғлиқ бўлиб, икки, уч ва ундан ортиқ такрорларни ҳам ўз ичига олади: *Юраги ҳам тўхтовсиз д у к у р-д у к у р қилади* (С. Ан.). *Дақ, дақа, дум-дум... Ўзбекнинг чилдирмаси-ю, чапаги омон бўлса бас, ҳар қандай тўй-ҳашам ҳам қизиб кета беради* (С. Ан.).

Сайраворди кайфи чоғ:

Чирқ... чирқ... чирқ... чирқ... (Қ. Муҳ.).

Такрор тасвирий сўзларнинг тақа-тақ, тақа-туқ, гурса-гурс, шарақа-шуруқ, тарақа-туруқ шаклида келиши биринкетин, бири иккинчисидан кучлироқ ва кескин товушларни англатади: *Айвон устуни ёнида раиснинг чарм жабдуқ урилган човкар тўпичоғи бирданга ердан узилди: тақа-туқ, тақа-туқ, тақа-туқ (Ас. М.). Бу бақиригу тарақа-туруқлар нариги вагондан келди (Ас. М.).*

Жуфт тасвирий сўзлар. Тақлид қилинаётган товуш бир моментнинг ўзида хилма-хил аралаш овозларнинг синтезидан иборат бўлиши мумкин. Бундай товушларга тақлид қилишдан тилда жуфт тасвирий сўзлар вужудга келади: *шов-шув, чарс-чурс, ғовур-ғувур, чақ-чақ, шақ-шуқ, гулдур-шалдир, ғўнғир-ғўнғир, тақ-туқ, жаз-жуз, жар-жур, ивир-чивир, қий-чув, шилт-пилт, шақ-шуқ, иланг-биланг, куф-суф, лақ-луқ, қақир-қуқур, ялт-юлт, апил-тапил, бағ-буғ, апир-шапир, алғов-далғов, бадир-будир, ханг-манг, икир-чикир, лаппа-луппа* ва бошқалар. Мисоллар: *Тарс-турс, чақ-чуқ* этган товушлар чиқиб, юқори кўтарилган кетмонларнинг йилтироқ сиртига тўқинган қуёш нури ялт-юлт чақнаб туради (А. Қод.). *Қий-чув, тартибсизлик... ҳар қим варақадан тутишга интилади (А. Қод.). Қумғон тағига олов ёқиб, бирпасда тапур-тупур ун элаб, хамир қилишга киришарди (Ойдин).* *Апир-шапир кийинди-ю, айвонга чиқди (С. Ан.).* *Ҳамэлатлар гангур-гунгур сўзлашиб боришди (О.).* *Гаражда хаёл суриб ўтирган Ашур апил-тапил ўрнидан турди-да, соатига қаради: тунги уч... («Таниш башаралар» тўплами).* *Бозорни ҳам роса алғов-далғов қилди, лекин Мавсуманинг дидига мос кўйлак йўқ (ўша тўплам).*

Урдак қочди алпонталпон,

Қувиб қолди мушук полвон («Фунча»).

Тасвирий сўзларга хос муҳим морфологик белгилардан бири тасвирий сўзни бошқа сўз туркумларидан ясаб бўлмаслиги. Демак, тасвирий сўзлар бошқа сўз туркумлари ҳисобига боймайди. Аммо тасвирий сўзларнинг ўзидан маълум грамматик шакллар воситасида янги тасвирий сўз ҳосил қилиш мумкин. Масалан: *шиқ-ир—шиқир, шақ-ир—шақир, қақ-ур—қақур, тақ-ир—тақир; шар-ақ—шарақ, шар-т—шарт, пар-т—парт, чир-қ—чирқ, лап-анг—лапанг-лапанг, лик-анг—ликанг, гур-унг—гурунг, шир-т—ширт, шир-қ—ширқ* ва бошқалар.

Ўзбек адабий тилининг сўз яшаш системасида тасвирий сўзлар ҳам маълум ўрин тутаяди. Тасвирий сўзлардан алоҳида қўшимчалар ёрдамида бошқа сўз туркумларини яшаш имкониёти мавжуддир. Масалан: *хурр-ак—хуррак, варр-ак—варрак,*

шаршар-ак—шаршарак, чувв-ос—чуввос, гулдур-ос—гулду-рос (от); шал-дир-оқ—шалдироқ (сифат); жиринг-ла—жирингламоқ, ялтир-а—ялтирамоқ, ғув-ла—ғувламоқ ёки ғув-ла-б (феъл) ва бошқалар.

Тасвирий сўзларнинг кўпчилиги нутқда кўпинча соф ҳолда эмас, балки от, сифат, айниқса, феъл ва феълнинг бошқа формалари шаклига айланган ҳолда учрайди. Масалан: Тоғ шабадаси ҳар пуфлаганда ўт-ўланлар в и ш и л л а р, буталар ғувиллаб с а р а к-с а р а к қилар эди (А. Қ.). Унинг атрофидаги гулзорда ранг-баранг капалаклар, игначилар қанот қоқар, асаларилар ғўнғиллар, аллақаерда ғуррак ғуриллар эди (А. Қ.).

Тасвирий сўзлар ҳам отлашади. Отлашган тасвирий сўз кўплик (миш-миш+лар) ёки эгалик (шов-шув+и) қўшимчаларини қабул қилиши мумкин: Миш-мишлар ҳақиқатга айланаётир (Ойдин). Шивир-шивирлар босилди (С. Ан.). Эшик-тагида тарақ-туруғи бутун йўлакка эшитилдиган умивальник (Ас. М.). Уша вақтда бу тўғрида қанча шов-шув бўлган эди (А. Қ.). Одамлар орасида ғовур-ғувур бошланди (С. Аҳ.). Пероларнинг қитир-қитири ҳам эшитилмай қолди (Ас. М.). Мусичалар ғу-ғуси тугаб, зағизғонлар чағ-чағи бошланди (Ш.).

Тасвирий сўзларнинг гапдаги синтактик вазифалари хилма-хил бўлиб, бу жиҳатдан тасвирий сўзлар ёрдамчи сўз ҳамда ундовлардан фарқланиб туради.

Тасвирий сўзларнинг муҳим синтактик функциялари тубандагича:

1. Эга вазифасида кела олади: Чигиртка чириллас, эшитилмас бирон ғинг (Мирт.). Гулдур-шалдир, тарақ-туруқ ўзгаришсиз давом этади (А. Қод.). Тоғтошни тасир-тусир, хўр-хўр босиб кетди (С. Ан.).

2. Кесим вазифасида келади: Пахта ўлгур ғуж-ғуж, ёпирмай, ҳосил бундай бўлар экан-а, тавба... (О.). Юрагим «жиғ» этиб кетади, болам (О.). Яйловнинг қулоғи динг, чўпонлар қулоғи динг (Мирт.). Дарё жимир-жимир, осмон ложувард, боғлар мудрамоқда, дала бепоен (Мирт.).

3. Аниқловчи вазифасида келади: Қирдан ғир-ғир шабада эсади (О.). Унинг ёноқлари, йирик кенг юзидан шовшув тер қуюлар эди (О.). Чироқлар, чироқлар, милт-милт чироқлар... (Мирт.).

4. Тўлдирувчи вазифасида кела олади. Тўлдирувчи вазифасида келган тасвирий сўзлар отлашган бўлади. Кўп ҳолда эгалик қўшимчасини олади ва келишиқда турланган бўлади-лар Мисоллар: Ғарнинг ичи бир пастда кичкина отряднинг ғолибона ғовур-ғувурига, қуролларнинг шақир-

ш у қ у р и г а т ў л д и (С. Ан.). Жуман ётоқда болаларнинг
ғ о в у р-ғ у в у р и г а аралашмай, иккинчи қаватдаги жойи-
га чиқиб ўтирди (Ас. М.). У дугининг ғ у в-ғ у в и д а н қ у-
лоғи битиб қолгани учун, эрининг чақирганини эшитмади
(М. И.). Унинг каравоти ғ и р ч-ғ и р ч и д а н о н а н и н г уй-
қуси ўчиб кетди (Ш.).

5. Тасвирий сўз ҳол вазифасида келади: Юрагим ўйнайди,
д и р-д и р титрайман... (Ҳ. Ҳ.). Ҳамма чуқур хўрсинди, Анор-
хон «п и қ-п и қ» йиғлади (О.). Оломон ғ у в-ғ у в қайнай-
ди (О.). Мулла Муҳсин қ и ҳ-қ и ҳ кулади (А. Қод.). Сад-
бар қалби д у к-д у к ураётганини сизди (Ас. М.).

Юзларимни юласан,

Қ и қ и р-қ и қ и р куласан («Ғунча»).

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши	3
Кириш	7
Фонетика	
Фонема, алфавит ва фонетик транскрипция	13
Нутқ органлари	15
Нутқ товушларининг классификацияси	18
Графемалар ва орфографик белгилар	24
Унли ва ундош фонемаларнинг талаффузларига кўра тав- сифи	27
Унли фонемалар тавсифи	27
Ундош фонемалар тавсифи	46
Унли ва ундошларнинг такрорланиши ва қатор келиши	55
Фонетик ҳодисалар	57
Бўғин тузилиши ва турлари	68
Урғу	71
Орфоэпия	
Лексикология ва семасиология	
Лексикология	94
Семасиология	101
Тушунча ва сўз	102
Сўзнинг лексик ва грамматик маъноси	105
Сўзнинг асл ва кўчма маънолари	109
Дублетлар	111
Сўзларнинг асосий маъно категориялари ва сўз маънолари- нинг ривожини	114
Полисемия	114
Омонимлар	118
Синонимлар	128
Антонимлар	144
Сўз маъноларининг ривожини	150
Тарихий нуқтаи назардан ўзбек тили лексикаси	159
Ўзбек тили лексикасининг ривожини	159
Туркий сўзлар	164
Тожиқча сўзлар	169
Арабча сўзлар	172
Интернационал лексика	173
Совет даврида ўзбек тили лексикасининг тараққиёти	178

Морфология

Морфологияга кириш	189
Сўз ва сўз таркиби	189
Сўз туркумлари	194
От	201
Отларнинг маъно турлари	202
Атоқли ва турдош отлар	202
Конкрет ва абстракт отлар	203
Отларнинг грамматик категориялари	203
Отларда сон категорияси	203
Отларда эгалик категорияси	205
Отларда жинс категориясининг ифодаланиши	208
Отларда келишик категорияси	210
Отларнинг ясалиши	219
Морфологик усул билан от ясалиши	219
Конкрет от ясовчи аффикслар	220
Абстракт от ясовчи аффикслар	224
«Субъектив баҳо» ифодаловчи формалар	225
Синтактик усул билан от ясалиши	228
Сифат	230
Сифат ва унинг маъно турлари	230
Сифатларнинг ясалиши	233
Сифатларнинг тузилишига кўра турлари	236
Сифат даражалари	237
Сифатларнинг отлашуви (субстантивация)	239
Сон	240
Маъно ва морфологик белгиларига кўра сон турлари	241
Саноқ сон турлари	245
Сонларнинг тузилиш жиҳатдан турлари	249
Сонларнинг отлашуви (субстантивация)	250
Сонларнинг гапдаги вазифалари	251
Олмош	252
Олмошларнинг маъно турлари	253
Қишлоқ олмоши	253
Кўрсатиш олмоши	255
Узлик олмоши	257
Сўроқ олмоши	258
Эгалик олмоши	259
Белгилаш олмоши	260
Гумон олмоши	262
Бўлишсизлик олмоши	263
Феъл	264
Ўтимили ва ўтимсиз феъллар	266
Феълларда бўлишлилик ва бўлишсизлик	267
Феъл даражалари	268
Содда феълларнинг даражалари	269
Қўшма феълларнинг даражалари	274
Феълларнинг тусланиши	276
Феъл майллари	281
Майл турлари	282
Феъл замонлари	287
Ўтган замон	287
Ҳозирги замон	292
Келаси замон	295
Феълларда тарз (тус—вид)	300

Феълларнинг ясалиши	302
Феъл ясовчи аффикслар	303
Қўшма феъллар	305
Кўмакчи феъллар	307
Тўлиқсиз феъл ҳақида	320
Ҳаракат номи	322
Сифатдошлар	324
Рашишдошлар	328
Рашиш	333
Рашишларнинг ясалиши	334
Рашишларнинг тузилишига кўра турлари	339
Рашишларнинг маъно турлари	340
Рашишларда даража	342
Рашишларнинг гапдаги вазифалари	343
Модал сўзлар	344
Модал сўзларнинг асосий маъно турлари, вазифалари ва қўлланиши	345
Модал сўзларнинг морфологик таркиби	347
Юкламалар	347
Юкламаларнинг турлари	348
Кўмакчилар	351
Соф кўмакчилар	352
Функционал кўмакчилар	354
Боғловчилар	359
Боғловчиларнинг турлари	360
Тенг боғловчилар	360
Эргаштирувчи боғловчилар	362
Ундовлар	363
Ундовларнинг маъно турлари	363
Ундовларнинг морфологик хусусиятлари	372
Ундовларнинг синтактик хусусиятлари	374
Тасвирий сўзлар	375
Тасвирий сўзларнинг турлари	376
Тақлидий сўзлар	376
Образли сўзлар	381
Тасвирий сўзларнинг товуш хусусиятлари	382
Тасвирий сўзларнинг грамматик хусусиятлари	384

На узбекском языке

**Современный узбекский
литературный язык**

I

**ФОНЕТИКА, ЛЕКСИКОЛОГИЯ,
МОРФОЛОГИЯ**

Изд-во «Фан» УзССР

Ташкент — 1966

Муҳаррир *И. Қўчқортоғ*
Рассом *В. Битков*
Техмуҳаррир *З. П. Горьковая*
Корректорлар: *Ҳ. Сағдуллаева, М. Алиева*

Теришга берилди 8/Х-1966 й. Босишга рухсат этилди 28/ХI-1966 й. Формати 60×90^{1/16}—12,2
қоғоз л. 24,5 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 24,5 Нашриёт № 1833 Тиражи 7000. Баҳоси 2 с. 05 т.

ЎзССР «ФАН» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Заказ 308
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.